

ETÜSBED

Erzurum Teknik Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Erzurum Technical University Journal of Social Sciences Institute

E-ISSN 2717-8706

EYLÜL | SEPTTEMBER

2024

20

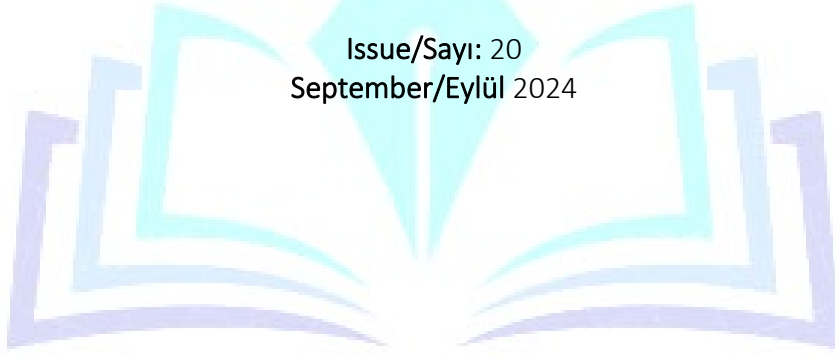

ETÜSBED

Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
(ETÜSBED)

International Journal of Social Sciences
Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi

Issue/Sayı: 20
September/Eylül 2024

ETÜSBED

EISSN: 2717-8706
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etusbed>

CHIEF EDITOR / BAŞ EDİTÖR

Murat KILIÇ (Ph.D.)

Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of History, TÜRKİYE

EDITOR / EDİTÖR

Zeynep KARACA (Ph.D.)

Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, TÜRKİYE

ENGLISH LANGUAGE EDITOR / İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ

Yavuz DAŞDEMİR (Lect.)

School of Foreign Languages, Erzurum Technical University, TÜRKİYE

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Prof. Dr. Hüseyin DAŞTAN

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Murat KACIROĞLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Serap Bedir KARA

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Burak BAŞKAN

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Hüseyin AYDOĞDU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Kübranur ÇEBİ KARAASLAN

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Nurşen AYDIN

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Oğuzhan EKİNCİ

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÖZER

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ÇIRÇIR

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Contact Publisher:

Asst. Prof. Murat KILIÇ (Ph.D.) / Erzurum Technical University Faculty of Letters, Department of History, Erzurum / TÜRKİYE

murat.kilic@erzurum.edu.tr

<https://dergipark.org.tr/pub/etusbed>

ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

Abamüslim AKDEMİR

Uludağ University / TÜRKİYE

Ahmet İNAMOrtadoğu Teknik University -Emekli /
TÜRKİYE**Ahmet DOĞAN**

Ahi Evran University / TÜRKİYE

Bahadır GÜCÜYETER

Atatürk University / TÜRKİYE

Ahmet SARI

Atatürk University / TÜRKİYE

Ali İhsan ÖBEK

Trakya University / TÜRKİYE

Ali Osman GÜNDOĞAN

Muğla Sıtkı Koçman University / TÜRKİYE

Alpaslan DEMİR

Gaziosmanpaşa University / TÜRKİYE

Alper GÜVEL

Çukurova University / TÜRKİYE

Ali UTKU

Atatürk University / TÜRKİYE

Ali İhsan YAPICI

Adnan Menderes University / TÜRKİYE

Besim ÖZCAN

Atatürk University / TÜRKİYE

Beyhan KANTER

Mardin Artuklu University / TÜRKİYE

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ

Kırıkkale University / TÜRKİYE

Cengiz ALYILMAZ

Uludağ University / TÜRKİYE

Cezmi ERASLAN

İstanbul University / TÜRKİYE

Feridun EMECEN

İstanbul 29 Mayıs University / TÜRKİYE

Gülhan ATNUR

Atatürk University / TÜRKİYE

Halit DURSUNOĞLU

Atatürk University / TÜRKİYE

Haluk SELVİ

Sakarya University / TÜRKİYE

Hikmet ÖKSÖZ

Karadeniz Teknik University / TÜRKİYE

Hüseyin Gazi TOPDEMİR

Muğla Sıtkı Koçman University / TÜRKİYE

Büşra CEVHEROĞLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Ceyhan YÜKSELİR

Osmaniye Korkut Ata University / TÜRKİYE

Derya Gürcan YILDIRIM

Atatürk University / TÜRKİYE

Fatma SEVİNÇ ERBAŞI

Osmangazi University / TÜRKİYE

Göksal ALVER

İstanbul University / TÜRKİYE

Haldun ÖZKAN

Atatürk University / TÜRKİYE

Hanife Yasemin MUMCU

İzmir Kâtip Çelebi University / TÜRKİYE

Hatice Çeçen ÇELİK

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Kazım KÖKTEKİN

Atatürk University / TÜRKİYE

Kemal ÜÇÜNCÜ

Karadeniz Teknik University / TÜRKİYE

Kenan İNAN

Karadeniz Teknik University / TÜRKİYE

Mehmet TEZCAN

Karadeniz Teknik University / TÜRKİYE

Mehmet TÖRENEK

Atatürk University / TÜRKİYE

Mevlüt ÖZBEN

Atatürk University / TÜRKİYE

Muammer YAYLALI

Erzurum Teknik University / TÜRKİYE

Muharrem DAŞDEMİR

Atatürk University / TÜRKİYE

Murat KOÇ

Marmara University / TÜRKİYE

Nuray KARACA

Atatürk University / TÜRKİYE

Orhan Kemal TAVUKÇURecep Tayyip Erdoğan University /
TÜRKİYE**Osman KARATAY**

Ege University / TÜRKİYE

Osman KÖSE

Polis Akademisi

Selami ECE

Atatürk University / TÜRKİYE

Sinan ÖZBEK

Kocaeli University / TÜRKİYE

Hüseyin ÖZER

Atatürk University / TÜRKİYE

Hüseyin YURTTAŞ

Atatürk University / TÜRKİYE

İbrahim Ethem ATNUR

Milli Savunma University / TÜRKİYE

İbrahim Halil EKŞİ

Gaziantep University / TÜRKİYE

Kubilay GECİKLİ

Atatürk University / TÜRKİYE

Mevlüt YÜKSEL

Atatürk University / TÜRKİYE

Mustafa YILDIRIM

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Muharrem DAYANÇ

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Murat KACIROĞLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Murat KÜÇÜKÜĞURLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Müjdat AVCI

Osmaniye Korkut Ata University / TÜRKİYE

Melike GÖKCANEskişehir Osmangazi University /
TÜRKİYE**Ogün COŞKUN**

Atatürk University / TÜRKİYE

Oktay KIZILKAYA

Kafkas University / TÜRKİYE

Süleyman ÖZBEK

Gazi University / TÜRKİYE

Şakir DIZMAN

Erzurum Teknik University / TÜRKİYE

Ömer AKSOY

Trakya University / TÜRKİYE

Ömer YILMAZ

Atatürk University / TÜRKİYE

Özkan DAŞDEMİR

Binali Yıldırım University / TÜRKİYE

Rifat KÜTÜK

Atatürk University / TÜRKİYE

Serkan YAZICI

Sinop University / TÜRKİYE

Salahaddin BEKİ

Kırşehir Ahi Evran University / TÜRKİYE

Sebahattin ÇEVİKBAŞMuğla Sıtkı Koçman University /
TÜRKİYE**Selami BAKIRCI**

Atatürk University / TÜRKİYE

Serdar SAYGILI

Erciyes University / TÜRKİYE

Süleyman ÇİĞDEM

Atatürk University / TÜRKİYE

Süleyman EFENDİOĞLU

Atatürk University / TÜRKİYE

Şahmurat ARIK

Kastamonu University / TÜRKİYE

Uğur ÜÇÜNCÜKaradeniz Teknik University /
TÜRKİYE**Ümit KILIÇ**

Atatürk University / TÜRKİYE

Vedat KAYA

Atatürk University / TÜRKİYE

Veyis DEĞİRMENÇAY

Atatürk University / TÜRKİYE

Yavuz ASLAN

Atatürk University / TÜRKİYE

Yasin TOPALOĞLU

Atatürk University / TÜRKİYE

Yunus BERKLİ

Atatürk University / TÜRKİYE

ABOUT/ HAKKINDA

Erzurum Technical University Journal of Social Sciences Institute (ETUSBED), which started its publication life in print in 2015, is a peer-reviewed and scientific journal that continues its publication life electronically as of the 11th issue (e-ISSN: 2717-8706). It aims to publish original and scientific studies that will contribute to the accumulation of social sciences in the fields of Philosophy, Economics and Administrative Sciences, Psychology, Sociology, History and Turkish Language and Literature. ETÜSBED is published thrice a year (January, May and September). Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the ETÜSBED. The ETÜSBED has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of the ETÜSBED. The Editorial Board reserves the right to publish or not to publish the manuscripts. No article is returned to authors.

2015 yılında basılı olarak yayın hayatına başlayan Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ETÜSBED), 11. sayıdan itibaren (e-ISSN: 2717-8706) elektronik olarak yayın hayatına devam eden hakemli ve bilimsel bir dergidir. Sosyal bilimlerin İktisat, İşletme, Felsefe, Psikoloji, Sosyoloji, Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı ve İngiliz Dili ve Edebiyatı alanlarındaki birikime katkıda bulunacak, özgün ve bilimsel yöntemlere uygun çalışmalarını yayınlamayı kendine amaç edinmiştir. ETÜSBED yılda üç defa (Ocak, Mayıs ve Eylül) yayımlanır. ETÜSBED Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları ETÜSBED Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamama hakkını saklı tutar. Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez.

INDEXES / İNDEKSLER

ETÜSBED

AIMS AND SCOPE

ETÜSBED is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal published thrice a year in January, May and September. The publication languages of the journal are Turkish and English.

ETÜSBED aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level in Turkish language. The journal publishes original articles, reviews, care reports, and letters to the editors that are prepared in accordance with ethical guidelines. The scope of the journal includes all Social Sciences in general.

The target audience of the journal includes researchers and specialists who are interested or working in all fields of all Social Sciences.

ETÜSBED is currently indexed in TUBITAK ULAKBIM TR Dizin, MLA, Sherpa Romeo, Scilit, MIAR, Erih Plus, DRJI, ESJI.

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

ETÜSBED is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED>. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED>

Editor in Chief : Asst. Prof. Murat KILIÇ (Ph.D.)

Address : Erzurum Technical University Faculty of Letters, Department of History, Erzurum / TÜRKİYE

E-mail : мурат.кйльч@ерзурум.еду.тр, sbedergi@erzurum.edu.tr

Webpage : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED>

AMAÇ ve KAPSAM

ETÜSBED; bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Erzurum Teknik Üniversitesi Türkiyat Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Ocak, Mayıs ve Eylül aylarında olmak üzere yılda üç sayı olarak yayınlanmaktadır. Derginin yayın dilleri Türkçe ve İngilizce'dir.

ETÜSBED, Türkçe dilinde en yüksek bilimsel düzeyde makaleler yayınlayarak literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dergi, etik kurallara uygun olarak hazırlanmış özgün makaleler, derlemeler, bakım raporları ve editörlere mektuplar yayınlar. Derginin Sosyal Bilimler gibi alanları kapsamakla birlikte bununla sınırlı değildir.

Derginin hedef kitlesi, Sosyal Bilimler ve yakın alanlarda çalışan araştırmacı ve uzmanlardır.

ETÜSBED, TUBITAK ULAKBIM TR Dizin, MLA, Sherpa Romeo, Scilit, MIAR, Erih Plus, DRJI, ESJI gibi indeksler tarafından taranan uluslararası alan indeksli bir dergidir.

Derginin editöryal ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. ETÜSBED, dergisinin editöryal ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama (doaj.org/bestpractice) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda ifade edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

Açık Erişim Bildirimi

ETÜSBED yayınlanma modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. ETÜSBED'in içeriği, Creative Commons Alıntı-Gayri Ticari (CC BY- NC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED> adresinden ulaşabilirsiniz.

Baş Editör : Asst. Prof. Murat KILIÇ (Ph.D.)

Adres : Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Erzurum/ TÜRKİYE

E-posta : мурат.кйльч@ерзурум.еду.тр, sbedergi@erzurum.edu.tr

Web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS (ETÜSBED 20, September-Eylül 2024)

Nurcihan AKŞEHİRLİ Hollanda Hastalığı: Suudi Arabistan Örneği <i>Dutch Disease: The Case of Saudi Arabia</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	1-22
Ömer ALKAN, Şeyda ÜNVER, Aslınur OKTAY MODOĞLU COVID-19 Döneminde Bireylerin İş Memnuniyetini Etkileyen Faktörlerin Stereotype Sıralı Regresyon Modeli ile Araştırılması <i>Investigation of Factors Affecting the Job Satisfaction of Individuals in the COVID-19 Period with the Stereotype Ordered Regression Model</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	23-42
Yakup ATMİŞ, Önder DİLEK Sıfır Atık Algı Düzeyinin Belirlenmesi: Rize Örneği <i>Determining Zero Waste Perception Level: The Case of Rize</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	43-68
Selçuk YALÇIN, Ömer Faruk GÜLTEKİN Finansal Gelişmişlik ve İnsani Gelişim Endeksi Arasındaki İlişki: Kırılgan Beşli Örneği <i>The Relationship Between Financial Development and Human Development Index: The Case Of The Fragile Five</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	69-82
Caner SOLAK Attîlâ İlhan'ın "Şahane Serseri" Adlı Şiirinin Anlam ve Ahenk Unsurları Ekseninde Tahlili <i>Analysis of Attîlâ İlhan's Poem Titled "Şahane Serseri" in The Axis of Meaning and Harmony Elements</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	83-93
Damlanur Küçük yıldız GÖZELCE Âşık İbrahim Lek'in Hayatı, Edebi Kişiliği ve Şiirleri Üzerine <i>On The Life, Literary Personality and Poems Of Âşık İbrahim Lek</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	94-120
Fatih ÖZTÜRK, Abdullah Gökhan TUĞAN Question of Genre: An Approach to Recognitions of Clement as a Work of Romance <i>Tür Sorgulaması: Recognitions of Clement Adlı Esere Bir Romans Eseri Olarak Yaklaşım</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article,	121-129
Dilşah KALAY, Sibel SÖĞÜT, Serap ATASEVER BELLİ In-service and Pre-service Perspectives: Cultivating Plurilingual Awareness in Multicultural Classrooms <i>Çok Kültürlü Sınıflarda Çok Dilli Farkındalık Oluşturma hakkında Öğretmen Adayları ve Akademisyenlerin Bakış Açıları</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	130-147
Aslıhan AYTAÇ A Deconstructive Approach to Edgar Allen Poe's the Cask of Amontillado <i>Edgar Allen Poe'nun Amontillado Fıçısı'na Yapısökümsel Bir Yaklaşım</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	148-158
Çiğdem CAN KAYNAK Tanrı Algısı Bağlamında Yaşanan İnanç Sorunlarının Çözümü Üzerine Bir Ölçek Çalışması <i>A Scale Study on the Solution of Faith Problems in the Context of God Perception</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	159-183
Şeyma BAYRAM, Derya ELMALI ŞEN Cami ve Kentsel Açık Alan İlişkisinin Geçirgenlik Bağlamında İrdelenmesi: Trabzon Gülbahar Hatun Camii <i>Examination of the Relationship of the Mosque and the Urban Open Area in the Context of Permeability: Trabzon Gulbahar Hatun Mosque</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	184-205

- Meltem TEMİZKAN**
Palmyra Krallığı'nın Yönetim ve Ticaret Anlayışı
Administration and Trade in the Kingdom of Palmyra 206-215
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Sacit UĞUZ**
İngiliz Yönetimi Altındaki Kıbrıs ile Bağlantılı Komitacıların Antakya ve Çevresinde Meydana Gelen Ermeni Olaylarına Etkisi
The Effect of the Committee Members Associated with Cyprus under British Administration on the Armenian Events Occurred in Antakya and Its Surroundings 216-226
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Naim ÜRKMEZ, Murat KÜÇÜKUĞURLU**
İngiliz Konsolos Memuru Henry Hunter Calvert'in Raporuna Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Erzurum (İdarî, İktisadî, Sosyal ve Coğrafi Durum)
Erzurum in the Mid-19th Century According to the Report of British Consular Officer Henry Hunter Calvert (Administrative, Economic, Social and Geographical Situation) 227-242
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Alper ALP**
Ceditçi Bir Aydın Olarak Sadri Maksudi'nin Erken Dönem Çalışmaları
Early Works of Sadri Maksudi as A Jadidist Intellectual 243-250
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

Hollanda Hastalığı: Suudi Arabistan Örneği

Dutch Disease: The Case of Saudi Arabia

Nurcihan
AKŞEHİRLİ¹

¹Bağımsız Araştırmacı, İzmir Türkiye.
e-mail: naksehirli70@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 19.2.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 8.5.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Nurcihan AKŞEHİRLİ
naksehirli70@gmail.com

Atf /Cite this article:
Akşehirli, N. (2024). Hollanda Hastalığı:
Suudi Arabistan Örneği. *Erzurum Teknik
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Dergisi*, 20, 1-22.

Öz

Çalışmada, Suudi Arabistan için 1987-2022 döneminde, Hollanda Hastalığı belirtilerinin araştırılması amaçlanmıştır. Johansen Eşbütünleşme Testi ile Vektör Hata Düzeltme Modeli, araştırmanın ekonometrik yöntemlerini oluşturmuştur. Üç ekonometrik modeli kapsayan ampirik analizde, petrol fiyatı, tüm modellerin açıklayıcı değişkeni olarak kullanılmıştır. Bağımlı değişken olarak ise ilk modelde reel efektif döviz kuruna, ikinci modelde toplam gayrisafi yurtiçi hâsılaya, son modelde de petrol dışı sektörler için gayrisafi yurtiçi hâsılaya yer verilmiştir. Analiz sonucunda reel efektif döviz kuru ve petrol fiyatları arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmadığı belirlenmiştir. Petrol fiyatlarının toplam gayrisafi milli hâsıla üzerinde uzun dönemde pozitif ve anlamlı etkisi olduğu ancak kısa dönemli ilişkinin anlamlı olmadığı sonucuna varılmıştır. Son olarak petrol fiyatlarının, petrol dışı sektörler için gayrisafi milli hâsıla üzerindeki etkisinin uzun dönemde pozitif ve anlamlı, kısa dönemde ise negatif ve anlamlı olduğu tespit edilmiştir. İstatistiksel anlamlı olan bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, Suudi Arabistan'da, Hollanda Hastalığı belirtilerinden "Reel Döviz Kuru Etkisi"ne rastlanmamıştır. Diğer belirtilerden "Dalgalanma Etkisi" sadece uzun dönemde, "Kaynak Hareketi Etkisi Sonucunda Oluşan Sanayisizleşme" ise sadece kısa dönemde görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Hollanda Hastalığı, Johansen Eşbütünleşme Testi, Vektör Hata Düzeltme Modeli, Suudi Arabistan

Abstract

This research focuses on examining the manifestations of Dutch disease in Saudi Arabia from 1987 to 2022. The Johansen cointegration test and vector error correction model are utilized as econometric techniques. The empirical investigation encompasses three distinct econometric models, with oil prices serving as the independent variable in each model. The dependent variables in these models are the real effective exchange rate, total gross domestic product, and the gross domestic product of the non-oil sector, respectively. The analysis reveals that there is no long-run association between the real effective exchange rate and the oil price. Conversely, a positive and statistically significant long-run relationship is observed between oil prices and total gross domestic product, although the short-run relationship is deemed insignificant. Furthermore, the connection between oil prices and the gross domestic product of the non-oil sector is positive in the long run and negative in the short run. In essence, the study concludes that there is no presence of the "Real Exchange Rate Effect." The "Volatility Effect" is only evident in the long run, while the "Deindustrialization Effect" is apparent solely in the short run.

Keywords: Dutch Disease, Johansen Cointegration Test, Vector Error Correction Model, Saudi Arabia

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Doğal kaynak zenginliğinin ülke ekonomileri açısından bir nimet mi yoksa talihsizlik mi olduğu konusu, literatürde uzun yıllardır tartışılmaktadır. Bazı iktisatçılar, zengin doğal kaynakların özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından refahı artırdığını öne sürerken, bazı iktisatçılar da bunun tam aksine makroekonomik açıdan çok önemli sorunlara yol açtığını ileri sürmektedir. Doğal kaynak zenginliğinin ekonomik sorunları da beraberinde getirdiğini savunan iktisatçılara göre, ticarete konu olan bir doğal kaynağın keşfedilmesi ve/veya doğal kaynak fiyatındaki artışa bağlı olarak doğal kaynak sektöründe yaşanan sıçrama, sanayisizleşme, dış ticaret dengesinde bozulma, enflasyon, işsizlik, konjonktür dalgalanmaları, kültürel ve teknolojik yavaşlama, siyasi çalkantılar gibi çok önemli olumsuzluklara yol açmaktadır. Bu durum, iktisat yazınında "Hollanda Hastalığı" terimiyle açıklanmakla birlikte, "Doğal Kaynak Laneti", "Doğal Kaynak Fenomeni", "Kaynak Talihsizliği" terimleriyle de anılmaktadır. Esasen bu terimlerin temeli, 1960'lı yıllarda Hollanda'da yaşanan gelişmelere dayanmaktadır. İlgili yıllarda, doğal gazın keşfedilmesine paralel olarak, Hollanda'da ihracat aşırı artmış, Hollanda Guldeni aşırı değerlenmiş ve Hollanda sanayisinin dünya genelindeki rekabet gücü azalmıştır. Söz konusu ekonomik olgu da iktisat yazınında bu dönemden sonra "Hollanda Hastalığı" olarak anılmıştır. Ancak ilgili yazın, Hollanda Hastalığını sadece doğalgaz ile değil diğer tüm doğal kaynakların keşfi ile ilişkilendirmiştir (Looney, 1990: 120-121).

Hollanda Hastalığının oluşum süreci, bir ülkede ticari değer taşıyan doğal kaynağın keşfi ile başlamaktadır. İlgili doğal kaynağın ihracata konu olması ve ihracatın artması, ülkeye döviz girişini de hızlandırmaktadır. Döviz girişinin, doğal kaynak zengini ülkenin ulusal parasında ve reel döviz kurunda aşırı değerlenmeye yol açması sonucunda ilgili ülke açısından ihracata konu ürünler pahalı hale gelirken, ithalata konu ürünler ucuzlamaktadır. Böylece, ithalata bağımlılık nedeniyle dış ticaret dengesi bozulmaktadır. Diğer yandan, ithalata bağımlılık, ithalata konu olan mal ve hizmet üretiminin azalışı sonucunda ilgili sektörlerde istihdamın da daralmasına yol açarak ülke genelinde işsizlik oranını artırmaktadır. Ayrıca, yatırımların tamamen doğal kaynak sektörüne yönlendirilmesi, diğer sektörlerin zayıflamasına ve sanayisizleşmeye neden olmaktadır. Doğal kaynak zengini ülkeler, keşfedilen doğal kaynak üzerinden kolayca gelir elde edebildikleri için teknoloji, araştırma-geliştirme ya da verimlilik gibi unsurları ihmal etmekte, bu nedenle teknolojik açıdan uluslararası düzeyde rekabet edebilirliğini kaybetmekte ve hatta bu açıdan da dış ülkelere bağımlı hale gelmektedir (Mercan ve Göçer, 2014: 253-254).

Bu çalışmada Hollanda Hastalığı, günümüzün ekonomik, teknolojik ve siyasi açıdan kilit role sahip doğal kaynağı olan petrol ve dünyanın en büyük petrol üreticilerinden biri olan Suudi Arabistan özelinde incelenmektedir.

Petrol, toplam gelir seviyesine yaptığı katkı nedeniyle petrol ihracatçısı ülkeler açısından büyük önem taşımakta ve petrol gelirini belirleyen ana unsur olarak 'petrol fiyatı' öne çıkmaktadır. Petrol fiyatındaki artış, petrol ihraç eden ekonomilerde daha yüksek gelire, yatırıma ve ekonomik aktiviteye işaret ederken; düşüş, bu ülkelerde ekonomik büyüme süreçlerinde önemli engeller oluşturmaktadır (Mahmood ve Murshed, 2021: 29-30).

Dünyanın en büyük ham petrol ihracatçısı ülkelerinden biri olan ve kurucuları arasında bulunduğu Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütünün (OPEC) fiili liderliğini de yapan Suudi Arabistan, dünyanın en büyük petrol rezervlerine sahip ülkeleri arasında yer almaktadır. Ancak ülke ekonomisi uzun yıllar boyunca büyük ölçüde petrol endüstrisine bağımlı ekonomilerden birini oluşturmaktadır. Bağımlılık nedeniyle de ülkenin yerel işgücü kaynağını kullanma konusunda düşük bir verimlilik sergilediği, özel sektördeki düşük istihdam oranının yanısıra yabancı işgücüne bağımlılığın yüksek olduğu ve eğitim sisteminin ülkede istihdam ve teknolojik gelişme açısından önemli kısıtlar oluşturduğu göze çarpmaktadır (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu [DEİK], 2024).

Bingöl (2021) 'e göre, petrol fiyatlarında düşüş yaşanan dönemlerde, Suudi Arabistan ekonomisi yüksek petrol bağımlılığı nedeniyle çok boyutlu olumsuzluklarla karşı karşıya kalmıştır. Kaya gazının keşfedilmesi, yeni sondaj teknolojilerinin kullanılması ile birlikte petrol üretiminin artması, uluslararası petrol dağıtımında boru hatlarının yaygınlaşması ve yenilenebilir enerji kaynaklarının artması nedenleriyle 2014 yılında oluşan petrol fiyatlarındaki

aşağı yönlü şok, ülkenin toplam Gayrisafi Yurtiçi Hasılası (GSYİH) ile döviz rezervlerini hızla azaltırken, işsizliği ve iç huzursuzluğu artırmıştır. Böylece Suudi Arabistan, petrole olan bağımlılığı sonucunda ekonomik ve sosyal açıdan çok çeşitli sorunlarla yüzleşmek durumunda kalmıştır. Bu sorunların çözülmesi için Suudi hükümeti tarafından Suudi Veliht Prensi Muhammed bin Selman Âl-i Suud liderliğinde hazırlanan Vizyon 2030 Programı, 2016 yılında Suudi Bakanlar Kurulu tarafından onaylanmış ve 2021 yılında yayınlanmıştır. Program, kendi içinde 13 alt programdan (Finansal Sektör Geliştirme, Mali Denge, Hac ve Umre, Konut, İnsan Sermayesi Geliştirme, Ulusal Karakter Zenginleştirme, Ulusal Şirketler Teşvik, Ulusal Endüstriyel Gelişim ve Lojistik, Ulusal Dönüşüm, Özelleştirme, Kamu Yatırım, Yaşam Kalitesi ve Stratejik Ortaklık Programları) oluşturulmuştur. Vizyon 2030 Programı, Suudi Arabistan'ın dönüşümüne yönelik üç temel unsur üzerine kurulmuştur. Program çerçevesinde "Riyad'ın İslam ve Arap Dünyası'nın kalbi" olma statüsünün korunarak geliştirilmesi, ülkenin uluslararası platformda önemli bir yatırım merkezine dönüştürülmesi ve ülkenin jeopolitik konumunun dünya ticaretinin merkezi haline getirilmesi hedeflenmiş ve tüm hedefler detaylı olarak belirli bir takvime bağlanmıştır. Bu doğrultuda, son yıllarda petrole bağımlılığı azaltma konusundaki gayretleri ile tüm dünyanın dikkatini çeken Suudi Arabistan, Hollanda Hastalığının sınanması için iyi bir örnek oluşturmuştur.

Bu çalışma, Hollanda Hastalığının belirtilerini petrol fiyatları ile incelemeyi amaçlamakta ve konuyu Suudi Arabistan özelinde sınanan diğer çalışmalardan farklı olarak, hastalığın üç önemli belirtisini ayrı modeller çerçevesinde ele almaktadır. Suudi Arabistan'ı inceleyen çalışmalar, genel olarak analizlerini tek modelli, toplam GSYİH ve/veya reel döviz kuru üzerindeki etki üzerinden gerçekleştirmektedir. Bu anlamda bu çalışma, petrol fiyatlarının toplam GSYİH, petrol dışı GSYİH ve reel efektif döviz kuruna etkisini ele alarak literatür çalışmalarından ayrılmaktadır. Böylelikle, fiili liderliği ve fiyat belirleyici konumuyla Türkiye gibi petrol alıcısı ülkelerin üretim maliyetlerini ve dolayısıyla da fiyatlar genel seviyesini etkileyebilme potansiyeline sahip olan Suudi Arabistan'ın ekonomi politikalarına rehberlik sunulması hedeflenmektedir. Bu hedef doğrultusunda, 1987-2022 döneminin yıllık verileri ve Vektör Otoregresyon (VAR) Modeli kapsamında, Johansen Eşbütünleşme Testi ile Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM)'nden faydalanılmaktadır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde öncelikle teorik çerçeve çizilmektedir. Ampirik literatür çalışması sonuçlarının sunulması sonrasında, araştırmanın veri seti, modelleri ve yöntemi tanıtılmaktadır. Bir sonraki bölümde analiz bulguları aktarılmaktadır. Sonuç bölümünde ise bulgular değerlendirilmekte ve politika önerilerine yer verilmektedir.

1. Teorik Literatür

Hollanda Hastalığı, Avustralya'da madenler, Hollanda'da doğal gaz, İngiltere'de, Norveç'te veya OPEC üyesi ülkelerde petrol gibi doğal kaynakların konu olduğu sektörlerin hızla gelişmesinin yanında imalat sanayinin gerileyerek sanayisizleşmeye yol açtığı, iktisat yazınının önde gelen paradokslarından birini oluşturmaktadır (Corden ve Neary, 1982: 1).

Hollanda Hastalığına yönelik teoride sıklıkla "patlama yaşanan sektör (doğal kaynak sektörü)", "ticarete konu olan sektör" ve "ticarete konu olmayan sektör" ifadeleri kullanılmaktadır. Burada "patlama yaşanan sektör" ile doğal kaynak keşfi sonucunda dünya çapında yükselen sektör anılmaktadır (Cambazoğlu, 2020: 38-39). Ticarete konu olan sektörler ile uluslararası ticarete konu olan tarım ve imalat sanayi sektörleri; ticarete konu olmayan sektörler ile de sağlık, eğitim, inşaat vb. içeren hizmetler sektörü kastedilmektedir (Şanlısoy ve Ekinci, 2019: 597).

Teorik açıdan, doğal kaynakların ani keşfi sonrasında oluşan zenginliğin iyi yönetilememesi, makroekonomik açıdan olumsuz etkiler yaratmaktadır. Çeşitli kanallar üzerinden gerçekleşen bu etkilerin her biri, aynı zamanda Hollanda Hastalığının birer belirtisini oluşturmaktadır.

Kaynak Hareketi Etkisi: Doğal kaynak fiyatında oluşan artış, doğal kaynak sektöründe emeğin marjinal ürününün değerini ve denge ücret seviyesini yükseltmektedir. Bu durum, emek faktörünün imalat sanayi ve hizmet sektörlerinden doğal kaynak sektörüne hareket etmesine yol açmaktadır. Bu etki doğrultusunda, üretim ve istihdam seviyesi, imalat sanayinde ve ticarete konu olmayan sektörlerde daralırken, doğal kaynak sektöründe artmaktadır (Algieri, 2011: 246-247). Kaynak hareketi etkisine göre, imalat sanayindeki daralma "doğrudan sanayisizleşme", olarak tanımlanmaktadır. Buna ek olarak, kaynak hareketi etkisi sonucunda, üretim seviyesi

düşen ticarete konu olmayan sektörlerde talep artmakta, söz konusu artış fiyatların yükselmesine ve reel döviz kurunun değerlenmesine yol açmaktadır. Bu durum, fiyatların uluslararası piyasada belirlendiği imalat sanayi sektöründe rekabet kabiliyetini daraltmakta ve böylesi bir ekonomik olgu da "dolaylı sanayisizleşme"ye işaret etmektedir.

Harcama Etkisi: Doğal kaynak sektörü, ekonomik birimlerin harcanabilir gelir seviyesini artırmaktadır ve bu durum öncelikle ticarete konu olmayan mal ve hizmetlere olan toplam talebi, sonrasında da toplam talebe bağlı olarak enflasyonu ve ithalatı artırmaktadır. Talep artışı; yatırımların sağlık, eğitim, inşaat gibi sektörlerde kaymasına neden olurken, doğal kaynak zengini ülkenin hızla tüketim toplumuna dönüşmesine yol açmaktadır. İthalat artışı ise dış ticaret dengesini olumsuz etkilemektedir (Mercan ve Göçer, 2014: 254-255; Şanlısoy ve Ekinci, 2019: 597-598).

Reel Döviz Kuru Etkisi: Doğal kaynak ihracatının artması, ülkeye önemli miktarda döviz akışının gerçekleşmesini sağlamaktadır. Ülkeye giren fazla döviz de reel döviz kurunu aşırı değerlemektedir. Kaynak zengini ülkenin ulusal parasının değerlenmiş olması, ihraç ürünlerinin fiyatını artırırken, ithal ürünleri ucuz hale getirmektedir. Bu durumda reel döviz kuru etkisi harcama etkisi ile birleşerek dış ticaret dengesini bozmaktadır. Ayrıca ithal mallarının ucuzlaması, ithal ikameci sektörlerdeki istihdamı daraltarak ülke genelindeki işsizliği artırmaktadır (Şanlısoy ve Ekinci, 2019: 597-598; Adamu, 2020: 28-29).

Dalgalanma Etkisi: Doğal kaynağın keşfi ve doğal kaynak fiyatındaki artış sonucunda, ihracat tutarı artmakta ve ülke ekonomisi GSYİH seviyesinde önemli bir genişleme yaşamaktadır. Ancak fiyatların düşmesi durumunda, doğal kaynağa olan bağımlılık nedeniyle bu etki terse dönmekte ve toplam GSYİH daralmaktadır. Yani petrol fiyatlarında oluşan yüksek dalgalanmalar doğrudan doğal kaynak zengini ülkenin ihracat geliri ve toplam ekonomik aktivite seviyesi üzerinde dalgalanmaya neden olmaktadır (Algieri, 2011: 246-247).

Kültürel, Teknolojik ve Entelektüel Etki: Kısa ve orta vadede ülke ekonomisi iyileşmektedir ancak uzun vadede kültürel, teknik ve entelektüel gelişimin önemli ölçüde yavaşlaması söz konusu olmaktadır. Kaynak hareketi etkisi kapsamında denge ücret seviyesindeki artış, işverenlerin emek yoğun üretimden sermaye yoğun üretime geçmesine neden olmaktadır. Ülke içinde araştırma-geliştirme faaliyetlerine önem verilmemesi, teknik açığın ithalatla karşılanmasını gerektirdiği için kaynak zengini ülke, teknolojik açıdan dışa bağımlı hale gelmektedir (Şanlısoy ve Ekinci, 2019: 597-598).

Kurumsal Kalite (Siyasi İstikrarsızlık) Etkisi: Doğal kaynak zenginliği, kaynaklar üzerinde önemli rant çatışmaları yaratmaktadır. Doğal kaynak zengini ülkenin iyi bir siyasi yönetime sahip olmaması, gerek yurtiçinde gerekse yurtdışında bazı kesimlerin söz konusu doğal kaynaklar üzerinde hak sahibi olabilmek için çeşitli olumsuzluklara başvurmalarına neden olmaktadır. Bu doğrultuda kaynak zengini ülke, terör, iç savaş, kargaşa gibi olumsuzluklara maruz kalmaktadır. Ülke içinde yaşanan böylesi bir durum sonucunda, doğal kaynak gelirlerinden asıl payı, siyasi yöneticiler ya da yabancı yatırımcılar alırken, ülke halkı gelirden çok düşük bir pay almakta ya da hiç alamamaktadır. Bu durum, gelir dağılımında çok önemli eşitsizlikler ortaya çıkarmaktadır. Kısacası, ülkenin iyi yönetilememesi sonucunda, kurumsal kalite azalmaktadır. Yüksek doğal kaynak gelirleri üzerindeki mülkiyet haklarıyla ilgili belirsizlik; doyumsuzluk, yolsuzluk ve hatta iç savaşa yol açmaktadır. Bu durum ayrıca girişimcilik faaliyetlerini dışlayarak ekonomik aktiviteyi yavaşlatmaktadır (Oomes ve Kalcheva, 2007: 6-7).

2. Ampirik Literatür

Ampirik literatür çalışması sonuçlarına göre, doğal kaynak zengini ülkeleri ele alan çalışmaların bir kısmı panel veri analizine, bir kısmı ise zaman serisi analizine tabi tutulmuş olmakla birlikte zaman serisi analizi kapsamında tek bir ülkeyi inceleyen çalışmalar ağırlık kazanmıştır. Tablo 1'e göre, literatürde, bağımlı değişken olarak reel döviz kuru ve/veya GSYİH değişkenleri tercih edilmiş, her iki bağımlı değişkene bir arada yer veren sadece üç çalışmaya rastlanmıştır, her üç çalışmada da Rusya incelenmiştir. Dolayısıyla analizler genellikle tek model üzerine kurulurken, çoklu model oldukça sınırlı sayıda çalışmada kullanılmıştır. Ampirik bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, Hollanda Hastalığına yönelik sonuçlara ulaşıldığı gibi, belirtilere yönelik kanıt olmayan

örnekler de yer almıştır. Ampirik literatür taraması sonucunda, Suudi Arabistan özelinde petrol fiyatının reel döviz kuru, toplam GSYİH ve petrol dışı GSYİH üzerindeki etkilerini ele alan bir çalışmaya rastlanmamış, bu çalışma bu yönüyle literatür çalışmalarından ayrılmıştır.

Tablo 1. Ampirik Literatür Çalışması Sonuçları

Yazar (lar)	Ülke	Dönem	Bağımlı/Açıklayıcı Değişkenler	Yöntem	Sonuç
Kutan ve Wyzan (2005)	Kazakistan	1996:01-2003:11	Reel Döviz Kuru (RDK)/Petrol Fiyatı (PF), Verimlilik, Enflasyon	Otoregresif Koşullu Değişen Varyans Modeli	Beşinci gecikmeden sonra, PF'nin RDK üzerindeki etkisi pozitif yönlüdür.
Oomes ve Kalcheva (2007)	Rusya	1997:04-2005:12 1997:01-2005:11	<u>Model 1:</u> RDK/PF, Verimlilik Farkı, Kamu Harcamaları, Net Uluslararası Rezervler, Yolsuzluk Endeksi <u>Model 2:</u> Petrol Dışı İmalat ve Hizmet Sektörleri Üretimi/PF, İhracat <u>Model 3:</u> Sektörlerde Reel Ücretler	Johansen Eşbütünleşme Testi	İlk modelde, PF'nin RDK'ya etkisi pozitif yöndedir. İkinci modelin sonuçları karışıktır. PF, bazı petrol dışı sektörlerde üretimi azaltırken, bazılarında artırır. Ücret artışları vardır.
Gronwald, Johannes ve Orazbayev (2009)	Kazakistan	1994Q1-2007Q4	Reel GSYİH/PF, Bütçe Gelirleri, İhracat, Enflasyon, M2 Para Arzı, RDK	VAR Model, Etki Tepki Fonksiyonu	PF'nin GSYİH üzerindeki negatif etkisi 5. dönemde en yüksek noktaya ulaşırken, 15. dönemden sonra gevşer. Petrole bağımlılık vardır.
Algieri (2011)	Rusya	1993:01-2009:12	<u>Model 1:</u> RDK / PF, Verimlilik, Kamu Harcamalarının Kamu Gelirlerine Oranı, Uluslararası Rezervler <u>Model 2:</u> GSYİH/PF, RDK <u>Model 3:</u> İmalat Sektörü Üretimine Hizmet Sektörü Üretimine Oranı / PF, Verimlilik	Johansen Eşbütünleşme Testi, VECM	PF'nin, RDK ve toplam GSYİH üzerindeki etkisi pozitif yönlü olmakla birlikte, İmalat Sektörü Üretimine Hizmet Sektörü Üretimine Oranı üzerindeki etkisi negatif yönlüdür.

Dülger, Lopçu, Burgaç ve Ballı (2012)	Rusya	1995:Q1 2011:Q2	<u>Model 1:</u> İmalat Sektörü Üretimine Hizmet Sektörü Üretimine Oranı/ PF, İmalatın Hizmete Göre Verimliliği <u>Model 2:</u> RDK/PF, İmalatın Hizmete Göre Verimliliği	Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Testi	İlk modelde, PF'nin üretim üzerindeki etkisi negatif yönlüdür. İkinci modelde, PF'nin RDK üzerindeki etkisi pozitif yönlüdür.
Ogundipe ve Ogundipe (2013)	Nijerya	1970-2011	RDK/PF, Rezervler (Dış Ticaret Geliri), Faiz Oranı, Döviz Kuru	Johansen Eşbütünleşme Testi, VECM	PF'nin RDK üzerindeki uzun dönem etkisi anlamlı ve pozitif yönlüdür.
Yardımcıoğlu ve Gülmez (2013)	10 Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) Ülkesi	1970-2011	Kişi başı GSYİH/PF	Pedroni, Kao ve Johansen Fisher Eşbütünleşme, Canning ve Pedroni Nedensellik Testleri	Uzun dönemli ilişki pozitif yönlüdür. Çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır.
Mercan ve Göçer (2014)	Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan	1990-2011	RDK/PF, Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY), Dış Ticari Açıklık (DTA), Kamu Harcamaları	Sabit Etkiler Modeli	PF'nin RDK üzerindeki etkisi negatif yönlüdür.
Kose ve Baimaganbetov (2015)	Kazakistan	2000-2013	Sanayi Üretim Endeksi (SÜE), PF, Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE), RDK	Yapısal VAR, Etki Tepki Fonksiyonu ve Varyans Ayırıştırması	PF'deki pozitif şoklar SÜE'yi 2 aylık dönemde pozitif ve anlamlı etkiler. Negatif şoklar ise SÜE'yi 4 aylık dönemde negatif ve anlamlı etkiler. PF'deki pozitif şokların RDK 'ya etkisi anlamlı değildir, negatif şoklar ise 2 aylık dönemde etkiler.

Brini, Jemmali ve Farroukh (2016)	Tunus, Fas, Cezayir, Bahreyn, Suudi Arabistan ve İran	2000:01-2015:07	RDK, PF, TÜFE	Yapısal VAR, Etki Tepki Fonksiyonu ve Varyans Ayırıştırması	PF'deki pozitif şoka, Cezayir ve Bahreyn'de RDK'nın anlık tepkisi negatiftir ve ilk aydan sonra artmaya başlar. Cezayir için üçüncü aydan, Bahreyn için ise beşinci aydan sonra pozitif hale gelir. İran, Suudi Arabistan, Fas ve Tunus'ta RDK'nın tepkisi negatiftir. Uzun vadede, Suudi Riyali istikrarlıdır.
Demiral, Bal ve Akça (2016)	Petrol İhracatçısı 12 Ülke	2000-2010	Kişi Başına Reel GSYİH/PF, Ham Petrol İhracatı, RDK, TÜFE	Havuzlanmış En Küçük Kareler (EKK) Yöntemi, Sabit Etkiler Modeli	PF'nin kişi başına reel GSYİH üzerinde pozitif ancak çok düşük bir etkisi vardır.
Sezer (2017)	Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan ve Kırgızistan	1998-2015	<u>Model 1: RDK/PF</u> <u>Model 2: RDK/Doğal Kaynak Geliri (DKG)</u> <u>Model 3: İşsizlik/ DKG</u> <u>Model 4: Enflasyon/DKG</u> <u>Model 5: İhracat/ PF</u> <u>Model 6: İhracat/RDK</u> <u>Model 7: Dış Ticaret Dengesi/RDK</u>	Havuzlanmış EKK, Sabit Etkiler Modeli, Rassal Etkiler Modeli	PF'nin RDK üzerindeki etkisi negatif yönlüdür.
Abdlaziz, Naseem ve Slesman (2018)	Petrol İhracatçısı 25 Ülke	1975-2014	Tarım Sektörünün GSYİH Payı/ PF, RDK, Ekilebilir Arazi	Pedroni, Kao Eşbütünleşme Testi, Tam Değiştirilmiş EKK (FMOLS), Dinamik EKK (DOLS), Panel Gecikmesi Dağıtılmış Oto	PF'nin tarımsal GSYİH üzerindeki etkisi negatif yönlüdür.

				Regresif Model (ARDL)	
Alpdoğan ve Tok (2018)	Petrol İhracatçısı 22 OECD Ülkesi	1995-2016	Gayrisafi Milli Hâsıla (GSMH)/PF	Pedroni, Kao ve Johansen Fisher Eşbütünleşme Testi, FMOLS, DOLS	PF'nin GSMH üzerindeki etkisi pozitif yönlüdür.
Efeoğlu ve Pehlivan (2018)	Venezuela, Suudi Arabistan, Rusya ve Nijerya	1992-2016	RDK/PF, DTA, DYY, Reel Faiz Oranı	Pedroni ve Kao Eşbütünleşme Testi, FMOLS, DOLS	PF'nin RDK üzerindeki etkisi pozitif yönlüdür.
Uçan ve Ergin Ünal (2018)	Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan	1996-2016	GSYİH/PF, DYY, Dış Borç Faiz Oranı	Pedroni Eşbütünleşme Testi, FMOLS, Panel Nedensellik Testi	PF arttığında GSYİH artmaktadır.
Şanlısoy ve Ekinci (2019)	Azerbaycan	2001Q1-2018Q2	Reel GSYİH/PF	Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Oto Regresif Model (NARDL)	Reel GSYİH'in pozitif ve negatif petrol şoklarına tepkisi asimetriktir. Uzun dönemde PF artarken (azalırken) reel GSYİH artar (azalır).
Adamu (2020)	Nijerya	1970-2018	RDK/PF, Enflasyon, Kamu Harcamaları	ARDL	PF'nin RDK'ya etkisi pozitif yönlüdür.

Faheem, Azali, Chin ve Mazlan (2020)	Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri	1985-2017	İmalat Çıktısı/ PF, Finansal Gelişme, Kurumsal Kalite, RDK	ARDL, NARDL, Granger Nedensellik Testi	PF artışlarının ve azalışlarının imalat çıktısına etkisi negatif yönlüdür. Ancak Birleşik Arap Emirliklerinde, uzun dönemde PF azalışlarının etkisi anlamlı değildir. PF'den imalat çıktısına Suudi Arabistan ve Kuveyt'te tek yönlü nedensellik vardır.
Moutinho ve Madaleno (2020)	OPEC Üyesi 6 Afrika Ülkesi	1973-2017	Reel GSYİH/PF, Enerji Tüketimi, Kent Nüfusu, Ticari Açıklık	ARDL, Toda Yamamoto Nedensellik Testi	Cezayir, Ekvator Ginesi ve Gabon'da uzun dönemde PF'nin GSYİH üzerindeki etkisi pozitif ve anlamlıdır. Nijerya, Libya, Ekvator Ginesi, Gabon ve Angola'da kısa dönemde etki negatif ve anlamlıdır.
Shuaibu (2020)	Nijerya	1981-2016	Kişi Başına GSYİH/PF, Döviz Kuru Oynaklığı, Kamu Harcamaları, Ticari Açıklık, Finansal Gelişme, Gayrisafi Sabit Sermaye Oluşumu, Altyapı Gelişimi, İşgücü	NARDL	GSYİH üzerinde, PF'deki artışların negatif yönlü, PF'deki azalışların pozitif yönlü etkisi vardır.

Suliman ve Abid (2020)	Suudi Arabistan	1986:01-2019:03	RDK/PF	ARDL, Granger Nedensellik Testi	PF'nin RDK üzerindeki etkisi negatif yönlüdür. Kısa dönemde, PF'den RDK'ya tek yönlü, uzun dönemde değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır.
Çemrek ve Bayraç (2021)	OPEC Üyesi 15 Ülke	2000-2017	GSYİH/PF, İhracat	Pedroni ve Kao Eşbütünleşme Testi, Regresyon Analizi	PF'nin GSYİH üzerindeki etkisi pozitif yönlüdür.
Elhassan (2021)	Suudi Arabistan	1970-2020	Reel GSYİH/PF, TÜFE, Döviz Kuru, Para Arzı	NARDL	GSYİH üzerinde uzun ve kısa dönemde PF'deki artışların pozitif yönlü, uzun dönemde azalışların negatif yönlü etkisi vardır. PF'deki artışlar da azalışlar da GSYİH'i artırır.
Babuga ve Naseem (2022)	Petrol İhraç Eden, 7 Sahra Altı Afrika Ülkesi	1990-2018	Kişi Başına GSYİH/PF, Umulan Yaşam Süresi, Nüfus, Sermaye Stoku,	Panel ARDL, Panel NARDL, Ortalama Grup, Havuzlanmış Ortalama Grup, Dinamik Sabit Etkiler	Panel ARDL sonuçlarına göre, PF, GSYİH'i pozitif yönde etkiler. Panel NARDL sonuçlarına göre, PF belirli bir eşğin üzerine çıktığında GSYİH azalışı tetiklenir. 7 ülkenin ekonomisi petrol gelirlerine bağımlıdır.

Udemba ve Yalçıntaş (2022)	Norveç ve Cezayir	1999Q1-2018Q4 1999Q1-2019Q4	<u>Model 1: Tarım Sektörü Üretimi</u> (Cezayir), GSYİH, PF, Kamu Harcamaları, RDK, <u>DYY Model 2: İmalat Sektörü Üretimi</u> (Norveç), GSYİH, PF, Kamu Harcamaları, RDK, DYY	ARDL, Granger Nedensellik Testi	PF'nin hem tarım sektörü üretimi hem de imalat sektörü üretimi üzerindeki etkisi uzun ve kısa dönemde negatif yönlüdür.
Gökçe, Osmanov ve Emsen (2023)	Azerbaycan	2007Q1-2021Q4	GSYİH/ PF, Sabit Sermaye Birikimi	Johansen Eşbütünleşme Testi, FMOLS, DOLS, Hacker ve Hatemi-J Bootstrap Nedensellik Testi	PF'nin GSYİH üzerindeki etkisi pozitif yönlüdür. PF'den GSYİH'e tek yönlü nedensellik vardır.
Görmüş, Essayem ve Güven (2023)	Azerbaycan	2013:01-2021:04	RDK/PF, Uluslararası Rezervler, TÜFE, Global Politik Risk	Kandil Regresyon Analizi	PF'nin RDK üzerindeki etkisi negatif yönlüdür.
Paksoy ve Alagöz (2023)	Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan	2000-2019	RDK, PF, Kamu Harcamaları, DTA, DYY	Huber, Eickerand White Dirençli Tahmincisi	PF ile RDK arasında bir ilişki yoktur.
Şengül (2023)	Azerbaycan	2002Q1-2016Q4	Ekonomik Büyüme/PF	Hatemi J-Roca, Balcılar vd. Kayan Pencere, Breitung ve Candelon Frekans Alanında Nedensellik Testleri	PF'deki düşüş ekonomik büyümede düşüğe neden olur.

3. Veri Seti, Model ve Yöntem

Çalışmada Hollanda Hastalığı, 1987-2022 döneminin yıllık verileri ile Suudi Arabistan ve petrol örneği çerçevesinde incelenmiştir. Analiz döneminin belirlenmesinde, verilerin ulaşılabilirliği etkili olmuştur. Analizde, reel efektif döviz kurunu temsilen Reel Efektif Döviz Kuru Endeksi (REER), ekonomik büyümeyi temsilen Sabit Fiyatlarla Toplam GSYİH (GNP), petrol dışı sektörlerdeki ekonomik büyümeyi temsilen Sabit Fiyatlarla Petrol Dışı Sektörlere ait GSYİH (NOGDP) ve doğal kaynak zenginliğini temsilen de Avrupa Brent Petrol Spot FOB

Fiyatına (OP) yer verilmiştir. Tablo 2'de sunulmuş olan veri seti, Dünya Bankası, Suudi Arabistan Merkez Bankası (SAMA) ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (EVDS) alınmıştır. Ayrıca tüm değişkenler logaritmik değerleri alınarak analize eklenmiştir.

Tablo 2. Veri Seti (Dünya Bankası, 2024; Suudi Arabistan Merkez Bankası [SAMA], 2024; Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB], 2024).

Değişken	Değişken Simge	Tanım
Reel Efektif Döviz Kuru	REER	Reel Efektif Döviz Kuru Endeksi (2010 = 100)
Toplam GSYİH	GDP	Sabit Fiyatlarla Tüm Sektörler Toplam GSYİH (Amerikan Doları)
Petrol Dışı GSYİH	NOGDP	Sabit Fiyatlarla Petrol Dışı Sektörlere Ait GSYİH (Amerikan Doları)
Petrol Fiyatı	OP	Avrupa Brent Petrol Spot FOB Fiyatı (Varil Başına Dolar)

Çalışma, Hollanda Hastalığının üç ayrı belirtisini ve dolayısıyla üç modeli kapsamıştır. 'Reel döviz kuru etkisinin' sınıandığı ve Denklem 1'de bulunan ilk modelde, petrol fiyatına açıklayıcı değişken, reel efektif döviz kuruna bağımlı değişken olarak yer verilmiştir. Petrol fiyatındaki artış sonucunda doğal kaynağa dayalı ihracat tutarındaki artışın, ülkeye giren döviz miktarını da artırarak reel efektif döviz kurunda aşırı değerlemeye yol açtığı görüşünden hareketle, birinci modelde açıklayıcı değişkenin etki yönünün pozitif olması beklenmektedir.

$$REER=f(OP) \quad \text{Beklenen Etki (+)} \quad \text{Model 1 (1)}$$

Denklem 2'de sunulan ve "dalgalanma etkisinin" test edildiği ikinci modelde, petrol fiyatının toplam GSYİH üzerindeki etkisi incelenmiştir. Teorik yapı çerçevesinde, petrol fiyatlarındaki artış, ekonomik büyümeyi hızlandırmaktadır. Buna göre, doğal kaynak zengini ülkeler, uzun süreli GSYİH büyümesi ve artan gelirle belirginleşen güçlü bir makroekonomik performans kaydetmektedir. Ancak petrole bağımlılık, kısa ve orta vadede ekonomik büyümeyi artırırken, doğal kaynakların tükenmesi durumunda ya da doğal kaynak gelirlerinde (fiyatlarında) azalış yaşanması durumunda aynı ölçüde bir ekonomik küçülmeye maruz bırakılmaktadır. Yani model çerçevesinde petrol fiyatlarının GSYİH üzerindeki pozitif yönlü etkisi ne kadar güçlü olursa Hollanda Hastalığı belirtisinin de o kadar güçlü olduğu sonucuna varılmaktadır (Algieri, 2011: 252). Buradan hareketle, ikinci modelde petrol fiyatlarının pozitif yönlü bir etki yaratması beklenmektedir.

$$GDP=f(OP) \quad \text{Beklenen Etki (+)} \quad \text{Model 2 (2)}$$

Denklem 3'te bulunan ve "kaynak hareketi etkisi sonucunda oluşan sanayisizleşmenin" analiz edildiği son modelde ise petrol fiyatı yine açıklayıcı değişken olarak, petrol dışı sektörlerin GSYİH toplamı bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Hollanda Hastalığının varlığı halinde, bir taraftan toplam GSYİH hızla artış kaydederken, diğer yandan imalat sanayi başta olmak üzere petrol dışı sektörler önemli ölçüde daralmaktadır. Bu doğrultuda, son modelde petrol fiyatlarının negatif yönlü bir etki yaratması beklenmektedir.

$$NOGDP=f(OP) \quad \text{Beklenen Etki (-)} \quad \text{Model 3 (3)}$$

Çalışmada analiz yöntemi olarak, durağanlık sınaması için Genişletilmiş Dickey-Fuller testi ve Phillips-Perron birim kök testleri uygulanmaktadır. Uzun dönemli ve kısa dönemli etkilerin belirlenmesi için sırasıyla Johansen Eşbütünlük testine ve VECM modeline başvurulmaktadır.

Dickey ve Fuller (1981) ve Phillips ve Perron (1988) tarafından geliştirilen Genişletilmiş (Augmented) Dickey Fuller birim kök testi (ADF) ve Philips Perron birim kök testi (PP) serilerin durağanlığını sınamak amacıyla sıklıkla tercih edilen testler arasında bulunmaktadır. ADF ve PP testleri, sabit terimsiz ve trendsiz - sabit terimli ve trendsiz - sabit terimli ve trendli modellerle ve aşağıda yer alan hipotezler çerçevesinde uygulanmaktadır. Temel hipotez

serinin birim kök içerdiğini, alternatif hipotez ise serinin durağan olduğunu göstermektedir. Durağanlık durumu, hesaplanan test istatistiği kritik değerlerle karşılaştırılarak araştırılmaktadır. Hesaplanan test istatistiği kritik değerden küçük ise temel hipotez reddedilerek durağanlığa karar verilmekte; büyük ise temel hipotez reddedilemediği için birim kökün varlığına karar verilmektedir.

$$H_0 = \delta = 0 \quad (\text{Seri birim kök içerir, durağan değildir.})$$

$$H_1 = \delta < 0 \quad (\text{Seri birim kök içermez, durağandır.})$$

Johansen (1988), Johansen ve Juselius (1990) ve Johansen (1995) tarafından geliştirilen ve I(1) yapısındaki zaman serileri arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını belirlemek amacıyla uygulanan Johansen eşbütünleşme testinde öncelikle Pantula İlkesi doğrultusunda deterministik bileşenli uygun model belirlenmektedir. Teorik olarak beş model bulunmasına karşılık uygulamada kullanılabilecek üç model [(uzun dönemli modelde kesme vardır ancak trend yoktur; kısa dönemli modelde kesme de trend de yoktur), (hem uzun hem de kısa dönemli modelde kesme vardır ancak trend yoktur), (uzun dönemli modelde hem kesme hem trend vardır, kısa dönemli modelde kesme vardır ancak trend yoktur)] bulunmaktadır. Testin uygulanması için sırasıyla Denklem 4 ve Denklem 5'te bulunan İz İstatistiği (λ_{IZ}) ve Maksimum Özdeğer İstatistiğinden (λ_{MAX}) faydalanılmaktadır (Sevüktekin ve Çınar, 2017: 581).

$$\lambda_{IZ}(r) = -T \sum_{i=r+1}^n \ln(1 - \lambda_i) \quad (4)$$

$$\lambda_{MAX}(r, r+1) = -T \ln(1 - \lambda_{r+1}) \quad (5)$$

λ_{IZ} İstatistiği ve λ_{MAX} İstatistiği için aşağıda bulunan temel hipotezler, alternatif hipoteze karşı sınanmaktadır.

λ_{IZ} İstatistiği değerinin kritik değerden büyük olması durumunda, temel hipotez reddedilerek serilerin eşbütünleşik oldukları kabul edilmektedir. İstatistik değerinin kritik değerden küçük olması halinde de temel hipotez reddedilemeyerek seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmadığına karar verilmektedir.

$$H_0 = r \leq r_0 \quad (\text{Eşbütünleşme ilişkisi yoktur})$$

$$H_1 = r > r_0 \quad (\text{Eşbütünleşme ilişkisi vardır})$$

λ_{MAX} İstatistiği değerinin kritik değerden büyük olması halinde, eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu; küçük olması durumunda, var olmadığı kabul edilmektedir.

$$H_0 = r = r_0 \quad (\text{Eşbütünleşme ilişkisi yoktur})$$

$$H_1 = r = r_{0+1} \quad (\text{Eşbütünleşme ilişkisi vardır})$$

Engle ve Granger (1987) tarafından geliştirilen VECM, zaman serisi analizlerinde uzun ve kısa dönem arasındaki dengesizliği gidermesinin yanı sıra uzun ve kısa dönemli etkilerin ayrıştırılmasına olanak tanımaktadır. Denklem 6 ve Denklem 7'de sunulan VECM denklemlerinde Hata Düzeltme Terimi (ECT)'nin katsayısı açıklayıcı değişkenin dengeden sapmalara verdiği tepkiyi göstermekte olup katsayı değerinin negatif ve istatistiksel açıdan anlamlı olması beklenmektedir (Kazanasmaz, Demirel, Karatepe ve Hızarcı, 2023: 256-257).

$$\Delta Y_t = \alpha_1 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta X_{t-i} + \sum_{i=1}^n \lambda_{1i} \Delta Y_{t-i} \gamma_1 ECT_{t-1} + \varepsilon_{1t} \quad (6)$$

$$\Delta Y_t = \alpha_2 + \sum_{i=1}^m \beta_{2i} \Delta X_{t-i} + \sum_{i=1}^n \lambda_{2i} \Delta Y_{t-i} \gamma_2 ECT_{t-1} + \varepsilon_{2t} \quad (7)$$

4. Ampirik Bulgular

Analizin ilk aşamasında, ADF ve PP birim kök testlerinin sabitli ve trendli modelleri çerçevesinde, serilerin durağanlığı araştırılmıştır. Tablo 3'te sunulan ADF test sonuçları lnREER, ln GDP ve lnOP serilerinin, PP test sonuçları ise tüm serilerin I(1) yapısında bulunduğunu göstermiştir.

Tablo 3. Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF Testi	PP Testi
lnREER	(-1.1776) [0.8993]	(-1.4341) [0.8327]
lnGDP	(-2.0091) [0.5762]	(-2.0091) [0.5762]

lnNOGDP	(-2.4069) [0.3695]	(-1.9410) [0.6120]
lnOP	(-2.9793) [0.1521]	(-2.9328) [0.1651]
Δ lnREER	(-5.1120) [0.0011]*	(-5.1120) [0.0011]*
Δ lnGDP	(-4.9209) [0.0019]*	(-4.8111) [0.0025]*
Δ lnNOGDP	(-1.9840) [0.5883]	(-3.2633) [0.0896]***
Δ lnOP	(-7.6932) [0.0000]*	(-8.3916) [0.0000]*

Not: () ve [] içindeki değerler, sırası ile t istatistik ve olasılık değerlerini; * ve *** sırası ile % 1 ve % 10 anlamlılık derecelerini göstermektedir.

Tüm serilerin I(1) yapısında olması, VAR modellerinin kurulmasına ve Johansen Eşbütünleşme testinin uygulanmasına olanak tanımıştır. Bunun için öncelikle, VAR modelleri tahmin edilmiş ve bilgi kriterlerine göre uygun gecikme uzunlukları sırasıyla ilk modelde bir, ikinci modelde üç, son modelde bir olarak belirlenmiştir. Tablo 4'e göre, karakteristik kökler birim daire içerisinde bulunduğu için sırasıyla VAR (1), VAR (3), VAR (1) modellerinin durağan ve kararlı oldukları görülmüştür. Modellerde R^2 ve \bar{R}^2 değerleri, modellerin açıklama gücünün yüksek olduğunu; tanısal test bulguları ise hata terimlerinin normal dağıldığını, otokorelasyon ve değişen varyans sorunu bulunmadığını göstermiştir. Model değerlendirme kriterleri açısından her üç VAR modelinin de kullanılabilir modeller olduğuna karar verilerek eşbütünleşme testinin uygulanması aşamasına geçilmiştir.

Tablo 4. Uygun Gecikme Uzunluğu ve Model Seçimi, Tanısal Test Sonuçları

Uygun Gecikme Uzunluğu, Model Seçimi, Tanısal Testler	Model 1	Model 2	Model 3
Uygun Gecikme Uzunluğu (Bilgi Kriterleri)	1 (LR, SC, HQ)	3 (FPE, AIC, HQ)	1 (LR, FPE, AIC, SC, HQ)
Kararlı ve Durağan VAR Modeli	VAR(1)	VAR (3)	VAR (1)
R^2	0.8589-0.7265	0.9894-0.7364	0.9979-0.7480
\bar{R}^2	0.8501-0.7094	0.9869-0.6755	0.9977-0.7323
Normallik -Jarque-Bera Testi	3.8519 (0.4264)	1.0513 (0.9019)	6.4460 (0.1682)
Oto Korelasyon -LM Testi	6.4336 (0.1690)	2.5993 (0.6269)	1.7222 (0.7867)
Değişen Varyans -White Testi	11.1444 (0.5166)	31.9857 (0.6600)	14.0575 (0.2970)

Eşbütünleşme testi aşamasında, Model 2 için belirlenen VAR (3)'ün tahmininde endojen değişkenlerin farkı alındığı ve model, VECM (2)'ye dönüşeceği için Johansen eşbütünleşme testi bu kapsamda uygulanmıştır. Model 1 ve Model 3 için ise VAR (1) üzerinden hareket edilmiştir. Model 1 için Johansen eşbütünleşme testi, uygulamadaki her üç modele de uygulanmış ancak eşbütünleşik ilişkiye rastlanmamıştır. Yani petrol fiyatları ile reel efektif döviz kuru arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunmadığı belirlenmiştir. Böylece Model 1 açısından Suudi Arabistan'da "reel döviz kuru etkisi" bağlamında Hollanda Hastalığına ilişkin bir kanıt elde edilememiştir. Tablo 5'te sunulduğu gibi, hem iz istatistiği hem de maksimum özdeğer istatistiği değerleri, Model 2 ve Model 3 değişkenlerinin eşbütünleşik olduklarını göstermiştir. Buna göre petrol fiyatlarının hem toplam GSYİH hem de petrol dışı GSYİH ile uzun dönemde bir ilişkisinin olduğu kanıtlanmıştır.

Tablo 5. Johansen Eşbütünlük Testi Sonuçları

Model	Pantula İlkesine Göre Belirlenen Deterministik Bileşenli Uygun Model	İz İstatistiği	% 10 Kritik Değer	Olasılık Değeri	Maximum Özdeğer İstatistiği	% 10 Kritik Değer	Olasılık Değeri
Model 1	None- Sabitli ve Trendsiz Model	7.0073	17.9804	0.8968	4.1831	13.9059	0.9474
		2.8242	7.5567	0.6141	2.8242	7.5567	0.6141
Model 1	Lineer- Sabitli ve Trendsiz Model	6.0336	13.4288	0.6916	3.9339	12.2965	0.8662
		2.0997	2.7055	0.1473	2.0997	2.7055	0.1473
Model 1	Lineer- Sabitli ve Trendli Model	13.1992	23.3423	0.7225	9.3182	17.2341	0.6914
		3.8810	10.6664	0.7593	3.8810	10.6664	0.7593
Model 2	None- Sabitli ve Trendsiz Model	27.6729	17.9804	0.0040*	24.0265	13.9059	0.0021*
		3.6465	7.5567	0.4673	3.6465	7.5567	0.4673
Model 2	Lineer- Sabitli ve Trendsiz Model	12.5542	13.4288	0.1322	12.3064	12.2965	0.0997***
		0.2478	2.7055	0.6186	0.2478	2.7055	0.6186
Model 2	Lineer- Sabitli ve Trendli Model	24.2410	23.3423	0.0787***	17.4650	17.2341	0.0931***
		6.7760	10.6664	0.3685	6.7760	10.6664	0.3685
Model 3	None- Sabitli ve Trendsiz Model	25.7648	17.9804	0.0078*	20.9149	13.9059	0.0074*
		4.8500	7.5567	0.3003	4.8500	7.5567	0.3003
Model 3	Lineer- Sabitli ve Trendsiz Model	17.3343	13.4288	0.0261**	17.3167	12.2965	0.0160**
		0.0177	2.7055	0.8942	0.0177	2.7055	0.8942
Model 3	Lineer- Sabitli ve Trendli Model	28.9544	23.3423	0.0200**	24.9078	17.2341	0.0071*
		4.0466	10.6664	0.7353	4.0466	10.6664	0.7353

Not: *, ** ve ***, % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Eşbütünlük testi sonuçları doğrultusunda, tahmin süreci, Model 1 için bu aşamada sonlandırılırken Model 2 ve Model 3 için devam ettirilmiştir. Bu kapsamda her 2 model için de eşbütünlük denkleminin yönelik normalleştirme işleminin hangi değişken/değişkenler üzerinden yapılması gerektiğini belirlemek amacıyla Zayıf Ekzojenlik Testi uygulanmıştır. Tablo 6'ya göre, değişkenin zayıf ekzojen olduğunu ortaya koyan temel hipotezler, % 1 anlamlılık düzeyinde lnOP için kabul edilirken lnGDP ve lnNOGDP için reddedilmiştir. Test bulguları, eşbütünlük denkleminin lnGDP ve lnNOGDP'nin bağımlı değişken (endojen), lnOP'nin ise bağımsız değişken (zayıf ekzojen) şeklinde kurulması gerektiğini göstermiştir.

Tablo 6. Zayıf Ekzojenlik Test Sonuçları

Model	Değişkenler	Sıfır Hipotezi	Ki-Kare	P-Değeri
Model 2	lnGDP	A(1,1)=0	8.8559	0.0029*
	lnOP	A(2,1)=0	0.0251	0.8739

Model 3	lnNOGDP	A(1,1)=0	14.6951	0.0001*
	lnOP	A(2,1)=0	0.5768	0.4475

Not: *, % 1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Sevüktekin ve Çınar (2017)'a göre, zayıf ekzojenlik testi sonrasında, uzun dönem katsayıları normalleştirilebilmektedir. Tahmin edilen vektörün normalleştirme işlemi, ilgili endojen değişkeninin katsayısının ters işaretiyle çarpılması sonucunda gerçekleştirilmektedir. Bu doğrultuda, eştümleştirici katsayıların belirlenmesi amacıyla, lnGDP ve lnNOGDP serileri üzerinden normalleştirme işlemi yapılmış ve böylece 8 ile 9 no.lu Denklemlere ulaşılmıştır. Model 2 için, normalleştirilmiş eşbütünleşme katsayısı, petrol fiyatlarının toplam GSYİH yani ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif yönlü ve % 1 anlamlılık seviyesinde anlamlı olduğunu; petrol fiyatlarındaki % 1 oranındaki artışın uzun dönemde toplam GSYİH'i % 0.57 oranında artırdığını ortaya koymuştur. Model 3 için normalleştirilmiş eşbütünleşme katsayısı, petrol fiyatlarının petrol dışı sektörler için GSYİH'i pozitif ve anlamlı etkilediğini ve petrol fiyatlarındaki % 1 oranındaki artışın uzun dönemde petrol dışı sektörlerin GSYİH'ini % 0.38 oranında artırdığını göstermiştir. Petrol fiyatlarının uzun dönemde, toplam GSYİH üzerinde, petrol dışı sektörlerin toplam hâsıla tutarına kıyasla daha yüksek bir etki yarattığı belirlenmiştir. Böylece uzun dönemde, Model 2 sonuçları "dalgalanma etkisi" çerçevesinde Hollanda Hastalığının varlığını teyit ederken, Model 3 sonuçları "kaynak hareketi etkisi sonucunda oluşan sanayisizleşmeye" yönelik bir kanıt sunmamıştır.

$$\ln GDP_t = 23.58 + 0.57 (\ln OP_t) + 0.04 \text{ Trend} \quad \text{Model 2} \quad (8)$$

$$t\text{-istatistik} = (-8.73)^* \quad (-9.54)^*$$

$$\ln NOGDP_t = 11.61 + 0.38 (\ln OP_t) + 0.03 \text{ Trend} \quad \text{Model 3} \quad (9)$$

$$t\text{-istatistik} = (-7.04)^* \quad (-9.32)^*$$

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin tespiti sonrasında kısa dönem dinamiklerinin belirlenmesi için hata düzeltme mekanizmasının çalışıp çalışmadığı araştırılmış ve elde edilen VECM tahmin sonuçları Tablo 7'de sunulmuştur. Buna göre, ECT katsayı değerleri beklenildiği gibi negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuş ve her iki modelde de hata düzeltme mekanizmalarının çalıştığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Model 2'nin uygun gecikmeli modeli VAR (3), tahmin aşamasında endojen değişkenlerin farklarının alınmasına bağlı olarak VECM (2)'ye dönüşmüştür. Model, açıklama gücü ve tanusal testler açısından bir sorun içermemiştir. Modelin ECT katsayı değeri (-0.5925), kısa dönemde oluşacak dengesizliklerin yaklaşık % 59.25'inin bir yıllık dönem sonra dengeye geleceğini göstermiştir. Model 2 kısa dönemli ilişki katsayısı, lnOP ve lnGDP arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunmadığını ortaya koymuş ve böylece Hollanda Hastalığına yönelik kısa dönemli bir kanıt elde edilememiştir.

Tablo 7. Hata Düzeltme Modeli Sonuçları ve Tanusal Testler

Katsayı	Model 2	Model 3
Hata Düzeltme Terimi (t-istatistik)	-0.5925 (-3.8094)*	-0.1736 (-4.4481)*
Sabit (t-istatistik)	0.1064 (5.8215)*	0.0455 (5.6879)*
Kısa Dönem Katsayısı (t-istatistik)	-0.0739 (-0.8742)	-0.0271 (-2.2028)**
Model İstatistikleri ve Tanusal Testler	Model 2	Model 3
R2	0.6815	0.5615
Düzeltilmiş R2	0.6225	0.5177
Normallik -Jarque-Bera Testi	3.2516 (0.5166)	8.9345 (0.0628)
Oto Korelasyon -LM Testi	3.0691 (0.5463)	2.3001 (0.6807)

Değişen Varyans -White Testi

31.7876 (0.3775)

19.6077 (0.3553)

Not: * ve **, % 1 ve % 5 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Açıklama gücü ve tanısal testler açısından sorun içermeyen Model 3 için VECM (1) üzerinden elde edilen ECT katsayı değeri (-0.1736), kısa dönemde oluşacak şokların etkisinin, yaklaşık $(1/0.1736= 5.76)$ 6 yıllık dönem sonra düzelerek uzun dönem dengesine ulaşacağını göstermiştir. Model 3'ün kısa dönemli katsayısı lnOP ve lnNOGDP değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin varlığına işaret etmiştir. Model 3'ün VECM tahmin sonuçları, etki derecesi oldukça düşük de olsa sanayisizleşmeyi teyit ederek Hollanda Hastalığının varlığını kanıtlamıştır.

Sonuç

Çalışmada, Suudi Arabistan'da Hollanda Hastalığının varlığı, 1987-2022 dönemi için Johansen Eşbütünleşme Testi ve VECM yardımıyla araştırılmıştır. Analiz, Hollanda Hastalığının üç belirtisini kapsayan üç ekonometrik model üzerine kurulmuştur. Doğal kaynak zenginliğini temsilen petrol fiyatları, tüm modellerde açıklayıcı değişken olarak kullanılırken, ilk modelde reel efektif döviz kuru, ikinci modelde ekonomik büyümeyi temsilen toplam GSYİH ve son modelde petrol dışı sektörlerdeki ekonomik büyümeyi temsilen petrol dışı sektörlerle ait GSYİH'e bağımlı değişken olarak yer verilmiştir.

Değişkenlere ait verilere aynı yıl itibarıyla ulaşılamaması, gözlem sayısını daraltmış ve bu durum çalışmanın önemli bir kısıtını oluşturmuştur.

Model 1 sonuçları, petrol fiyatları ile reel efektif döviz kuru arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmadığını göstermiştir. Teorik açıdan "reel döviz kuru etkisi" çerçevesinde, petrol fiyatlarındaki artışın reel döviz kurunu aşırı değerlemesi yani iki değişken arasındaki pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki bulunması, Hollanda Hastalığının temel belirtilerinden biri olduğu için, eşbütünleşik ilişkinin bulunmaması, Model 1 açısından Hollanda Hastalığının geçerli olmadığını ortaya koymuştur. Model 1'e yönelik bulgu, Paksoy ve Alagöz (2023) ile uyum göstermiştir.

Model 2 uzun dönem bulgusu, petrol fiyatlarının ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir etki yarattığını göstermiştir. Petrol fiyatındaki artışın, ihracat ve ekonomik büyümeyi artırırken, doğal kaynağa bağımlılık doğrultusunda petrol fiyatındaki düşüşün aynı derecedeki etkiyi daraltıcı yönde göstermesi görüşünden hareketle, bulgu, uzun dönemde "dalgalanma etkisi" doğrultusunda Hollanda Hastalığının geçerliliğini kanıtlamıştır. Ancak modelin kısa dönemli bulgusu istatistiksel olarak anlamlı olmadığı için kısa dönem için Hollanda Hastalığının varlığından söz edilememiştir. Model 2 uzun dönem bulgusu, Demiral vd. (2016) ve Çemrek ve Bayraç (2021) ile uyum göstermiştir.

Model 3 uzun dönem bulgusu, petrol fiyatlarının petrol dışı sektörlerin ekonomik büyümesi üzerinde pozitif yönlü bir etki yarattığını ve uzun dönemde Hollanda Hastalığının geçerli olmadığını ortaya koymuştur. Modelin kısa dönem bulgusu, teorik açıdan petrol fiyatı artışlarının ekonomiyi genel olarak büyütürken, başta imalat sanayi olmak üzere petrol dışı sektörleri daralttığı yönündeki görüşü doğrulamıştır. Elde edilen bulgu, "kaynak hareketi etkisi sonucunda oluşan sanayisizleşmeyi" teyit ederek, çok düşük bir etki derecesiyle de olsa Hollanda Hastalığının varlığına işaret etmiştir. Model 3 'ün kısa dönem bulgusu Faheem vd. (2020) ile uyum göstermiştir.

İstatistiksel olarak anlamlı olan analiz bulguları genel olarak değerlendirildiğinde, Suudi Arabistan özelinde "reel döviz kuru etkisi" bulunmazken, "dalgalanma etkisi" sadece uzun dönemde, "kaynak hareketi etkisi sonucunda oluşan sanayisizleşme" ise sadece kısa dönemde görülmektedir. Bu anlamda, Model 2'nin uzun dönemli bulgusu ve çok düşük bir etkiyle olsa da Model 3'ün kısa dönemli bulgusu Hollanda Hastalığına işaret ederken, diğer bulgular hastalığa ilişkin bir kanıt sunmamaktadır.

Suudi Arabistan, petrole bağımlılığı azaltmak amacıyla 2016 yılı itibarıyla çok önemli adımlar atmış ve uluslararası platformda markalaşma doğrultusunda sosyal ve ekonomik alanda çeşitli reformları kapsayan Vizyon 2030 programını hayata geçirmiştir. Kendi içinde 13 ayrı programı barındıran ve hedeflerin detaylı olarak

belirli bir takvime bağlandığı Vizyon 2030 programı, turizm ve teknolojinin de içinde olduğu petrol dışı sektörlerle yapılan yatırımları artırarak Suudi Arabistan ekonomisinde çeşitlendirmeyi amaçlamaktadır. Program, turizm, eğitim, sağlık, altyapı gibi kamu hizmet sektörlerinin gelişimine ve de petrol dışı sanayi ticaretini geliştirmeye odaklanmaktadır. Özellikle, ülkede yıldan yıla artmakta olan ve 2023 yılında rekor seviyeye ulaşan turizm gelirleri, gerçekleştirilen reformların önemli bir yansıması olarak görülmektedir. Bu doğrultuda dünyanın önde gelen petrol üreticilerinden ve daha da önemlisi fiyat belirleyicilerinden biri olan Suudi Arabistan'ın gelecek dönemlerde, makroekonomik açıdan bir olumsuzluk yaşamaması açısından ekonominin petrole olan bağımlılığını düşürmeye yönelik yüksek farkındalığını sürdürmesi ve Vizyon 2030 programında bulunan 13 programı kararlılıkla uygulamaya devam etmesi önerilmektedir.

Kaynaklar

- Abdlaziz, R. A., Naseem, N. A. M. & Slesman, L. (2018). "Dutch Disease Effect of Oil Price on Agriculture Sector: Evidence from Panel Cointegration of Oil Exporting Countries". *International Journal of Energy Economics and Policy*, 8(5), 241-250.
- Adamu, I. M. (2020). "Oil Price and Real Exchange Rate Appreciation: Is there Dutch Disease in Nigeria?". *International Research Journal Faculty of Arts and Culture, South Eastern University of Sri Lanka*, 13(3), 27-40.
- Algieri, B. (2011). "The Dutch Disease: Evidences from Russia". *Econ Change Restruct*, 44, 243-277. doi: 10.1007/s10644-011-9101-4
- Alpdoğan, H. & Tok, D. (2018). "OECD Ülkelerinde Petrol Fiyatlarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Panel Nedensellik Çalışması", *Sakarya İktisat Dergisi*, 7(2), 28-43.
- Babuga, U. T. & Naseem, N. A. M. (2022). "Oil Price Change and Economic Growth: Evidence from Net Sub-Saharan Africa Oil Exporting Countries". *International Journal of Energy Economics and Policy*, 12(2), 369-378. doi: <https://doi.org/10.32479/ijeeep.12932>
- Bingöl, O. (2021). "Suudi Arabistan'ın Vizyon 2030 Projesinin Rantiyeciliğin Dönüşümü ve Ortadoğu'da Dengeleme Atayışı Bağlamında Değerlendirilmesi". *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 500-540.
- Brini, R., Jemmali, H. & Farroukh, A. (2016). "Macroeconomic Impacts of Oil Price Shocks on Inflation and Real Exchange Rate: Evidence from Selected MENA Countries". *Topics in Middle Eastern and African Economies*, 18(2), 170-184.
- Cambazoğlu, B. (2020). "Hollanda Hastalığına Teorik Bakış". Mehmet Onur-Gülbahar Hilal Yıldız (Ed), *Challenges in Economics and Business Studies from Researches to Practices*. Londra: IJOPEC Publication. 35-50.
- Corden, W. M. & Neary, J. P. (1982). "Booming Sector and De-Industrialisation in a Small Open Economy". *International Institute for Applied Systems Analysis Collaborative Paper*, 58, 1-30.
- Çemrek, F. & Bayraç, H. N. (2021). "The Econometric Analysis of the Relationship Between Oil Price, Economic Growth and Export in OPEC Countries". *The Journal of Operations Research, Statistics, Econometrics and Management Information Systems*, 9(1), 111-124. doi: 10.17093/alphnumeric.909410
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (2024). Suudi Arabistan Bilgi Notu. <https://www.deik.org.tr/uploads/suudi-arabistan-bilgi-notu-temmuz-23.pdf> (05 Şubat 2024).
- Demiral, M., Bal, H. & Akça, E. E. (2016). "Petrol Gelirleri ve Ekonomik Büyüme: Seçilmiş Petrol Zengini Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Panel Veri Analizi". *Sosyoekonomi*, 24(27), 85-102.
- Dickey, D. A. & Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with Unit Root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Dülger, F., Lopçu, K., Burgaç, A. & Ballı, E. (2012). "Is Natural Resource-Rich Russia Suffering from the Dutch Disease?". *International Conference on Eurasian Economies, Session 3A: Energy and Natural Resources*, 54-59.
- Dünya Bankası (2024). Veri Bankası. <https://databank.worldbank.org/> (09 Şubat 2024).
- Efeoğlu, R. & Pehlivan, C. (2018). "Hollanda Hastalığı: Venezuela, Suudi Arabistan, Rusya ve Nijerya Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma". *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 197-216.
- Elhassan, T. (2021). "Impact of Oil Price Fluctuations on Economic Growth in Saudi Arabia: Evidence from a Nonlinear ARDL Approach". *International Journal of Energy Economics and Policy*, 11(5), 579-585. doi: <https://doi.org/10.32479/ijeeep.11574>
- Engle, R. F. & Granger, C. W. J. (1987). "Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing". *Econometrica*, 55(2), 251-276.
- Faheem, M., Azali, M., Chin, L. & Mazlan, N. S. (2020). "New Evidence of Oil Price Fluctuations and Manufacturing Output in Saudi Arabia, Kuwait and United Arab Emirates, Pakistan". *Journal of Commerce and Social Sciences*, 14(1), 300-333.

- Gökçe, N., Osmanov, E. & Emsen, Ö. S., (2023). "Petrol Fiyatları ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiler: Azerbaycan Ekonomisi Üzerine İncelemeler". *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 15(2), 178-201. doi: <https://doi.org/10.55827/ebd.1341361>
- Görmüş, Ş., Essayem, A. & Güven, M. (2023). "The Effect of Global and Local Factors in Azerbaijan Real Exchange Rate: Evidence from Quantile Regression". *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 77-89.
- Gronwald, M., Johannes, M. & Orazbayev, S. (2009). "Estimating the Effects of Oil Price Shocks on the Kazakh Economy". Institute for Economic Research at the University of Munich Working Paper, 81, 1-15.
- Johansen, S. (1988). "Statistical Analysis of Cointegration Vectors". *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12(2-3), 231-254.
- Johansen, S. (1995). *Likelihood-Based Inference in Cointegrated Vector Autoregressive Models*. Oxford: Oxford University Press.
- Johansen, S. & Juselius, K. (1990). "Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration with Applications to the Demand for Money". *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210.
- Kazanasmaz, E., Demirel, B. L., Karatepe, S. & Hızarcı, A. E. (2023). "Ekonomik Büyüme, Elektrik Tüketimi ve Karbon Emisyonu İlişkisi: Türkiye Örneği". *Muhasebe ve Finansman İncelemeleri Dergisi*, 6(2), 248-265.
- Kose, N. & Baimaganbetov, S. (2015). "The Asymmetric Impact of Oil Price Shocks on Kazakhstan Macroeconomic Dynamics: A Structural Vector Autoregression Approach". *International Journal of Energy Economics and Policy*, 5(4), 1058-1064.
- Kutan, A. M. & Wyzan, M. L. (2005). "Explaining the Real Exchange Rate in Kazakhstan, 1996–2003: Is Kazakhstan Vulnerable to the Dutch Disease?". *Economic Systems*, 29(2005), 242-255.
- Looney, R. E. (1990). "Oil Revenues and Dutch Disease in Saudi Arabia: Differential Impacts on Sectoral Growth". *Canadian Journal of Development Studies*, 11(1), 119-133. doi: 10.1080/02255189.1990.9669386
- Mahmood, H. & Murshed, M. (2021). "Oil Price and Economic Growth Nexus in Saudi Arabia: Asymmetry Analysis". *International Journal of Energy Economics and Policy*, 11(1), 29-33.
- Mercan, M. & Göçer, İ. (2014). "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Hollanda Hastalığı Riski: Ampirik Bir Analiz". *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(2), 251-274. doi: 10.17065/huiibf.38187
- Moutinho, V. & Madaleno, M. (2020). "Economic Growth Assessment Through an ARDL Approach: The Case of African OPEC Countries". *Energy Reports*, 6(8), 305-311. doi: <https://doi.org/10.1016/j.egy.2020.11.253>
- Ogundipe, A. & Ogundipe, O. (2013). "Oil Price and Exchange Rate Volatility in Nigeria". *Munich Personal Repec Archive*, 51668, 1-22.
- Oomes, N. & Kalcheva, K. (2007). "Diagnosing Dutch Disease: Does Russia Have the Symptoms?". *International Monetary Fund Working Paper*, 07/102, 1-32.
- Paksoy, H. & Alagöz, M. (2023). "Hollanda Hastalığı: Türk Cumhuriyetleri Örneği". *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 25(44): 450-463.
- Phillips, P. C. B. & Perron, P. (1988). "Testing for a Unit Root in Time Series Regression". *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Suudi Arabistan Merkez Bankası (2024). *Elektronik Veri Sistemi*. <https://www.sama.gov.sa/en-US/EconomicReports/Pages/default.aspx> (09 Şubat 2024).
- Sevüktekin, M. & Çınar, M. (2017). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi*. Bursa: Dora Basın Yayın Dağıtım.
- Sezer, S. (2017). "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik Performansının Hollanda Hastalığı Yönünden İncelenmesi". *Business and Economics Research Journal*, 8(4), 673-688. doi: 10.20409/berj.2017.75
- Shuaibu, M. (2020). "Do Asymmetric Currency Price Fluctuations and Oil Price Shocks Matter for Growth in Nigeria? Evidence from Non-Linear Analysis". *Istanbul Journal of Economics*, 70(1), 17-46. doi: 10.26650/ISTJECON2020-0006

- Suliman, T. H. M. & Abid, M. (2020). "The Impacts of Oil Price on Exchange Rates: Evidence from Saudi Arabia". *Energy Exploration & Exploitation*, 38(5), 2037-2058. doi: 10.1177/0144598720930424
- Şanlısoy, S. & Ekinci, R. (2019). "Azerbaycan Ekonomisinin Hollanda Hastalığı Açısından Değerlendirilmesi". *Yönetim ve Ekonomi*, 26(2), 595-608.
- Şengül, O. (2023). "Petrol Fiyatları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi". Oğuzhan Şengül (Ed), *İktisadi Büyüme Konusunda Güncel Sorunlar*. İstanbul: Eğitim Yayınevi, 7-17.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (2024). Elektronik Veri Dağıtım Sistemi. <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket> (09 Şubat 2024).
- Uçan, O. & Ergin Ünal, A. (2018). Hollanda Hastalığına Sebep Olabilecek Makroekonomik Etkenler: Seçilmiş Ülke Ekonomileri Üzerine Bir Analiz, 5th International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS), 26-29 October 2018, Niğde. 376-393.
- Udemba, E. N. & Yalçıntaş, S. (2022). "Unveiling the Symptoms of Dutch Disease: A Comparative and Sustainable Analysis of Two Oil-Rich Countries". *Resources Policy*, 79, 1-12.
- Yardımcıoğlu, F. & Gülmez, A. (2013). "OPEC Ülkelerinde Hollanda Hastalığı: Petrol Fiyatları ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Bir Analizi". *Sosyoekonomi*, 19(19), 117-140.

Yazar Katkıları: Tek Yazar Fikir- Tasarım-; Denetleme-; Kaynaklar-; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi; Analiz ve/ veya Yorum-; Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan; Eleştirel İnceleme

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Sole Author Concept -; Design-; Supervision-Resources; Data Collection and/or Processing; Analysis and/or Interpretation; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: -

COVID-19 Döneminde Bireylerin İş Memnuniyetini Etkileyen Faktörlerin Stereotype Sıralı Regresyon Modeli ile Araştırılması

Investigation Of Factors Affecting the Job Satisfaction of Individuals in the COVID-19 Period with the Stereotype Ordered Regression Model

Ömer ALKAN¹

Şeyda ÜNVER²

Aslınur OKTAY MODOĞLU³

¹Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, Erzurum, Türkiye
e-mail: oalkan@atauni.edu.tr

²Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, Erzurum, Türkiye
e-mail: seyda.unver@atauni.edu.tr

³Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekonometri Bölümü, Erzurum, Türkiye
e-mail: aslinurmodoglu@atauni.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 1.6.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 13.8.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Ömer ALKAN
oalkan@atauni.edu.tr

Atıf /Cite this article:

Alkan, Ö., Ünver, Ş., & Oktay Modoğlu, A. (2024). COVID-19 Döneminde Bireylerin İş Memnuniyetini Etkileyen Faktörlerin Stereotype Sıralı Regresyon Modeli ile Araştırılması. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 23-42

Bu makale Prof. Dr. Ömer ALKAN danışmanlığında, Aslınur OKTAY MODOĞLU tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye İstatistik Kurumu tarafından 2020 ve 2021 yılında yapılmış olan Yaşam Memnuniyeti Araştırması'nın mikro veri setlerinden yararlanılarak Stereotype Sıralı Regresyon Modeli ile COVID-19 döneminde Türkiye'de bireylerin iş memnuniyetini etkileyen faktörleri belirlemektir. Model sonuçları incelendiğinde yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim düzeyi, sektör, işteki durum (ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışan), mutluluk düzeyi, sağlık memnuniyeti, gelecekte umut durumu, dini inanç baskısı, hanehalkı büyüklüğü, mülkiyet durumu, konut oda sayısı, hane aylık geliri değişkenlerinin anlamlı olduğu görülmektedir. Çalışmada bireylerin yaşları arttıkça işlerinden memnun olma olasılığının arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmaya göre erkeklerin kadınlara göre işlerinden memnun olma olasılığının daha az olduğu tespit edilmiştir. Evlilerin bekârlara göre işlerinden memnun olma olasılığının daha az olduğu bulgusuna da ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmanın sonucuna göre kamu sektöründe çalışanların özel sektörde çalışanlara göre işlerinden memnun olma olasılığının daha az olduğu da tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İş memnuniyeti, Stereotype Sıralı Regresyon Modeli, COVID-19, Türkiye

Abstract

The aim of this study is to use the micro data set of the Life Satisfaction Research conducted by the Turkish Statistical Institute in 2020 and 2021 and to determine the factors affecting the business satisfaction of individuals in Türkiye during the COVID-19 period with the stereotype-ordered regression model. According to the results of the model, age, gender, marital status, education level, sector, work in the work (paid, salaried or wage employees), happiness level, health satisfaction, hope of the future, religious belief pressure, household size, property status, number of housing rooms, number of housing rooms, household monthly income variables are significant. In this study, it was concluded that individuals' age increased as their age increased. According to the study, it was found that men are less likely to be satisfied with their work than women. It was also found that married people are more likely to be satisfied with their jobs. In addition, according to the results of the study, it has been found that individuals working in the public sector are less likely to be satisfied with their work compared to individuals working in the private sector.

Keywords: Job Satisfaction, Stereotype Ordered Regression Model, COVID-19, Türkiye

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Koronavirüs salgını, yüzyılın en önemli küresel sağlık felaketi ve 2. Dünya Savaşı'ndan bu yana insanlığın karşılaştığı en büyük zorluk olarak kabul edilmektedir. Bu durumun neden olduğu hastalık, 11 Şubat 2020'de Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından resmi olarak "COVID-19" olarak adlandırılmıştır ve hızla dünya çapında bir pandemiye dönüşmüştür (Chakraborty & Maity, 2020). COVID-19 o kadar kısa sürede tüm dünyaya yayılmıştır ki toplumlar çareyi karantinada ve evde çalışmakta bulmuştur. Bu noktada ileri iletişim teknolojilerinin salgının yayılmasını durdurmak, enfeksiyonu önlemek, karantina ve hastalık takibini önlemek için en önemli ve güvenilir araç olduğu açıkça görülmüştür (Kaya, İleri, & Kara, 2022). Sağlık sorunlarının çözümü bir yana, esnek ve uzaktan çalışma sistemleri kurumlar için tek zorunlu çözüm olarak hemen hemen tüm sektörlerde yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır (Gürsoy & Chi, 2020; Baadel, Kabene, & Majeed, 2020; Kuhlstedt & Andersson, 2020). Pandemi, kuruluşları iş yapma biçimlerini yeniden düşünmeye ve farklı çalışma yaklaşımları geliştirmeye zorlamıştır (Kaya, İleri, & Kara, 2022).

Halihazırda kullanıma hazır olan uzaktan iş teknolojileri, esnek çalışma sistemlerini desteklemiş ve bu yeni çalışma şekline geçiş, teknoloji sayesinde birçok sektör ve işletme tarafından kısa sürede başarıyla hayata geçirilmiştir. Esnek çalışma sistemleri, çalışanları güçlendirerek ve onlara daha fazla esneklik vererek motivasyonlarını ve performanslarını artırır (Anderson, Kaplan, & Vega, 2015). Günümüzde esnek çalışma uygulamaları; uzaktan çalışma, yarı zamanlı çalışma, iş paylaşımı, vardiya ve hafta sonu çalışması, esnek dönüşümlü çalışma, evden çalışma ve uzaktan çalışma uygulamaları şeklinde gerçekleştirilmektedir (Rothwell, Lindholm, Yarrish, & Zaballero, 2012).

Dünyanın tüm ülkelerinde hızla yayılan Koronavirüs, Türkiye'de ilk kez 11 Mart 2020 tarihinde tanımlanmış ve vaka sayıları tüm şehirlerde hızla artmıştır. Vakaların hızla artması hem özel sektörde hem de kamuda esnek çalışma sistemine hızlı geçişi gerektirmiştir. Cumhurbaşkanlığı tarafından salgın döneminde kamu kurum ve kuruluşlarının çalışma saatlerinin düzenlenmesi amacıyla 22/03/2020-4 sayılı genelge yayımlanmıştır. Bu kararın ardından Sağlık Bakanlığının esnek çalışma uygulamasına ilişkin yayınladığı 23/03/2020 tarih ve 3522 sayılı genelge kapsamında; COVID-19 salgınının ülkede yayılmasını en aza indirmek amacıyla uzaktan çalışma ve rotasyonlu çalışma gibi esnek çalışma yöntemlerinin sağlık çalışanlarına dahi uygulanabileceği belirtilmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020). Sağlık Bakanlığının yayınladığı bu genelgeye ek olarak 15/05/2020 tarihli duyuru kapsamında esnek çalışma uygulamasına devam edilmiştir. Bundan sonraki süreçte 02 Haziran 2020 tarihinde "Normalleşme ve COVID-19 Kapsamında Alınacak Tedbirler" kapsamında 81 ildeki İl Sağlık Müdürlüklerine gönderilen yazıyla, Sağlık Bakanlığı merkez ve taşra teşkilatlarının tam zamanlı olarak çalışmalarına başlaması gerektiği bildirilmiştir. Ancak Cumhurbaşkanlığının 2020/11 sayılı genelgesi ile 26 Ağustos 2020'de kamu kurum ve kuruluşlarında çalışanların uzaktan çalışma ve rotasyonlu çalışma dahil olmak üzere esnek çalışma yöntemlerinden yeniden yararlanabilecekleri bildirilmiştir (T.C. Resmî Gazete, 2020).

Türkiye'de özel sektör ve kamu kurumları esnek çalışma sistemine çok hızlı bir geçiş sağlayabilmiştir. Ancak sağlık sektörü yöneticilerinin ilk etapta bu konuda kafalarının karıştığı söylenebilir. Çünkü hastanelerde COVID-19'un çok hızlı yayıldığını düşünen hastalar, acil bir durum olmadıkça hastaneye gelmek istemiyor, uzaktan tıbbi hizmet almak istiyorlardı. COVID-19 hastalarına hizmet veren servis ve yoğun bakım ünitelerinde görev yapan sağlık çalışanları dışındaki sağlık çalışanlarının esnek çalışma sistemine geçmesine karar verilmiştir (Aktan & Toraman, 2022).

Hastanelerde COVID-19 dışındaki birimlerde rutin randevu sistemi iptal edilmiştir ve çok sınırlı sayıda randevu verilmiştir. Sağlık Bakanlığı ve özel hastaneler, doktor ve hastaların iletişim kurabileceği teletıp sistemlerine hızla yatırım yaparak uzaktan ve acil olmayan hastalara evlerinden tıbbi hizmet vermeye başlamışlardır. Hastaların tıbbi verileri uzaktan takip edildi ve iletişim teknolojileri kullanılarak yapılabilecek her türlü işlem uzaktan gerçekleştirilmiştir. Hastanın hastaneye gelmesi gerekiyorsa özel randevu veriliyordu. Sağlık çalışanlarının bir kısmı oldukça yoğun bir çalışma sistemi içerisindeyken bir kısmı ise esnek ve uzaktan çalışma sistemi içerisinde

çalışarak periyodik olarak birbirlerinin yerini aldı. Pandemi nedeniyle Türkiye tarihinde ilk kez sağlık çalışanları esnek ve uzaktan çalışma sistemine geçmiştir (Kaya, İleri, & Kara, 2022). Benzer şekilde akademisyenler de tüm fakültelerde uzaktan eğitim sistemine geçmiştir. Dersler uzaktan senkron veya asenkron olarak veriliyordu. Akademisyenler derslerini evlerinden veya üniversitedeki odalarından verebilme özgürlüğüne sahipti. Ancak hastalığın hızla yayılması ve belirsizliğin yüksek olması nedeniyle akademisyenlerin büyük çoğunluğu evlerinden çalıştı ve derslerini evlerinden yönetti. Memurlar da esnek ve uzaktan çalışma sistemine geçti. Uzaktan çalışılarak işlerin halledilemediği ofislerde her gün bir çalışan görev yapıyordu. Diğer tüm memurlar uzaktan çalışma sistemlerini kullanarak evden çalıştı (Aktan & Toraman, 2022).

Bilimsel literatürde uzaktan çalışmanın hem avantajlarına hem de dezavantajlarına yer verilmektedir (Mahmood, Ariza-Montes, Saleem, & Han, 2023). Bu avantajlardan bazıları, uzaktan çalışanların iş tatmini üzerindeki olumlu etkisi, artan özerklik ve daha az iş-aile çatışmasıdır (Gajendran & Harrison, 2007). Ayrıca uzaktan çalışma ile örgütsel bağlılık arasında olumlu bir bağlantının bulunduğu da literatürde belirtilmiştir (Martin & MacDonnell, 2012). Yine organizasyonel bağlamda, uzaktan çalışmanın enerji tasarrufu üzerindeki etkisi de söz konusu avantajlardandır. Öte yandan, sosyal izolasyon veya iş arkadaşı memnuniyetsizliği gibi uzaktan çalışmanın olumsuz etkileri de yapılan çalışmalarda bildirilmiştir (Hook, Sovacool, & Sorrell, 2020).

İş memnuniyeti literatürde geniş çapta tartışılmakta ve araştırılmaktadır. Çalışma yaşamında yoğun bir şekilde seyretmekte olan rekabet olgusu, teknolojinin her geçen gün çalışma yaşamında kendini daha fazla hissettirmesi, yeni çalışma şekillerinin güncellenmesi ve yeni kuşakların çalışma yaşamına aktif katılımı kavramının önemini her geçen gün arttırmaktadır. Diğer yandan iş memnuniyetsizliğinin sonuçlarının gerek birey gerekse örgüt açısından son derece olumsuz olması konuya olan ilginin artmasına neden olmaktadır (Mahmood, Ariza-Montes, Saleem, & Han, 2023).

Bu çalışmanın amacı, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından 2020 ve 2021 yılında yapılmış olan Yaşam Memnuniyeti Araştırması'nın mikro veri setinden yararlanarak Stereotype Sıralı Regresyon Modeli ile COVID-19 döneminde Türkiye'de bireylerin iş memnuniyetini etkileyen faktörleri belirlemektir.

2. Literatür Taraması

Dünya tarihine bakıldığında çok sayıda salgın hastalığın mevcut olduğu görülmektedir. 2020 senesinde içinde yaşadığımız dünya çok ağır etkileri bulunan bir pandemiyle karşılaşmıştır (Aktaş, 2020). Çin'in Wuhan kentinde ilk defa ortaya çıkan COVID-19, hızla yayılmış ve dünya üzerindeki birçok ülkede yaşamı durma noktasına getirmiştir (Yeşil & Mavi, 2021). Araştırmacılar, insanoğlunun hayatı üzerinde bu derece etkili olan COVID-19 ilgili sosyoloji, sağlık, psikoloji, eğitim gibi alanlarda çalışmalar yürütmektedirler. İş tatmini konusu da bu alanlarda yürütülen çalışmalardan biridir (Paksoy, 2020).

Konuya ilişkin olarak yapılan araştırmalarda, üniversitelerdeki üstün performans gösterme baskısının iş yeriyle ilişkili strese neden olduğu ve iş tatminini azalttığı (Ahsan, Abdullah, Fie, & Alam, 2009), turizm işletmelerinde ön bürolarda çalışanların kendilerini yüksek stres altında hissettikleri ve oluşan işyeri stresinin iş tatminlerini azalttığı belirtilmektedir (Kim, Ro, Hutchinson, & Kwun, 2014). Hemşirelerin COVID-19 pandemisi süresince çalışırken iş tatminlerinin yüksek olduğu ancak psikosomatik bozukluk gösterenlerin (zihinsel kaynaklı bedensel rahatsızlık) iş tatmininin negatif yönde etkilendiği (Gimenez-Espert, Prado-Gasco & Soto-Rubio, 2020), psikososyal risklerin varlığında iş tatmininde azalma olduğu tespit edilmiştir (Wu, Li, Liu, Liu, & Jia, 2018). Turizm ve konaklama kuruluşlarında COVID-19 kaynaklı stresin (CID) örgütsel güveni, iş tatminini, öz saygıyı ve bağlılığı nasıl etkilediğinin araştırıldığı bir çalışmaya göre çalışanların işle ilgili stresini hafifletmeye yönelik araçsal kaynakların (örneğin, koruyucu gözlükler, lateks eldivenler, el dezenfektanları, yüz maskeleri) sağlanması açısından önemli stratejik çıkarımları bulunmaktadır (Kang, Park, & Lee, 2021). Hemşireler üzerine yapılan başka bir çalışmada ise COVID-19 korkusu ile hem örgütsel hem de profesyonel olarak işten ayrılma niyeti arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (De los Santos & Labrague, 2021). Önceki diğer bir çalışmada ise COVID-19 ilişkili psikolojik sıkıntı ile iş tatmini arasında negatif yönlü bir ilişki bulunduğu bulgusuna ulaşılmıştır (Gimenez- Espert vd., 2020). Öte yandan Türkiye'de yapılan bir çalışmada ise kişi örgüt uyumunun, COVID-19

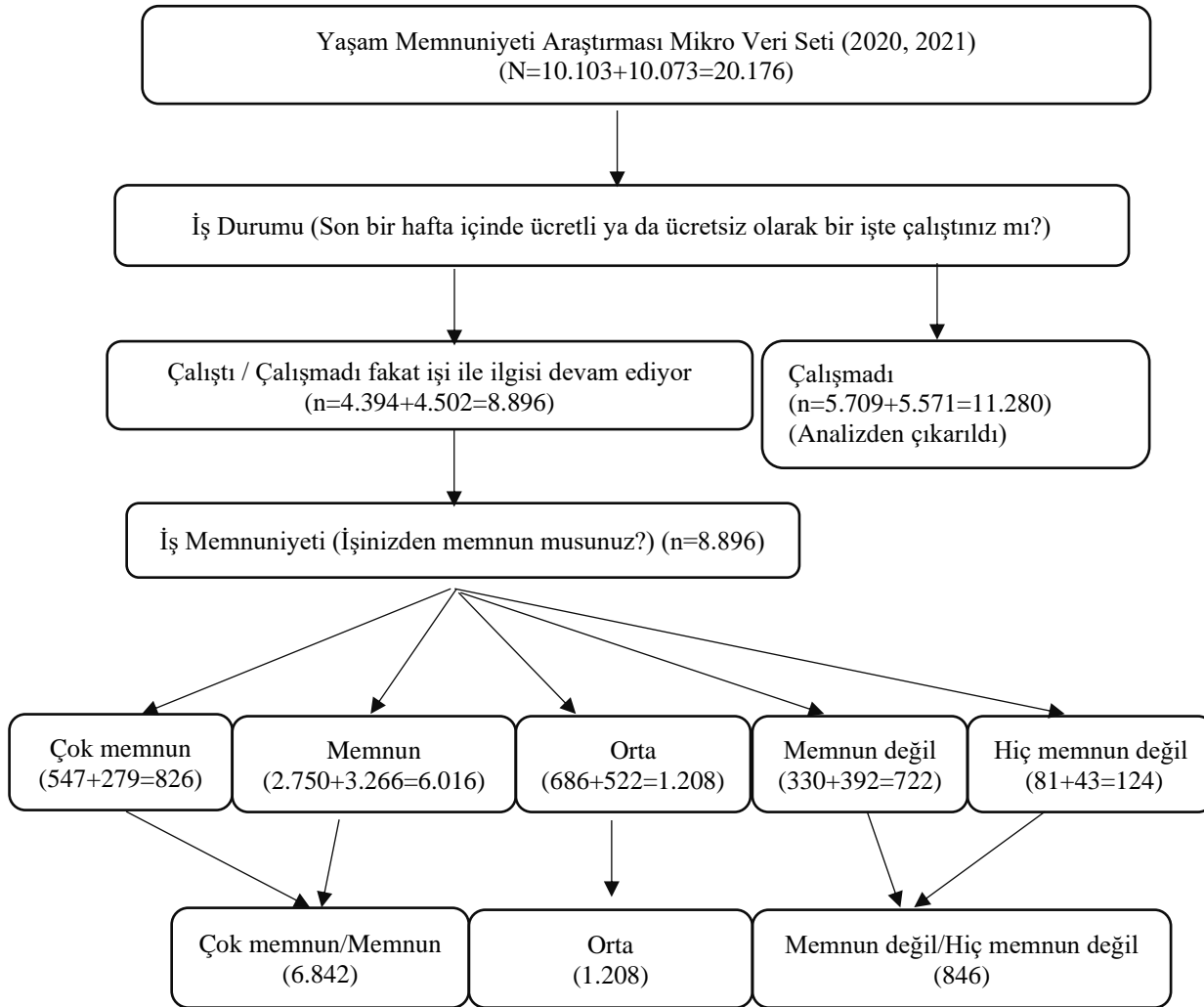
psikolojik sıkıntısıyla iş tatmini arasındaki ilişkide düzenleyici etkiye sahip olduğu bulgusuna ulaşılmıştır (Türköz, 2022). Yine Türkiye’de Alışveriş merkezi çalışanları üzerinde yapılan bir çalışmada ise psiko-somatik, psikolojik, ekonomik faktörlerin yüzeysel davranışı; psikolojik, psiko-somatik, ekonomik, sosyal faktörlerin ise derinlemesine davranışı etkilemediği tespit edilmiştir (Yeşil & Mavi, 2021). COVID-19 Pandemisinde, işgörenlerin iş tatmin ve performans durumlarını yöneticilerin bakış açısından değerlendirmeyi amaçlayan önceki bir çalışmada ise çalışanların iş tatminlerinin pandemi döneminde azaldığı bulgusuna ulaşılmıştır (Savaş, 2022). Salgın sürecinde evden çalışmanın işten ayrılma niyeti ile ilişkisini ve algılanan iş yaşamı kalitesinin bu ilişkiye aracılık edip etmediğini araştıran bir çalışmaya göre ise evden çalışma sistemine geçen bireylerin temel ve üst düzey ihtiyaçlarını daha çok karşılayabildiği bulgusuna ulaşılmıştır (Ayyıldız, Çam, & Kuş, 2021). Ayrıca pandemi sürecinde uzaktan çalışanların iş stresleri, iş tatminleri ve işten ayrılma niyetleri arasındaki ilişkinin araştırıldığı bir çalışmada ise uzaktan çalışanların iş tatmin seviyelerinin yüksek olduğu, iş streslerinin ortalama ve işten ayrılma niyetlerinin düşük olduğu tespit edilmiştir (Yaman, Bağdoğan, & Keser, 2023). Mevcut literatürde öğretmenlerin iş tatmininin belirleyicilerini ve bu belirleyicilerin, COVID-19 salgını döneminde öğretim tatminini ne düzeyde etkilediğini belirlemeyi amaçlayan çalışmalar da bulunmaktadır (Yıldız, Yıldız, Ozbilgin, & Yıldız, 2022; Fute, Oubibi, Sun, Zhou, & Xiao, 2022). Söz konusu çalışmalarda politika yapıcıların, işverenlerin ve okul müdürlerinin öğretmenlerin iş tatminini sağlamaya yönelik rolleri ve katkılarına da dikkat çekilmiştir (Yıldız vd., 2022).

3. Materyal ve Metot

3.1. Veri

Bu çalışmada TÜİK tarafından yapılan Yaşam memnuniyeti araştırması mikro veri seti kullanılmıştır. Yaşam Memnuniyeti Araştırması ile Türkiye’deki bireylerin öznel mutluluk algısı, sağlık, sosyal güvenlik, örgün eğitim, çalışma hayatı, gelir, kişisel güvenlik, adalet, ulaştırma hizmetleri, kişisel gelişim gibi temel yaşam alanlarındaki memnuniyetleri ölçülmekte ve bunların zaman içindeki değişimi takip edilmektedir. Anket çalışmasında Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan 18 ve daha yukarı yaştaki hanehalkı fertleri kapsama alınmıştır (TÜİK, 2021). Yaşam Memnuniyeti Araştırmasının örnekleme yöntemi 2 aşamalı tabakalı küme örneklemesidir. Birinci aşamada ortalama 100 haneden oluşan kümeler (blok) örneğe seçilmiş, ikinci aşamada ise örneğe seçilen kümelerden sistematik seçim yöntemi kullanılarak örnek adresler belirlenmiştir (TÜİK, 2021).

Bu çalışmada Yaşam Memnuniyeti Araştırması’na katılan 2020 ve 2021 yılında katılan 8896 bireyin verisi kullanılmıştır. Örneklem seçim süreci Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1: İş memnuniyetinde etkili faktörlerin belirlenmesi için örneklem seçim süreci ve bağımlı değişkenin belirlenmesi

3.2. Değişkenler

Çalışmanın bağımlı değişkeni "İşinizden memnun musunuz (Çok memnun/Memnun; Orta, Memnun değil/Hiç memnun değil) sorusuyla ölçülen bireylerin işlerinden memnun olma düzeyidir.

Tablo 3.1'de bağımsız değişkenlere ait açıklamalar gösterilmiştir. Bağımsız değişken referans sınıfları elde edilecek en iyi modele göre seçilmiştir. Ordinal ve nominal değişkenler, modele alınacak bütün değişkenlere ait kategorilerin etkilerini gözlemlemek amacı ile kukla değişken olarak tanımlanmıştır (Ünver ve Alkan, 2023; Ünver, 2024).

Tablo 3.1. Analizde Kullanılan Bağımsız Değişkenler

Yaş	Bireylerin yaşlarını belirten 5 ayrı yaş kategorisi kukla değişkenlerle temsil edilmektedir. Bu kategoriler; 25-34 yaş aralığı, 35-44 yaş aralığı, 45-54 yaş aralığı, 55-64 yaş aralığı ve 65 yaş ve üzeri şeklinde sıralanabilir. Her değişken bireyin o kategoride bulunma durumunda 1 değerini, aksi durumda ise 0 değerini almaktadır.
Cinsiyet	Birey kadın ise 0, erkek ise 1 değerini almaktadır.
Medeni durum	Birey bekâr ise 0, evli ise 1 değerini almaktadır.
Eğitim düzeyi	Bireylerin eğitim düzeyini belirten 4 ayrı kategori kukla değişkenlerle temsil edilmektedir. Bu kategoriler; Bir okul bitirmeyen, İlkokul, İlköğretim, Lise şeklinde sıralanabilir. Her değişken bireyin o kategoride bulunma durumunda 1 değerini, aksi durumda ise 0 değerini almaktadır.
Sektör	Birey kamu sektöründe ise 0, özel sektörde ise 1 değerini almaktadır.
İşteki durum	Bireylerin işteki durumunu belirten 2 ayrı kategori kukla değişkenlerle temsil edilmektedir. Bu kategoriler; Ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışan, İşveren / kendi hesabına çalışan şeklinde sıralanabilir. Her değişken bireyin o kategoride bulunma durumunda 1 değerini, aksi durumda ise 0 değerini almaktadır.
Mutluluk düzeyi	Bireylerin mutluluk düzeyini belirten 4 ayrı kategori kukla değişkenlerle temsil edilmektedir. Bu kategoriler; Çok mutlu, mutlu, mutsuz, çok mutsuz şeklinde sıralanabilir. Her değişken bireyin o kategoride bulunma durumunda 1 değerini, aksi durumda ise 0 değerini almaktadır.
Sağlık memnuniyeti	Bireylerin sağlık memnuniyetlerini belirten 4 ayrı kategori kukla değişkenlerle temsil edilmektedir. Bu kategoriler; Memnun, Orta, Memnun değil, Hiç memnun değil şeklinde sıralanabilir. Her değişken bireyin o kategoride bulunma durumunda 1 değerini, aksi durumda ise 0 değerini almaktadır.
Gelecekteki durumu	umut Bireylerin gelecek umut durumunu belirten 3 ayrı kategori kukla değişkenlerle temsil edilmektedir. Bu kategoriler; Çok umutlu, Umutlu, Umutlu değil şeklinde sıralanabilir. Her değişken bireyin o kategoride bulunma durumunda 1 değerini, aksi durumda ise 0 değerini almaktadır.
Dini inanç baskısı	Birey dini inanç baskısına sahip değilse 0, sahip ise 1 değerini almaktadır.
Hanehalkı büyüklüğü	Bireylerin hanehalkı büyüklüğünü belirten 2 ayrı kategori kukla değişkenlerle temsil edilmektedir. Bu kategoriler; 1-3 kişi, 4-5 kişi şeklinde sıralanabilir. Her değişken bireyin o kategoride

	bulunma durumunda 1 değerini, aksi durumda ise 0 değerini almaktadır.
Konut mülkiyet durumu	Birey ev sahibi değilse 0, ev sahibiyse 1 değerini almaktadır.
Konut oda sayısı	Bireylerin konut oda sayısını belirten 4 ayrı kategori kukla değişkenlerle temsil edilmektedir. Bu kategoriler; 2 ve altı oda, 4 oda, 5 oda, 6 ve üstü oda şeklinde sıralanabilir. Her değişken bireyin o kategoride bulunma durumunda 1 değerini, aksi durumda ise 0 değerini almaktadır.
Aylık hane geliri	Bireylerin aylık gelirini belirten 4 ayrı kategori kukla değişkenlerle temsil edilmektedir. Bu kategoriler; 2. gelir düzeyi, 3. gelir düzeyi, 4. gelir düzeyi, 5. gelir düzeyi şeklinde sıralanabilir. Her değişken bireyin o kategoride bulunma durumunda 1 değerini, aksi durumda ise 0 değerini almaktadır.

Tablo 3.2’de bağımsız değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler verilmiştir. Tablo 3.2’ye göre 24 ve altı yaş aralığında yer alan bireylerin %73,8’i işinden çok memnun/memnun iken, %13,3’ü işinden memnun değil/hiç memnun değildir. Ayrıca çalışmaya göre 65 yaş ve üzeri aralığında yer alan bireylerin %82,5’i işinden çok memnun/memnun iken, %7,1’i işinden memnun değil/hiç memnun değildir. Tablo 3.2 incelendiğinde kadınların %78,7’sinin işinden çok memnun/memnun olduğu, erkeklerin ise %76,2’sinin işinden çok memnun/memnun olduğu görülmektedir. Çalışmaya göre bir okul bitirmeyen bireylerin %17,0’si işinden memnun değil/hiç memnun değil iken, üniversite mezunu olan bireylerin %7,7’si işinden memnun değil/hiç memnun değildir. Tablo 3.2’ye göre gelecekte çok umutlu bireylerin %90,5’i işinden çok memnun/memnun iken, gelecekte hiç umutlu olmayan bireylerin %23,4’ü işinden memnun değil/hiç memnun değildir.

Tablo 3.2. Bağımsız Değişkenlere ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	n(%)	İş Memnuniyeti (%)			P
		Çok memnun/Memnun	Orta	Memnun değil/Hiç memnun değil	
Yaş	24 ve altı	947(10,6)	699(73,8)	122(12,9)	0.000
	25-34	2296(25,8)	1742(75,9)	350(15,2)	
	35-44	2673(30,0)	2035(76,1)	386(14,4)	
	45-54	1989(22,4)	1560(78,4)	240(12,1)	
	55-64	780(8,8)	632(81,0)	88(11,3)	
	65 ve üstü	211(2,4)	174(82,5)	22(10,4)	
Cinsiyet	Kadın	2587(29,1)	2035(78,7)	346(13,4)	0.005
	Erkek	6309(70,9)	4807(76,2)	862(13,7)	
Medeni durum	Bekâr	2530(28,4)	1907(75,4)	363(14,3)	0.090
	Evli	6366(71,6)	4935(77,5)	845(13,3)	

	Bir okul bitirmeyen	324(3,6)	219(67,6)	50(15,4)	55(17,0)	
Eğitim düzeyi	İlkokul	2289(25,7)	1730(75,6)	311(13,6)	248(10,8)	
	İlköğretim	1425(16,0)	1064(74,7)	203(14,2)	158(11,1)	0.000
	Lise	2121(23,8)	1692(79,8)	256(12,1)	173(8,2)	
	Üniversite	2737(30,8)	2137(78,1)	388(14,2)	212(7,7)	
	Sektör	Özel	1740(19,6)	1460(83,9)	189(10,9)	91(5,2)
	Kamu	7156(80,4)	5382(75,2)	1019(14,2)	755(10,6)	
İşteki durum	Ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışan	6799(76,4)	5304(78,0)	907(13,3)	588(8,6)	
	İşveren / kendi hesabına çalışan	1708(19,2)	1266(74,1)	233(13,6)	209(12,2)	0.000
	Ücretsiz aile işçisi olarak çalışan	389(4,4)	272(69,9)	68(17,5)	49(12,6)	
Mutluluk düzeyi	Çok mutlu	663(7,5)	613(92,5)	39(5,9)	11(1,7)	
	Mutlu	3540(39,8)	3058(86,4)	328(9,3)	154(4,4)	
	Orta	3354(37,7)	2436(72,6)	596(17,8)	322(9,6)	0.000
	Mutsuz	988(11,1)	557(56,4)	187(18,9)	244(24,7)	
	Çok mutsuz	351(3,9)	178(50,7)	58(16,5)	115(32,8)	
Sağlık memnuniyeti	Çok memnun	976(11,0)	807(82,7)	106(10,9)	63(6,5)	
	Memnun	5807(65,3)	4719(81,3)	626(10,8)	462(8,0)	
	Orta	1521(17,1)	960(63,1)	374(24,6)	187(12,3)	0.000
	Memnun değil	510(5,7)	321(62,9)	81(15,9)	108(21,2)	
	Hiç memnun değil	82(0,9)	35(42,7)	21(25,6)	26(31,7)	
Gelecekteki umut durumu	Çok umutlu	546(6,1)	494(90,5)	31(5,7)	21(3,8)	
	Umutlu	5211(58,6)	4326(83,0)	616(11,8)	269(5,2)	0.000
	Umutlu değil	2062(23,2)	1385(67,2)	373(18,1)	304(14,7)	
	Hiç umutlu değil	1077(12,1)	637(59,1)	188(17,5)	252(23,4)	
Dini inanç baskısı	Evet	8203(92,2)	6395(78,0)	1046(12,8)	762(9,3)	0.000
	Hayır	693(7,8)	447(64,5)	162(23,4)	84(12,1)	
Hanehalkı büyüklüğü	1-3 kişi	4096(46,0)	3208(78,3)	539(13,2)	349(8,5)	
	4-5 kişi	3825(43,0)	2978(77,9)	507(13,3)	340(8,9)	0.000
	6 ve üstü	975(11,0)	656(67,3)	162(16,6)	157(16,1)	
Mülkiyet	Ev sahibi değil	3811(42,8)	2886(75,7)	549(14,4)	376(9,9)	0.065

durumu	Ev sahibi	5085(57,2)	3956(77,8)	659(13,0)	470(9,2)	
Konut oda sayısı	2 ve altı oda	488(5,5)	312(63,9)	85(17,4)	91(18,6)	
	3 oda	3386(38,1)	2528(74,7)	492(14,5)	366(10,8)	
	4 oda	4308(48,4)	3413(79,2)	555(12,9)	340(7,9)	0.000
	5 oda	563(6,3)	472(83,8)	57(10,1)	34(6,0)	
	6 ve üstü	151(1,7)	117(77,5)	19(12,6)	15(9,9)	
	Aylık hane geliri	1.gelir düzeyi (En düşük)	916(10,3)	529(57,8)	160(17,5)	227(24,8)
2.gelir düzeyi		1970(22,1)	1416(71,9)	315(16,0)	239(12,1)	
3.gelir düzeyi		1626(18,3)	1291(79,4)	208(12,8)	127(7,8)	0.000
4.gelir düzeyi		2032(22,8)	1671(82,2)	245(12,1)	116(5,7)	
5.gelir düzeyi (En yüksek)		2352(26,4)	1935(82,3)	280(11,9)	137(5,8)	

3.3. İstatistiksel Analiz

İstatistiksel çıkarımın temel alanlarından biri, istatistiksel hipotezlerin test edilmesidir (Ünver, Alkan, & Oktay, 2024). Verileri analiz etmek için SPSS 20 ve Stata 14 programları kullanılmıştır. İlk olarak araştırmaya katılan bireylerin işlerinden memnuniyet durumları ve bağımsız değişkenlerin frekans ve yüzdeleri elde edilmiştir. Daha sonra Stereotype sıralı regresyon analizi kullanılarak bireylerin işlerinden memnuniyet durumlarını etkileyen faktörler belirlenmiştir.

Anderson (1984) tarafından geliştirilen Stereotype sıralı regresyon modeli (The Stereotype ordered regression model), paralel eğriler varsayımının sağlanmadığı durumda, sıralı bağımlı değişkenler için kullanılan alternatif bir modeldir. Sıralı lojistik regresyon modelinde, her bir tahmin edici için logit katsayıları aynıdır, böylece grafiksel olarak katsayılar için olan doğrular sıralı kategoriler boyunca paraleldir (Anderson, 1984: 20). Stereotype sıralı regresyon modeli hem multinominal lojistik regresyon modelinin hem de sıralı lojistik regresyon modelin bir uzantısı olarak ele alınabilmektedir (Ünver, 2023:61).

3.4. Model Tahmini

Çalışmada yer alan bireylerin işlerinden memnun olma durumlarını etkileyen faktörleri belirlemek için stereotype sıralı regresyon modeli kullanılmıştır. Kurulan Stereotype sıralı regresyon modellerine ait tahmin katsayıları Tablo 3.3'te gösterilmektedir. Tablo 3.3'te Stereotype sıralı regresyon modeli tahmin sonuçları incelendiğinde; yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim düzeyi, sektör, işteki durum (ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışan), mutluluk düzeyi, sağlık memnuniyeti (orta, memnun değil, hiç memnun değil), gelecekte umut durumu (çok umutlu, umutlu), dini inanç baskısı, hanehalkı büyüklüğü, mülkiyet durumu, konut oda sayısı (2 ve altı, 4, 5), hane aylık geliri değişkenlerinin anlamlı olduğu görülmektedir. Ayrıca çalışmada bağımsız değişkenlerin VIF değerleri incelenerek modelin çoklu doğrusal bağlantı içerip içermediği test edilmiştir (Alkan ve Ünver, 2022a). VIF değerleri 5 ve üzerinde olanların orta derecede, 10 ve üzeri olanların ise yüksek derecede çoklu doğrusal bağlantıya sebep olduğu düşünülmektedir (Ünver, Aydemir ve Alkan, 2023; Alkan ve Ünver, 2022b). Bu çalışmada, değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorununa sebep olan herhangi bir değişken bulunmamaktadır. VIF değerleri Tablo 3.3'te görülmektedir.

Tablo 3.3. Stereotype Sıralı Regresyon Modeli Katsayılarının Tahmin Sonuçları

Değişkenler	β	Standart hata	z	Güven Aralığı (%95)		VIF
				Alt sınır	Üst sınır	
Yaş (referans kategori: 24 ve altı)						
25-34	-0,350 ^b	0,153	-2,290	-0,650	-0,050	3,120
35-44	-0,495 ^a	0,161	-3,070	-0,811	-0,179	3,750
45-54	-0,615 ^a	0,176	-3,500	-0,959	-0,271	3,600
55-64	-0,948 ^a	0,219	-4,320	-1,378	-0,518	2,430
65 ve üstü	-1,168 ^a	0,366	-3,190	-1,885	-0,451	1,510
Cinsiyet (referans kategori: kadın)						
Erkek	0,162 ^c	0,095	1,700	-0,025	0,348	1,170
Medeni durum (referans kategori: bekâr)						
Evli	0,233 ^b	0,104	2,230	0,028	0,437	1,520
Eğitim düzeyi (referans kategori: üniversite)						
Bir okul bitirmeyen	-0,499 ^b	0,239	-2,090	-0,967	-0,030	1,410
İlkokul	-0,472 ^a	0,132	-3,580	-0,730	-0,214	2,330
İlköğretim	-0,536 ^a	0,130	-4,110	-0,792	-0,281	1,670
Lise	-0,562 ^a	0,119	-4,710	-0,796	-0,328	1,660
Sektör (referans kategori: özel)						
Kamu	0,268 ^b	0,120	2,240	0,033	0,008	1,360
İşteki durum (referans kategori: ücretsiz aile işçisi olarak çalışan)						
Ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışan	-0,459 ^b	0,194	-2,370	-0,838	-0,080	4,960
İşveren / kendi hesabına çalışan	-0,100	0,206	-0,480	-0,503	0,304	4,840
Mutluluk düzeyi (referans kategori: orta)						
Çok mutlu	-1,727 ^a	0,250	-6,900	-2,218	-1,237	1,310
Mutlu	-0,904 ^a	0,098	-9,240	-1,095	-0,712	1,360
Mutsuz	0,633 ^a	0,114	5,550	0,410	0,857	1,240
Çok mutsuz	0,706 ^a	0,178	3,970	0,357	1,054	1,170
Sağlık memnuniyeti (referans kategori: çok memnun)						
Memnun	-0,072	0,143	-0,500	-0,353	0,209	2,590

Orta	0,634 ^a	0,160	3,970	0,321	0,947	2,350
Memnun değil	0,722 ^a	0,202	3,570	0,326	1,118	1,560
Hiç memnun değil	0,985 ^a	0,335	2,940	0,329	1,641	1,110
Gelecekte umut durumu (referans kategori: hiç umutlu değil)						
Çok umutlu	-1,153 ^a	0,255	-4,520	-1,653	-0,653	1,710
Umutlu	-0,849 ^a	0,123	-6,920	-1,089	-0,608	2,990
Umutlu değil	-0,083	0,116	-0,710	-0,311	0,146	2,390
Dini inanç baskısı (referans kategori: hayır)						
Evet	0,546 ^a	0,123	4,430	0,305	0,788	1,050
Hanehalkı büyüklüğü (referans kategori: 6 ve üstü)						
1-3 kişi	-0,599 ^a	0,127	-4,700	-0,849	-0,349	3,220
4-5 kişi	-0,443 ^a	0,121	-3,660	-0,680	-0,206	2,970
Konut mülkiyet durumu (referans kategori: ev sahibi değil)						
Ev sahibi	0,140 ^c	0,080	1,760	-0,016	0,297	1,100
Konut oda Sayısı (referans kategori: 3)						
2 ve altı	0,483 ^a	0,147	3,280	0,194	0,771	1,120
4	-0,185 ^b	0,085	-2,160	-0,352	-0,017	1,260
5	-0,472 ^b	0,189	-2,500	-0,843	-0,102	1,150
6 ve üstü	0,210	0,321	0,650	-0,419	0,838	1,060
Aylık hane geliri (referans kategori: 1.gelir düzeyi (en düşük))						
2.gelir düzeyi	-0,728 ^a	0,131	-5,570	-0,984	-0,472	2,640
3.gelir düzeyi	-1,236 ^a	0,145	-8,560	-1,520	-0,953	2,500
4.gelir düzeyi	-1,465 ^a	0,146	-10,050	-1,751	-1,179	2,930
5.gelir düzeyi (en yüksek)	-1,443 ^a	0,153	-9,420	-1,743	-1,143	3,510
phil_1	1					
phil_2	0,431	0,334	12,840	0,365	0,497	
theta_1	-0,518	0,334	-1,550	-1,172	0,137	
theta_2	-0,558	0,179	-3,110	-0,910	-0,207	

^a $p < .01$; ^b $p < .05$; ^c $p < .10$

Tablo 3.3'deki katsayı değerleri yalnızca bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkinin yönü hakkında fikir verdiğinden stereotype sıralı regresyon modeline ait yorumlar tablo 3.4'te hesaplanan marjinal etki değerleri üzerinden yapılmıştır.

Tablo 3.4. Stereotype Sıralı Regresyon Modeli Marjinal Etki Sonuçları

Değişkenler	Çok memnun/memnun		Orta		Memnun değil/Hiç memnun değil	
	M.E	Standart hata	M.E	Standart hata	M.E	Standart hata
Yaş (referans kategori: 24 ve altı)						
25-34	0,043 ^b	0,019	-0,016 ^b	0,007	-0,026 ^b	0,012
35-44	0,059 ^a	0,020	-0,023 ^a	0,007	-0,036 ^a	0,013
45-54	0,072 ^a	0,021	-0,029 ^a	0,008	-0,044 ^a	0,013
55-64	0,106 ^a	0,024	-0,044 ^a	0,010	-0,062 ^a	0,014
65 ve üstü	0,125 ^a	0,034	-0,053 ^a	0,016	-0,072 ^a	0,019
Cinsiyet (referans kategori: kadın)						
Erkek	-0,018 ^c	0,010	0,007 ^c	0,004	0,010 ^c	0,006
Medeni durum (referans kategori: bekâr)						
Evli	-0,026 ^b	0,011	0,011 ^b	0,005	0,015 ^b	0,007
Eğitim düzeyi (referans kategori: üniversite)						
Bir okul bitirmeyen	0,057 ^b	0,026	-0,023 ^b	0,011	-0,035 ^b	0,015
İlkokul	0,055 ^a	0,015	-0,022 ^a	0,006	-0,033 ^a	0,009
İlköğretim	0,061 ^a	0,015	-0,025 ^a	0,006	-0,037 ^a	0,009
Lise	0,064 ^a	0,014	-0,026 ^a	0,006	-0,038 ^a	0,008
Sektör (referans kategori: özel)						
Kamu	-0,029 ^b	0,013	0,012 ^b	0,006	0,017 ^b	0,007
İşteki durum (referans kategori: ücretsiz aile işçisi olarak çalışan)						
Ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışan	0,053 ^b	0,024	-0,021 ^b	0,009	-0,032 ^b	0,015
İşveren / kendi hesabına çalışan	0,012	0,026	-0,005	0,010	-0,008	0,016
Mutluluk Düzeyi (referans kategori: orta)						
Çok mutlu	0,159 ^a	0,016	-0,080 ^a	0,010	-0,079 ^a	0,007
Mutlu	0,098 ^a	0,011	-0,046 ^a	0,006	-0,052 ^a	0,005
Mutsuz	-0,090 ^a	0,017	0,034 ^a	0,006	0,056 ^a	0,011
Çok mutsuz	-0,101 ^a	0,027	0,037 ^a	0,009	0,064 ^a	0,019
Sağlık Memnuniyeti (referans kategori: çok memnun)						

Memnun	0,008	0,015	-0,003	0,007	-0,004	0,009
Orta	-0,076 ^a	0,019	0,031 ^a	0,009	0,046 ^a	0,011
Memnun değil	-0,088 ^a	0,025	0,035 ^a	0,010	0,053 ^a	0,015
Hiç memnun değil	-0,125 ^a	0,047	0,047 ^a	0,017	0,077 ^b	0,031
Gelecekte umut durumu (referans kategori: hiç umutlu değil)						
Çok umutlu	0,130 ^a	0,025	-0,056 ^a	0,012	0,073 ^a	0,014
Umutlu	0,101 ^a	0,015	-0,042 ^a	0,006	-0,059 ^a	0,010
Umutlu değil	0,011	0,016	-0,004	0,006	-0,007	0,010
Dini inanç baskısı (referans kategori: hayır)						
Evet	-0,065 ^a	0,016	0,026 ^a	0,007	0,040 ^a	0,010
Hanehalkı büyüklüğü (referans kategori: 6 ve üstü)						
1-3	0,070 ^a	0,016	-0,028 ^a	0,006	-0,042 ^a	0,010
4-5	0,053 ^a	0,015	-0,021 ^a	0,006	-0,032 ^a	0,009
Konut mülkiyet durumu (referans kategori: ev sahibi değil)						
Ev sahibi	-0,016 ^c	0,009	0,006 ^c	0,004	0,009 ^c	0,005
Konut oda sayısı (referans kategori: 3)						
2 ve altı	-0,060 ^a	0,019	0,023 ^a	0,007	0,037 ^a	0,012
4	0,021 ^b	0,010	-0,009 ^b	0,004	-0,012 ^b	0,006
5	0,050 ^a	0,019	-0,022 ^b	0,009	-0,028 ^a	0,010
6 ve üstü	-0,025	0,039	0,010	0,015	0,015	0,024
Aylık hane geliri (referans kategori: 1.gelir düzeyi (en düşük))						
2.gelir düzeyi	0,102 ^a	0,019	-0,035 ^a	0,007	-0,068 ^a	0,013
3.gelir düzeyi	0,163 ^a	0,019	-0,060 ^a	0,008	-0,103 ^a	0,013
4.gelir düzeyi	0,186 ^a	0,019	-0,071 ^a	0,008	-0,116 ^a	0,013
5.gelir düzeyi (en yüksek)	0,184 ^a	0,020	-0,070 ^a	0,009	-0,114 ^a	0,014

^a*p* < .01; ^b*p* < .05; ^c*p* < .10; M.E: Marjinal etki

Tablo 3.4'te verilen Stereotype Sıralı Regresyon Modeline göre, 25-34 yaş aralığındaki bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %4,3 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %1,6 daha azdır. 35-44 yaş aralığındaki bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %5,9 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %2,3 daha azdır. 45-54 yaş aralığındaki bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %7,2 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %2,9 daha azdır. 55-64 yaş aralığındaki bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %10,6 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %4,4 daha azdır. 65 ve üstü yaş aralığındaki bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %12,5 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %5,3 daha azdır.

Cinsiyeti erkek olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %1,8 daha az

iken, orta derecede memnun olma olasılığı %0,7 daha fazladır. Evli olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %2,6 daha az iken, orta derecede memnun olma olasılığı %1,1 daha fazladır. Bir okul bitirmeyen bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %5,7 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %2,3 daha azdır. İlkokul mezunu bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %5,5 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %2,2 daha azdır. İlköğretim mezunu bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %6,1 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %2,5 daha azdır. Lise mezunu bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %6,4 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %2,6 daha azdır. Kamu sektöründe çalışan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %2,9 daha az iken, orta derecede memnun olma olasılığı %1,2 daha fazladır. Ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %5,3 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %2,1 daha azdır. Mutluluk düzeyi çok mutlu olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %15,9 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %8,0 daha azdır. Mutluluk düzeyi mutlu olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %9,8 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %4,6 daha azdır. Mutluluk düzeyi mutsuz olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %9,0 daha az iken, orta derecede memnun olma olasılığı %3,4 daha fazladır. Mutluluk düzeyi çok mutsuz olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %10,1 daha az iken, orta derecede memnun olma olasılığı %3,7 daha fazladır.

Sağlığından orta derecede memnun olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %7,6 daha az iken, orta derecede memnun olma olasılığı %3,1 daha fazladır. Sağlığından memnun olmayan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %8,8 daha az iken, orta derecede memnun olma olasılığı %3,5 daha fazladır. Sağlığından hiç memnun olmayan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %12,5 daha az iken, orta derecede memnun olma olasılığı %4,7 daha fazladır. Gelecekte çok umutlu olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %13,0 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %5,6 daha azdır. Gelecekte umutlu olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %10,1 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %4,2 daha azdır.

Dini inanç baskısı yaşayan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %6,5 daha az iken, orta derecede memnun olma olasılığı %2,6 daha fazladır. Hanehalkı büyüklüğü 1-3 kişi arasında olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %7,0 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %2,8 daha azdır. Hanehalkı büyüklüğü 4-5 kişi arasında olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %5,3 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %2,1 daha azdır. Ev sahibi olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %1,6 daha az iken, orta derecede memnun olma olasılığı %0,6 daha fazladır. Oturduğu konutundaki oda sayısı 2 ve altı olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %6,0 daha az iken, orta derecede memnun olma olasılığı %2,3 daha fazladır. Oturduğu konutundaki oda sayısı 4 olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %2,1 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %0,9 daha azdır. Oturduğu konutundaki oda sayısı 5 olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %5,0 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %2,2 daha azdır. Hane aylık geliri 2. gelir düzeyinde olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %10,2 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %3,5 daha azdır. Hane aylık geliri 3. gelir düzeyinde olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %16,3 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %6,0 daha azdır. Hane aylık geliri 4. gelir düzeyinde olan bir bireyin referans gruba göre işinden çok memnun/memnun olma olasılığı %18,6 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %7,1 daha azdır. Hane aylık geliri 5. gelir düzeyinde olan bir bireyin referans gruba göre işinden

çok memnun/memnun olma olasılığı %18,4 daha fazla iken, orta derecede memnun olma olasılığı %7,0 daha azdır.

4. Tartışma ve Sonuç

Yaşam memnuniyeti, kişinin yaşamının mutlu, kaliteli ve ideal olarak değerlendirilmesi sonucu oluşan duygusal temelli bir kavramdır. Çok boyutlu bir kavram olan yaşam memnuniyeti değerlendirilirken alt yaşam alanlarını da hesaba katmak gerekir. Çalışanlar için çalışma yaşamı ve çalışma yaşamındaki memnuniyet büyük önem arz eder. Dolayısıyla çalışan bireyler için yaşam memnuniyeti açısından en temel belirleyici olan alt yaşam alanını iş memnuniyeti oluşturmaktadır. Bu çalışmada, TÜİK tarafından 2020 ve 2021 yılında yapılan Yaşam Memnuniyeti Araştırması'na katılan 8896 bireyin verisi kullanılmıştır. Çalışmanın amacı Stereotype Sıralı Regresyon Modeli ile COVID-19 döneminde Türkiye'de bireylerin iş memnuniyetini etkileyen faktörleri belirlemektir.

Analiz sonuçlarına göre yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim düzeyi, sektör, işteki durum (ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışan), mutluluk düzeyi, sağlık memnuniyeti (orta, memnun değil, hiç memnun değil), gelecekte umut durumu (çok umutlu, umutlu), dini inanç baskısı, hanehalkı büyüklüğü, mülkiyet durumu, konut oda sayısı (2 ve altı, 4, 5), hane aylık geliri değişkenlerinin anlamlı olduğu görülmektedir. Çalışmada bireylerin yaşları arttıkça işlerinden memnun olma olasılığının arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Literatürde artan yaş ile birlikte iş memnuniyetinin de arttığı tespit edilen çalışmalar mevcuttur (Yu vd., 2020; Alrawashdeh vd., 2020). Bu bulgunun aksine yaş ile iş memnuniyeti arasında negatif ilişki bulunduğunu ortaya koyan çalışmalar da mevcuttur (Avşaroğlu, Deniz, & Kahraman, 2005; Güzel, 2013). Çalışmaya göre erkeklerin kadınlara göre işlerinden memnun olma olasılıkları daha azdır. Literatürde bazı çalışmalarda benzer bulgulara ulaşıldığı görülmektedir (Aktan & Toraman, 2022; Shaukat, Vishnumolakala, & Al Bustami, 2019; Toropova, Myrberg, & Johansson, 2021). Öte yandan bazı çalışmalarda ise erkeklerin kadınlara göre işlerinden memnun olma olasılığının daha fazla olduğu tespit edilmiştir (Maina, Kiumi, & Githae, 2021; Chitra, 2020).

Çalışmada evlilerin bekârlara göre işlerinden memnun olma olasılığının daha az olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Yapılan bir çalışmada da benzer bulgular elde edilmiştir (Tor & Esengün, 2011). Öte yandan yapılan bir çalışmada evli bireylerin iş doyumlarının bekâr bireylere nazaran daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Özaydın, Vural, Balcı, & Güdük, 2022). Çalışmaya göre eğitim seviyesi arttıkça bireylerin işlerinden memnun olma olasılığının azaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde yapılan bir çalışmada da eğitimin işyerinde kontrolü sağlayarak çalışandan beklenen memnuniyeti artırdığı, fakat eğitim düzeyinin artmasıyla çalışanların beklentilerinin arttığı ve iş memnuniyetlerinin azaldığı sonucuna ulaşılmıştır (Ross & Reskin, 1992). Çalışmanın sonucuna göre kamu sektöründe çalışanların özel sektörde çalışanlara göre işlerinden memnun olma olasılığının daha az olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu ile zıt bir şekilde kamu sektöründe çalışanların özel sektörde çalışanlara göre işlerinden memnun olma olasılığının daha fazla olduğu tespit edilen çalışmalar mevcuttur (Aktan & Toraman, 2022; Ali vd., 2021). Çalışmada bireylerin gelir düzeyleri arttıkça işlerinden memnun olma olasılığının arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Literatür de benzer bulguların elde edildiği çalışmalar mevcuttur (Zincirkıran, Yalçınsoy, & Işık, 2016; Yurdakul-Erol & Köse, 2017).

Çalışmaya göre dini inanç baskısı yaşayan bireylerin dini inanç baskısı yaşamayan bireylere göre işlerinden memnun olma olasılığı daha azdır. Ayrıca çalışmada hanehalkı büyüklüğü arttıkça bireylerin işlerinden memnun olma olasılığının azaldığı tespit edilmiştir. Çalışmaya göre ev sahibi olan bireylerin ev sahibi olmayan bireylere göre işlerinden memnun olma olasılığı daha fazladır. Gelecekte çok umutlu olan bireylerin gelecekte hiç umutlu olmayan bireylere göre işlerinden memnun olma olasılığının daha fazla olduğu da çalışmanın bulguları arasındadır.

Sağlığından memnun olmayan bir bireyin sağlığından çok memnun olan bireye göre işinden memnun olma olasılığı daha azdır. Kişinin yaşamından ve işinden duyduğu memnuniyet algısı fiziksel ve psikolojik sağlığı ile doğru orantılıdır. Hem fiziksel olarak iyi olan hem de psikolojik açıdan iyi hisseden bireylerin yaşam ve iş memnuniyetlerinin yüksek olduğu gözlemlenmiştir (Korkmaz, Germir, Yücel, & Gürkan, 2015). Dünya sağlık örgütüne göre sağlık, bir hastalık ya da engelliliğin olmaması değil aynı zamanda bedensel, ruhsal ve psikolojik olarak iyi olmama halidir. Buna göre kişinin sağlıklı sayılabilmesi için sadece fiziksel olarak değil aynı zamanda ruhsal ve psikolojik olarak da iyi olması gerekir. Bu açıdan bakıldığında Covid-19'la ilgili sadece fiziksel iyileştirme çabaları yeterli olmayıp, bu çabalara ek olarak kişilerin psikolojik ve ruhsal açıdan iyileştirilmesine çabalara da girilmesi gerekir. Bu bağlamda tüm yöneticiler psikolojik sağlığın düzelmesi yönünde çalışanları için profesyonel destek alabilirler. Geleceğe yönelik olarak, bu pandemi dönemine hazırlıksız şekilde yakalanan

birçok işletme, bu dönemde yaşadıklarından aldıkları dersle mutlaka bu tip durumlarda kullanabilecekleri kriz planları hazırlamalılar.

Bireyin işinden duyduğu memnuniyet düzeyinin belirleyicileri bulunmaktadır. Bu belirleyiciler üzerinde etkili olan durumlar da bireyin genel iş memnuniyeti düzeyini etkilemektedir. Küresel salgın süreci hiç beklemediğimiz anda yaşamımıza girmiş ve hem yaşam hem de çalışma biçiminin değişmesine neden olmuştur. İşgörenlerin işlerinden duydukları memnuniyet ve tatmin hem günlük yaşantılarını hem de işteki performans ve verimliliklerini olumlu yönde etkilemektedir. Bu bakımdan, organizasyonların insan kaynakları, işgörenlerin motivasyon ve iş tatminlerini artırma konusunda önemli bir görev üstlenmektedir. İş tatmin düzeyi artan çalışanın daha fazla motive olması sağlanacak, bu şekilde işyerinde verimlilik ve performansın artması gerçekleşecektir. Dolayısıyla organizasyonların, motivasyonlarının ve iş tatmin düzeylerinin artırılması konusunda özel stratejiler uygulamaları yerinde olacaktır.

Kaynaklar

- Ahsan, N., Abdullah, Z., Fie, D. Y., & Alam, S. S. (2009). A study of job stress on job satisfaction among university staff in Malaysia: Empirical study. *European Journal of Social Sciences*;8(1), 121-131.
- Aktan, O., & Toraman, Ç. (2022). The relationship between Technostress levels and job satisfaction of Teachers within the COVID-19 period. *Education and Information Technologies*;27, 10429-10453.
- Aktaş, S. G. (2020). Küresel sağlıktan sağlık turizmine covid-19. *Türk Coğrafya Dergisi*;76, 107-114.
- Ali, S., Alam, B. F., Noreen, S., Anwar, M., Qazi, S. H., & Hussain, T. (2021). Motivation and job satisfaction levels among medical and dental faculty members of Pakistan amidst the COVID-19 outbreak. *Work*;69(2), 359-366.
- Alkan, Ö., Ünver Ş. (2022a). Secondhand smoke exposure for different education levels: findings from a large, nationally representative survey in Turkey. *BMJ Open*;12(1), 1-12.
- Alkan, Ö., & Ünver, Ş. (2022b). Tobacco smoke exposure among women in Turkey and determinants. *Journal of Substance Use*, 27 (1), 43-49.
- Alrawashdeh, H., Al-Tammemi, A., Alzawahreh, M.-T. A., Elkholy, M. A., Abusamak, M., Elehamer, N., . . . I., G. (2020). Occupational Burnout and Job Satisfaction Among Physicians in Times of COVID-19 Crisis: A Convergent Parallel Mixed-Method Study". *Research Square*, doi: 10.21203/rs.3.rs-121781/v1.
- Anderson, J. A. (1984). "Regression and Ordered Categorical Variables". *Journal of the Royal Statistical Society Series B*, 46 (1), 1-30.
- Anderson, A. J., Kaplan, S. A., & Vega, R. P. (2015). The impact of telework on emotional experience:When, and for whom, does telework improve daily affective well-being? *European Journal of Work and Organizational Psychology*;24(6), 882-897.
- Avşaroglu, S., Deniz, M. E., & Kahraman, A. (2005). Teknik Öğretmenlerde Yaşam Doyumu İş Doyumu ve Mesleki Tükenmişlik Düzeylerinin İncelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*;14, 115-129.
- Ayyıldız, F., Çam, D. İ., & Kuş, Y. (2021). Koronavirüs (COVID-19) Salgın Sürecinde Evden Çalışma ile İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkide İş Yaşamı Kalitesinin Aracı Rolü . *İşletme Araştırmaları Dergisi*;13(1), 136-149.
- Baadel, S., Kabene, S., & Majeed, A. (2020). Work-life conflict costs: a Canadian perspective . *International Journal of Human Resources Development and Management*;20(2), 178-186.
- Chakraborty, I., & Maity, P. (2020). COVID-19 outbreak: Migration, effects on society, global environment and prevention. *Sci Total Environ.*;728(1), 1-7.
- Chitra, A. (2020). Study on impact of occupational stress on job satisfaction of teachers during Covid-19 Pandemic period. *Global Development Review*; 4(2), 52-62.
- De Los Santos, J. A. A. ve Labrague, L. J. (2021). The Impact of Fear of COVID-19 on Job Stress, and Turnover Intentions of Frontline Nurses in the Community: A Cross-Sectional Study in the Philippines. *Traumatology*, Advance online publication. doi: 10.1037/trm0000294
- Fute, A., Oubibi, M., Sun, B., Zhou, Y., & Xiao, W. (2022). Work Values Predict Job Satisfaction among Chinese Teachers during COVID-19: The Mediation Role of Work Engagement. *Sustainability*;14(1453), 1-18.
- Gajendran, R. S., & Harrison, D. A. (2007). The good, the bad, and the unknown about telecommuting: meta-analysis of psychological mediators and individual consequences. *Journal of Applied Psychology*;92(6), 1524-1541.
- Gimenez-Espert, M. P.-G.-R. (2020). Psychosocial risks, work Engagement, and Job Satisfaction of Nurses During COVID-19 Pandemic. *Frontier Public Health*;8, 1-10.
- Gürsoy, D., & Chi, C. G. (2020). Effects of COVID-19 pandemic on hospitality industry:review of the current situations and a research agenda. *Journal of Hospitality Marketing & Management*;29(5), 527-529.
- Güzel, D. (2013). Erzurum İlinde Faaliyet Gösteren Bayan ve Erkek Kuaförlerinin, Ergonomik Çalışma Koşulları, Mesleki Rahatsızlıklar ve İş Memnuniyeti Yönünden İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*;17(3), 345-358.

- Hook, A., Sovacool, B. K., & Sorrell, S. (2020). A systematic review of the energy and climate impacts of teleworking. *Environmental Research Letters*;15(9), 093003.
- Kang, S.-E., Park, C., & Lee. (2021). The Stress-Induced Impact of COVID-19 on Tourism and Hospitality Workers. *Sustainability*;13(1327), 1-17.
- Kaya, Ş. D., İleri, Y. Y., & Kara, B. (2022). Benefits of Flexible Working System During Covid-19 Pandemic: A Field Study in Turkey. *Ege Akademik Bakış*;22(3), 253-269.
- Kim, G., Ro, H., Hutchinson, J., & Kwun, D. J. (2014). The effect of jay-customer behaviors on employee job stress and job satisfaction. *International Journal of Hospitality and Tourism Administration*;15(4), 394-416.
- Korkmaz, M., Germir, H. N., Yücel, A. S., & Gürkan, A. (2015). Yaşam Memnuniyeti Üzerinde Etkili Olan Sosyodemografik Bileşenler Üzerine Bir Analiz. *Uluslararası Hakemli Psikiyatri ve Psikoloji Araştırmaları Dergisi*; 3(2), 78-111.
- Kyhlstedt, M., & Andersson, S. W. (2020). Diagnostic and digital solutions to address the COVID-19 pandemic: The need for international collaboration to close the gap. *Health Policy Technol*;9(2), 126-128.
- Mahmood, F., Ariza-Montes, A., Saleem, M., & Han, H. (2023). Teachers' teleworking job satisfaction during the COVID-19 pandemic in Europe. *Current Psychology*;42, 8540-8553.
- Maina, M., Kiumi, K., & Githae, P. (2021). Gender factor in public secondary school teacher's job satisfaction in Nakuru County, Kenya. *British Journal of Education*;9(1), 59-67.
- Martin, B. H., & MacDonnell, R. (2012). Is telework effective for organizations? *Management Research Review*;35, 602-616.
- Özaydın, Ö., Vural, A., Balcı, N., & Güdük, Ö. (2022). COVID-19 Salgını Döneminde Sağlık Çalışanlarının İş Doyumu . *Gümüşhane University Journal of Health Sciences* ;11(1), 54-62.
- Paksoy, H. (2020). Covid-19 pandemisi ile oluşan korku ve davranışlara inancın etkisi üzerine bir araştırma:Türkiye örneği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*;10(2), 135-155.
- Ross, C. E., & Reskin, B. F. (1992). Education, Control at Work, and Job Satisfaction. *Social Science Research*; 21(2), 134-148.
- Rothwell, W. J., Lindholm, J., Yarrish, K. K., & Zaballero, A. G. (2012). *The Encyclopedia of Human Resource Management*. San Francisco: CA: John Wiley & Sons, Inc.
- Savaş, E. B. (2022). Covid-19 Pandemi Döneminde Çalışanların İş Tatmini ve Performans Durumlarının, Yönetici Gözünden Değerlendirilmesi. *Akademik Hassasiyetler*; 9(20), 197-222.
- Shaukat, S., Vishnumolakala, V. R., & Al Bustami, G. (2019). The impact of teachers' characteristics on their self-efficacy and job satisfaction: A perspective from teachers engaging students with disabilities. . *Journal of Research in Special Educational Needs*;19(1), 68-76.
- T. C. Resmi Gazete (2020, 23 12). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı
- T. C. Sağlık Bakanlığı, (2020, 4 16). <https://www.saglik.gov.tr/> adresinden alındı
- Tor, S. S., & Esengün, K. (2011). Örgütlerde İş Tatminini Etkileyen Demografik Faktörler ve Verimlilik: Karaman Gıda Sektöründe Bir Uygulama. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*; 13 (20), 53-63.
- Toropova, A., Myrberg, E., & Johansson, S. (2021). Teacher job satisfaction: the importance of school working conditions and teacher characteristics. *Educational review*; 73(1), 71-97.
- TÜİK. (2021). *Yaşam Memnuniyeti Araştırması Mikro Veri Seti*. Retrieved from https://www.tuik.gov.tr/Kurumsal/Mikro_Veri
- Türköz, T. (2022). Çalışanların Covid-19 İlişkili Psikolojik Sıkıntıları ile İş Tatminleri Arasındaki İlişki: Kişi Örgüt Uyumunun Düzenleyici (Modere Edici) Rolü . *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 279-302.
- Ünver, Ş. (2024). Investigation of factors affecting tobacco and e-cigarette use in Turkey, *Journal of Substance Use*, DOI: 10.1080/14659891.2024.2335484

- Ünver, S., Aydemir, A. F., & Alkan, O. (2023). Predictors of Turkish individuals' online shopping adoption: An empirical study on regional difference. *Plos One*, 18(7). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0288835>
- Ünver, Ş. (2023). Türkiye’de Hanehalklarının Bölgelere Göre Yoksulluk Düzeyini Etkileyen Faktörlerin Sıralı Modellerle İncelenmesi. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum
- Ünver, Ş., & Alkan, Ö. (2023). Sociodemographic factors associated with alcohol use in Turkish women, *Journal of Substance Use*, DOI: 10.1080/14659891.2023.2284942
- Ünver, Ş., Alkan, Ö., & Oktay, E. (2024). Physical Intimate Partner Violence Against Pregnant Women in Türkiye: A PopulationBased Study. *Sage Open*;14(2), 1-15.
- Wu, X., Li, J., Liu, G., Liu, Y. C., & Jia, Z. (2018). The effects of emotional labor and competency on job satisfaction in nurses of China: A nationwide cross-sectional survey. *International Journal of Nursing Sciences*;5(4), 383-389.
- Yaman, Ü. T., Bağdoğan, S. Y., & Keser, A. (2023). COVID-19 Sürecinde Uzaktan Çalışmada İş Stresi, İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti . *ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*;14 (1), 163-184.
- Yeşil, S., & Mavi, Y. (2021). Covid-19 Korkusu’nun Duygusal Emek, Çalışan Performansı, İş Tatmini, Yaşam Doyumu Üzerine Etkisi: Bir Alan Araştırması. *Journal of Yasar University*;16(63), 1078-1104.
- Yildiz, B., Yıldiz, T., Ozbilgin, M., & Yıldiz, H. (2022). Counterintuitive consequences of COVID-19 on healthcare workers: A meta-analysis of the relationship between work engagement and job satisfaction. *Front. Psychol.* 13:962830, 1-16.
- Yu, X., Zhao, Y., Li, Y., Hu, C., Xu, H., Zhao, X., & Huang, J. (2020). “Factors Associated With Job Satisfaction of Frontline Medical Staff Fighting Against COVID-19: A Cross-Sectional Study in China. *Front. Public Health*;8(426), doi: 10.3389/fpubh.2020.00426.
- Yurdakul-Erol, S., & Köse, M. (2017). Ormancı Teknik Personelin İş Memnuniyeti: İstanbul Orman Bölge Müdürlüğü Örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*;18(1), 273-286.
- Zincirkıran, M., Yalçınsoy, A., & Işık, M. (2016). Yönetici Desteği ile İş Memnuniyeti Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *In 2nd International Congress on Economics and Business*, 976-983.

Yazar Katkıları: Fikir-%40-30-20; Tasarım-%40-40-20; Denetleme-%40-40-20; Kaynaklar-%30-40-30; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi%35-35-30; Analiz ve/ veya Yorum-%40-30-30; Literatür Taraması-%30-30-40; Yazıyı Yazan-%30-30-40; Eleştirel İnceleme-%40-40-20.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Concept-40-30-20%; Design-40-40-20%; Supervision-40-40-20%; Resources-30-40-30%; Data Collection and/or Processing-35-35-30%; Analysis and/or Interpretation-40-30-30%; Literature Search-30-30-40%; Writing Manuscript-30-30-40%; Critical Review-40-40-20%.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: -

Sıfır Atık Algı Düzeyinin Belirlenmesi: Rize Örneği Determinig Zero Waste Perception Level: The Case of Rize

Yakup ATMIŞ¹

Önder DİLEK²

¹Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Rize, Türkiye
e-mail: yakup_atmis22@erdogan.edu.tr

²Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fındıklı Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Finans ve Bankacılık Bölümü, Rize, Türkiye,
e-mail: onder.dilek@erdogan.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 5.6.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 16.9.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Önder DİLEK

onder.dilek@erdogan.edu.tr

Atf /Cite this article:

Atmış, Y. & Dilek, Ö. (2024). Sıfır Atık Algı Düzeyinin Belirlenmesi: Rize Örneği. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 43-68.

Bu çalışma, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İktisat Anabilim dalında Doç. Dr. Önder DİLEK danışmanlığında Yakup ATMIŞ tarafından hazırlanan "Döngüsel Ekonomi Çerçevesinde Sıfır Atık Algısı: Rize Örneği" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Atık oluşumunun önlenmesi, azaltılması, ürünlerin yeniden kullanılması ve atığın oluşması durumunda kaynağında ayrıştırılarak geri dönüşümünün sağlanması dolayısıyla israfın önlenmesini amaç edinen sıfır atık yönetimi Türkiye’de 2017 yılında hayata geçirilmiştir. Sıfır atık yönetiminin başarılı olması atık oluşumunun azalmasına ve atıkların yeniden ekonomiye kazandırılmasına katkı sağlayacaktır. Bu sayede çevre, doğal kaynaklar ve insan sağlığı korunarak dünya daha yaşanabilir bir hale gelecektir. Ulusal düzeyde etkili bir atık yönetimi için tüm sürecin yerel dinamikler tarafından da benimsenmesi gerekmektedir. Bu çalışma, Rize ilinde ikamet eden kişilerin sıfır atık yönetimi, çevre kirliliği, bireysel atık yönetimi ve kamu hizmet yeterliliğine ilişkin algılarını ölçmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda; bireysel atık yönetimi konusunda kadınların erkeklere göre daha duyarlı olduğu ve sıfır atık yönetimi hakkında daha bilgili olduğu, evli bireylerin bekârlara göre bireysel atık yönetimi algılarının daha yüksek olduğu, yüksek lisans ve üniversite mezunlarının lise ve altı mezuniyeti bulunanlara göre çevre kirliliği, sıfır atık yönetimi ve kamu hizmetlerinin yeterliliğine yönelik algılarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, “Sıfır Atık Rize Senin” Projesinin kamu hizmet yeterliliğine yönelik algı düzeyine olumlu yönde katkı sağladığı görülmüştür. Katılımcıların medeni durum, eğitim durumu, gelir seviyesi, ikametgâh süresi ve konut mülkiyet durumları açısından kamu hizmet yeterliliğine yönelik algı düzeylerinin anlamlı gösterdiği tespit edilmiştir. Son olarak katılımcıların %22,5’inin sıfır atık yönetimi kapsamında hiç atık ayrıştırmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir Kalkınma, Sıfır Atık Yönetimi, Bireysel Atık Yönetimi, Rize

Abstract

Zero waste management, which aims to prevent and reduce waste generation, reuse products and ensure that waste is separated at source and recycled in case of generation, thus preventing waste, was implemented in Turkey in 2017. The success of zero waste management will contribute to the reduction of waste generation and the recycling of waste into the economy. In this way, the environment, natural resources and human health will be protected and the world will become more livable. For an effective waste management at the national level, the entire process must also be adopted by local dynamics. This study was conducted to measure the perceptions of people residing in Rize province regarding zero waste management, environmental pollution, individual waste management and public service adequacy. As a result of the study; It was determined that women are more sensitive than men regarding individual waste management and are more knowledgeable about zero waste management, married individuals have higher individual waste management perceptions than single individuals, and master's and university graduates have higher perceptions of environmental pollution, zero waste management and public service adequacy than those with high school or lower degrees. In addition, it was observed that the “Zero Waste Rize is Yours” Project contributed positively to the perception level of public service adequacy. It was determined that the perception levels of the participants regarding public service adequacy were significant in terms of marital status, education level, income level, duration of residence and housing ownership status. Finally, it was concluded that 22.5% of the participants did not separate any waste within the scope of zero waste management.

Keywords: Sustainable Development, Zero Waste Management, Individual Waste Management, Rize

Giriş

Döngüsel ekonomi, kullanım ömrünün sonuna gelmiş malzeme ve ürünleri bir başka üretici veya tüketici için bir kaynak haline getirmektedir (Çetin, 2020: 22). Bu sistem içerisinde katma değer yaratan bir ürün, yaşam döngüsünü tamamladığında kaynak olarak yeniden üretimde kullanılmak üzere ekonomi içerisinde tutulmaktadır (Sariatli, 2017: 31). Bu durum doğrusal ekonominin 'al, yap ve at' sömürücü anlayışına karşılık döngüsel ekonominin onarıcı ve yenileyici olduğunun bir göstergesidir. Mevcut yapıdaki olumsuzları en aza indirerek atık oluşumunu ortadan kaldırmak için ürün ve hizmetlerin tekrardan tanımlanmasını odak noktasına koymaktadır (Velenturf vd., 2019: 964). Sürdürülebilir kalkınma anlayışıyla ortaya çıkan döngüsel ekonomi kavramının temel amacı, toplumun ekonomik refahını arttırmak ayrıca çevresel kalite ve sosyal eşitlik ilkelerinin sağlanmasıdır (Kirchherr vd., 2017: 221). Döngüsel ekonomi çerçevesinde daha az hammadde kullanımı ve atık haline gelen maddelerin ikincil hammadde olarak değerlendirilmesi gibi atık yönetimi ilkeleriyle verimlilik artışı sağlanabilecektir. Böylece kıt kaynakların daha etkin ve verimli kullanılması, israfın azaltılması, atığın çöp haline gelmeden yeniden değerlendirilmesi sağlanabilecektir (Ece Çokmutlu, 2023: 152).

Sanayi devrimi'yle birlikte hızlanan teknolojik yenilikler, artan nüfus ve şehirleşme, tüketim alışkanlıklarının farklılaşmasına yol açmış ve geçmişe kıyasla daha çok atığın oluşmasına neden olmuştur (T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2017: 5). Atık, üreticinin kendi üretim, dönüştürme veya tüketim amaçları açısından artık kullanamayacağı ve bertaraf etmek istediği, birincil ürün olmayan malzemeler olarak ifade edilmektedir (<https://data.un.org/> E.T: 08.09.2024). Kısaca, kullanılması mümkün olmayan veya ihtiyaç duyulmayan malzemelerdir (Abouelsoud, 2020: 117). Katı atık; herhangi bir çöp veya atık, atık su arıtma tesisi veya hava kirliliği kontrol tesisinden gelen çamur ve endüstriyel, ticari, madencilik ve tarımsal faaliyetlerden ve toplum faaliyetlerinden kaynaklanan diğer atılan malzemelerdir (<https://www.epa.gov> E.T: 14.08.2024).

Sıfır atık kavramının ilk olarak nerede kullanıldığı bilinmemekle birlikte Paul Palmer'in 1973 yılında kurmuş olduğu Sıfır Atık Sistemleri Anonim Şirketi ile adından söz edilmeye başlanılmıştır (Bilgili, 2021: 692). Uluslararası Sıfır Atık Birliği'nin tanımına göre sıfır atık, ürünlerin, ambalajların ve malzemelerin çevre ve insan sağlığını tehdit edebilecek şekilde toprağa, suya veya havaya atılmadan ve yakılarak bertaraf edilmeden üretim, tüketim, yeniden kullanım ve geri kazanım yoluyla tüm kaynakların korunmasıdır. Sıfır atıktan bahsedebilmek için atığın en az %90'ının düzenli depolama alanlarından ve yakma tesislerinden yeniden kullanmaya ve geri dönüşüme yönlendirilmiş olması gerekmektedir (<https://zwia.org> E.T: 06.03.2024).

Atık yönetimi; çevre, insan sağlığı ve doğal kaynakları koruma amacıyla atığın oluşması, işlenmesi ve yeniden kullanımı faaliyetlerinin kontrol altına alınmasıdır (T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2023: 74). Atık yönetiminin amacı, atığın oluşmasını azaltmak ve atıkları yeniden ekonomiye kazandırılmasını sağlamaktır (Pongrácz ve Pohjola, 2004: 151). Atık yönetiminin etkin şekilde uygulanabilmesi için ev, ofis, okul, hastane gibi yerlerde oluşan farklı nitelikteki atıkların ayrı biriktirilmesi ve toplanan atıkların ara depolama tesislerine, aktarma istasyonlarına ve bertaraf tesislerine diğer atıklarla karıştırılmadan transfer edilmesi gerekmektedir.

Şekil 1'de görüldüğü üzere atık yönetimi hiyerarşisinin esası, alınacak tedbirlerle atığın hiç oluşmaması veya asgari seviyede olmasıdır. Atığın oluşumu önlenemediği durumlarda yeniden kullanım, geri dönüşüm ve geri kazanım yöntemleri tercih edilmelidir. Bu yöntemlerle doğal kaynaklar korunmuş, israf edilmemiş ve ekonomik katma değer yaratılmış olacaktır. Son seçenek ise geri kazanımı mümkün olmayan atıkların düzenli depolama alanlarına gönderilmesi, arazi dolgusu olarak kullanılması ve/veya yakılmasıdır. Bu durumun çevreci olmadığı aşikar olup son seçenek olarak görülmektedir.

Şekil 1. Atık Yönetimi Hiyerarşisi

Kaynak: European Commission, 2020, <https://environment.ec>.

Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) raporuna göre belediye katı atık üretiminin 2023'te 2,1 milyar tondan 2050'ye kadar 3,8 milyar tona çıkması öngörülmektedir. 2020'de atık yönetiminin küresel doğrudan maliyeti tahmini 252 milyar ABD doları iken, kötü atık bertaraf uygulamalarından kaynaklanan kirlilik, kötü sağlık ve iklim değişikliğinin gizli maliyetleri hesaba katıldığında maliyetin 361 milyar ABD doları olduğu tahmin edilmektedir. Atık yönetimi konusunda acil bir eylemde bulunulmazsa, 2050'ye kadar bu küresel yıllık maliyetin neredeyse iki katına çıkarak 640,3 milyar ABD dolarına ulaşması beklenmektedir (<https://www.unep.org/> E.T: 08.09.2024).

Türkiye'de 2017 yılında Sıfır Atık Projesi uygulanmaya başlanmıştır. 2018 yılında Sıfır Atık Bilgi Sistemi kurulmuş, aynı yıl çevre kanununda değişiklik yapılarak plastik poşetlerin ücret karşılığında alınması ve depozito-iade sistemine yönelik düzenlemeler yapılmıştır. 2019 yılında sıfır atık sistemine geçiş takviminin yer aldığı Sıfır Atık Yönetmeliği yayımlanmış ve On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) çerçevesinde sıfır atığın daha işlerlik kazanması için ülke politikası haline getirilmiştir. 2020 yılında Türkiye Çevre Ajansı kurulmuştur. 2021 yılında iklim değişikliği ile mücadele ve atıkların yeniden ekonomiye kazandırılmasına yönelik yürürlüğe konulan Paris Anlaşması onaylanmıştır. Aynı yıl Türkiye Yeşil Mutabakat Eylem Planı hazırlanmıştır. 2022 yılında Orta ve Uzun Vadeli Programa sıfır atık dahil edilmiş, İklim Değişikliği Bakanlığı kurulmuş ve Atık Toplayıcıları Genelgesi yayımlanmıştır (<https://sifiratik.gov.tr> E.T: 05.06.2023).

Türkiye'de 2020 yılında 104,7 milyon ton olan atık miktarı, 2022 yılında %4,3 artarak 109,2 milyon tona ulaşmıştır. Toplam atığın 29,4 milyon tonu tehlikeli ve 79,8 milyon tonu tehlikesiz atıktır. Bin 391 belediyenin bin 389'unun atık toplama hizmeti verdiği Türkiye'de belediyeler tarafından toplanan atık miktarı 30,3 milyon ton olmuştur. Bu atığın %85,9'u atık işleme tesislerine ve %13,5'i belediye çöplüğüne taşınmakta kalan %0,6'sı açıkta yakılarak, gömülerek veya araziye dökülerek bertaraf edilmektedir. Çöplüğe dökülen atıkların toplam belediye atıkları içerisindeki payı 2002 yılında %64,3 iken 2022 yılında %13,5'e gerilemiştir (<https://tuik.gov.tr/> E.T. 07.03.2024).

Atıkların kaynak olarak değerlendirilmesi birincil hammadde tüketiminin azaltmaktadır. Bu sayede hammadde ihtiyacının büyük bölümünü ithal eden ülkelerin ithalat oranlarını da düşmektedir (Mısır ve Arıkan, 2022: 70). Avrupa Birliği resmi istatistik kurumu Eurostat verilerine göre, Türkiye 2022 yılında AB'den 12,4 milyon tonluk atık ithal ederek AB'nin toplam atık ihracatında %39 ile ilk sırada yer almıştır. İkinci sırada 3,5 milyon ton atık ile Hindistan yer almaktadır (<https://tr.euronews.com> E.T. 15.08.2024). Türkiye'nin kendine en yakın ülkeden 3,5 kat daha fazla bir atık ithalatı yaptığı görülmektedir. Bu rakamlar Türkiye'de atık yönetiminin henüz istenilen düzeyde bir başarıya ulaşmadığını ortaya koymaktadır. Ülke içinde başarılı bir atık yönetimi gerçekleştirildiğinde atık ithalatında bir azalma olacağı aşikardır. Bu durum 2017 yılında Türkiye'de başlatılan sıfır atık yönetiminin ne denli önemli olduğunu bir göstergesidir. İthal edilen atıklar dahil olmak üzere Türkiye'de 2022 yılında 133,2 milyon ton atık işlenmiştir. Bu atıkların 81 milyon tonu (%60,8'i) düzenli depolama tesislerinde, 450 bin tonu (%0,4'ü) yakma tesislerinde bertaraf edilmiş kalan 51,7 milyon tonu (%38,8'i) ise geri kazanılmıştır. Türkiye'de iki bin 866 adet metal, kâğıt, plastik vb. atıkların işlendiği geri kazanım tesisi, temel amacı enerji geri kazanımı olan

59 adet beraber yakma tesisi, 11 adet kompost tesisi, 191 adet düzenli depolama tesisi ve atığın hacminin azaltılmasını hedefleyen 9 adet yakma tesisi olmak üzere toplam 3.136 adet atık bertaraf ve geri kazanım tesisi bulunmaktadır (<https://tuik.gov.tr/> E.T. 07.03.2024).

Sıfır atık yönetiminin ulusal bazda başarılı olabilmesi konunun yerel dinamikler tarafından benimsenmesine ve uygulanmasına da bağlıdır. Trabzon ve Rize illerinde oluşan katı atıkların bertarafı amacıyla 1997 yılında Trabzon ve Rize İlleri Yerel Yönetimleri Katı Atık Tesisleri Yapma ve İşletme Birliği (TRABRİKAB) kurulmuştur. Birlik bünyesinde 3 aktarma istasyonu, 1 metan gazı elektrik üretim tesisi, 1 tıbbi atık sterilizasyon tesisi ve 1 katı atık bertaraf tesisi olmak üzere aktif halde 6 tesis bulunmaktadır (<https://www.trabrikab.org.tr> E.T: 08.03.2024). Ayrıca 2017 yılında hayata geçirilen sıfır atık yönetimi çerçevesinde Rize Belediyesi tarafından “Sıfır Atık Rize Senin” Projesi başlatılmıştır. Proje öncesinde çöpler geleneksel yolla herhangi bir ayrıştırmaya tutulmadan toplanırken, proje ile birlikte bitkisel yağ, pil, akümülatör, tekstil, lastik, kâğıt/karton, plastik, cam, metal, karışık ambalaj, ahşap, floresan lamba, elektronik, lastik, tehlikeli, tıbbi ve hacimli atıklar olmak üzere 17 farklı atık grubu şeklinde toplanmaya başlamıştır. 2022 yılında bin kg atık pil, 32 ton bitkisel atık yağ, 8 bin 600 ton ambalaj atığı, 16 ton elektrikli ve elektronik atık ve 33 bin 813 ton evsel katı atık toplanmış, 61 adet etkinlik (seminer, eğitim vb.) düzenlenmiş ve 35 adet kuruluşla iş birliği yapılmıştır. Ayrıca okullarda sıfır atık bilincinin yerleştirilmesi amacıyla belediye tarafından pankart ve afişler asılmış, öğrencilere eğitimler verilmiş ve çeşitli hediyeler dağıtılmıştır. Sıfır atık projesi kapsamında 20 bin 059 parça atık giysi, 3 bin 122 kg atık yağ, 32 bin 680 kg ambalaj atığı ve 6 bin 876 kg elektronik atık toplanmış ve atıklar karşılığında 106 çocuğa bisiklet ve okul bazında dereceye girenlere tablet ve yazıcılar hediye edilmiştir (Rize Belediye Başkanlığı Faaliyet Raporu, 2022: 131-133). Ayrıca proje dinamik bir süreç olup halen devam etmektedir. Gerek 2022-2024 eğitim öğretim yılları kapsamında gerekse 2024 yılı çevre haftası etkinlikleri kapsamında bir çok yarışmalar düzenlenmiş ve hediyeler verilmiştir (<https://www.rize.bel.tr> E.T: 13.08.2024). Sıfır Atık Rize Senin Projesinin kamu hizmet yeterliliğine yönelik algı düzeyine olumlu yönde katkı sağlaması beklenmektedir.

Çevresel sürdürülebilirlik, kaynak yönetimi ve insan sağlığı açısından büyük öneme sahip sıfır atık yönetimine yönelik ulusal ve uluslararası alanda birçok çalışma bulunmasına rağmen Rize ili ölçeğinde yeterli çalışma olmadığı görülmüştür. Bu çalışma, Rize ilinde ikamet eden bireylerin sıfır atık yönetimi hakkındaki bilgilerini ve bireysel atık yönetimi, çevre kirliliği ile kamu hizmet yeterliliğine ilişkin algılarını ölçmek amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Beş bölümden oluşan çalışmanın giriş bölümünde atık yönetimi, sıfır atık ve çeşitli veriler incelenmiş, birinci bölümde literatür araştırması yapılmıştır. İkinci bölümde veri seti ve yöntem ele alınmış, üçüncü bölümde analiz sonuçları ile bulgulara yer verilmiş ve çalışma sonuç ve öneriler bölümüyle tamamlanmıştır.

1. Literatür Araştırması

Çalışma konusu ile ilgili uluslararası literatürde hanehalkı ve yetişkin bireyler üzerine yapılmış çalışmalardan bazıları aşağıdaki gibidir.

Ahmed, F., Hasan, S., Rana, M. S., & Sharmin, N. (2023). Bangladeş'te sıfır atık yönetimi girişimini kolaylaştırmak için kavramsal bir çerçeve oluşturmak amacıyla literatür incelemesi gerçekleştirmişleridir. Katı atık yönetiminin Bangladeş'in en acil sorunlarından biri olduğu ve bunun çözüme yönelik önerilerde bulunulmuştur. Bu önerilerin başlıcaları; politika yapıcıların girişimcileri geri dönüşüm işletmeleri ve kompost endüstrisi için teşvik etmesi, bankacılık sektörlerinden kompost veya organik gübre endüstrileri için kredi olanakları sağlanması, belediyeler ve şehir şirketleri sıfır atık yönetimi konusunda farkındalık oluşturması, tüm düzeydeki öğrencilere sıfır atık yönetiminin önemini öğretilmesi olarak sıralanabilmektedir. Islam, Huda, Baumber, Hossain ve Sahajwalla (2022), tarafından Avustralya'nın Sidney şehrinde atık pillerin imhası ve geri dönüşümü konusunda tüketici davranışlarının araştırılması üzerine 400 kişiyle anket çalışması yapılmıştır. Katılımcıların %82'si atık pillerin uygun şekilde toplanmadığı ve geri dönüştürülmediği taktirde çevre ve insan sağlığı üzerinde olumsuz bir etkisi olacağını belirtmiştir. Ayrıca daha yaşlı, daha fazla gelire sahip ve daha küçük hane halkı olan katılımcıların daha yüksek bir farkındalık düzeyinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Struk (2017), tarafından yapılan çalışmada

Çek Cumhuriyeti'nde kâğıt ve plastik atıkların geri dönüşüm oranlarının %7,7 ve %9,7 iken teşvik uygulaması sonrasında %17'nin üzerine çıktığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca atık ayırma için harcanan çaba azaldıkça ve atık toplama noktaları arttıkça bireylerin daha fazla atık ayrıştırdığı tespit edilmiştir. Abd'Razack, Medayese, Shaibu ve Adeleye (2017), Kuzey Batı Nijerya'daki Kaduna eyaletinde 500 hanenin alışkanlıklarını ve geri dönüşüm davranışlarını değerlendirmiştir. Ankete katılanların yaşı, eğitim düzeyi, mesken türü, hane halkı büyüklüğü ve elde ettiği geliri ile geri dönüşüm alışkanlıkları arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca düşük gelire sahip bireylerin atık azaltma ve yeniden kullanım tercihleri nedeniyle yüksek gelire sahip bireylere göre daha az atık ürettiği tespit edilmiştir. Çevrenin korunması, geri dönüşümün tercihindeki en etkili düşünce olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Gu vd. (2015), Çin'in Suzhou şehrinde evsel katı atıkları kategorize etmek ve geri dönüşüm davranışlarını değerlendirmek amacıyla 240 hanenin katıldığı dört aşamalı bir izleme araştırması yapmıştır. Çalışma sonucunda hane halklarının eğitimi düzeyleri, kültürleri, tüketim alışkanlıkları ve yaşam tarzlarının atık miktarı üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Schultz, Oskamp ve Mainieri (1995), tarafından ödül ve teşviklerin geri dönüşüm davranışları üzerindeki etkisinin araştırıldığı çalışmada para, kupon, piyango gibi ödüllerin geri dönüşümü önemli ölçüde arttırdığı tespit edilmiştir. Ancak geri dönüşüm davranışlarının etkisinin kısa sürdüğü, programının sona ermesi sonrasında temel seviyeye döndüğü sonucuna ulaşılmıştır. Geri dönüşüm davranışlarının uzun süreli devam etmemesinde harcanacak çaba ve zamanın fazla olması, ödüllerin tüm katılımcılar için cazip olmaması, kampanya düzenlemenin geri dönüşümden elde edilecek faydaya göre daha maliyetli olması etkili olmuştur. Ayrıca geri dönüşüm oranlarındaki iyileşmenin ödül belirlenen malzemelerle sınırlı kaldığı tespit edilmiştir.

Çalışma konusu ile ilgili uluslararası literatürde öğrenciler üzerine yapılmış çalışmalardan bazıları aşağıda verilmektedir.

Baba-Nalikant vd., (2023), Universiti Sains Malaysia kampüsü özelinde sıfır atık kampüsünün gerçekleştirilmesine yönelik katı atık yönetimi konusunda kampüs topluluğunun farkındalığını ve katılımını etkileyen faktörleri belirlemek için bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Sonuç olarak, çevresel hedeflerin, çevre eğitiminin, kişisel atıkla ilgili deneyimin, çevre politikasının, çevresel öz farkındalığın, toplum katılımının, sosyal sorumlulukların, örnek liderliğin ve sosyal medyanın kampüs topluluğunun sıfır atık çevre dostu davranışlarını etkilediğini tespit etmişlerdir. Malakahmad vd. (2010), University Technology Petronas akademik binasında yaptıkları anket çalışmasının sonucunda öğrenci ve personelin %80'inin geri dönüşüm faaliyetlerine katılmak istediğini ancak sadece %53'ünün geri dönüşüm yaptığını tespit etmiştir. Katılımın bu derece düşük olmasında geri dönüşüm kutularının yetersiz olması ve geri dönüştürülecek atıklarla uyumlu konteynerlerin bulunmaması etkili olmuştur. Yeterli ve uygun sayıda geri dönüşüm kutusu bulunması durumunda geri dönüşüme katılımın artacağı sonucuna ulaşılmıştır. Kelly, Mason, Leiss ve Ganesh (2006), tarafından Yeni Zelanda'daki Massey Üniversitesi'nde 448 öğrenci ve 230 personel olmak üzere toplam 678 kişiyle geri dönüşüm konusunda anket çalışması yapılmıştır. Katılımcıların %80'i geri dönüşüm işaretlerinin faydalı olduğunu, geri dönüşüm kutularının daha dikkat çekici ve yakın mesafelerde olmasının geri dönüşüm davranışı üzerinde etkili olacağını belirtmiştir. Ayrıca geri dönüşüm için ödüller verilmesinin ve çöp kutularının kaldırılmasının geri dönüşüm kutularının kullanımını arttıracığı sonucuna ulaşılmıştır.

Türkiye'de İl bazında sıfır atık algı düzeyini ölçmeye yönelik olarak gerçekleştirilen bazı çalışmalar incelenmiştir. Bulut ve Şengül (2023), İstanbul'da ikamet eden bireylerin atık yönetimi ve sıfır atık projesine yönelik algı düzeylerini incelemişlerdir. Çalışmadaki veriler anketler yoluyla elde edilmiş ve bu verilere T-Testi ile ANOVA testi uygulanmıştır. Çalışma sonucunda bireylerin atık yönetimi ve sıfır atık projesine yönelik algı düzeyleri sosyo demografik özelliklerine göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Katılımcıların medeni durumu ile atık yönetimi ve sıfır atık projesi algısı ve çevresel gözlemler arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmuştur. Yaş grupları ile çevresel gözlemler, sıfır atık proje algısı ve kamu hizmeti yeterliliği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir. Ulusal ve Küçükkendirci (2023), Konya ili Karatay ilçesi ölçeğinde yetişkin bireylerin sıfır atık konusundaki bilgi, tutum ve davranışlarını incelemişlerdir. Çalışmadaki veriler anketler yoluyla

elde edilmiş ve ankete katılanların %74'ünün sıfır atık konusunda bilgi sahibi olduğu, %56'sının ilçede yürütülen sıfır atık yönetiminden haberdar olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan plastik atıklar için kullanılan poşet rengini yanlış bilenlerin oranı %79,3 olarak tespit edilmiştir. İlçede yaşayanların sıfır atık konusundaki bilgi, tutum ve davranışlarını yeterli düzeyde olmadığı, eğitim seviyesi yükseldikçe sıfır atık konusunda bilgilerinin arttığı, tutum ve davranışlarının da çevreye daha duyarlı bir birey olarak şekillendiği, gelir seviyesi yükseldikçe sıfır atık konusunda bilinç düzeylerinin de yükseldiği görülmüştür. Gül ve Yaman (2021), Ankara ili ölçeğinde atık yönetimi ve sıfır atık projesine yönelik algı düzeyini ölçmek amacıyla bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çalışmadaki veriler anketler yoluyla elde edilmiş ve bu verilere T-Testi ile ANOVA testi uygulanmıştır. Sonuç olarak katılımcıların evlerde oluşan katı atıkları sıfır atık projesine uygun olarak ayrıştırma konusunda yeterince özenli davranmadıkları, atıkların kaynağında ayrıştırılması uygulamasına ise kısmen katıldıkları tespit edilmiştir.

Ayrıca ulusal bazda öğrencilerin geri dönüşüm farkındalığı üzerine çalışmalar da incelenmiştir. Dinler, Simsar ve Doğan (2020), Kilis ilinde okul öncesi öğretmenliği bölümü öğrenci üzerinde geri dönüşüm farkındalığı hakkında anket çalışması yapmıştır. Sonuç olarak katılımcıların %57'sinin geri dönüşüme hiç katkı sağlamadığı tespit edilmiştir. Haksevenler, Kavak ve Akpınar (2020), Marmara Üniversitesi Anadoluhisarı kampüsü ölçeğinde sıfır atık yönetimi uygulanması üzerine bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada mevcut durumun tespiti, atık ayrıştırma ve azaltma çalışmaları ile farkındalık ölçümü şeklinde bir yol izlenmiştir. Farkındalık ölçme adımında anket uygulanmış ve sonuç olarak öğrencilerin kampüsteki sıfır atık yönetimi uygulamasını yeterince fark etmedikleri ve kampüs paydaşlarının bu konu hakkındaki yeterli duyarlılığa sahip olmadıkları tespit edilmiştir.

Öznur ve Genç (2018), Sakarya Üniversitesi öğrencilerinin geri dönüşüm davranışlarını belirlemeye yönelik 355 öğrenci ile anket çalışması yapmıştır. Ankete katılanların %48'lik kısmı geri dönüşüm kültürünün olmadığını, %58'lik bölümü yasal yaptırım olmadığı için geri dönüşüm yapmadığını beyan etmiştir. Ayrıca ankete katılanların %51'i çöpten ayrıştırma yapıldığı düşüncesi ile geri dönüşüm kutularını kullanmadığı, %67'si geri dönüşümü vakit kaybı olarak gördüğü ve %63'ü geri dönüşüm kutuları üzerinde bulunan işaretlerin hangi anlama geldiğini bilmediği sonucuna ulaşmıştır. Şahin ve Hatunoğlu (2016), tarafından Sütçü İmam Üniversitesindeki 385 katılımcının geri dönüşüme yönelik algı düzeylerinin ölçülmesi amacıyla anket çalışması yapılmıştır. Katılımcıların %20'sinin geri dönüşüme hiç katkı sağlamadığı, %18'inin ise düzenli geri dönüşüm yaptığı tespit edilmiştir. Ayrıca geri dönüşüm noktalarının nerelerde olduğunun bilinmemesi ve atıkları dönüşüm noktalarına ulaştırmanın zor olması düşüncesi geri dönüşümün önündeki engeller olarak öne çıkmıştır. Geri dönüşüm karşılığında elde edilecek gelirlerin Kızılay gibi resmi yardım kuruluşlarına bağışlanması, geri dönüşümün teşvikinde ilk sırada yer aldığı tespit edilmiştir.

2. Veri Seti ve Yöntem

Araştırmanın evreni Rize ili olup 2023 yılı TÜİK verilerine göre nüfusu 350.506'dır (<https://tuik.gov.tr/> E.T. 08.03.2024). Uygulanacak anket sayısı, $\alpha=0,05$ önem düzeyi ve $\pm 0,05$ hata payına göre 384 olarak hesaplanmıştır. Anket uygulaması öncesinde Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulundan 01.03.2023 tarih ve 2023/077 sayılı kararı ile etik izni alınmıştır. Toplam 32 sorudan oluşan anketin 26 soruluk kısmı 5 seçenekli likert tipi ölçek (1=kesinlikle katılmıyorum, ..., 5=kesinlikle katılıyorum) olup Gül ve Yaman (2021), Gündüz (2021) ve Yılmaz (2021) tarafından yapılan çalışmalardan ve genel değerlendirmeleri içeren 6 soruluk bölümde Sarıyar vd. (2021) tarafından yapılan çalışmadan yararlanılmıştır. Google form aracılığıyla oluşturulan anket, katılımcılara elektronik ortamda iletilmiş ve Mart-Haziran 2023 döneminde 444 katılımcı tarafından doldurulan veriler SPSS 26 istatistik paket programı aracılığıyla analiz edilmiştir.

Ölçeğin yapı geçerliliğinin belirlenmesi ve faktör yapısının ortaya konulması amacıyla Açıklayıcı Faktör Analizi uygulanmıştır. Analize 26 madde ile başlanmış ancak 4 maddenin binişik yani birden fazla faktöre yükleme yapması nedeniyle ölçeğin 22 madde ve dört alt boyuta sahip olduğu belirlenmiştir. Alt boyutlar, analiz sonucunda isimlendirilmiştir. Faktör analizinde Temel Bileşenler Analizi ve Varimax Dik Döndürme Yöntemi uygulanmıştır. Anlamli faktörlerin belirlenmesinde öz değeri 1'in üzerindeki faktörler dikkate alınmıştır. Dört faktörün açıklanan varyans oranı %61,069'dur. Sosyal bilimlerde yapılan çalışmalarda açıklanan varyans

seviyesinin %60'tan az olmaması beklenir. Bazı araştırmacılara göre ise asgari oran %50'dir (Coşkun, Bayraktaroğlu, Yıldırım ve Altunışık, 2015: 275). Faktör yüklerinin asgari 0,30 olması gerektiği düşünüldüğünde tüm faktör yüklerinin 0,45'in üzerinde yani kabul edilebilir olduğu tespit edilmiştir. Örneklem yeterliliği değeri olan KMO katsayısı 0,922 olarak bulunmuştur. Bu değer sınıflandırma olarak "süper" kategorisinde yer almaktadır (Çolakoğlu ve Büyükekşi, 2014: 60). Verilerin faktör analizine uygunluğunu gösteren Barlett testi anlamlılık değeri ise $p < 0,000$ olarak tespit edilmiştir. Ölçeğin güvenilirliğini tespit etmek amacıyla Cronbach Alfa analizi yapılmış ve ölçeğin güvenilirliği $\alpha = 0,918$ olarak hesaplanmıştır. Bu değer sınıflandırma olarak "mükemmel" olarak kabul edilmektedir (Kılıç, 2016: 48). Ayrıca ölçeğin alt boyutlarının güvenilirlik değerleri sırasıyla; bireysel atık yönetiminde $\alpha = 0,896$, kamu hizmetlerinde $\alpha = 0,814$, çevre kirliliği algısında $\alpha = 0,817$ ve sıfır atık yönetimi algısında $\alpha = 0,855$ olarak ölçülmüştür. Çalışmada aşağıdaki hipotezlerin geçerliliği araştırılmıştır.

H₁: Bireylerin demografik özelliklerine göre bireysel atık yönetimi tutumları anlamlı farklılık göstermektedir.

H₂: Bireylerin demografik özelliklerine göre kamu hizmetlerine yönelik düşünceleri anlamlı farklılık göstermektedir.

H₃: Bireylerin demografik özelliklerine göre çevre kirliliği algısı anlamlı farklılık göstermektedir.

H₄: Bireylerin demografik özelliklerine göre sıfır atık yönetimi algısı anlamlı farklılık göstermektedir.

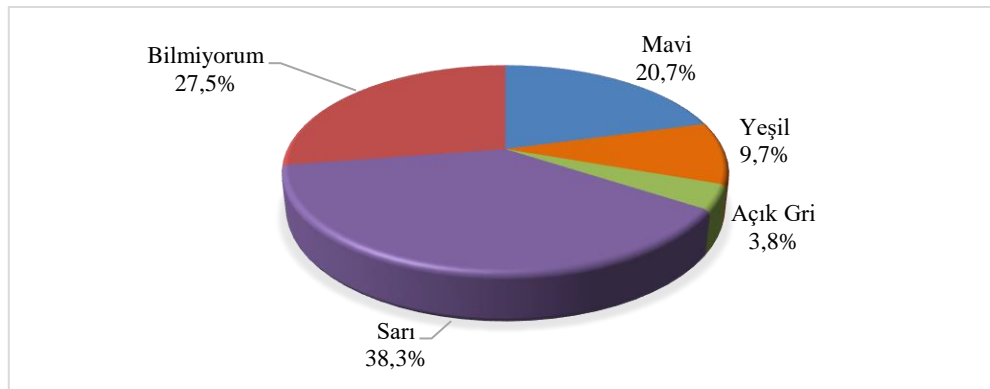
3. Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle katılımcıların sıfır atık ve geri dönüşüm algıları ile beklentilerine kısaca değinilmiş ardından tanımlayıcı istatistikler ile elde edilen verilerin analiz sonuçlarına yer verilmiştir.

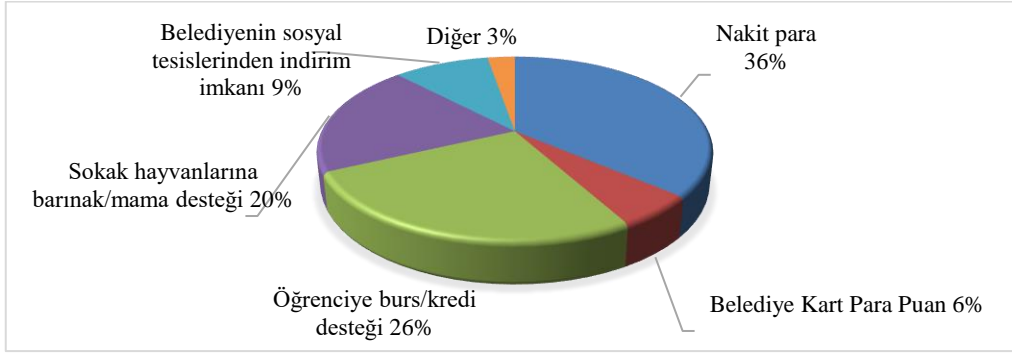
3.1. Sıfır Atık Bilgi Düzeyi ve Teşvik Etkisi

Katılımcıların bilgi düzeylerini görmek amacıyla sıfır atık yönetmeliğine uygun malzeme türüne göre atıkların ayrı biriktirilmesi durumunda "plastik atıklar" için hangi renkli ekipman kullanılması gerektiği sorulmuştur. Şekil 2'de görüldüğü üzere katılımcıların sadece %38,3'ü "sarı" seçeneğini ile doğru cevap vermiş kalan %61,7'si ise hatalı cevap vermiştir. Bu sonuç katılımcıların atıklar için çeşitli aralıklarla mahallelere yerleştirilen ekipmanlar konusunda yeteri kadar bilgili ve duyarlı olmadıklarını göstermektedir.

Şekil 2. Atık Türlerinin Renklerine İlişkin Bilgi Düzeyleri

Katılımcılara atıkların geri dönüştürülmesi karşılığında kamu otoritesinin muhtemel ödül ve teşvik vermesi durumunda hangisini tercih edecekleri sorulmuştur. Şekil 3 incelendiğinde katılımcıların %36'sının elde edecekleri getiriyi "nakit para" olarak almayı, %26'sının "öğrencilere burs/kredi desteği" olarak verilmesini, %20'sinin "sokak hayvanlarına barınak/mama desteği" olarak değerlendirilmesini tercih ettikleri görülmüştür.

Şekil 3. Atık Geri Dönüşümü Karşılığında Verilebilecek Ödül/Teşvik Tercihi

Ayrıca katılımcıların ne kadar bir süredir atıkları ayrıştırdıkları incelenmiş ve %54,5'inin "5 yıldan daha az bir süredir", %23'ünün "5 yıl ve daha fazla bir süredir" atıkları ayrıştırdıkları, %22,5'inin "hiç ayrıştırmadığı" sonucuna ulaşılmıştır.

3.2. Atık Yönetimi ve Sıfır Atık Algısı Bulguları

Tablo 1'de çalışmada kullanılan bireysel atık yönetimi, kamu hizmetlerine yönelik algı, çevre kirliliği algısı ve sıfır atık yönetimi algısı olmak üzere 4 faktöre ait cevapların ortalaması en yüksekten en düşüğe göre sıralanarak gösterilmiştir. Bireysel atık yönetimine yönelik cevaplar incelendiğinde, katılımcıların giysi ve tekstil atıklarını toplama noktalarına teslim etmeye ve asıl kullanım amacını yitirmiş ürünleri mümkün olduğunca geri dönüştürmeye önem verdikleri görülmektedir. Atık pillerin dönüşümüne, plastik poşet yerine bez çanta kullanımına, organik atıklarla kâğıt, plastik vb. geri dönüştürülebilir atıkları ayrı biriktirmeye ve tehlikeli veya kimyasal maddeler ile ilaçlara ait ambalajların ayrı toplanmasına kısmen önem verdikleri anlaşılmıştır. Tek kullanımlık piller yerine şarjlı pillerin tercih edilmesine, elektrikli ve elektronik eşyaların ve bitkisel atık yağların dönüşümüne ise daha az önem verdikleri tespit edilmiştir.

Tablo 1. Faktör Ortalamaları

Faktörler	
Bireysel Atık Yönetimine Ait Bulgular	\bar{x}
Giysi ve tekstil atıklarını toplama noktalarına ulaştırıyorum	3,52
Asıl kullanım amacını yitirmiş ürünleri mümkün olduğunca geri dönüştürmeye çalışıyorum	3,50
Kullanılmış pilleri atık pil toplama noktalarına teslim ediyorum	3,38
A alışverişlerde plastik poşet yerine geri dönüştürülebilir bez çanta kullanırım	3,33
Evimdeki organik atıklarla (yemek vb.) geri dönüştürülebilir atıkları (kâğıt, plastik vb.) ayrı biriktirmekteyim	3,23
Tehlikeli veya kimyasal maddeler ile ilaçlara ait ambalajların ayrı toplanmasına dikkat ediyorum	3,22
Tek kullanımlık piller yerine şarjlı pilleri tercih ediyorum	2,88
Atık hale gelmiş elektrikli ve elektronik eşyaları toplama noktalarına teslim ediyorum	2,87
Bitkisel atık yağların ayrı biriktirilerek toplama noktalarına teslim ediyorum	2,81
Kamu Hizmetlerine Yönelik Bulgular	\bar{x}
Mahalleimde atıkların türlerine göre ayrı toplanabileceği sıfır atık Yönetimine uygun	3,15

kumbaralar bulunmaktadır	
Rize Belediyesi'nin atıklara ilişkin hizmetleri yeterlidir	2,56
İş yerimde / okulumda sıfır atık konusunda eğitim ve farkındalık oluşturma çalışması yapılmaktadır	2,55
Sıfır atık yönetimi kapsamında kamu kurumlarında atıkların ayrıştırılması için konulan geri dönüşüm kutuları yeterlidir	2,47
Sıfır atık yönetimi kapsamında, belediyeler veya ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının israfın önlenmesine yönelik bilgilendirme ve farkındalık çalışmalarını yeterli buluyorum	2,40
Sıfır atık yönetimi ile ilgili yapılan duyurular (dergi, broşür, tanıtıcı reklam vb.) yeterlidir	2,34
Çevre Kirliliği Algısına Ait Bulgular	`x
Atıkların neticesinde oluşan kirliliğin azaltılmasında, bireylerin üzerine düşen sorumluluklar bulunmaktadır	4,13
Atıkların geri dönüşümü karşılığında ödül & teşvik verilmesinin sıfır atık yönetimine destek vereceğini düşünüyorum	3,98
Atık toplama noktalarının yakınlığı geri dönüşüm kararımı etkiler	3,70
Rize'de katı atıklar önemli bir çevre sorunudur	3,59
Sıfır Atık Yönetimi Algısına Ait Bulgular	`x
Sıfır atık yönetiminde yer alan atıkların kaynağında ayrı biriktirilmesi gerektiği hakkında bilgi sahibiyim	3,53
Türkiye'de uygulanan sıfır atık yönetimi hakkında bilgi sahibiyim	3,33
Sıfır atık yönetimi kapsamında atıkların değerlendirilmesinin ne şekilde yapıldığı hakkında bilgi sahibiyim	3,03

Kamu hizmetlerine yönelik algı cevapları incelendiğinde, ikamet edilen mahalledeki sıfır atık yönetimine uygun kumbaraların kısmen yeterli görüldüğü sonucuna ulaşılmıştır. Belediye ve diğer kamu kurum ve kuruluşlarının israfın önlenmesine yönelik bilgilendirme ve farkındalık çalışmalarının, iş yerlerinde atık konusundaki çalışmaların, kamu kurumlarındaki geri dönüşüm kutularının ve sıfır atık yönetimi hakkında dergi, broşür, seminer gibi tanıtıcı ve bilgilendirici hizmetlerinin yetersiz olduğunu düşündükleri görülmüştür.

Çevre kirliliği algısına yönelik cevaplarda ise, kirliliğin azaltılmasında bireylerin sorumluluğunun bulunduğu, geri dönüşüm otomatları gibi araçlarla dönüşüm karşılığında ödül & teşvik verilmesinin sıfır atık yönetimine destek vereceğini, atık toplama yerlerinin yakınlığının geri dönüşüm kararlarını etkilediği ve Rize ilinde katı atıkların önemli bir çevre sorunu olarak görüldüğü sonucuna varılmıştır.

Sıfır atık yönetimi algısına yönelik cevaplar incelendiğinde, katılımcıların atıkların kaynağında ayrı ayrı biriktirilmesi konusunda yeterli bilgiye sahip oldukları görülmüştür. Diğer taraftan Türkiye'de uygulanan sıfır atık yönetimi ve atıkların ne şekilde değerlendirildiği konularında ise kısmen bilgi sahibi oldukları tespit edilmiştir.

3.3. Demografik Özelliklere Yönelik Bulgular

Demografik özellikler ankete katılan bireylerin bağımsız değişkenleridir. Gelir durumu ve yaş gibi sorularda hem özel yaşamı ilgilendirmesi hem de veri analizinde kolaylık sağlaması bakımından belirli aralıklar içeren seçenekler oluşturulmuştur. Katılımcıların cinsiyetleri, medeni durumları, yaşları, eğitim durumları, meslekleri, aylık hane gelirleri, yaşadığı yerdeki ikamet süreleri, oturdukları evin mülkiyetine yönelik bulgular Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Katılımcıların Demografik Özelliklerine Göre Dağılımı

	Değişken	n	%		Değişken	n	%	
Cinsiyet	Kadın	235	52,9	Meslek	Memur	202	45,5	
	Erkek	209	47,1		Öğrenci	68	15,3	
Medeni Durum	Evli	291	65,5		İşçi	42	9,5	
	Bekâr	153	34,5		Ev hanımı	37	8,3	
Yaş	18-27	98	22,1		Esnaf/İşveren	32	7,2	
	28-37	152	34,2		Diğer	63	14,2	
	38-47	136	30,6		Aylık Hane Geliri (TL)*	8.500 ve altı	41	9,2
	48-57	32	7,2			8.501-17.000	185	41,7
	58 ve üzeri	26	5,9			17.001-25.500	121	27,3
Eğitim Durumu	Lise ve altı	74	16,7			25.501-34.000	56	12,6
	Üniversite	275	61,9	34.001 ve üzeri		41	9,2	
	Lisansüstü	95	21,4	5 yıl ve altı	87	19,6		
Oturulan Evin Mülkiyeti	Kiralık	186	41,9	İkamet Süresi	6-10 yıl	80	18,0	
	Kendi Mülkü	258	58,1		11-15 yıl	62	14,0	
					16 yıl ve üzeri	215	48,4	

*Alt sınır olarak anket sürecindeki asgari ücret baz alınmıştır.

Tablo 2’de görüldüğü üzere araştırmaya katılan 444 kişinin %52,9’u kadın, %47,1’i erkektir. Katılımcıların %65,5’i evli, %34,5’i bekârdır. Eğitim durumu incelendiğinde %16,7’si lise ve altı %61,9’u üniversite ve %21,4’ü lisansüstü eğitimi aldıkları tespit edilmiştir. Gelir durumu incelendiğinde, %9,2’sinin 8.500 TL ve altı, %41,7’sinin 8.501-17.000 TL, %27,3’ünün 17.001-25.500 TL, %12,6’sının 25.501-34.000 TL, %9,2’sinin 34.001 TL ve üzeri geliri olduğu tespit edilmiştir.

3.4. Demografik Özelliklerin Bağımsız Örneklem T-Testleri

Faktörlerin, katılımcıların cinsiyetlerine, medeni durumlarına ve oturdukları evin mülkiyetine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla bağımsız örneklem t-testi uygulanmıştır.

Tablo 3. Cinsiyete Göre Bağımsız Örneklem T-Testi

	Cinsiyet	f	\bar{x}	S	t	df	P
Bireysel Yönetimi	Kadın	235	3,40	1,017	4,829	442	0,000
	Erkek	209	2,94	0,985			
Çevre Kirliliği Algısı	Kadın	235	3,92	1,002	1,572	442	0,117
	Erkek	209	3,77	1,023			
Kamu Hizmetleri	Kadın	235	2,60	0,953	0,664	442	0,507

Algısı	Erkek	209	2,55	0,874			
Sıfır Atık Yönetimi Algısı	Kadın	235	3,43	1,116	2,582	442	0,010
	Erkek	209	3,15	1,158			

Tablo 3'te görüldüğü üzere bireysel atık yönetimi ve sıfır atık yönetimi algısı, cinsiyetlere göre anlamlı bir farklılık gösterdiği ($p < 0,05$) ve kadınların ($x=3,40$) bireysel atık yönetimi konusunda erkeklerden ($x=2,94$) daha duyarlı oldukları tespit edilmiştir. Aynı şekilde kadınların ($x=3,43$) sıfır atık yönetimi hakkındaki bilgi düzeyinin erkeklerden ($x=3,15$) daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Çevre kirliliği ve kamu hizmetlerinin yeterliliğine ilişkin algılarının cinsiyetlere göre anlamlı bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır ($p > 0,05$).

Tablo 4. Medeni Duruma Göre Bağımsız Örneklem T-Testi

		Medeni Durum	f	\bar{x}	S	t	df	P
Bireysel Yönetimi	Atık	Evli	291	3,28	1,014	2,494	442	0,013
		Bekâr	153	3,02	1,034			
Çevre Kirliliği Algısı		Evli	291	3,86	1,013	0,319	442	0,750
		Bekâr	153	3,83	1,016			
Kamu Hizmetleri Algısı		Evli	291	2,66	0,912	2,528	442	0,012
		Bekâr	153	2,43	0,908			
Sıfır Atık Yönetimi Algısı		Evli	291	3,37	1,118	2,019	442	0,044
		Bekâr	153	3,14	1,179			

Tablo 4'te görüldüğü üzere bireysel atık yönetimi, kamu hizmetleri ve sıfır atık yönetimi algıları, katılımcıların medeni durumlarına göre anlamlı bir farklılık gösterdiği ($p < 0,05$) ve evlilerin ($x=3,28$) bireysel atık yönetimi konusunda bekârlardan ($x=3,02$) daha duyarlı oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca kamu hizmetlerini evli bireylerin ($x=2,66$) bekâr bireylerden ($x=2,43$) daha yeterli gördüğü ve sıfır atık yönetimi hakkındaki bilgi düzeyi açısından yine evlilerin ($x=3,37$) bekârlardan ($x=3,14$) daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Çevre kirliliği algısının katılımcıların medeni durumlara göre anlamlı bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p > 0,05$).

Tablo 5. Mülkiyet Durumuna Göre Bağımsız Örneklem T-Testi

		Mülkiyet Durumu	f	\bar{x}	S	t	df	P
Bireysel Yönetimi	Atık	Kiralık	186	3,21	1,039	0,383	442	0,702
		Kendi Mülküm	258	3,17	1,020			
Çevre Kirliliği Algısı		Kiralık	186	3,98	0,987	2,340	442	0,020
		Kendi Mülküm	258	3,75	1,023			
Kamu Hizmetleri Algısı		Kiralık	186	2,48	0,864	-1,979	442	0,048
		Kendi Mülküm	258	2,65	0,947			
Sıfır Atık Yönetimi		Kiralık	186	3,35	1,080	0,919	442	0,358

Algısı Kendi Mülküm 258 3,25 1,187

Tablo 5'te görüldüğü üzere çevre kirliliği ve kamu hizmetlerine yönelik algıları ile katılımcıların oturduğu evin mülkiyeti arasında anlamlı bir farklılık bulunduğu ($p < 0,05$) ve kiralık evde oturanların ($x=3,98$) çevre kirliliği konusunda kendi mülkünde oturanlardan ($x=3,75$) daha duyarlı olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte kamu hizmet yeterliliği konusunda kendi mülkünde oturanların ($x=2,65$) kiralık evde oturanlara ($x=2,48$) göre daha yeterli gördüğü gözlemlenmiştir. Bireysel atık yönetimi ve sıfır atık yönetimi algıları değişkenlerinin ise katılımcıların oturdukları evin mülkiyetine göre anlamlı bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p > 0,05$).

3.5. Demografik Özelliklerin Tek Yönlü ANOVA Testleri

Faktörlerin, katılımcıların yaşlarına, eğitim durumlarına, mesleklerine, gelirlerine ve ikamet sürelerine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla tek yönlü ANOVA testi uygulanmıştır. Varyansların homojen dağıldığı durumlarda Tukey, homojen dağılmadığı durumlarda ise Games-Howell testi kullanılmıştır.

Tablo 6. Katılımcıların Yaşlarına Göre Tek Yönlü ANOVA Testi

	Yaş	f	\bar{x}	S	F	Sig.
Sıfır Atık Yönetimi Algısı	18-27	98	3,11	1,146	1,090	0,361
	28-37	152	3,33	1,122		
	38-47	136	3,39	1,105		
	48-57	32	3,40	1,234		
	58 ve üzeri	26	3,17	1,321		
Bireysel Atık Yönetimi	18-27	98	2,95	0,972	2,925	0,021
	28-37	152	3,21	1,049		
	38-47	136	3,36	1,027		
	48-57	32	3,31	0,870		
	58 ve üzeri	26	2,92	1,122		
Çevre Algısı Kirliliği	18-27	98	3,74	1,070	0,683	0,604
	28-37	152	3,95	0,914		
	38-47	136	3,84	1,005		
	48-57	32	3,82	1,207		
	58 ve üzeri	26	3,78	1,156		
Kamu Hizmetleri Algısı	18-27	98	2,38	0,912	1,842	0,120
	28-37	152	2,58	0,885		
	38-47	136	2,67	0,958		
	48-57	32	2,76	0,938		
	58 ve üzeri	26	2,60	0,793		

Tablo 6'da görüldüğü üzere bireysel atık yönetiminin katılımcıların yaşlarına göre istatistiksel olarak anlamlı bir

farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır ($p<0,05$). Ancak araştırmaya sıfır atık yönetimi algısı, çevre kirliliği algısı ve kamu hizmetleri algılarının yaş gruplarına göre anlamlı bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p>0,05$).

Tablo 7. Varyansların Homojenlik Testi (Yaş)

	Levene Testi	df1	df2	Sig.
Bireysel Atık Yönetimi	0,720	4	439	0,578

Tablo 7'deki levene test sonuçlarına göre bireysel atık yönetimi faktörünün homojenlik şartını sağladığı ($p>0,05$) belirlenmiştir. İlgili faktör açısından hangi yaş grupları arasında anlamlı bir farklılık olduğunu belirlemek amacıyla Tukey testi uygulanmış ve sonuçlar Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8. Yaş Gruplarına Göre Tukey Testi

Bağımlı Değişken	Yaş (I)	Yaş (J)	Ortalama Fark (I-J)	P	Alt Sınır	Üst Sınır
Bireysel Atık Yönetimi	18-27	28-37	-0,26308	0,270	-0,6244	0,0982
		38-47	-,41277*	0,020	-0,7823	-0,0432
		48-57	-0,36232	0,406	-0,9301	0,2055
	38-47	58 ve üzeri	0,02791	1,000	-0,5873	0,6431
		18-27	,41277*	0,020	0,0432	0,7823
		28-37	0,14968	0,725	-0,1795	0,4789
		48-57	0,05045	0,999	-0,4975	0,5984
		58 ve üzeri	0,44067	0,257	-0,1563	1,0376

Tablo 8'de görüldüğü üzere, 38-47 yaş aralığındaki katılımcıların, 18-27 yaş aralığındaki katılımcılara göre bireysel atık yönetimine daha fazla önem verdiği tespit edilmiştir.

Tablo 9. Katılımcıların Eğitim Durumuna Göre Tek Yönlü ANOVA Testi

	Eğitim	f	\bar{x}	S	F	P
Sıfır Atık Yönetimi Algısı	Lise ve altı	74	2,80	1,294	12,324	0,000*
	Üniversite	275	3,30	1,087		
	Lisansüstü	95	3,66	1,042		
	Total	444	3,29	1,143		
Bireysel Atık Yönetimi	Lise ve altı	74	2,95	1,062	2,511	0,082
	Üniversite	275	3,21	1,043		
	Lisansüstü	95	3,29	0,932		
	Total	444	3,19	1,027		
Çevre Kirliliği Algısı	Lise ve altı	74	3,48	1,123	5,898	0,003
	Üniversite	275	3,92	0,989		

	Lisansüstü	95	3,94	0,941		
	Total	444	3,85	1,013		
Kamu Hizmetleri Algısı	Lise ve altı	74	2,59	0,894	2,747	0,038*
	Üniversite	275	2,64	0,957		
	Lisansüstü	95	2,39	0,784		
	Total	444	2,58	0,916		

* Homojenlik şartı sağlanamadığından Welch değerleri dikkate alınmıştır.

Sıfır atık yönetimi, çevre kirliliği ve kamu hizmetlerine yönelik algıları, katılımcıların eğitim durumlarına göre anlamlı bir farklılık gösterdiği ($p < 0,05$), bireysel atık yönetiminin ise göre anlamlı bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p > 0,05$).

Tablo 10. Varyansların Homojenlik Testi (Eğitim Durumu)

	Levene Testi	df1	df2	Sig.
Sıfır Atık Yönetimi Algısı	3,911	2	441	0,021
Çevre Kirliliği Algısı	2,298	2	441	0,102
Kamu Hizmetleri Algısı	3,447	2	441	0,033

Tablo 10'daki Levene testi sonuçları incelendiğinde sadece çevre kirliliği algılarında varyansların homojen dağıldığı ($p > 0,05$) ancak sıfır atık yönetimi ve kamu hizmetleri algılarında homojenlik şartının sağlanmadığı ($p < 0,05$) görülmüştür. Bu nedenle hangi eğitim grupları arasında anlamlı bir farklılık olduğunu belirlemek için çevre kirliliği algısına Tukey testi uygulanmış ve sonuçlar tablo 11'de gösterilmiştir.

Tablo 11. Eğitim Gruplarına Göre Tukey Testi

Bağımlı Değişken	Eğitim (I)	Eğitim (J)	Ortalama Fark (I-J)	P	Alt Sınır	Üst Sınır
Çevre Kirliliği Algısı	Lise ve altı	Üniversite	-,43235*	0,003	-0,7411	-0,1236
		Lisansüstü	-,45373*	0,010	-0,8192	-0,0882
	Üniversite	Lise ve altı	,43235*	0,003	0,1236	0,7411
		Lisansüstü	-0,02139	0,982	-0,3019	0,2592
	Lisansüstü	Lise ve altı	,45373*	0,010	0,0882	0,8192
		Üniversite	0,02139	0,982	-0,2592	0,3019

Tablo 11'de görüldüğü üzere, üniversite ve lisansüstü eğitim düzeyindeki bireylerin lise ve altı eğitim düzeyindeki katılımcılara göre çevre kirliliği konusunda daha duyarlı olduğu tespit edilmiştir. Sıfır atık yönetimi ve kamu hizmetleri algısında varyansların homojen dağılmaması nedeniyle öncelikle Welch değerleri dikkate alınmış ve gerekli koşulu sağlayan ($p < 0,05$) faktörlere Games-Howell testi uygulanarak hangi eğitim grupları arasında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 12. Eğitim Gruplarına Göre Games-Howell Testi

Bağımlı Değişken	Eğitim (I)	Eğitim (J)	Ortalama Fark (I-J)	P	Alt Sınır	Üst Sınır	
Sıfır Atık Yönetimi Algısı	Lise ve altı	Üniversite	-,49880*	0,008	-0,8890	-0,1086	
		Lisansüstü	-,85785*	0,000	-1,2950	-0,4207	
	Üniversite	Lise ve altı	,49880*	0,008	0,1086	0,8890	
		Lisansüstü	-,35904*	0,013	-0,6555	-0,0626	
	Lisansüstü	Lise ve altı	,85785*	0,000	0,4207	1,2950	
		Üniversite	,35904*	0,013	0,0626	0,6555	
	Kamu Hizmetleri Algısı	Lise ve altı	Üniversite	-0,04766	0,915	-0,3298	0,2345
			Lisansüstü	0,20638	0,262	-0,1050	0,5177
Üniversite		Lise ve altı	0,04766	0,915	-0,2345	0,3298	
		Lisansüstü	,25404*	0,030	0,0201	0,4879	
Lisansüstü		Lise ve altı	-0,20638	0,262	-0,5177	0,1050	
		Üniversite	-,25404*	0,030	-0,4879	-0,0201	

Tablo 12’de görüldüğü üzere, lisansüstü ve üniversite eğitim düzeyindeki bireylerin lise ve altı eğitim düzeyindeki katılımcılara göre sıfır atık yönetimi bilgi düzeyinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Üniversite mezunlarının lisansüstü mezunlarına göre kamu hizmetlerini daha yeterli gördüğü tespit edilmiştir.

Tablo 13. Katılımcıların Mesleklerine Göre Tek Yönlü ANOVA Testi

	Meslek	f	\bar{x}	S	F	P
Sıfır Atık Yönetimi Algısı	Öğrenci	68	3,38	1,027	3,743	0,002
	Memur	202	3,38	1,052		
	İşçi	42	3,15	1,210		
	Esnaf/İşveren	32	2,66	1,190		
	Ev hanımı	37	2,96	1,295		
	Diğer	63	3,54	1,255		
Bireysel Yönetimi	Öğrenci	68	3,12	0,893	0,960	0,442
	Memur	202	3,24	1,007		
	İşçi	42	3,19	1,064		
	Esnaf/İşveren	32	2,91	1,137		
	Ev hanımı	37	3,05	1,130		
	Diğer	63	3,32	1,079		
Çevre Kirliliği	Öğrenci	68	3,97	0,855	1,969	0,176

Algısı	Memur	202	3,90	0,928	1,832	0,096
	İşçi	42	3,63	1,210		
	Esnaf/İşveren	32	3,49	1,182		
	Ev hanımı	37	3,67	1,135		
	Diğer	63	3,99	1,086		
Öğrenci	68	2,32	0,858			
Kamu Hizmetleri Algısı	Memur	202	2,62	0,814		
	İşçi	42	2,58	1,125		
	Esnaf/İşveren	32	2,55	0,999		
	Ev hanımı	37	2,84	0,939		
	Diğer	63	2,58	1,042		

Sıfır atık yönetimi algısı, katılımcıların mesleklerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir ($p < 0,05$). Ancak araştırmaya katılanların bireysel atık yönetimi, çevre kirliliği ve kamu hizmetlerine yönelik algılarının, mesleklere göre anlamlı bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p > 0,05$).

Tablo 14. Varyansların Homojenlik Testi (Meslek)

	Levene Testi	df1	df2	Sig.
Sıfır Atık Yönetimi Algısı	2,022	5	438	0,074

Tablo 14'teki levene test sonuçlarına göre sıfır atık yönetimi algısında varyansların homojen dağıldığı ($p > 0,05$) görülmüştür. Bu nedenle hangi meslek grupları arasında anlamlı bir farklılık olduğunun tespiti için ilgili faktöre Tukey testi uygulanmış ve sonuçlar tablo 15'te gösterilmiştir.

Tablo 15. Meslek Gruplarına Göre Tukey Testi

Bağımlı Değ.	Meslek (I)	Meslek (J)	O. Fark (I-J)	P	Alt Sınır	Üst Sınır
Sıfır Atık Yönetimi Algısı	Öğrenci	Memur	0,00281	1,000	-0,4490	0,4546
		İşçi	0,23156	0,901	-0,4009	0,8640
		Esnaf/İşveren	,72610*	0,033	0,0353	1,4169
		Ev hanımı	0,41839	0,454	-0,2399	1,0767
		Diğer	-0,15733	0,968	-0,7209	0,4062
	Memur	Öğrenci	-0,00281	1,000	-0,4546	0,4490
		İşçi	0,22874	0,838	-0,3178	0,7752

	Esnaf/İşveren	,72329*	0,010	0,1102	1,3364
	Ev hanımı	0,41557	0,308	-0,1607	0,9918
	Diğer	-0,16014	0,922	-0,6252	0,3049
	Öğrenci	-,72610*	0,033	-1,4169	-0,0353
	Memur	-,72329*	0,010	-1,3364	-0,1102
Esnaf/İşveren	İşçi	-0,49454	0,421	-1,2507	0,2616
	Ev hanımı	-0,30771	0,868	-1,0857	0,4702
	Diğer	-,88343*	0,005	-1,5830	-0,1839
	Öğrenci	0,15733	0,968	-0,4062	0,7209
	Memur	0,16014	0,922	-0,3049	0,6252
Diğer	İşçi	0,38889	0,510	-0,2531	1,0308
	Esnaf/İşveren	,88343*	0,005	0,1839	1,5830
	Ev hanımı	0,57572	0,136	-0,0917	1,2432

Tablo 15'te görüldüğü üzere öğrencilerin, memurların ve diğer meslek sahiplerinin esnaf/işverenlere göre sıfır atık yönetimi bilgi düzeyinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 16. Katılımcıların Gelirlerine Göre Tek Yönlü ANOVA Testi

		Gelir	f	\bar{x}	S	F	P
Sıfır Atık Yönetimi Algısı		8.500 ve altı	41	2,88	1,152	2,892	0,022
		8.501-17.000	185	3,34	1,141		
		17.001-25.500	121	3,23	1,151		
		25.501-34.000	56	3,64	1,024		
		34.001 ve üzeri	41	3,21	1,171		
Bireysel Yönetimi	Atık	8.500 ve altı	41	2,75	1,031	2,504	0,042
		8.501-17.000	185	3,27	0,995		
		17.001-25.500	121	3,14	1,063		
		25.501-34.000	56	3,25	1,022		
		34.001 ve üzeri	41	3,33	0,985		
Çevre Algısı	Kirliliği	8.500 ve altı	41	3,77	1,085	0,721	0,637
		8.501-17.000	185	3,92	0,953		
		17.001-25.500	121	3,74	1,162		
		25.501-34.000	56	3,84	0,784		
		34.001 ve üzeri	41	3,94	1,023		

Kamu Hizmetleri Algısı	8.500 ve altı	41	2,43	0,860	2,424	0,031*
	8.501-17.000	185	2,71	0,979		
	17.001-25.500	121	2,52	0,927		
	25.501-34.000	56	2,59	0,769		
	34.001 ve üzeri	41	2,29	0,745		

* Homojenlik şartı sağlanamadığından Welch değerleri dikkate alınmıştır.

Tablo 16'da görüldüğü üzere sıfır atık yönetimi, bireysel atık yönetimi ve kamu hizmetlerine yönelik algıları katılımcıların hane gelirlerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir ($p < 0,05$). Ancak araştırmaya katılanların çevre kirliliği algıları gelir gruplarına göre anlamlı bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p > 0,05$).

Tablo 17. Varyansların Homojenlik Testi (Gelir)

	Levene Testi	df1	df2	Sig.
Sıfır Atık Yönetimi Algısı	0,189	4	439	0,944
Bireysel Atık Yönetimi	0,118	4	439	0,976
Kamu Hizmetleri Algısı	2,626	4	439	0,034

Faktörlerin hane gelirleri grupları arasında eşit varyansa sahip olup olmadığını görmek amacıyla Levene testi uygulanmış ve sıfır atık yönetimi ile bireysel atık yönetiminde homojenlik şartının sağlandığı ($p > 0,05$) ancak çevre kirliliği ve kamu hizmetleri algılarında homojenlik şartının sağlanamadığı ($p < 0,05$) görülmüştür (Tablo 17).

Varyansların sıfır atık yönetimi algısı ve bireysel atık yönetiminde homojen dağılması nedeniyle bu faktörlere Tukey testi uygulanmış ve hangi gelir grupları arasında anlamlı bir farklılık olduğu Tablo 18'de gösterilmiştir.

Tablo 18. Gelir Gruplarına Göre Tukey Testi

Bağımlı Değişken	Gelir (I)	Gelir (J)	Ortalama Fark (I-J)	P	Alt Sınır	Üst Sınır
Sıfır Atık Yönetimi Algısı	8.500 ve altı	8.501-17.000	-0,46429	0,125	-1,0002	0,0716
		17.001-25.500	-0,35336	0,420	-0,9144	0,2077
		25.501-34.000	-,75886*	0,011	-1,3970	-0,1207
		34.001 ve üzeri	-0,33333	0,672	-1,0191	0,3524
	25.501-34.000	8.500 ve altı	,75886*	0,011	0,1207	1,3970
		8.501-17.000	0,29456	0,433	-0,1790	0,7681
		17.001-25.500	0,40550	0,177	-0,0963	0,9073
		34.001 ve üzeri	0,42552	0,360	-0,2126	1,0637
Bireysel Atık Yönetimi	8.500 ve altı	8.501-17.000	-,51870*	0,028	-1,0010	-0,0364
		17.001-25.500	-0,39161	0,211	-0,8965	0,1133
		25.501-34.000	-0,49806	0,124	-1,0724	0,0762
		34.001 ve üzeri	-0,58537	0,072	-1,2025	0,0317

	8.500 ve altı	,51870*	0,028	0,0364	1,0010
8.501-17.000	17.001-25.500	0,12709	0,824	-0,1996	0,4538
	25.501-34.000	0,02063	1,000	-0,4055	0,4468
	34.001 ve üzeri	-0,06667	0,996	-0,5490	0,4156

Tablo 18’de görüldüğü üzere 25.001-34.000 TL gelir düzeyine sahip katılımcıların 8.500 TL ve altında gelire sahip katılımcılara göre sıfır atık yönetimi bilgi düzeyinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca 8.501-17.000 TL gelir düzeyine sahip katılımcıların 8.500 TL ve altında gelire sahip katılımcılara göre bireysel atık yönetiminde daha duyarlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kamu hizmetleri algılarında varyansların homojen dağılması nedeniyle Welch değerleri baz alınmış ($p < 0,05$) ve hangi gelir grupları arasında anlamlı bir farklılık olduğunun tespiti için Games-Howell testi uygulanmıştır. Sonuçlar tablo 19’da gösterilmiştir.

Tablo 19. Gelir Gruplarına Göre Games-Howell Testi

Bağımlı Değişken	Gelir (I)	Gelir (J)	Ortalama Fark (I-J)	P	Alt Sınır	Üst Sınır
Kamu Hizmetleri Algısı	8.501-17.000	8.500 ve altı	0,28308	0,350	-0,1443	0,7105
		17.001-25.500	0,19200	0,416	-0,1124	0,4964
		25.501-34.000	0,11765	0,882	-0,2301	0,4654
		34.001 ve üzeri	,42129*	0,024	0,0386	0,8040
	34.001 ve üzeri	8.500 ve altı	-0,13821	0,936	-0,6344	0,3579
		8.501-17.000	-,42129*	0,024	-0,8040	-0,0386
		17.001-25.500	-0,22929	0,504	-0,6298	0,1712
		25.501-34.000	-0,30364	0,296	-0,7360	0,1288

Tablo 19 incelendiğinde 34.001 TL ve üzeri gelir düzeyine sahip katılımcıların, 8.501-17.000 TL gelir düzeyine sahip katılımcılara göre kamu hizmetlerini daha yetersiz bulduğu görülmektedir.

Tablo 20. İkamet Sürelerine Göre Faktörlerin Tek Yönlü ANOVA Testi

	Gelir	f	\bar{x}	S	F	P
Sıfır Atık Yönetimi Algısı	5 yıl ve altı	87	3,22	1,111	0,678	0,566
	6-10 yıl	80	3,21	1,092		
	11-15 yıl	62	3,46	1,168		
	16 yıl ve üzeri	215	3,31	1,169		
Bireysel Atık Yönetimi	5 yıl ve altı	87	3,09	1,026	0,615	0,605
	6-10 yıl	80	3,12	0,950		
	11-15 yıl	62	3,28	1,112		

		16 yıl ve üzeri	215	3,22	1,032		
		5 yıl ve altı	87	3,84	1,082		
Çevre Algısı	Kirliliği	6-10 yıl	80	3,99	0,845	0,673	0,569
		11-15 yıl	62	3,81	1,058		
		16 yıl ve üzeri	215	3,81	1,031		
		5 yıl ve altı	87	2,34	0,945		
Kamu Algısı	Hizmetleri	6-10 yıl	80	2,60	0,952	3,424	0,017
		11-15 yıl	62	2,81	0,858		
		16 yıl ve üzeri	215	2,60	0,892		

Kamu hizmetlerine yönelik algıları, katılımcıların ikamet sürelerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir ($p < 0,05$). Ancak araştırmaya katılanların sıfır atık yönetimi, bireysel atık yönetimi ve çevre kirliliği algılarının ikamet süreleri gruplarına göre anlamlı bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p > 0,05$).

Tablo 21. Varyansların Homojenlik Testi (İkamet Süresi)

	Levene Testi	df1	df2	Sig.
Kamu Hizmetleri Algısı	0,431	3	440	0,731

Tablo 21'deki Levene testi sonuçlarına göre kamu hizmetlerine yönelik algı faktörü için varyansların homojen dağıldığı görülmektedir ($p > 0,05$). Bu nedenle hangi gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğunun tespiti için Tukey testi uygulanmış ve Tablo 22'de gösterilmiştir.

Tablo 22. Faktörlerin İkamet Süreleri Gruplarına Göre Tukey Testi

Bağımlı Değişken	İkamet (I)	İkamet (J)	Ortalama Fark (I-J)	P	Alt Sınır	Üst Sınır
Kamu Hizmetleri Algısı	5 yıl ve altı	6-10 yıl	-0,26092	0,250	-0,6240	0,1021
		11-15 yıl	-,47275*	0,010	-0,8623	-0,0832
		16 yıl ve üzeri	-0,25937	0,113	-0,5572	0,0384
	11-15 yıl	5 yıl ve altı	,47275*	0,010	0,0832	0,8623
		6-10 yıl	0,21183	0,514	-0,1847	0,6084
		16 yıl ve üzeri	0,21338	0,363	-0,1245	0,5512

Tablo 22'de görüldüğü üzere 11-15 yıl arasında ikamet süresi bulunan katılımcıların 5 yıl ve altı ikamet süresi bulunan katılımcılara göre kamu hizmetlerini daha yeterli buldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Doğanın tek başına hammadde olarak görülmesi ve kaynakların hızla tüketilmesi gelecek yıllarda hammadde sıkıntısının çekilebileceğini işaret etmektedir. Dünya genelinde 2020 yılında 2,24 milyar ton olan belediye katı atık miktarının 2050 yılında 3,88 milyar tona ulaşması beklenmektedir. Bu atıklar verimli bir geri dönüşüm sistemine tabi tutulduğunda hammadde teminindeki yetersizliğin çözümüne belirli bir düzeyde de olsa katkı sağlayacaktır. Türkiye'de 2017 yılında Sıfır Atık Projesi uygulanmaya başlanmasıyla birlikte birçok yeni uygulama hayata

geçirilmiştir. Paris Anlaşması'nın onaylanması, Sıfır Atık Bilgi Sistemi, Sıfır Atık Yönetmeliği, Türkiye Çevre Ajansı kurulması, İklim Değişikliği Bakanlığı'nın kurulması ve Atık Toplayıcıları Genelgesi yayımlanması bunlardan bazılarıdır. Tüm bunlar Türkiye'de sıfır atık konusuna verilen önemi göstermektedir. Ancak Türkiye'nin AB'den atık ithal ederek AB'nin toplam atık ihracatında ilk sırada yer alması henüz istenilen seviyede bir başarıya ulaşılmadığını göstermektedir. Konunun ulusal ve yerel tüm dinamikler tarafından benimsenmesi ve mümkün olduğunca tabana yayılması projenin başarılı olma oranı yükseltebilecektir. Bu çalışma Rize ilinde ikamet eden bireylerin sıfır atık yönetimi hakkındaki bilgilerini ve bireysel atık yönetimi, çevre kirliliği ile kamu hizmet yeterliliğine ilişkin algılarını ölçmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda, bireylerin atıkların kaynağında ayrı biriktirilmesi konusunda yeterli bilgiye sahip oldukları ancak sıfır atık yönetimi hakkında genel bilgi düzeyi ve toplanan atıkların ne şekilde değerlendirildiği konularında ise kısmen bilgi sahibi oldukları tespit edilmiştir. Diğer dikkat çekici bir husus ise atıkların geri dönüşümü karşılığında ödül ve teşvik verilmesinin sıfır atık yönetimine destek vereceği düşüncesidir. Bu sonuç Schultz vd. (1995), Kelly vd. (2006), Harder ve Woodard (2007) ve Struk (2017) tarafından yapılan çalışmaları desteklemektedir. Diğer taraftan Vicente ve Reis (2008) çalışmalarında ödül ve teşviklerin ikincil öneme sahip olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte Schultz vd. (1995) para, kupon gibi ödüllerin geri dönüşüm kararını önemli ölçüde etkilediği ancak programın sona ermesi sonrasında başlangıç seviyesine dönüldüğü ve geri dönüşüm davranışlarının ödül verilen malzemelerle sınırlı kaldığı sonucuna ulaşmışlardır.

Çalışmada kadınların bireysel atık yönetimi ve sıfır atık yönetimi hakkındaki bilgi düzeylerinin erkeklerden daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca evlilerin bireysel atık yönetimi, kamu hizmetlerinin yeterliliği ve sıfır atık yönetimi hakkındaki bilgi düzeyinin bekârlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Abd'Razack vd. (2017) ve İslam vd. (2022) çalışmalarına paralel bir sonuç olarak daha yüksek yaş aralığındaki katılımcıların bireysel atık yönetimine daha fazla önem verdiği tespit edilmiştir.

Gu vd. (2015) ile Ulusal ve Küçükkendirci (2023) çalışmalarında eğitim düzeyinin atık miktarı üzerinde etkili olduğunu, eğitim seviyesi yükseldikçe sıfır atık konusunda bilgilerinin arttığı ve çevreye daha duyarlı olduklarını tespit etmişlerdir. Benzer bir sonuç olarak eğitim düzeyi yüksek olanların çevre kirliliği konusunda daha duyarlı olduğu ve sıfır atık yönetimi bilgi düzeyinin daha yüksek olduğu bu çalışmanın bir sonucudur. Öğrencilerin, memurların ve diğer meslek gruplarının esnaf/işverenlere göre sıfır atık yönetimi bilgi düzeyinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ulusal ve Küçükkendirci (2023) ile İslam vd. (2022) çalışmalarına paralel olarak yüksek gelir seviyesine sahip bireylerin hem sıfır atık yönetimi hem de bireysel atık yönetimi algısının daha yüksek olduğu görülmüştür. Uzun süreli ikamet edenlerin kısa süreli ikamet edenlere göre ve kendi mülkünde oturanların kiralık evde oturanlara göre kamu hizmetlerini daha yeterli gördüğü tespit edilmiştir. Ayrıca kiralık evde oturanların çevre kirliliği algısının kendi mülkünde oturanlardan daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Şahin ve Hatunoğlu (2016), Kelly vd. (2006), Derksen ve Gartrell (1993) çalışmalarıyla benzer bir şekilde bireylerin geri dönüşüm tesis ve hizmetlerine erişim kolaylığının atık toplama kararı üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Atıkların neticesinde oluşan kirliliğin azaltılmasında bireylerin üzerine düşen sorumluluklar bulunduğu katılımcılar tarafından önemli görülmesi Vicente ve Reis (2008) çalışma sonuçlarıyla örtüşmektedir. Öznur ve Genç (2018) çalışmalarının sonucunda katılımcıların %63'ünün geri dönüşüm kutuları üzerinde bulunan işaretlerin hangi anlama geldiğini bilmediği, Ulusal ve Küçükkendirci (2023) çalışmalarında ise plastik atıklar için kullanılan poşet rengini bilmeyenlerin oranının %79 olduğu tespit edilmiştir. Benzer bir sonuç olarak bu çalışmada da katılımcıların sıfır atık yönetmeliğine göre atıkların ayrı biriktirilmesi durumunda plastik atıklar için hangi renkli ekipmanın kullanılacağını %61,7'sinin bilmediği görülmüştür.

Çalışmadaki sonuçlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde Rize ilinde sıfır atık yönetiminin daha etkin şekilde uygulanabilmesine yönelik öneriler aşağıda sıralanmıştır.

Rize ilindeki kamu kurum ve kuruluşlarının özellikle de Rize Belediyesinin "Sıfır Atık Rize Senin" projesi kapsamında tanıtım, bilgilendirme ve ödüllendirme faaliyetleri yaptığı ancak katılımcıların bu faaliyetler hakkında yeterli bilgisinin olmadığı görülmüştür. İlgili kurumların sıfır atık konusunda yapmış oldukları

faaliyetleri daha görünür hale getirmeleri ve yaygınlaştırmaları önerilmektedir. Bu noktada sosyal medyanın gücünden daha fazla yararlanılabilir, ilköğretim ve lise düzeyinde yapılan faaliyetlerin sayısı artırılabilir ve bir ayağı üniversite olan tanıtıcı etkinlikler düzenlenebilir.

Çalışmada elde edilen atıkların geri dönüşümü karşılığında ödül ve teşvik verilmesinin sıfır atık yönetimine katkı sağlayacağı sonucu göz önünde bulundurulduğunda, bireylerin geri dönüşüme katılma istekliliğini arttırmak ve toplumsal farkındalık oluşturmak amacıyla şehrin önemli noktalarına nakit para tercihinin de bulunacağı ödüllü geri dönüşüm otomatları kurulabilir. Ayrıca, "Sıfır Atık Rize Senin" projesi kapsamında yapılmakta olan ödüllü kampanyalara yönelik bilgilendirme faaliyetlerini artırılabilir.

Katılımcıların tekstil atıklarının dönüşümüne organik atıklar, piller, bitkisel yağlar, elektrikli ve elektronik atıkların dönüşümünden daha fazla önem verdiği tespit edilmiştir. Bu durumun oluşmasında hem tekstil atıkları için yerleştirilen giysi kumbaralarının fazla olması hem de evlerde atıl durumda olan giysilerin ihtiyaç sahipleri tarafından kullanılabilmesi fikrinin etkili olduğu düşünülmektedir. Bu noktada kullanılabilir durumda olan kıyafet, ayakkabı gibi ürünlerin tamir ve bakımı yapılarak ikinci el ürün olarak ücretli veya ücretsiz biçimlerde vatandaşlara sunulabilir. Diğer taraftan bitkisel atık yağların, elektronik atıkların ve atık pillerin geri dönüşümlerinin de artırılabilmesi için mobil atık getirme merkezlerinin şehirde daha fazla noktaya yerleştirilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir. Mobil atık getirme merkezlerine ilave olarak geri dönüşüm ekipmanları sadeleştirilerek Geri Kazanılabılır Atıklar (kağıt, cam, plastik, metal, kompozit atıklar vb.), Biyobozunur Atık (sebze, meyve, çay posası, park bahçe atıkları vb.) ve Diğer Atıklar (ıslak mendil, seramik vb.) olmak üzere sıfır atık yönetmeliğine uygun üçlü biriktirme daha da yaygınlaştırılabilir.

Dünya belediye katı atıkları içerisinde ilk sırada organik atıklar yer almaktadır. Evlerde oluşan atıkları kompost haline getirerek bahçelerde veya saksılarda gübre olarak kullanılabilmesi konusunda il bazında özellikle sıfır atık yönetimi hakkındaki bilgi düzeylerinin daha az olduğu görülen erkeklere, bekârlara, eğitim düzeyi daha düşük olanlara ve düşük gelir seviyesindekilere yönelik bilgilendirici faaliyetleri yaygınlaştırılabilir. Ayrıca, çay üretiminde ülkede ilk sırada yer alan Rize'de çay fabrikalarından çıkan çay atıklarından gübre elde edilebilmesi amacıyla kompost üretim tesisi kurulabilir.

Sıfır atık yönetmeliğine göre plastik atıklar için hangi renkli ekipmanın kullanılacağını bilmeyenlerin %61,7 gibi yüksek olduğu düşünüldüğünde, il genelinde tüm vatandaşlara yönelik eğitim ve farkındalık programlarının düzenli aralıklarla yapılması sıfır atık bilincinin gelişmesine katkı sağlayabilir.

Kaynaklar

- Abd'Razack, N. T., Medayese, S. O., Shaibu, S. I., & Adeleye, B. M. (2017). "Habits and benefits of recycling solid waste among households in Kaduna, Northwest Nigeria". *Sustainable Cities and Society*, 28, 297-306.
- Abouelsoud, A. (2020). "Waste design using experimental design techniques". *Journal of Design Sciences and Applied Arts*, 1(1), 116-124.
- Ahmed, F., Hasan, S., Rana, M. S., & Sharmin, N. (2023). "A conceptual framework for zero waste management in Bangladesh". *International Journal of Environmental Science and Technology*, 20(2), 1887-1904.
- Baba-Nalikant, M., Syed-Mohamad, S. M., Husin, M. H., Abdullah, N. A., Mohamad Saleh, M. S., & Abdul Rahim, A. (2023). "A zero-waste campus framework: Perceptions and practices of university campus community in Malaysia". *Recycling*, 8(1), 21.
- Bilgili, M. Y. (2021). "Sıfır atık yaklaşımının kökenleri ve günümüzdeki anlamı". *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(40), 683-703.
- Bulut, A., & Şengül, H. (2023). "Atık yönetimi ve sıfır atık projesinin değerlendirilmesi: İstanbul ili örneği. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 85-97.
- Çetin, M. (2020). "Ekonomide zorunlu dönüşüm: Doğrusal ekonomiden sirküler ekonomiye geçiş". *Journal of European Theoretical and Applied Studies*, 8(2), 1-37.
- Coşkun, R., Bayraktaroglu, S., Yıldırım, E., & Altunışık, R. (2015). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: SPSS uygulamalı (8. baskı)*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Çolakoğlu, Ö. M., & Büyükekşi, C. (2014). "Açımlayıcı faktör analiz sürecini etkileyen unsurların değerlendirilmesi". *Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(1), 56-64.
- Derksen, L., & Gartrell, J. (1993). "The social context of recycling". *American Sociological Review*, 58(3), 434-442.
- Dinler, H., Simsar, A. & Doğan, Y. (2020). "Okul öncesi öğretmen adaylarının geri dönüşüme yönelik düşüncelerinin incelenmesi". *Çocuk ve Gelişim Dergisi*, 3(5), 1-11.
- Ece Çokmutlu, M. (2023). "Sürdürülebilir kalkınma temelinde döngüsel ekonomi performansı". *Verimlilik Dergisi, Döngüsel Ekonomi ve Sürdürülebilirlik Özel Sayısı*, 151-170.
- European Commission. (2020). Waste Framework Directive. https://environment.ec.europa.eu/topics/waste-and-recycling/waste-framework-directive_en (06.03.2024)
- Gu, B., Wang, H., Chen, Z., Jiang, S., Zhu, W., Liu, M., & Bi, J. (2015). "Characterization, quantification and management of household solid waste: A case study in China". *Resources, Conservation and Recycling*, 98, 67-75.
- Gül, M., & Yaman, K. (2021). Türkiye'de atık yönetimi ve sıfır atık projesinin değerlendirilmesi: Ankara örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(4), 1267-1296.
- Gündüz, M.Y. (2021). "Geri dönüşebilir atıkların kontrolü ve sıfır atık projesi uygulamaları: Necmettin Erbakan Üniversitesi Örneği". [Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü]. Konya.
- Haksevenler, B. H. G., Kavak, F. F., & Akpınar, A. (2020). "Sıfır atık yönetimi, Marmara Üniversitesi Anadoluhisarı kampüsü örneği". *Kent Akademisi*, 13(4), 722-735.
- Harder, M. K., & Woodard, R. (2007). "Systematic studies of shop and leisure voucher incentives for household recycling. *Resources, Conservation and Recycling*, 51(4), 732-753.
- https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/44939/global_waste_management_outlook_2024.pdf?sequence=3 (08.09.2024).
- <https://www.trabrikab.org.tr/arakli-entegre-kati-atik-degerlendirme-ve-bertaraf-tesisi.html> (08.03.2024).
- <https://www.epa.gov/hw/criteria-definition-solid-waste-and-solid-and-hazardous-waste-exclusions> (14.08.2024).
- <https://www.rize.bel.tr/proje/quot-rize-senin-quot-hedef-sifir-atik-projesi> (13.08.2024).
- <https://tr.euronews.com/2024/01/18/eurostat-avrupa-birligi-en-fazla-turkiyeye-atik-ihrac-etti> (15.08.2024).
- <https://data.un.org/Glossary.aspx?q=waste+datamart%5bEnvironmentG%5d> (E.T: 08.09.2024).
- <https://sifiratik.gov.tr> (E.T: 05.06.2023).

- Islam, M. T., Huda, N., Baumber, A., Hossain, R., & Sahajwalla, V. (2022). "Waste battery disposal and recycling behavior: a study on the Australian perspective". *Environmental Science and Pollution Research*, 29(39), 58980-59001.
- Kelly, T. C., Mason, I. G., Leiss, M. W., & Ganesh, S. (2006). "University community responses to on-campus resource recycling". *Resources, Conservation and Recycling*, 47(1), 42-55.
- Kılıç, S. (2016). "Cronbach'ın alfa güvenilirlik katsayısı". *Psychiatry and Behavioral Sciences*, 6(1), 47-48.
- Kirchherr, J., Reike, D., & Hekkert, M. (2017). "Conceptualizing The Circular Economy: An Analysis of 114 Definitions". *Resources, Conservation and Recycling*, 127, 221-232.
- Malakahmad, D., Amirhossein, D., Nasir, C. M., Za'im Zaki, M., Kutty, S. R. M., & Isa, M. H. (2010). "Solid waste characterization and recycling potential for university technology petronas academic buildings". *American Journal of Environmental Sciences*, 6(5), 422-427.
- Mısır, A., & Arıkan, O. (2022). "Avrupa Birliği (AB) ve Türkiye'de dögüsel ekonomi ve sıfır atık yönetimi". *Çevre İklim ve Sürdürülebilirlik*, 23(1), 69-78.
- Öznur, A. K., & Genç, A. T. (2018). "Üniversite öğrencilerinin geri dönüşüm bilinci üzerine bir araştırma: Sakarya Üniversitesi örneği". *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 19-39.
- Pongrácz, E., & Pohjola, V. J. (2004). "Re-defining waste, the concept of ownership and the role of waste management". *Resources, Conservation and Recycling*, 40(2), 141-153.
- Rize Belediye Başkanlığı, (2022). Faaliyet Raporu. <https://www.rize.bel.tr/uploads/dosya/2023/08/b95c1902f250b6c8b2a8802ea2fffc00c47e4987.pdf> (08.03.2024).
- Sarıyar, E. A., Odabaşı, S. U., & Büyükgüngör, H. (2021). "Sıfır atık kapsamında atık elektrikli ve elektronik eşyaların geri kazanımı: Halkın bu konudaki tutumu". *Karadeniz Fen Bilimleri Dergisi*, 11(1), 257-276.
- Sariatli, F. (2017). "Linear economy versus circular economy: a comparative and analyzer study for optimization of economy for sustainability". *Visegrad Journal on Bioeconomy and Sustainable Development*, 6(1), 31-34.
- Schultz, P. W., Oskamp, S., & Mainieri, T. (1995). "Who recycles and when? A review of personal and situational factors". *Journal of Environmental Psychology*, 15(2), 105-121.
- Struk, M. (2017). "Distance and incentives matter: The separation of recyclable municipal waste". *Resources, Conservation and Recycling*, 122, 155-162.
- Şahin, S., & Hatunoğlu, Z. (2016). "Geri dönüşüm sistemlerine yönelik algı düzeyi, finansmanı ve muhasebeleştirilmesi: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi örneği". *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 73-93.
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2023), Çevresel Göstergeler, Ankara, Yayın No: 58. (09.09.2024).
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2017), Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü, Sıfır atık el kitapçığı.
- Türkiye İstatistik Kurumu, (2014). Belediye Atık İstatistikleri 2012. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Belediye-Atik-Istatistikleri-2012-16170> (07.03.2024).
- Türkiye İstatistik Kurumu, (2023). Atık İstatistikleri, 2022. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Atik-Istatistikleri-2022-49570&dil=1> (07.03.2024).
- Türkiye İstatistik Kurumu, (2024). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2023-49684> (08.03.2024).
- Velenturf, A. P., Archer, S. A., Gomes, H. I., Christgen, B., Lag-Brotons, A. J., & Purnell, P. (2019). "Circular economy and the matter of integrated resources". *Science of the Total Environment*, 689, 963-969.
- Vicente, P., & Reis, E. (2008). "Factors influencing households' participation in recycling". *Waste Management & Research*, 26(2), 140-146.
- Yılmaz, F. (2021). *Antalya'da hane halkı katı atık yönetim davranışı*. [Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Antalya.

Zero Waste International Alliance. (2022). Zero Landfill is not Zero Waste. <https://zwia.org/zero-landfill-is-not-zero-waste/> (06.03.2024).

Yazar Katkıları: Fikir %50 50- Tasarım %50 50 Denetleme- %50 50; Kaynaklar- %50 50; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi %50 50; Analiz ve/ veya Yorum %50 50-; Literatür Taraması %50 50; Yazıyı Yazan %50 50; Eleştirel İnceleme %50 50
Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.
Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Etik Kurul Belgesi: 2023/077

Author Contributions: Concept %50 50-; Design-%50 50; Supervision%50 50-Resources%50 50; Data Collection and/or Processing%50 50; Analysis and/or Interpretation %50 50; Literature Search-%50 50; Writing Manuscript-%50 50; Critical Review %50 50
Peer-review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.
Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.
Ethical Committee Approval: 2023/077

Finansal Gelişmişlik ve İnsani Gelişim Endeksi Arasındaki İlişki: Kırılgan Beşli Örneği

The Relationship Between Financial Development and Human Development Index: The Case of the Fragile Five

Selçuk YALÇIN¹

Ömer Faruk GÜLTEKİN²

¹Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü Gümüşhane- Türkiye
e-mail: selcuk.yalcin@gumushane.edu.tr

²Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Lojistik Programı, Bayburt- Türkiye,
e-mail: ofgultekin@bayburt.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 2.6.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 16.7.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Ömer Faruk GÜLTEKİN
ofgultekin@bayburt.edu.tr

Atrf /Cite this article:
Yalçın, S., & Gültekin, Ö. F. (2024). Finansal Gelişmişlik ve İnsani Gelişim Endeksi Arasındaki İlişki: Kırılgan Beşli Örneği. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 69-82

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Literatürde finansal gelişmenin ekonomik büyüme ile arasındaki ilişki hakkında oldukça fazla çalışma olmakla birlikte son dönemde araştırmacıların odak noktası haline gelen insani gelişme ile finansal gelişme arasındaki çalışmalar sınırlı sayıdadır. Bu çalışmada spesifik olarak finansal gelişme ile insani gelişme arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışma örneklemini 1997-2021 döneminde kırılgan beşli (Brezilya, Hindistan, Endonezya, Güney Afrika, Türkiye) adı verilen ülkeler özelinde oluşturulmuştur. Araştırmada finansal gelişmişliğin göstergesi olarak, IMF tarafından 2012 yılında yayımlanan ve farklı finansal gelişmişlik boyutlarıyla oluşturulan 9 adet endeks aracılığıyla hesaplanan finansal gelişmişlik endeksi (FDI), borsa endeksi ve enflasyon verisi kullanılmıştır. İnsani gelişimi temsilen ise Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından insani gelişmeyi, gelirin yanı sıra eğitim ve sağlığa ilişkin göstergeleri de dikkate alarak ölçebilmek için oluşturulan İnsani Gelişim Endeksi (İGE) kullanılmıştır. Çalışmada finansal gelişmeyi gösteren değişkenlerden finansal gelişme endeksi, Borsa İstanbul (BİST) 100 endeksi değeri ve enflasyon değişkenlerinin insani gelişme endeksi üzerine kısa ve uzun dönemli etkileri kırılgan beşli olarak tanımlanan ülke grubu için araştırılmıştır. Panel ARDL yöntemi kullanılarak yapılan araştırmada elde edilen sonuçlara göre uzun dönemde finansal gelişme endeksi ve BİST 100 endeksi değerinin insani gelişme endeksi üzerindeki etkisi pozitif yönlü ve anlamlıdır. Enflasyonun ise insani gelişme endeksi üzerindeki etkisi negatif yönlü ve anlamlıdır. Sonuçlar çalışmanın temel araştırma sorularında öne sürülen hipotezlerin geçerli olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Gelişme, İnsani Gelişim Endeksi, Borsa Endeksi, Panel ARDL

Abstract

Research on the existence and direction of the relationship between financial development and economic growth dates back to ancient times. Different views have been put forward in the studies on this subject. Although a significant portion of the existing views suggest that there is a relationship between financial development and economic growth, the variables used as indicators of financial development and economic growth differ in the studies. This study specifically investigates the relationship between financial development and the human development index. In the study, the financial development index, stock market index, and inflation data were calculated through 9 indices created with different financial development dimensions published by the IMF in 2012. These were used as indicators of financial development. In this study, the short and long-run effects of the financial development index, which is one of the variables indicating financial development, and the stock market index value and inflation variables, another representative of the financial development process, on the human development index are investigated for the country group defined as the fragile five. According to the results obtained by using the panel ARDL method, the long-run effects of the financial development index and stock market index value on the human development index are positive and significant. The effect of inflation on the human development index is negative and significant. The results show that the hypotheses put forward in the main research questions of the study are valid.

Keywords: Financial Development, Human Development Index, Stock Market Index, Panel ARDL

Giriş

Finansal gelişme, bir ekonomide finansal kurumlar, piyasalar ve araçlarının nitelik ve nicelik olarak genişlemesi, finansal riskin azalması, kaynak kullanımının, bilgi şeffaflığının ve etkinliğinin artması ve finansal hizmetlerin daha yaygın ve erişilebilir hale gelme süreci olarak tanımlanabilir. Bu, genellikle ekonominin büyümesi, tasarrufların ve yatırımların artması, sermaye birikiminin artması ve finansal sistemdeki verimliliğin artmasıyla ilişkili bir süreçtir (Sadorsky, 2011).

Finansal sistemde yaşanan olumlu gelişmelerin, tasarrufları ve kaynak çeşitliliğini artırıp bilgi ve işlem maliyetlerini azalttığı düşünüldüğünde, özellikle kaynakların kısıtlı olduğu ve tasarruf açığının fazla olduğu gelişmekte olan ekonomiler için finansal gelişmenin hayati bir öneme sahip olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Finansal gelişmeler, var olan kaynakların verimli ve etkin kullanılmasını sağlamakta, piyasadaki belirsizliği azaltmakta, bu sayede hem kamu ve reel sektör kesiminin hem de düşük gelir düzeyine sahip kişilerin finansal sistemden kolay fon bulmasına yardımcı olmakta, böylelikle kişiler arasındaki gelir eşitsizliğini azaltmaktadır (Kaya, 2018). Ayrıca gelişmiş bir finansal sistem özellikle de fazlaca fon ihtiyacı olan gelişmekte olan ülkelerin dışarıdan fon bulmasını kolaylaştırarak ülke ekonomisinin büyümesine katkı sunmaktadır. Dolayısıyla gelişmiş bir finansal sistem hem ülkeler hem de bireyler arasındaki gelir eşitsizliğini azaltmada büyük bir öneme sahiptir.

Politika yapıcılar için, ülke ekonomileri ve toplumlar üzerinde finansal sistemdeki olumlu veya olumsuz gelişmelerin ortaya çıkardığı etkiler son derece önemlidir. Bu nedenle finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki araştırmacılar için önemli bir çalışma alanı olmuş ve finansal gelişmişlikle ilgili olarak literatürde yer alan çalışmaların ekseriyeti finansal gelişmenin ekonomik büyüme, gelir eşitsizliği ve ekonomik istikrar üzerindeki etkisi üzerine şekillenmiştir.

Finansal gelişme, tasarrufların toplanması, kaynakları verimli yatırımlara yönlendirme, yatırımların analiz edilmesi, risk analizi, mal ve hizmetlere yönelik değişimler ve çeşitlendirme gibi finansal sistem aracılığıyla ortaya çıkan gelişme ve değişimleri içermektedir. Finansal gelişme süreci bilgiye yönelik asimetri gibi durumları ve finansal kısıtlamaları azaltarak, risk paylaşımının yayılmasına yol açar ve böylece piyasada ortaya çıkabilecek ani hareketlenmeleri, makroiktisadi ve konjonktürel dalgalanmalarla birlikte eşitsizliğin de azalmasına katkı sağlayabilir. (Svirydzenka, 2016). Finansal gelişmişlik ile insani gelişmişlik arasındaki ilişki birçok faktörü içerir. Finansal gelişmenin insani gelişimi desteklediği noktaları 5 başlık altında sıralayabiliriz:

1. **Erişim ve Fırsatlar:** Finansal gelişmişlik, bireylere finansal hizmetlere erişim ve bu hizmetlerden yararlanma fırsatı sunar. Bankacılık hizmetleri, kredi, sigorta gibi olanaklar insanların yaşam standartlarını iyileştirebilir ve ekonomik olarak güçlenmelerini sağlayabilir.
2. **Eğitim ve Sağlık Hizmetleri:** Finansal kaynaklar, eğitim ve sağlık gibi insanı gelişme alanlarında yatırım yapmayı mümkün kılar (Şenol, 2019). Bu da toplumun genel refah seviyesini artırabilir. Örneğin, bir ülkedeki finansal kaynakların sağlanması eğitim sistemine daha fazla yatırım yapılmasına, okulların ve öğretmenlerin kalitesinin artırılmasına olanak tanır.
3. **Gelir Dağılımı ve Yoksullukla Mücadele:** Finansal gelişmişlik, gelirin daha adil dağılımını sağlayabilir (Şenol, 2019) ve yoksulluğu azaltabilir. Finansal araçlar ve hizmetler, gelir eşitsizliğini azaltabilir ve düşük gelirli kesimlere daha fazla fırsat sunabilir.
4. **Yatırım ve İnovasyon:** Finansal piyasalar, girişimcilere sermaye sağlayarak yenilik ve teknolojik ilerlemeyi teşvik edebilir. Bu da insan yaşamını geliştiren teknolojik yeniliklerin ortaya çıkmasına olanak tanır.
5. **Güven ve İstikrar:** Güçlü ve istikrarlı bir finansal sistem, insanların geleceğine güvenmelerini sağlayabilir. Bu da psikolojik olarak insanların daha iyi hissetmelerine ve daha verimli olmalarına yardımcı olabilir.

Geçmiş yıllarda finansal gelişmeyi temsilen genellikle M2/Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH), banka mevduatları

toplamı/ GSYH, piyasada kullanılan krediler/GSYH, borsa piyasa değeri/GSYH gibi değişkenler kullanırken (Şenol, 2019), son dönemlerde bu değişkenler yerine IMF tarafından 2012 yılında yayımlanan farklı finansal gelişmişlik boyutlarıyla oluşturulan 9 adet endeks aracılığıyla hesaplanan finansal gelişmişlik endeksi (FDI) yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Finansal gelişmişlik finansal piyasalar ve finansal kurumların oluşturduğu iki ana kategori özelinde incelenmektedir. Bu iki ana kategori ise erişilebilirlik, derinlik, verimlilik olmak üzere üç farklı boyutta değerlendirilmektedir. Alt endeksler sırasıyla Finansal Kurumların Derinliği (FKD), Finansal Kurumların Erişilebilirliği (FKE), Finansal Kurumların Verimliliği (FKV), Finansal Piyasaların Derinliği (FPD), Finansal Piyasaların Erişilebilirliği (FPE) ve Finansal Piyasaların Verimliliğidir (FPV). Altı farklı alt indeks iki farklı gruba ayrılarak bir üst kategoride kurumların ve finansal piyasaların ayrı ayrı olmak üzere toplamda finansal gelişmişlik düzeylerini ortaya çıkarmıştır. Son aşamada ise FK ve FP endeksleri bir araya getirilmiş ve ülkelerin tüm finansal gelişmişlik seviyesini yansıtan Finansal Gelişmişlik (FG) endeksi hesaplanmıştır (Emin, 2019).

Geçmişte yapılan çalışmaların çoğunluğu finansal gelişme ile ekonomik büyüme ilişkisi hakkında olmuştur. 1980'li yıllardan itibaren ekonomik büyüme ve kalkınma arasındaki fark anlaşılmaya başlanmış, büyüme kavramının kalkınma kavramını tam olarak karşılamadığı kanaatine ulaşılmıştır (Meral, Yıldırım ve AYTEKİN, 2023). Ekonomik büyüme ile ekonomik kalkınma kavramları sıklıkla birbiri yerine kullanılan yakın anlamlı iki kavram olmasına rağmen aslında birbirinden farklı anlamlar içeren iki kavramdır. Ekonomik büyüme sadece gelirdeki artışı ifade ederken, ekonomik kalkınma bu artışın niceliğini de içine alarak toplumsal yaşam standartları, üretilen malların kalitesi veya organizasyon süreçlerinde ortaya çıkan gelişmeleri ifade etmektedir (Demir Şeker, 2011).

Son dönemde yapılan çalışmalar bir ülkede GSYH'nin yüksek olmasının yani ülke ekonomisinin parasal büyüklüğünün, dünya gelişmişlik ligleri içerisinde gelişmiş bir ülke olarak yer alması için yeterli olamayacağını, ekonomik büyümenin ülkelerin refah düzeyini artırmakta yeterli katkıyı sunmadığını, büyümenin yanı sıra ekonomik kalkınmanın da gerçekleştirilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır (Kaya, 2018). Ekonomik açıdan gelişmiş birçok ülkede sosyal sorunların çözülemediğinin görülmesi; ekonomik büyüme ve insani gelişme arasındaki ilişkinin yeniden değerlendirilmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu amaçla 1990 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından insani gelişmeyi, gelirin yanı sıra eğitim ve sağlığa ilişkin göstergeleri de dikkate alarak ölçebilmek için İnsani Gelişme Endeksi (İGE) adı verilen bir endeks geliştirilmiştir (Demir Şeker, 2011). Her yıl düzenli olarak yayınlanan bu endeks gelişme kavramını ekonomik, sosyal ve toplumsal faktörleri belirli bir düzeye bağlı olarak bir potada değerlendirerek ülkelerin gelişmişlik seviyelerini değerlendirme noktasında araştırmalara olanak sağlamaktadır (Akçiçek, 2015).

İnsani gelişme endeksi ekonomik gelişme sürecinin üç önemli bileşeni olan eğitim, sağlık ve gelir düzeyinin belirli bir formülizasyonla hesaplanması sonucunda oluşturulan bir göstergedir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yapılan hesaplamalara göre 0 ile 1 arasında bir endeks değeri oluşturulur ve bu değer 1'e yaklaştıkça ülkelerin yüksek insani gelişmişlik düzeyine sahip oldukları kabul edilir. İnsani gelişme endeksi ekonomik gelişme süreci için tek başına yeterli bir gösterge olmasa da, ekonomik gelişme aşamalarını değerlendirebilmek adına önemli bir değer oluşturabilir. Bununla beraber özellikle kalkınma süreci devam eden gelişmekte olan ülkeler açısından daha yüksek bir insani gelişme endeksinin daha iyi bir refah oluşturacağı da ifade edilebilir.

Son dönemde bilgi teknolojilerindeki hızlı gelişim dünyada küreselleşme faaliyetlerinin de artış göstermesine neden olmuştur. Bu artış neticesinde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere finansal varlıklara yönelik kullanım alanları da genişlemiş ve daha yüksek hacimde fonlarla daha büyük işlemlerin gerçekleştirilmesi mümkün hale gelmiştir. Finansal faaliyetlerdeki gelişmeler ekonomideki istikrarla da doğrudan ilişkili bir süreç içermesinin yanında, ekonomik istikrarın yanı sıra hacimsel genişleme noktasında ekonomik büyüme sürecine önemli katkılar sağlayacağından, finansal olanakların gelişmesi ve aynı zamanda finansal istikrarın ekonomik gelişme süreciyle bir ilişki içerisinde olacağı da dikkatleri çekmektedir. Bu noktada yüksek büyüme skorları yakalayarak ekonomik

gelişme çabası içerisinde olan gelişmekte olan ülkeler için finansal derinlik artışı ve/veya finansal piyasalardaki faaliyetlerin doğrudan ekonomik istikrarla bağlantılı olarak artış göstermesinin ekonomik gelişme süreciyle ilişkisi de önemli ve araştırılması gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gelişmekte olan ülkeler açısından daha gelişmiş bir finansal piyasa iklimi ekonomik büyüme ve kalkınma açısından avantaj oluşturabilir. Literatürde yüksek finansal gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerin daha güçlü bir büyüme sürecine sahip olduğunu iddia eden çalışmalar bulunmaktadır. Bu bağlamda daha güçlü finansal gelişme sağlayan gelişmekte olan ülkelere kalkınma sürecinin olumlu anlamda etkilenmesi beklenebilir. Bu doğrultuda daha iyi bir kalkınma süreci için güçlü bir finans piyasasının olup olmayacağı, araştırılması gereken bir konu olarak ön plana çıkmaktadır. Özellikle gelişmekte olan finansal piyasalar göz önüne alındığında daha yüksek bir finansal gelişmişliğin ekonomik kalkınma sürecini olumlu yönde etkileyip etkilemeyeceği çalışmanın temel odak noktasını oluşturacaktır.

Çalışmanın izleyen bölümlerinde ilk olarak literatür taraması yapılmış ardından veri seti ve yöntemden bahsedilmiş sonrasında bulgular ve sonuç bölümüyle çalışma tamamlanmıştır.

1. Literatür

Literatürdeki finansal gelişme ile ilgili ilk çalışmalar, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönü ve büyüklüğü üzerine şekillenmiştir. Finansal gelişmişlik ve ekonomik büyüme arasındaki tartışmalar, Schumpeter'in (1911) yapmış olduğu çalışmaya kadar dayanmaktadır. Devam eden süreçte Goldsmith (1969), McKinnon (1973) ve Shaw (1973) ile devam ettirilmiş ve günümüzde de farklı boyutlarıyla hala tartışılmaya devam etmektedir. Literatürde finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine yapılan çalışmalarda bu ilişkinin varlığı ve yönü üzerine farklı sonuçlar elde edildiği görülmektedir (Güngör ve Yılmaz, 2008).

Yapılan çok sayıda çalışmada (Greenwood ve Javanovic (1990), Bencivenga ve Smith (1991), Boyd ve Smith (1992), King ve Levine (1993), Greenwood ve Smith (1997)) finansal gelişmenin iktisadi büyümeye olumlu katkı sağladığı görüşü ortaya konmuştur. Finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisinde ileri sürülen bir başka görüş ise, ekonomik gelişmeden finansal gelişmeye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüşe göre ekonomik büyüme sonucu ortaya çıkan fon taleplerinin karşılanması neticesinde finansal gelişmişliğin arttığı (Robinson, 1952), sanılanın aksine finansal piyasalarda yaşanan gelişmenin ekonomik büyümeye herhangi bir katkısının olmadığı savunulmaktadır. Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki hakkındaki bir başka görüş; Lucas (1988) tarafından ortaya konan, finans piyasalarındaki değişim ve gelişme süreçlerinin iktisadi büyümeye yönelik etkisinin sanıldığı kadar zayıf olduğunu iddia eden düşüncedir. Arestis, Demetriades ve Luintel (2001), Lucas 'ın bu görüşünü destekleyerek hisse senedi piyasalarının iktisadi büyüme üzerindeki etkilerinin görece fazla abartılabileceğini öne sürmüşlerdir.

Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki bir başka görüş (Demetriades ve Hussein 1996, Luintel ve Khan 1999, Kassimatis ve Spyrou 2001, Al-Yousif 2002) karşılıklı nedensellik ilişkisi olduğunu ve her iki kavramın birbirinin gelişimini desteklediğini ileri sürmektedir. Bu görüşlerden tamamen farklı olarak, McKinnon (1973), Shaw (1973), King ve Levine (1993) ve La Porte vd. (2002), kamu otoritesi tarafından bankacılık sistemi ve finansal piyasalara yapılan müdahalelerin finansal gelişmeyi engellediğini ve bu durumun ekonomik gelişmeyi olumsuz yönde etkilediğini ileri sürerek finansal gelişmelerin ekonomik büyümeye olumsuz etkide bulunduğunu savunmuşlardır.

Son yıllarda ekonomik olarak sayısal bir büyüklükten çok niceliksel bir büyümenin önemli olduğunu, yani ekonomik büyümeye ziyade ekonomik kalkınmanın önemli olduğunu anlaşılmasıyla yapılan çalışmalar da finansal gelişme ve insani gelişim ekseninde yapılmaya başlanmıştır. Yapılan bu çalışmalarda finansal gelişmeyi ve insani gelişmeyi temsilen farklı değişkenler kullanılmıştır. Son dönemde literatürde finansal gelişme ve insani gelişme arasındaki ilişki hakkında yapılan çalışmaların başlıcaları kronolojik olarak aşağıda özetlenmiştir.

Sarwar ve Akhter (2015) hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelere ekonomik ve siyasi reformların finans sektörünün gelişimine ilişkin kararlar üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda, hem gelişmekte

olan hem de gelişmiş ülkeler için ayrı ayrı olmak üzere tüm durumlarda, ekonomik reform sürecinin diğer tüm değişkenler arasında finans sektörünün gelişiminde en önemli rolü oynadığı ve gelişmiş ülkeler söz konusu olduğunda bunun daha belirgin hale geldiği sonucuna ulaşılmıştır.

Younsi ve Bechtini (2018), BRICS ülkeleri için (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika) ekonomik büyüme, finansal gelişme ve gelir eşitsizliği arasındaki nedensel ilişkiyi 1995-2015 dönemini kapsayan yıllık panel verilerini kullanarak incelemişlerdir. Yazarlar, finansal gelişmenin dört ana göstergesi olarak özel sektöre verilen yurtiçi kredilerin GSYH'ye oranı, bankalar sektörü tarafından verilen yurtiçi kredilerin GSYH'ye oranı, M2/GSYH ve borsa değerinin GSYH'ye oranı değişkenlerini kullanarak bu ülkeler için bileşik bir finansal gelişme endeksi oluşturmuşlardır. Yapılan Pedroni panel eş bütünleşme ve Kao artık panel eş bütünleşme testleri sonucunda değişkenler arasında geçerli uzun dönem eş bütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan analiz sonucunda, kişi başına GSYH büyümesinin ve oluşturulan finansal gelişmişlik endeksinin gelir eşitsizliği üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca yapılan Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, finansal gelişmişlik endeksinden gelire doğru tek yönlü nedensellik süreci olduğu ve enflasyon ile gelir eşitsizliği arasında çift yönlü nedensellik süreci bulunduğunu iddia etmiştir.

Şenol (2019), gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler örneğinde insani gelişmişlik ile finansal gelişmişlik arasında oluşan ilişkiyi ve ilişkisini önemini analiz ettiği çalışmada, finansal gelişmişlik süreci ve insani gelişme arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğunu öne sürmüştür. Ayrıca yazar finansal gelişmişlik ile insani gelişmişlik arasındaki ilişkinin gelişmiş ekonomilere kıyasla gelişmekte olan ekonomilerde daha önemli olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Asteriou ve Spanos (2019), 1990-2016 yılları arasında 26 Avrupa Birliği ülkesinden oluşan bir panel veri seti kullanarak, son finansal kriz karşısında finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada kriz öncesi/sonrası iki farklı alt dönemi karşılaştırmak için çarpımsal kuklalar kullanılmıştır. Sonuçlara göre kriz öncesi dönemde finansal gelişme ekonomik büyümeyi desteklerken, kriz sonrası dönemde ekonomik faaliyetlerin engellenmesine yol açmaktadır. Ayrıca, çalışma sonucunda elde edilen bulgular 2008 ve 2009 yılları arasında bankaların sermaye yeterliliğinin mevduat sahiplerini koruduğunu ve finansal sistemin istikrarını desteklediğini göstermiştir.

Tekin ve Gör (2019) yaptıkları çalışmada finansal gelişme ile insani gelişme arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin yönünü incelemişlerdir. Finansal gelişmişliği temsilen; geniş tanımlı para arzının GSYH'ye oranı, toplam piyasa kapitalizasyonunun GSYH'ye oranı, özel sektöre aktarılan kredilerin GSYH'ye oranı ve finans sektörünün sağladığı kredilerin GSYH'ye oranı değişkenlerini kullanan yazarlar, insani gelişmişlik göstergesi olarak ta BM'nin İnsani Gelişme Endeksi verilerini kullanmışlardır. Çalışmada yapılan ARDL (Auto-Regressive Distributed Lag) eş bütünleşme analizi sonucunda uzun vadeli bir eş bütünleşme tespit edemeyen yazarların diğer bir bulgusu ise finansal gelişmeden insani gelişmeye doğru bir nedensellik ilişkisinin mevcut olduğudur.

Tekin (2020), gelişmekte olan on beş farklı ülke için 1970 - 2016 döneminde finansal gelişme süreci ve insani gelişme süreci arası ilişkileri araştırmıştır. Analizde panel veri yöntemini kullanan yazar, özel sektör kredileri ve geniş para arzı değişkenlerini kullanarak finansal gelişmişlik endeksi oluşturmuştur. Çalışmanın sonucunda, finansal gelişme ve insani gelişme süreçlerinin aralarında karşılıklı nedensellik ilişkilerinin mevcut olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Efeoğlu (2021), APEC ülkeleri örneğinde insani gelişmenin finansal gelişme üzerindeki etkisini analiz ettiği çalışmada, insani gelişme endeksinin finansal gelişme sürecine pozitif etkisinin olduğunu öne sürmüştür. Bunun yanı sıra iyi yönetim göstergesi de finansal gelişme üzerine pozitif etki oluşturmuştur.

Adeniyi, Akanbi ve Olayinka (2023) yaptıkları çalışmada 1990-2019 yılları arasında Nijerya'da finansal gelişme göstergeleri ile insani gelişme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Finansal gelişme göstergesi olarak geniş para arzı (M2)/ GSYH, Kredi arzı (CPS)/GSYH ve Piyasa değeri (MKAP)/GSYH değişkenlerini kullanan yazarlar yöntem olarak ta panel ARDL kullanmışlardır. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre, M2/GSYH ve CPS/GSYH

değişkenlerinin insani gelişim üzerindeki uzun dönemli net etkisi ihmal edilebilir düzeyde ve pozitiftir. Ayrıca yazarlar, bankaların aracılık rollerini etkin bir şekilde yerine getirmeleri, politika yapımcıların Nijerya sermaye piyasası faaliyetlerini genişletmek için çaba sarf etmeleri ve ekonomi politikalarını uygularken finansal sisteme ve bankaların etkin para arzı ve kredi arzı rollerine odaklanmaları gerektiğini vurgulamışlardır.

Çınar, Fidan ve Taş (2024) yaptıkları çalışmada, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelemişlerdir. Yazarlar finansal gelişmişliğe vekil olarak IMF finansal gelişmişlik endeksini, ekonomik büyümeye vekil olarak ise ülkelerin büyüme skorlarını kullanmışlardır. Yazarlar, 39 farklı Afrika, 34 farklı Asya ve Pasifik, 41 farklı Avrupa, 25 farklı Orta Doğu ve Orta Asya ile 34 farklı Batı Yarımküre ülkesinin 1995-2020 dönemi verileri kullanılarak yaptıkları panel veri analizinde, finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

2. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada finansal gelişme ile insani gelişme endeksi arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışmada ekonomik kalkınma sürecini temsilen insani gelişme endeksi kullanılırken, finansal gelişme için literatürde kullanılan (Lahiani vd. (2021), Kirikkaleli ve Adebayo (2021), Efoğlu (2021), Dimnwobi vd. (2022), Yıldırım ve Şenol, (2024)) IMF tarafından hesaplanmış finansal gelişme endeksi, yıllık ortalama BİST 100 endeks değeri (Kaya, 2018, Koç, yetik ve Ataman., 2020) ve finansal piyasalarla doğrudan ilişkili önemli bir iktisadi gösterge olan enflasyon verileri kullanılmıştır. Bu bilgiler doğrultusunda çalışmanın temel araştırma soruları şu şekilde oluşmaktadır:

- i) Finansal gelişme endeksi ve insani gelişme endeksi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmakta mıdır? Beklenti Finansal gelişme endeksi ve insani gelişme endeksi arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin bulunmasıdır.
- ii) Finansal gelişmenin bir temsilcisi olarak borsa endeksi ve insani gelişme endeksi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmakta mıdır? Beklenti borsa endeksi ve insani gelişme endeksi arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin bulunmasıdır.
- iii) Enflasyon ve insani gelişme endeksi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmakta mıdır? Beklenti enflasyon ve insani gelişme endeksi arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönlü bir ilişkinin bulunmasıdır.

Yukarıdaki bilgiler ışığında araştırma sorularının oluşturulduğu modelde değişkenlerden insani gelişme endeksi UNDP verilerinden, finansal gelişme endeksi IMF verilerinden, enflasyon ise Dünya Bankası verilerinden elde edilmiştir. Kırılgan beşli için oluşturulan model 1997-2021 dönemini kapsamaktadır. Seriler endeks ve değişim değerleri üzerinden hesaplandığından logaritmik değerleri alınmadan ham versiyonları kullanılarak model oluşturulmuştur. Seriler arasındaki ilişkiler araştırılmadan önce serilere yönelik tanımlayıcı istatistikler, korelasyon matrisi, çoklu doğrusal bağlantı sınamaları, yatay kesit bağımlılığı, birim kök testleri gibi temel sınamalar, sonraki aşamada ise değişkenler arası ilişkilerin tahmini yapılacak ve sonuçlar değerlendirilecektir. Buna göre çalışmanın modeli şu şekilde ifade edilebilir:

$$\text{İnsani Gelişme Endeksi}_{it} = \beta_0 + \beta_1 \text{Finansal Gelişme Endeksi}_{it} + \beta_2 \text{Borsa Endeks Değeri}_{it} + \beta_3 \text{Enflasyon}_{it} + \varepsilon_{it}$$

Çalışmada kullanılan değişkenlerden İnsani Gelişme Endeksi "İGE", Finansal Gelişme Endeksi "FGE", BİST 100 Endeks Değeri "Endeks", Enflasyon oranı ise "Enflasyon" olarak tanımlanacaktır. Çalışmanın devam eden kısmında ise bulgular yer almaktadır.

3. Bulgular

Çalışmanın tanımlayıcı istatistikleri Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Min	Maks	Ort	Std. Sapma	Skewness	Kurtosis
İGE	0.471	0.842	0.672	0.0795516	-0.2670399	3.214319
FGE	0.270	0.666	0.451	0.0978753	0.2715012	2.403173
Endeks	-0.307	1.944	0.164	0.2957099	2.648814	15.19325
Enflasyon	-0.692	85.669	10.095	14.08528	3.861533	18.06594

Tanımlayıcı istatistik sonuçlarına göre değişkenler arası minimum değerler birbirine yakınken, maksimum değerler arasında enflasyon en yüksek sonuca sahiptir. Burada kırılğan beşli grubu içerisindeki ülkelerden bazılarının yüksek enflasyon sorunu olması, enflasyon değişkeninin diğer değişkenlerden ayrışmasına neden olmaktadır. Enflasyonun farklı sonuçlar içermesi diğer test istatistikleri açısından da farklı sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle basıklık değerini gösteren Kurtosis test istatistiklerinin yüksek sonuçlar içermesi Endeks değeri ve Enflasyon değişkenlerinin modelden farklılaşmasına yol açmıştır. Tablo 2’de değişkenler arası korelasyon ilişkilerini gösteren korelasyon matrisi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 2. Korelasyon Matrisi

Değişken	İGE	FGE	Endeks	Enflasyon
İGE	1.000			
FGE	0.4209	1.000		
Endeks	-0.0509	-0.1912	1.000	
Enflasyon	-0.0283	-0.3172	0.4358	1.000

Korelasyon matrisi sonuçlarına göre değişkenler arası istatistik değeri kritik korelasyon değeri olan 0.70’ten küçük düzeylerde gerçekleşmiştir. Buna göre insani gelişme endeksi ve finansal gelişme endeksi arasındaki korelasyon değeri 0.4209, İGE ve Borsa Endeksi arasındaki korelasyon değeri -0.0509, İGE ve enflasyon arasındaki korelasyon değeri -0.0283, FGE ve Borsa Endeksi arasındaki korelasyon değeri -0.1912, FGE ve Enflasyon arasındaki korelasyon değeri -0.3172, Borsa Endeksi ve Enflasyon arasındaki korelasyon değeri 0.4358 olarak hesaplanmıştır. Tablo 3’te değişkenler arası çoklu doğrusal bağlantı ilişkilerini araştırmak için Variance Inflation Factor (VIF) testi uygulanmıştır.

Tablo 3. VIF (Variance Inflation Factor) Testi

Değişken	VIF	1/VIF
Enflasyon	1.33	0.753311
Borsa Endeks	1.24	0.806942
FGE	1.12	0.895925
Ortalama VIF	1.23	

VIF testi sonuçlarına göre VIF istatistiklerinin en büyüğü 1.33 düzeyinde gerçekleşmiştir. Literatürdeki çalışmaların öne sürdüğü sonuçlara göre, VIF istatistiğinin 5’ten büyük olması, çoklu doğrusallık sorununun olabileceğini göstermektedir (Menard 1995; O'Brien, 2007). Literatürdeki genel fikir, ortalama VIF değerinin 10 olması durumunda modellerde çoklu doğrusal bağlantı sorununun teşkil edeceğidir (Mason, Gunst ve Hess, 1989; Kennedy, 1992). Buna göre mevcut modelde hem korelasyon matrisi hem de VIF testi sonuçlarına bağlı olarak çoklu doğrusal bağlantı sorununun bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Tablo 4’te yatay kesit bağımlılığı test sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 4. Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Değişkenler	Breusch-Pagan LM	Pesaran LM	scaled Bias-corrected LM	scaled Pesaran CD
HDI	234.8601***	50.28026***	50.17609***	15.31864***
FGE	99.49142***	20.01089***	19.90672***	9.146971***
Borsa Endeks	70.79847***	13.59495***	13.49078***	7.605955***
Enflasyon	23.25686***	2.964324***	2.860158***	2.324060**

***, **, * sırasıyla istatistiksel olarak %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir

Yatay kesit bağımlılığı test sonuçlarına göre seriler arasında yatay kesit bağımlılığı bulunmadığını iddia eden “H0: Seriler arasında yatay kesit bağımlılığı yoktur” hipotezi tüm testler için istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiş ve seriler arasında yatay kesit bağımlılığı bulunduğu gözlenmiştir. Yalnızca Pesaran CD testi için istatistiksel olarak %5 anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığının mevcut olduğu gözlenmiştir. Seriler arası yatay kesit bağımlılığı bulunması nedeniyle birim kök testleri uygulanırken ikinci nesil birim kök testlerinin uygulanması gerekmektedir. Araştırmanın devam eden kısmında ikinci nesil birim kök testlerinden Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CIPS birim kök testi kullanılmıştır. Tablo 5’te CIPS birim kök testi sonuçları bulunmaktadır.

Tablo 5. CIPS Birim Kök Testi Sonuçları

	Sabitli		Sabitli ve Trendli			
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)		
HDI	-2.176	-4.107	-2.886	-4.287		
FGE	-2.055	-2.991	-2.257	-5.205		
Borsa Endeks	-3.907	-5.852	-3.344	-5.653		
Enflasyon	-2.631	-4.703	-3.291	-4.860		
Kritik Değerler	%10	%5	%1	%10	%5	%1
	-2.21	-2.33	-2.57	-2.73	-2.86	-3.1

CIPS test istatistiklerine göre insani gelişmişlik endeksi (HDI) sabitli, sabitli ve trendli model için I(0) düzeyinde kritik değerlerden mutlak değer olarak küçükken, I(1) düzeyinde istatistiksel olarak %1 düzeyinde mutlak değer olarak kritik değerlerden büyük olarak gerçekleşmiş, yani birinci farkı alınarak durağanlaştırılmıştır. Öte yandan Finansal Gelişme Endeksi (FGE) için de benzer durum geçerliiyken, Borsa Endeks ve Enflasyon değişkenleri için sabitli, sabitli & trendli versiyonları için I(0) düzeyinde mutlak değer istatistikleri tablo kritik değerlerinden büyük olarak hesaplanmıştır, yani düzeyde (I(0)) durağandır. Buna göre bağımlı değişken HDI ve bağımsız değişkenlerden FGE, birinci farkları alındığında durağanlaşmışken, Borsa Endeks Değeri ve Enflasyon düzeyde durağandır. Bu durum geçerli olduğunda tahmin süreci için panel ARDL tahmin yönteminin kullanılması uygun olacaktır. ARDL tahmini bir ya da daha fazla bağımsız değişkenin düzey değerlerinde durağan olması durumunda kullanılabilir (Olczyk ve Kordalska, 2016). ARDL sürecinde Ortalama Grup Tahmircisi (MG) ya da Havuzlanmış Ortalama Grup (PMG) tahmincilerinden hangisinin kullanılacağına Hausman testi aracılığıyla karar verilecektir. Hausman test istatistikleri 0.05’ten büyük olduğu durumda PMG, küçük olduğu durumda ise MG tahmincisinin kullanılması uygun olacaktır (Olczyk ve Kordalska, 2016; İşcan ve Demirel, 2021). Tahmin sürecine geçmeden önce seriler arası eş bütünleşme ilişkilerinin sınaması yapılacak ve ikinci nesil birim kök testlerinin sınaması için uygun bir eş bütünleşme testi olan Westerlund (2007) testi kullanılacaktır. Tablo 6’da Westerlund

eşbütünleşme testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 6. Westerlund Eşbütünleşme Testi Sonuçları

	Test İstatistiği	P Değeri
Varyans Değeri	2.7915	0.0026

Westerlund eşbütünleşme test sonuçlarına göre paneller arasında eşbütünleşme bulunmadığını iddia eden “H₀: Paneller arasında eşbütünleşme yoktur” hipotezi reddedilerek tüm paneller arasında eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğu kabul edilir ve serilerin uzun dönem ilişkisine sahip olduğu öne sürülebilir. Tablo 7’de PMG tahmin testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 7. PMG Tahmin Testi Sonuçları

	(1)	(2)
Değişkenler	Uzun Dönem	Kısa Dönem
ECT		-0.0539** (0.0273)
D.Borsa Değeri		-0.00897** (0.00420)
D.FGE		-0.0273 (0.0347)
D.Enflasyon		-0.000219 (0.000146)
Borsa Değeri	0.148** (0.0663)	
FGE	0.786*** (0.148)	
Enflasyon	-0.00391*** (0.00102)	
Constant		0.0237*** (0.00850)
Observations	120	120
Hausman	Chi(2) 4.06	p değeri: 0.2545

***, **, * sırasıyla istatistiksel olarak %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir

PMG tahmin testi sonuçlarına göre kısa dönemde endeks değerlerini gösteren borsa değeri değişkeni istatistiksel olarak %5 güven düzeyinde insani gelişme endeksi üzerinde negatif bir etkiye sahiptir. Hata düzeltme katsayısı ise istatistiksel olarak %5 güven düzeyinde anlamlı olup beklendiği gibi 0 ile -2 arasında bir değere sahiptir. Buna göre modelde meydana gelecek şoklar kendiliğinden dengeye gelecektir. Uzun dönemde ise borsa endeks

değerini gösteren borsa değeri insani gelişme endeksini istatistiksel olarak %5 güven düzeyinde pozitif yönde etkilemektedir. Borsa endeksi ortalamasındaki 1 birimlik artış insani gelişme endeksini 0.148 birim artırmaktadır. Finansal gelişme endeksi de insani gelişme endeksini istatistiksel olarak %1 güven düzeyinde pozitif yönde etkilemektedir. Finansal gelişme endeksindeki 1 birimlik artış insani gelişme endeksini 0.786 birim artırmaktadır. Enflasyon ise insani gelişme endeksini istatistiksel olarak %1 güven düzeyinde negatif yönde etkilemektedir. Enflasyondaki 1 birimlik artış insani gelişme endeksini -0,00391 birim azaltmaktadır. Sonuçlara göre ülkelerin finansal gelişmişlik temsilcileri finansal gelişme endeksi ve borsa endeks değerlerinin insani gelişme endeksi üzerindeki etkisi enflasyona kıyasla daha büyüktür. Finansal altyapının gelişmesi, finansal olanakların artışı uzun dönemde ekonomik gelişme sürecinin önemli bir göstergesi olan insani gelişme endeksinin iyileşmesine katkı sağlayacaktır. Sonuçlar finans ve ekonomik kalkınma ilişkisinin uzun dönemde pozitif yönde olduğunu göstermektedir.

4. Sonuç

Finansal gelişmeyi gösteren değişkenlerden finansal gelişme endeksi ve finansal gelişme sürecinin başka bir temsilcisi borsa endeks değeri ile enflasyon değişkenlerinin insani gelişme endeksi üzerine kısa ve uzun dönemli etkileri kırılğan beşli olarak tanımlanan ülke grubu için araştırılmıştır. Panel ARDL yöntemi kullanılarak yapılan çalışmada elde edilen sonuçlara göre uzun dönemde finansal gelişme endeksi ve borsa endeks değerinin insani gelişme endeksi üzerindeki etkisi pozitif yönlü ve anlamlıdır. Enflasyonun ise insani gelişme endeksi üzerindeki etkisi negatif yönlü ve anlamlıdır. Sonuçlar çalışmanın temel araştırma sorularında öne sürülen hipotezlerin geçerli olduğunu göstermektedir.

Kırılğan beşli ülkeleri için finansal altyapının gelişmesine yönelik uygulanacak politikaların uzun dönemde ekonomik kalkınmanın gelir, eğitim ve sağlık kapsamında ölçülen önemli bir göstergesi olan insani gelişme endeksi üzerindeki pozitif yönlü etkisi gelişmekte olan ülkelerin ekonomik gelişme yolunda başarı sağlayacağını göstermektedir. Aynı zamanda enflasyon sorunu olan ülkelerde de her ne kadar görece düşük düzeyde olsa dahi insani gelişme sürecinin olumsuz etkilendiği gözlenmektedir. Bu nedenle bu ve benzeri ülke gruplarında enflasyona neden olacak para, maliye ve gelir dağılımı politikalarının iyi planlanması, gözden geçirilmesi ve uygulama noktasında enflasyonist etkilerin göz önüne alınması gerekmektedir. Finansal gelişmeyi destekleyecek uzun dönemli politikaların geliştirilmesi, güvenli finansal enstrümanların çeşitliliğinin artırılması, finansal piyasaların önemli bir bileşeni olan sermaye piyasalarının geliştirilmesi uzun dönemde ekonomik kalkınma sürecini olumlu yönde etkileyecektir. Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyasi istikrarlılıklarının artırılmasına bağlı olarak finans açısından güvenilirliklerinin artırılması yerli ve yabancı tasarruf sahiplerinin fonlarının finansal sisteme dahil etmelerine yol açarak finansal gelişmeyi arttıracaktır.

Kırılğan beşli ve benzeri ülke grupları açısından küresel finans piyasalarıyla ve büyük yatırım fonları için uyumlu, aynı zamanda küçük yatırımcılar açısından da önemli avantajlar içerebilecek finansal olanakların geliştirilmesi, bu politikaların hukuk vb. bürokratik yapılarla uyum oluşturması gibi gelişmeler aynı zamanda uzun dönemde refah artışına katkı sağlayacaktır.

Yüksek gelişme potansiyeline sahip ülkelerde finans piyasalarının geliştirilmesi ve toplumun farklı kesimleri için cazibesinin artırılması bu ülkelerde bireylerin daha fazla tasarruf yaparak finansal piyasalara yönelmesine ve dolayısıyla ülkelerde finansal piyasaların hacimlerinin de artmasına yol açacaktır. Bu durum ülkelerde ulusal tasarrufların artmasına katkı sağlayacak ve büyüme sürecine de destek olacaktır.

Öte yandan enflasyon gibi refah gelişme sürecini olumsuz etkileyen etmenlerle mücadelede özellikle gelişmekte olan ülkeler temelinde geliştirilecek politikalar hem finans piyasalarını hem de toplumun farklı kesimlerindeki ekonomik gelişme süreçlerini pozitif yönde etkileyecektir.

Çalışmada elde edilen sonuçlara bakıldığında beklendiği üzere finansal gelişme ve insani gelişme arasındaki ilişki pozitifdir. Literatürde finansal gelişme ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi geliştirmekte olan ülkeler kapsamında araştırılan çalışma sayısı sınırlıdır. Araştırmanın daha kapsamlı bir ülke grubu kategorisinde, farklı veriler ve ekonometrik yöntemler kullanılarak genişletilmesi literatüre katkı sağlayabilecek öneriler arasındadır.

Çalışmanın literatüre katkı sağlaması ve gelecekte yapılacak çalışmalara da ışık tutması arzu edilmektedir.

Kaynaklar

- Adeniyi, M. A., Akanbi, B. and Olayinka, O. E. (2023) "Financial Development and Human Development in Nigeria", *REGION*. Vienna, Austria, 10(1), pp. 199–213. doi: 10.18335/region.v10i1.422.
- Akçiçek, A. (2015). 2014 İnsani gelişme endeksi ve Türkiye'nin insani gelişme performansı. Ankara: Stratejik Düşünce Enstitüsü. 1 Nisan 2024 tarihinde <https://www.sde.org.tr/tum-yayinlar> adresinden erişildi.
- Al-Yousif, Y. K. (2002). "Financial development and economic growth: another look at the evidence from developing countries". *Review of Financial Economics*, 11(2), 131-150.
- Arestis, P., Demetriades, P. O., ve Luintel, K. B. (2001). "Financial Development and Economic Growth: The Role of Stock Markets". *Journal of Money, Credit and Banking*, 33(1), 16-41.
- Asteriou, D., & Spanos, K. (2019). The relationship between financial development and economic growth during the recent crisis: Evidence from the EU. *Finance Research Letters*, 28, 238-245.
- Bencivenga, V. R., ve Smith, B. D. (1991). "Financial Intermediation and Endogenous Growth". *The Review of Economic Studies*, 58(2), 195-209.
- Boyd, J. H. ve Smith, B. D. (1992). "Intermediation and the equilibrium allocation of investment capital: Implications for economic development". *Journal of Monetary Economics*, 30(3), 409-432.
- Çınar, M., Fidan Cebecioglu, F., ve Taş, C. (2024). Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensel İlişki: Karşılaştırmalı Panel Veri Analizi. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 59-77
- Demetriades, P. O., ve Hussein, K. A. (1996). "Does financial development cause economic growth? Time-series evidence from 16 countries". *Journal of Development Economics*, 51(2), 387-411.
- Demir Şeker, Sırma. Türkiye'nin İnsani Gelişme Endeksi ve Endeks Sıralamasının Analizi, Kalkınma Bakanlığı, Ekim 2011.
- Dimnwobi, S. K., Madichie, C. V., Ekiesiobi, C., ve Asongu, S. A. (2022). Financial Development and Renewable Energy Consumption in Nigeria. *Renewable Energy*, 192, 668-677.
- Efeoğlu, R. (2021). İnsani gelişmenin finansal gelişme üzerindeki etkisi: APEC ülkeleri üzerine bir uygulama. *Gazi İktisat Ve İşletme Dergisi*, 7(3), 226-236. <https://doi.org/10.30855/gjeb.2021.7.3.004>
- Emin, D. (2019). Geniş Kapsamlı Finansal Gelişmişlik Endeksi İle Türkiye'nin Finansal Gelişmişliğinin Tespiti ve Gelişmekte Olan Ülkeler İle Karşılaştırılması. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(3), 2205-2215.
- Goldsmith, R. W. (1969). "Financial Structure and Development". New Haven: Yale University Press.
- Greenwood, J., ve Smith, B. D. (1997). "Financial Markets in Development, and the Development of Financial Markets". *Journal of Economic Dynamics and Control*, 21(1), 145-181.
- Greenwood, J., ve Jovanovic, B. (1990). "Financial Development, Growth, and the Distribution of Income". *Journal of Political Economy*, 98(5), 1076-1107.
- Güngör, B. ve Yılmaz, Ö. (2008). Finansal Piyasalardaki Gelişmelerin İktisadi Büyüme Üzerine Etkileri: Türkiye İçin Bir VAR Modeli. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 22 (1), 173-193.
- İşcan, I. H. ve Demirel, T. (2021). Göçün Gelişmiş Ülkelerde Büyüme ve İstihdam Piyasası Üzerine Etkileri: Bir Panel ARDL Analizi. *EKOIST Journal of Econometrics and Statistics*, 35, 181-203
- Kassimatis, K., ve Spyrou, S. (2001). "Financial development and economic growth: Evidence from panel unit root and cointegration tests". *Journal of Development Economics*, 64(2), 547-551.
- Kennedy, P. (1992). *A Guide to Econometrics*, Oxford: Blackwell.
- King, R. G., ve Levine, R. (1993). "Finance and Growth: Schumpeter Might Be Right". *The Quarterly Journal of Economics*, 108(3), 717-737.
- Kirikkaleli, D., ve Adebayo, T. S. (2021). Do Renewable Energy Consumption and Financial Development Matter for Environmental Sustainability? New Global Evidence. *Sustainable Development*, 29(4), 583-594.
- Koç, S., Yetik, M., Ataman, A. (2020). İnsani Gelişmişlik Endeksi Ve Borsa Endeksi Arasındaki İlişkinin Panel Var Yöntemi İle Analizi: G 20 Ülkeleri Örneği (1995-2017). *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (4)
- La Porte, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., ve Vishny, R. (2002). "Investor protection and corporate valuation". *Journal of Finance*, 57(3), 1147-1170.
- Lahiani, A., Meftteh-Wali, S., Shahbaz, M., ve Vo, X. V. (2021). Does Financial Development Influence Renewable Energy Consumption to Achieve Carbon Neutrality in the USA? *Energy Policy*, 158.
- Lucas, R. E. (1988). "On the Mechanics of Economic Development". *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
- Luintel, K. B. ve Khan, M. (1999). "A quantitative reassessment of the finance-growth nexus: evidence from a multivariate VAR". *Journal of Development Economics*, 60(2), 381-405.

- Mason, R. L., Gunst, R. F., ve Hess, J. L. (1989). *Statistical Design and Analysis of Experiments: Applications to Engineering and Science*, New York: Wiley.
- McKinnon, R. I. (1973). "Money and Capital in Economic Development". Washington, D.C.: Brookings Institution.
- Menard, S. (1995). An introduction to logistic regression diagnostics. *Applied logistic regression analysis*, CA: Sage. p. 58-79.
- Meral, İ. G.; Yıldırım, U.; Aytekin, İ. (2023). Türkiye’de İller Bazında İnsani Gelişim Endeksi Değerlerinin Hesaplanması ve İnsani Gelişim Açısından Türkiye’nin Değerlendirilmesi. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 412-426. <https://doi.org/10.30586/pek.1352455>
- O’Brien, R.M. (2007) A Caution Regarding Rules of Thumb for Variance Inflation Factors. *Quality and Quantity*, 41, 673-690. <http://dx.doi.org/10.1007/s11135-006-9018-6>
- Olczyk, M. ve Kordalska, A. (2016). International Competitiveness of Czech Manufacturing: A Sectoral Approach with Error Correction Model. *Prague Economic Papers*, 26(2), 1-14.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22, 265-312.
- Robinson, J. (1952). "The Generalization of the General Theory". In *The Rate of Interest and Other Essays* (s. 67-142). London: Macmillan.
- Sadorsky, P. (2011). Financial Development and Energy Consumption in Central and Eastern European Frontier Economies. *Energy Policy* 39 (2), 999-1006.
- Sarwar, S., ve Akhter, A. J. (2015). Choice Between Economic Reforms And Political Reforms: An Empirical Analysis For Financial Development. *Journal of Emerging Economies and Islamic Research*, 3(3), 18-29
- Schumpeter, J. A. (1911). "The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle". Harvard University Press.
- Shaw, E. S. (1973). "Financial Deepening in Economic Development". New York: Oxford University Press.
- Stanley, M. (2013). *FX Pulse*. New York: Morgan Stanley.
- Svirydzenka, K. (2016). Introducing a New Broad-based Index of Financial Development (No. 2016/005). International Monetary Fund.
- Şenol, Z. (2019). Finansal Gelişim İle İnsani Gelişim Arasındaki İlişki: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*. Cilt 15. Sayı 2. ss.341-358.
- Tekin, B. (2020). The nexus between financial development and human development: The case of developing countries. *Journal of Emerging Economies & Islamic Research*, 8(2), 73 - 87.
- Tekin, B., ve Gör, Y. (2019). FİNANSAL GELİŞİMİŞLİK İLE İNSANİ GELİŞİMİŞLİK ARASINDAKİ EŞBÜTÜNLEŞME VE NEDENSELLİK İLİŞKİLERİ. *Uluslararası İktisadi Ve İdari İncelemeler Dergisi* 1-16. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.501437>
- Westerlund, J. (2007). Testing for Error Correction in Panel Data, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(6), 709-748.
- Yıldırım, E.B., Şenol, Z. (2024). Finansal gelişme ile yenilenebilir enerji tüketimi arasındaki ilişki, *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 7(1), 12-29, <https://doi.org/10.59445/ijephss.1375840>
- Younsi, M., ve Bechtini, M. (2018). Economic Growth, Financial Development and Income Inequality in BRICS Countries: Evidence from Panel Granger Causality Tests.

Yazar Katkıları: Fikir-%50-50; Tasarım-%50-50; Denetleme-%50-50; Kaynaklar-%50-50-; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi%50-50; Analiz ve/ veya Yorum-%50-50; Literatür Taraması-%50-50; Yazıyı Yazan-%50-50; Eleştirel İnceleme-%50-50.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi:

Author Contributions: Concept-50-50%; Design-50-50%; Supervision-50-50%; Resources-50-50%; Data Collection and/or Processing-50-50 %; Analysis and/or Interpretation-50-50%; Literature Search-50-50%; Writing Manuscript-50-50%; Critical Review-50-50%.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval:

Attilâ İlhan'ın "Şahane Serseri" Başlıklı Şiirinin Anlam ve Ahenk Unsurları Ekseninde Tahlili

Analysis of Attilâ İlhan's Poem Titled "Şahane Serseri" in The Axis of Meaning and Harmony Elements

Caner
SOLAK¹

¹Erzurum Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Erzurum Türkiye,
e-mail: canersolak86@hotmail.com

Geliş Tarihi/Received: 30.3.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 22.8.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Caner SOLAK
canersolak86@hotmail.com

Atrf /Cite this article:
Solak, C. (2024). Attilâ İlhan'ın "Şahane Serseri" Başlıklı Şiirinin Anlam ve Ahenk Unsurları Ekseninde Tahlili. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 83-93

Öz

Attilâ İlhan, divan ve halk edebiyatı şiir geleneklerinden etkilendiğini açıkça belirten şairlerimizden biridir. Şairin klasik Türk edebiyatına olan ilgisi, onun şiirlerinde ahenk ve ritim gibi kavramların ön plana çıkmasına sebep olmuştur.

Attilâ İlhan'ın "Şahane Serseri" adlı şiiri yol, yolculuk ve sürekli yolda olma hâlinin anlatıldığı bir şiirdir. Şair ben'in coşkun ruh hâlini üslubuna da yansıtmuş olduğu görülmüştür. Klasik edebiyata ait bazı söz sanatlarından serbest bir şekilde faydalanılarak şiirde ilk bakışta fark edilmesi zor çeşitli simetrik ve ters simetrik yapıların meydana getirildiği örnekler üzerinden gösterilmiştir. Şiirdeki biçim-içerik uyumu üzerinde durulmuştur.

Bu çalışmada, "Şahane Serseri" adlı şiir metindeki ses paralellikleri ve anlam ilişkileri başlıkları altında değerlendirilecektir. Ses paralellikleri, simetrik ve asimetrik olanlar şeklinde sınıflandırıldıktan sonra, şiirde ahengin kurulup bozulduğu noktalar, şiirin anlam yapısıyla ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca şiirdeki mısraların hece uzunlukları, şiirde kullanılan ünlü ve ünsüz harfler, en çok kullanılan ünsüzlerinin kullanım sıklığı, mısra sonlarındaki ses benzerlikleri ve dizeler arasındaki ses paralellikleri tablo ve şekiller aracılığıyla görselleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Attilâ İlhan, Şahane Serseri, Ahenk

Abstract

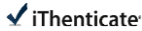
Attilâ İlhan is one of our poets who clearly states that he is influenced by the poetry traditions of divan and folk literature. The poet's interest in classical Turkish literature has caused concepts such as harmony and rhythm to come to the fore in his poetry.

Attilâ İlhan's poem "Şahane Serseri" is a poem about the road, journey and being on the road all the time. It has been observed that the poet reflected his exuberant state of mind to his style. It is shown through examples that various symmetrical and reverse symmetrical structures that are difficult to recognize at first glance are created in the poem by making free use of some of the figures of speech belonging to classical literature. The form-content harmony in the poem is emphasized.

In this study, the poem "Şahane Serseri" will be evaluated under the titles of sound parallels and meaning relations in the text. After classifying the sound parallels as symmetrical and asymmetrical ones, the points where the harmony is established and disrupted in the poem are tried to be associated with the meaning structure of the poem. In addition, the syllable lengths of the lines in the poem, the vowel and consonant letters used in the poem, the frequency of use of the most commonly used consonants, the sound similarities at the end of the lines and the sound parallels between the lines are visualized through tables and figures.

Keywords: Attilâ İlhan, Şahane Serseri, Harmony

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Attilâ İlhan, modern bir şair olmakla birlikte geleneği dışlamaz. Divan ve halk edebiyatı şiir geleneklerini beslediği kaynaklar olarak görür. Bir söyleşisinde bu durumu, “Ben şiirimizin kaynaklarından faydalaniyorum. Bu birikim meselesidir. Yeni şairlerin çoğu divan şiirini bilmedikleri için herhalde bu zengin kaynaklardan faydalanamazlar. Ses, ahenk, işleyiş tarzı önemlidir.” şeklinde açıklar (Sutay ve Doğan, 2015: 22). Attilâ İlhan’ın gelenele kurduğu bağlantıyı ifade ederken ses ve ahenk kelimelerini seçmesi çalışmamız açısından önemlidir. Divan şiirine olan ilgisinin kaynaklarından biri de şairin babası Muharrem Bedrettin Bey’dir. Attilâ İlhan, babasıyla erken yaşlardan itibaren doğru bir şekilde divan şiiri okuma talimi yapar: “Başlangıçtan itibaren, şiirimi yaparken, aşağı yukarı iki ya da üç temelden hareket etmişim. Çok genç yaşında, babamın da etkisiyle, divan şiiriyle haşır neşir olmam bende ayrıca bir merak uyandırmıştı. Divan şiiri üzerinde bir hayli çalışmışım. Bir kere, akşamları babama şiir okuduğum için, doğru okuma çalışması oluyordu ve vezinleri öğreniyordum. Neticede bende ‘ritm’ duygusu gelişti, ritme sahip olma eğilimi duydum.” (İleri, 2002: 260). Bu sesli divan şiiri okumalarının şaire, kökünü klasik şiir geleneğinden alan doğal bir ritim zevki verdiğini söyleyebiliriz. Şairin şiirde ritim meselesi üzerine ileriki yaşlarda bilinçli olarak da düşündüğünü görürüz. “Lise yıllarımda Ruhi Naci Bey’in *Türk Şiir Ahengi* adlı eserini okumuştum: o ahenk Batı Türklerinin ümmet dillerinden dolayısıyla şiirlerinden geliştirdiği bir ahenktir, çeşitli katkılarla İç Asya’dan Ön Asya’ya taşınmış bir ses. Şiir, avcılıkta, av öncesi tarım toplumunda ekim ya da hasat öncesi törenlerde musiki ve raksla doğmuştur; üretimle nasıl dolaysız bağlantılıysa ahenkle de öyle dolaysız bağlantılıdır; ahenginden soyutlanmış şiir üçüncü boyutunu yitirmiş, zavallı bir metine dönüşüyor; onu kimse ezberlemez, ezberleyemez, ezberlenemeyen şiirin nesiller boyu yaşadığı görülmemiştir.” (İlhan, 2001: 13). İlhan’a göre şiir ile ahenk arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Ahenk, şiirin ezberlenebilmesini ve sesli okunabilmesini sağlamış; böylelikle esere hatırlanmayı yani kalıcı olmayı kazandırmıştır. Bununla birlikte İlhan, gelenele kurulan ilişkinin taklit şeklinde olmaması gerektiğini savunur: “Çağdaş Türkiye, estetik üstyapısını, hem divan musikisinden ve şiirinden, hem de folklorundan yararlanarak gerçekleştirecektir: Dikkat isterim, yararlanarak dedim, tekrarlayarak demedim.” (İlhan, 2015: 295). Attilâ İlhan’ın bu ifadelerini destekleyen ve onun şiirlerinde klasik Türk edebiyatının ve klasik Türk musikisinin etkilerini örneklerle gösteren çeşitli çalışmalar mevcuttur (Aksu, 2007; Oğuz 2017; Kozlu, 2018; Akpınar 2019; Kılıçarslan, 2023).

Bu çalışmada ise Attilâ İlhan’ın “Şahane Serseri” adlı şiirinde klasik Türk şiirine ait tekrar, akis, leff ü neşir, selaset, paralelizm gibi söz sanatlarından ‘kısmen’ ve ‘serbest’ bir şekilde faydalanarak nasıl bir ahenk meydana getirdiği üzerinde durulacaktır. Şairin ses ve söze dayalı çeşitli söz sanatları aracılığıyla meydana getirdiği ahengin, şiiri anlam bakımından nasıl desteklediği gösterilecektir (Selçuk, 2009: 484). Hasan Kaplan’a göre şiir incelemesinde ses üzerinde durulurken; “Sesler, sırf müzikal değer veya ritmik akış için kullanılmış olsalar bile çoğu defa dinleyen / okuyanın ona kendisinden kattığı bir ses ve bu sese dayalı anlam değerine sahiptir. Dolayısıyla ses incelemesinin temelinde onun muhtevayı ne yönde yansıttığı, anlama ne gibi katkılar sağladığı, hangi işlev(ler)i karşılayacak şekilde kullanıldığı alınmalıdır. Sesin sağladığı mana göz ardı edilmemelidir.” (Kaplan, 2017: 170). Bu sebeple “Şahane Serseri” şiiri, metindeki ses paralellikleri ve anlam ilişkileri başlıkları altında değerlendirilecektir. Ses paralellikleri, simetrik ve asimetric olanlar şeklinde sınıflandırıldıktan sonra, şiirde ahengin kuruluşu bozulduğu noktalar, şiirin anlam yapısıyla ilişkilendirilmeye çalışılacaktır.

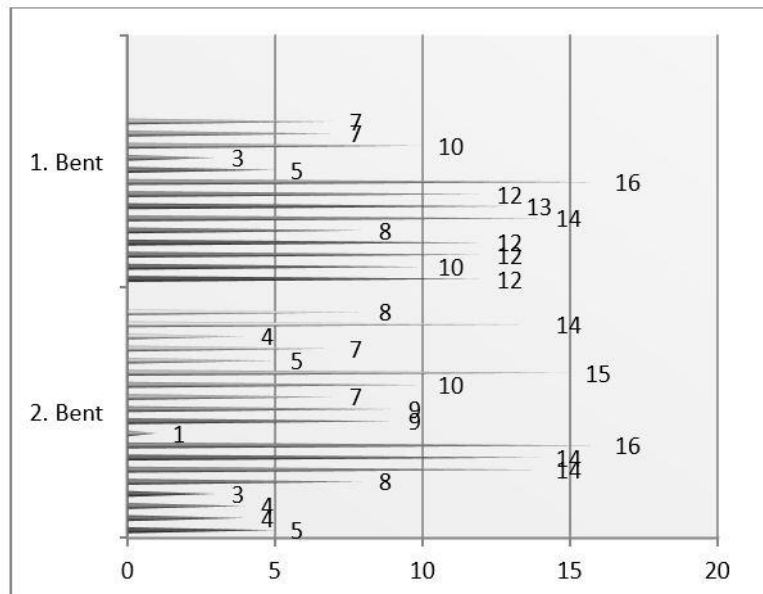
1. Metindeki Ses Paralellikleri

“Şahane Serseri” adlı şiirde mısralar şiirden daha çok düz yazı cümlesine yakındır. Birçok mısradaki cümlelerin öğelerini sıralı ve tam halde görmek mümkündür (Örn. “yola bir düşüldü mü ömür boyunca gidilir” veya “telsiz mevceleri ardım sıra koşturuyor”). Metni şiirselleştiren ise düz cümleye oldukça yakın diyebileceğimiz mısralar arasında kurulan ahenktir. Muhsin Macit ahengi, “Âhenk, bir bütünü teşkil eden parçaların veya unsurların estetik ölçüler içinde birbiriyle uyuşması anlamına gelen, çeşitli ilim ve sanat dallarında kullanılan terimdir. Edebiyat terminolojisinde âhenk, üslûbun bir niteliği olarak şiir ve nesirde kelime ve cümlelerin, âdetâ bir musiki tesiri yapacak şekilde ard arda getirilmesiyle sağlanan uyumdur.” sözleriyle açıklar (Macit, 1996: 15). Söz konusu

ahengi sağlayan başlıca unsur ise ek ve kelime boyutunda gerçekleşen tekrarlar olur. Bu tekrarların şiirin ritmini meydana getirdiği görülür. Tacettin Şimşek'e göre "Ses, hece, biçim, görüntü, renk gibi öğelerin art arda düzenli olarak dizilişi ritmi oluşturur." (Şimşek, 2006: 145-146). Ritim için art arda ve düzenli oluş çok önemlidir. Buna paralel olarak Vehbi Eralp, "Genel olarak ritm bir hareketin veya bir oluşun periodik olma özelliğidir." der (Eralp, 1964: 4).

Çalışmamızda "Şahane Serseri" şiirindeki ahenk unsurlarına öncelikle dış yapıdan iç yapıya doğru bakılacaktır. 33 mısradan meydana gelen bu şiirde; ilk bentte 14, sonraki bentte 19 dize yer almaktadır. Mısraların hece uzunlukları ise 16 ile 1 hece arasında değişmektedir.

Şekil 1. "Şahane Serseri" şiirinde mısraların hece sayıları

Mısraların hece sayılarının 16, 15, 14 tavanı ile 1, 3, 4 tabanı arasında seyrettiği görülmektedir. Bu durum, şiirde çok uzun ve çok kısa mısraların bir arada bulunduğunu göstermektedir. Şiirde 1, 3 ve 5 hecelik kısa mısralardan sonra, 16 hecelik uzun mısralara ani çıkışlar olabilmektedir. Şiirin mısra başına düşen ortalama hece sayısının 9,03 olduğu düşünüldüğünde, çıkış ve inişlerin ne denli şiddetli olduğu görülecektir. Bu iniş çıkışların, şiiri yeknesaklıktan kurtarıp, anlatılan konuyu destekleyici bir ahenk meydana getirdiği söylenilebilir. Mısra uzunlukları, şiirin ritmi ve okuma hızı üzerinde temel belirleyicilerdendir. Şiirin diğer mısralarına göre, daha kısa olan ilk bentteki 3, 5 ve 8 hecelik mısraları ile ikinci bentteki 8, 4, 7, 5, 1, 8, 3, 4, 4, 5 hecelik mısraları ses değerleri bakımından da diğer mısralardan farklı olup kanaatimizce uzun mısralardan önce veya sonra durak amacıyla kullanılmışlardır. Bu konuya şiirdeki anlam ilişkilerini incelediğimiz bölümde geri döneceğiz.

Şiirdeki ses tekrarlarının bütününe baktığımızda görsel ya da yapısal manada simetrik olmamakla birlikte, yoğun şekilde tekrarlanmaları sayesinde bir ahenk oluşturan seslerin olması dikkat çeker. Şiirdeki ses tekrarlarını genel olarak değerlendirdiğimizde şöyle bir tabloyla karşılaşmaktayız:

Tablo 1. “Şahane Serseri” şiirinde geçen ünlü ve ünsüz harfler

Ünsüz Harf		Ünlü Harf	
r	65	a	80
l	52	e	54
d	34	i	38
n	33	ı	29
m	31	u	22
k	26	ü	16
y	23	o	13
b	15	ö	2
t	14		
ğ	12		

Toplam 622 harften oluşan bu şiirde ünsüz harflerde “r” ve “l”nin, ünlü harflerde ise “a” ve “e”nin oldukça baskın oldukları görülmektedir. “R” harfinin şiir içerisinde kelime kökünde yer aldığı durumlarla (35 kez) birlikte, geniş zaman eki ve çokluk eki olarak da yer aldığını söyleyebiliriz (30 kez). “L” harfinde durum, 29 sefer kök, 23 kez ise ekte bulunma şeklindedir. Buradan şairin çokluk ve geniş zaman eklerini şiirin anlam boyutu nedeniyle, bilinçli veyahut bilinçsiz bir şekilde sık kullanmak zorunda kalmış olabileceği sonucuna varabiliriz. Bununla birlikte kelime köklerinde “l” ve “r”lerin ek olarak kullanılanlardan daha fazla olması, yazarın kelime tercihinde anlam kadar, ses değerlerine de dikkat ettiğini göstermektedir. Ek ve hece tekrarları konusunda, “Böylece bizim aasonans ve aliterasyon dediğimiz ve bazı seslerin belirgin bir şekilde tekrarıyla sağlanan armoni ortaya çıkmaktadır. Ek ve hece tekrarları yoluyla sesler arasında sağlanan uyum, ahengi artırmaktadır.” şeklinde düşünülebilir (Kaplan, 2017: 166). Bu iki sessiz harfin şiirin ritminin temel taşıyıcıları olduklarını söyleyebiliriz.

Ünsüz tekrarının mısralara kattığı ahenge, “rüzgar kendini yerden yere vuruyor” ve “ekmeğin ve şarabın peşinden / turnaların peşinden” mısraları örnek olarak gösterilebilir. Hasan Kaplan klasik Türk şiirinde şairlerin kurdukları ses düzeni aracılığıyla anlatıdaki hareketliliği pekiştirdiklerini söyler. Bunu beyitte bir obje olarak yer alan hareket ögesi şeklinde ifade eder: “Bazı beyitlerde hareket bir öge olarak vardır. Şair hareketi belirgin kılacak, yansıtacak bir ses düzeni ve ritmik yapı kurmak ister. Bu duruma uygun seslerle ses düzenini oluşturur.” (Kaplan, 2017: 358). Atillâ İlhan’ın da “rüzgar kendini yerden yere vuruyor” mısramda fırtınalı havalarda çeşitli hafif cisimlerin rüzgar tarafından tekrar tekrar havaya kaldırılıp yere bırakılması hareketini “r” sesinin tekrarı aracılığıyla yansıttığını görürüz.

Şiirde en sık kullanılan iki ünsüz harfin kullanım sıklığına baktığımızda ise;

Şekil 2. "Şahane Serseri" şiirinde "r" ve "l" ünsüzlerinin kullanım sıklığı

daha önce mısraların hece sayılarını verdiğimiz grafikte şiirin duraklarını oluşturduğunu söylediğimiz ve ritmi bilinçli olarak düşüren kısa mısraların (burada sarı dikey çizgiyle işaret edilmektedirler), bu şiirde ritmin temel taşıyıcısı olan "r" ve "l" ünsüzleri bakımından da zayıf oldukları görülmektedir.

1.1. Simetrik Yapılar

rüzgar kendini	yerden yere	vuruyor	(7) ¹	A
kırık dökük yıldızlar	belirli	uzaktan	(8)	B
telsiz mevceleri	ardım sıra	koşturuyor	(9)	A

7 ve 9 sıra numaralı her iki mısra, üç düzenli parçadan oluşmaktadır. Bu üç kelime grubu arasında gerek almış oldukları ekler gerekse şekil bakımından bir uyum olduğu görülmektedir. 8 numaralı mısranın ise bilinçli olarak ritmi bozduğu görülmektedir. 7 ve 9 numaralı mısralar arasındaki şekil ve ses bakımından sağlanan paralellik ise klasik edebiyattaki leff ü neşir sanatının serbest bir kullanımı olarak da düşünülebilir. "Leff ü neşir sanatı, fiziksel ve matematiksel dizgeler yoluyla..." oluşturulan bir sanattır (Aktaş, 2004: 237; Saraç, 2022: 179).

Simetrik yapının görüldüğü daha uzun bir başka blokta ise şöyle bir tabloyla karşılaşırız:

kırık dökük yıldızlar	belirli	uzaktan	(8)	A
telsiz mevceleri	ardım sıra	koşturuyor	(9)	B
anamdan yolcu doğmuşum			(10)	C
yedi dağın yolları	kalbimden	geçer	(11)	B
salkım salkım mısralar	gelir	içimden	(12)	A

Yukarıdaki mısralar incelendiğinde 8-12 ve 9-11 sıra numaralı mısraların birbirlerinin simetriği oldukları görülecektir. 10 numaralı mısra ise tam ortadaki ayrıksı varlığı ile hem bloğu ortadan ikiye kolayca katlamamızı sağlamakta hem de ahengi bozarak ritmin okuyucuda oluşturacağı alışkanlığı kırmaktadır. Şiir içerisinde üç kez tekrar eden 10 numaralı mısra üzerinde şiirde anlam bahsinde detaylıca durulacaktır.

¹ Parantez içinde şiirden alıntılanan mısraların sıra sayıları gösterilmiştir. (İlhan, 2011: 9-10).

yedi dağın yolları	kalbimden geçer	(11)
salkım salkım mısralar	gelir içimden	(12)

Bu mısraları iki parça şeklinde düşündüğümüzde ikili çapraz söz tekrarıyla karşılaşılır. Mısraların ikinci kısımlarının birbirlerini ses bakımından ters simetrik bir biçimde yansıladıkları görülmektedir (kalbimden geçer X gelir içimden).

“alır beni yollar beni alır gider” mısraında ise, akis sanatına rastlarız (alır beni X beni alır). Kaya Bilgegil’e göre “Bir cümle veyâ mısra’ın sondaki kısmını başa almak, baştaki kısmını sona getirmek sûretiyle diğer bir cümle veyâ mısra’ teşkil etmek, akis sanatını meydâna getirir.” (Bilgegil, 1980: 331; Külekçi, 2005: 241).

Şimdiye kadar yapmış olduğumuz alıntılardan görüldüğü üzere şair, şiirinde bilinçli olarak simetrik olmasına özen gösterdiği, daha çok ek tekrarlarına dayanan bir ahenk oluşturmaya gayret göstermiştir. Bu tavır, geleneksel bir söz sanatını çıkış noktası alıp temel kaidelerine uymadan modern şiir içerisinde kullanmak olarak da yorumlanabilir.

büyük şehirler	büyük aşklar	(23)
çocuklar gibi sevdim	devler gibi ıstırab çektim	(26)

Mısralarının da kolaylıkla iki eş parçaya bölündüğünü görürüz. Şairin şiirinde oluşturduğu eş parçalar arasındaki ses benzerliklerinin kelime köklerinden ziyade ekler vasıtasıyla kurulduğu söylenebilir.

Tablo 2: Şahane Serseri şiirinde 1. ve 2. bentlerin mısra sonlarındaki ses benzerlikleri

İKİ BENT ARASINDAKİ UYUMLU MISRA SAYISI	1. BENT	2. BENT	İKİ BENT ARASINDAKİ UYUMSUZ MISRA SAYISI
6	m	M	
	m	M	
	m	M	
	m	M	
	m	M	
	r	R	
	r	N	1
2	n	N	
	r	R	
	m	R	3
	r	N	
	n	M	
1	ı	I	
	r	N	7
	-	M	
		M	

		M	
		M	
		M	

Şiiri meydana getiren iki bent, mısra sonlarındaki ses benzerlikleri açısından karşılaştırıldığında Tablo 2'deki görünüm ortaya çıkmaktadır. Şiirin ilk bloğu ile ikinci bloğunun mısra sonlarında tercih edilen harfler bakımından birbirleriyle simetrik bir yapı oluşturdukları görülür. İki bent arasında son harfler bakımından 6 uyumlu, 1 uyumsuz, 2 uyumlu, 3 uyumsuz, 1 uyumlu, 7 uyumsuz şeklinde bir simetri oluşmaktadır. İki bent, mısra sonlarında kullanılan harfler bakımından büyük oranda (% 64,2) uyumludur. Uyumlu mısralar 6, 2, 1 şeklinde sıralanırken; uyumsuz mısralar 1, 3, 7 şeklinde sıralanmaktadır. Dolayısıyla ilk bent ile ikinci bentin, mısra sonundaki harfler bakımından birbirleriyle hem uyumlu hem de uyumsuz olanlarının arasında bir ters simetrisinin de olduğu görülmektedir.

Şiirdeki düzenli ses tekrarlarının kademeli şekilde kullanımları da mevcuttur.

Şekil 3. "Şahane Serseri" Şiirinde Yer Alan Merdiven Yapılar

<u>anamdan</u> yolcu doğmuşum (10)	mdan	(10)
yedi dağın yolları <u>kalbimden</u> geçer (11)	mden	(11)
salkım salkım mısralar gelir <u>içimden</u> (12)	mden	(12)
<u>neyleyim!</u> (4)	m	(4)
yolculuk <u>dedim</u> (5)	m	(5)
ağaçlara tünedi yine <u>akşam</u> kargalarla bir (6)	m ...	(6)

Şiirdeki ses paralelliklerinin görsel olarak da merdiven yapılar oluşturduğu görülür. Şairin 10, 11 ve 12 numaralı mısralarda benzer seslere (anamdan, kalbimden, içimden) basamaklı bir şekilde yer verdiği görülür. 4, 5 ve 6 numaralı mısralarda ise bu görevi "m" sesi görür.

2) Metindeki Anlam İlişkileri

Bu bölümde şairin bir nevi okumayı yönlendirmesi anlamına gelen ahenk ile şiirin içeriği arasındaki ilişki üzerinde durulacaktır. İlhan Genç, şiir incelemesinde içerik ve söz arasındaki ilişki kurulurken dikkat edilmesi gerekenleri şu şekilde belirtir: "Bir edebi eseri sadece dile indirgemek yanılgı ise aynı şekilde onu sadece kültürün ürünü olarak algılamak da yanlıştır. Şairin meydana getirdiği eser bir yanıyla söz, yani dilin biçimine dair ritim, sözdizimi, anlam gibi söz'ün hususlarını kapsar; bir yanıyla da bağlamı ilgilendiren din, ahlak, çeşitli ilimler, mitoloji, felsefe, siyaset gibi kültür dinamiklerini yani içerik'i kapsar." (Genç, 2009: 299).

"Şahane Serseri" adlı şiir yol, yolculuk ve sürekli yolda olma hâlinin anlatıldığı bir şiirdir. Şair ben'in coşkun ruh hâlini üslubuna yansıtmış olduğunu görürüz. Şiirde önlenemez bir yolculuk arzusu anlatılırken, okuyucu da şairin bilinçli tercihleri sonucunda şiiri bir solukta okumaktadır. Bu durum, belâgat kitaplarında selâset olarak nitelenir. Selâset için "anlamla bütünleşen âhenk" denilmektedir (Macit, 1996: 13). Serbest tarzda yazılan "Şahane Serseri"nin bu konuya uygun söyleyiş özelliğine Yakup Çelik de dikkat çeker: "Şiir, serbest tarzda kaleme alınmasına rağmen belirli bir ahengin varlığı dikkat çeker. Bu arada şiirin konuya uygun bir söyleyişle dikkatlere sunulduğunu belirtmek gerekir." (Çelik, 2007: 124; Gözükaraoğlu, 2011: 814).

Şiirin kelime kadrosuna baktığımızda, toplam 120 kelimedenden oluşan şiirde en çok tekrar eden (8 kez) kelimenin "yol" ile ondan türeyen "yola, yolculuk, yollar, yolları, yolumdan, yolcu" kelimeleri olduğu görülür. Yol kelime

grubunun “Manayı kuvvetlendirmek maksadıyla, manzum ya da mensur bir parçada aynı kelimeyi veya kelime gruplarını birkaç defa tekrarlamaktır.” şeklinde tarif edilen tekrar sanatını meydana getirdiğini söyleyebiliriz (Külekçi, 163). Şiirde en çok tekrar eden bir diğer kelime ise, “dedim” (8 kez) fiildir. Ayrıca şiirde 3 kez tekrarlanan ve şiirin laytmotifi olarak düşünebileceğimiz “anamdan yolcu doğmuşum” mısraını belirtmemiz gerekir. Bunların dışında şiirde özel bir anlam ifade eden kelime tekrarına yer verilmez, tüm kelimeler yalnızca bir kez kullanılır. Buna karşın şiirde kullanılan kelimeler, oluşturulmak istenen anlam dünyasının göstergesi olabilecek şekilde belirli kavramlar etrafında şekillenmişlerdir. Şiirdeki isimleri rahatlıkla doğa ve kültürle ilgili ifadeler şeklinde ikiye ayırabiliriz. Doğanın içerisinde “rüzgârlar, yıldızlar, dağlar, yağmur damlaları, nehirler, denizler, akşam, dünya ve turnalar” yer alırken; kültürün içerisinde “telsiz mevceleri, büyük şehirler, harp, açlık ve yalnızlık” bulunmaktadır. Şair ben, kültürden ve onun simgelediği her şeyden kaçmakta, hatta onlar tarafından kovalanmakta iken, kaçtığı yer doğa olmaktadır.

Tüm bunların ışığında şiiri mısra mısra okumaya başlayabiliriz. Şiir, “yolumdan çekil yavrum” seslenişleriyle başlar. Şiirin başlığındaki “serseri” ifadesinden ve “yavrum” hitabından yola çıkarak şiirde sesini duyduğumuz şair ben’in erkek olduğunu söyleyebiliriz. Ahmet Oktay bu şair ben’i “Aşırı benci, kendini beğenmiş bir söyleyendir karşımıza çıkan.” şeklinde tanımlar (Oktay, 1983: 117).

Şiirin devamında yoluna muhtemelen gitmemesi için bir kadının çıktığını, ancak şair ben’in ikinci mısradaki “bağlansa” dahi duramayacağını söylediğini görürüz. 3, 4, ve 5. mısralar şair ben’in neden duramayacağını anlattığı kısımlardır. 3. mısradaki şiirdeki ilk imge ile karşılaşırız: “demir asa demir çarık”. Asa ve çarık kelimeleri yolcu, gezgin, derviş görüntüsünü imlerken, “demir” ifadesi sertlik ve dayanıklılığın simgesi olmakla birlikte modern dünyanın da bir göstergesidir. Bu durum şiirde anlatılan kişinin yürümekten yorulmayan, sonsuz bir yolculuğa çıkmış, modern bir derviş olduğunu işaret eder. 5. mısradaki (“yolculuk dedim”) şiirde daha sonra birçok kez karşılaşacağımız bir yapı ile karşılaşırız. “İsim + dedim” kalıbından oluşan bu yapı, aynı zamanda bir söz tasarrufu sanatı olan şiirde kullanılan eksiltme yöntemlerinden birisidir. Buraya kadar yolculuk arzusunun içgüdüsel ya da değiştirilemez bir kader olduğu anlatılmaktadır. 4. mısradaki geçen “neyleyim!” ifadesi, şair ben’in bunun farkında olduğunu; ancak zor olsa da bir kere “yolculuk dedim” dediğinin, bu yolculuktan dönüşün olmadığını gösterir.

Şiirin bundan sonra, daha çok anlatımcı bir çizgide ilerlediğini söyleyebiliriz. 5. mısradan sonra hem daha uzun mısralar kurulacak hem de şiirin ritmi arttırılarak daha ahenkli hâle getirilecektir. Şair ben, artık yolculuğa çıkmış, “telsiz mevceleri” tarafından takip edilmektedir. Şiirde üç kez geçen “anamdan yolcu doğmuşum” mısraının ise şiir içerisinde iki işlevi bulunmaktadır: Şair ben’in çıkmış olduğu yolculuğun kendi karakteriyle bağlantısını gösterdiği gibi, bir hikâye anlatmaya başlayan şiirde, bloklar arasında duraklamayı ve geçişi sağlamaktadır. Şiirde 5. mısradan sonra canlılara ait unsurların doğaya aktarıldığı (“ağaçlara tünedi yine akşam kargalarla bir” / “rüzgar kendini yerden yere vuruyor”), bir takip sahnesi bulunmaktadır (“kırık dökük yıldızlar belirli uzaktan / telsiz mevceleri ardım sıra koşturuyor”). Şiirin bu bölümünde ritmin gerek ses tekrarları gerek ortak fiil kullanma yoluyla oldukça hızlandığını, ancak sonrasında 10. mısradaki “anamdan yolcu doğmuşum” ifadesiyle hem ritmin kırıldığını hem de içeriğin değiştirildiğini söyleyebiliriz. 10. mısradan 15. mısraya kadar tekrar, yolculuğun içten geldiği anlatılır. 15. mısradaki, tekrar mısra ile durak verildikten sonra yeni bir bölüme başlanır. Bu bölümün de sonlanmasını yine 29. mısradaki kalıp ifade sağlayacaktır. Şiirin son bölümünde “neyleyim!” ifadesi tekrar edilir ve “dedim” kelimesinin önüne sırayla üç farklı kavram getirilir.

“neyleyim

gurbet dedim

vatan dedim

hürriyet dedim.”

Şair ben’in iç konuşması olarak görebileceğimiz bu kelimeler “gurbet”, “vatan” ve “hürriyet”tir. “Gurbet”e serbest çağrışım yoluyla getirilen yanıt “vatan” olurken, gurbetin tersi olarak “vatan” söylenmiş olur. Şair ben’in

vatana zıt olarak serbest çağrışım yoluyla aklına gelen ifade ise “hürriyet” olmaktadır. Şair, aralarında ses benzerliği bulunan “hürriyet” ile “gurbet” kelimeleri arasında anlamsal bir bağ da kurmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada Attilâ İlhan'ın “Şahane Serseri” şiirinde ahenk oluştururken çocukluğundan itibaren bilinçli ve bilinçsiz bir şekilde etkisinde kaldığı klasik Türk şiirinin ritim yapısından etkilenmiş olabileceği görülmüştür. Klasik edebiyata ait tekrar, akis, leff ü neşir, selaset, paralelizm gibi bazı söz sanatlarından serbest bir şekilde faydalanılarak şiirde ilk bakışta fark edilmesi zor çeşitli simetrik ve ters simetrik yapıların meydana getirildiği örnekler üzerinden gösterilmiştir.

Şiirin son mısraları ile şair beni kovalayan “telsiz mevceleri” ifadeleri, Attilâ İlhan'ın düşünce dünyasıyla birleştirildiğinde, eseri örtük anlamları üzerine alternatif okumalara açmaktadır. Bu çalışmada daha çok şiirdeki biçim-içerik uyumu üzerinde durulmaya çalışıldı. Yolculuğun ve sürekli hareket hâlinde olmanın anlatıldığı bir şiirin okuma hızının da süratli olmasının tesadüf olmadığı tespit edildi. Dolayısıyla, şairin bilinçli olarak ahenkli bir şiir yazarak yolculuğun ritmini şiirini okuyan okuyucuya aktarmayı amaçladığı görüldü

Kaynaklar

- Akpınar, S. (2019). "Attila İlhan Şiirinde Klasik Türk Musikisi Makamları". *Mediterranean Journal of Humanities*, 9 (2), 69-79.
- Aksu, C. (2008). "Attilâ İlhan'ın Şiirlerinde Klasik Türk Edebiyatının Etkileri", 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) Edebiyat Bilimi Sorunları ve Çözümleri. Ankara, 105-122,
- Aktaş, H. (2004). *Klasik Türk Şiirinde Edebî Sanatlar*, Ankara: Yort Savul Yayınları.
- Bilgegil, K. (1980). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Çelik, Y. (2007). *Şubat Yolcusu Attilâ İlhan'ın Şiiri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eralp, H. V. (1964). "Felsefede ve Güzel Sanatlarda Ahenk". *Felsefe Arkivi*, 15, 3-18.
- Genç, İ. (2009). "Divan Şiirinin Ahenk Unsurlarının Biçimci Yaklaşım ile Değerlendirilmesi". Adıyaman Üniversitesi Ulusal Eski Türk Edebiyatı Sempozyumu 15-16 Mayıs 2009. Adıyaman, 299-310.
- Gözükaraoğlu: (2011). *Attilâ İlhan'ın Şiirlerinin Dili*. [Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Edirne.
- İleri, S. (2002). *Nam-ı Diğer Kaptan Attila İlhan'ı Dinledim*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İlhan, A. (2001). *Kimi Sevsem Sensin*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- İlhan, A. (2011). *Sisler Bulvarı*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- İlhan, A. (2015). *Hangi Edebiyat*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kaplan, H. (2017). *Bâkî'nin Ses Dünyası*. İstanbul: DBY Yayınları.
- Kılıçarslan, V. (2023). *Eskinin Gözüyle Yeniye Bakmak Yeni Türk Şiirinde Şeyh Galib Esintisi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Kozlu, Z. G. (2018). "Attila İlhan'ın Şiirlerinde Divan Şiiri Geleneğinin Etkisi Var mıdır?". *JSHSR*, 5, 4816-4825.
- Külekçi, N. (2005). *Açıklamalar ve Örneklerle Edebî Sanatlar*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Macit, M. (1996). *Divân Şiirinde Âhenk Unsurları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Oğuz, O. (2017). "Şaire Karşı Şiir, Niyete Karşı Metin: Attilâ İlhan'ın 'Tarz-ı Kadim' Şiirinde Gelenek". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6 (7), 152-162.
- Oktay, A. (1983). *Yazılanla Okunan*. İstanbul: Yazko Yayınları.
- Saraç, M.A.E. (2022). *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belagat*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Selçuk, B. (2009). "Divan Şiirindeki Ses ve Ahenkle İlgili Sanatlara Genel Bir Bakış". Adıyaman Üniversitesi Ulusal Eski Türk Edebiyatı Sempozyumu 15-16 Mayıs 2009. Adıyaman, 483-491.
- Sutay, H. ve Doğan, S. (2015). *Kaybolan Şiir*. Ankara: Cümle Yayınları.
- Şimşek T. (2006). "Türk Şiirinde Ses ve Ritm Konusuna Yeni Bir Yaklaşım". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 29, 145-168.

Yazar Katkıları: **Tek Yazar** Fikir - Tasarım Denetleme- ; Kaynaklar- ; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi ; Analiz ve/veya Yorum -; Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan ; Eleştirel İnceleme

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: **Sole Author** Concept -; Design-; Supervision-Resources; Data Collection and/or Processing; Analysis and/or Interpretation; Literature Search- ; Writing Manuscript-; Critical Review

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: -

Âşık İbrahim Lek'in Hayatı, Edebi Kişiliği ve Şiirleri Üzerine Bir İnceleme

A Study on the Life, Literary Personality and Poems of Âşık İbrahim Lek

Damlanur
KÜÇÜKYILDIZ GÖZELCE ¹

¹Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Rize, Türkiye
e-mail: damlanur.kucukyildiz@hotmail.com

Geliş Tarihi/Received: 3.6.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 12.9.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Damlanur KÜÇÜKYILDIZ GÖZELCE
damlanur.kucukyildiz@hotmail.com

Atrf /Cite this article:
Küçükıldız Gözelce, D. (2024). Âşık İbrahim Lek'in Hayatı, Edebi Kişiliği ve Şiirleri Üzerine Bir İnceleme. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 94-120.

Öz

Türkiye'nin birçok yerinde olduğu gibi Hatay'da da âşıklar yetişmiş ve beslendikleri kültürel havzanın birikimiyle âşıklık geleneğinin örneklerini vermişlerdir. Hatay'da yetişmiş âşıklardan biri de daha önce literatürde adına rastlamadığımız İbrahim Lek'dir. İbrahim Lek, Hatay'ın Kırıkhan ilçesinde doğup hayatının önemli bir kısmını bu ilçeye bağlı Delibekirli köyünde geçiren âşıklardan biridir. Bu çalışmanın amacı; İbrahim Lek'in hayatı ve edebi kişiliği hakkında bilgi vererek tespit edilen şiirlerini literatüre kazandırmaktır. Bu kapsamda Milli Kütüphane El Yazması ve Nadir Eserler Bölümü Yazmalar Koleksiyonunda Âşık İbrahim Lek adıyla 06 Mil Yz Müs 134 yer numarasıyla kayıtlı olan Latin alfabesiyle kaleme alınmış defterdeki şiirler ve ayrı bir kitapta oğluna ait şiirler arasında yer alan âşığın 1 adet şiiri çalışmaya dâhil edilerek bu şiirler şekil ve muhteva açısından incelenmiştir. Eldeki defter ve araştırmalarımız neticesinde âşığın hayatı hakkında birtakım bilgilere ulaşıldığı gibi şiirlerinin içeriği de incelenmiş, bu inceleme neticesinde âşığın şiirlerinde ele aldığı on adet konu tespit edilmiştir. Hece vezniyle şiirlerini kaleme alan İbrahim Lek, şiirlerinde ele aldığı konularla duygu ve düşüncelerini açık, anlaşılır, sade bir dille ifade etmiş, sanat anlayışını, dünya görüşünü bu ürünlerle yansıtmayı başarmıştır. Çalışmanın "Ekler" kısmında âşığın defterde yer alan şiirleri yazıldığı sıraya göre verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halk Şiiri, Âşıklık Geleneği, Hataylı Âşıklar, Âşık İbrahim Lek, Şiir.

Abstract

As in many places in Türkiye, minstrels were also trained in Hatay, and examples of the minstrel tradition were given, including the accumulation of the cultural basin they were nourished by. One of the minstrels who grew up in Hatay is İbrahim Lek, whose name we have not come across in the literature before. İbrahim Lek is one of the minstrels who grew up in Delibekirli village of Kırıkhan district of Hatay. Although the name of İbrahim Lek's son is mentioned in the sources with his poetry, his father was not as lucky as his son in this regard. From this point of view, the aim of the study is to give information about İbrahim Lek's life and literary personality and to bring his poems to the literature. In this context, the poems in the notebook written in Latin alphabet, which is registered under the name Âşık İbrahim Lek with the place number 06 Mil Yz Müs 134 in the Manuscripts Collection of the National Library Manuscript and Rare Works Department, and one poem of the minstrel, which is among the poems of his son in a separate book, were included in the study and these poems were analyzed in terms of form and content. As a result of the notebook and our research, some information about the minstrel's life was reached, and the content of his poems was examined. Consequently, ten subjects the minstrel dealt with in his poems were identified. İbrahim Lek, who wrote his poems in syllable meter, expressed his feelings and thoughts in a clear, understandable, simple language with the subjects he dealt with in his poems, and managed to reflect his understanding of art and world view through these products. In the "Appendices" section of the study, the poems of the minstrel in the notebook are given in the order in which they were written.

Keywords: Folk Poetry, Minstrel Tradition, Minstrels from Hatay, Minstrel İbrahim Lek, Poetry.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Başlangıç tarihi konusunda net bir bilgiye sahip olunamasa da âşıklık geleneğinin eski dönemlerdeki ozan-baksı geleneğinin bir devamı olduğu, araştırmacılar tarafından kabul görmüştür (Köprülü, 1989: 57-71; Çobanoğlu, 2000: 129). Ozan-baksı geleneğinin 16. yüzyıldan itibaren yerini âşıklık geleneğine bıraktığı da bu bağlamda kabul edilmektedir. Yine araştırmacılara göre âşık edebiyatının ortaya çıkışı ve gelişim çizgisini belirlemek oldukça güçtür. Bu güçlüğü oluşturan çok sayıda etmen vardır. Ancak 16. yüzyıldan itibaren günümüze kadar geleneğin seyri konusunda detaylı bilgiler elde edebilmekteyiz (Çobanoğlu, 2000: 129, 130; Düzgün, 2014: 287). 16. yüzyıldan günümüze kadar bu geleneğin temsilcisi konumunda birçok âşık yetişmiştir. Bu âşıklar gelenek içerisinde edindikleri yerle, ortaya koydukları şiirlerle, âşıklık geleneğinin gelişmesine katkı sunmuşlardır. Bu bağlamda tespit edilen her âşık, âşıklık geleneğinin durumu, âşığın bulunduğu çevredeki yetişme ortamı, icra geleneği vb. birçok husus hakkında bilgi verecektir.

Türkiye'nin kültür atlasında âşıklık geleneği bazı bölgelerde yoğunlaşmış, bu bölgelerde gelenek bir okula dönüşmüştür. Geleneğin Türkiye'nin birçok ilinde önemli bir yere sahip olması gibi Hatay da âşıklık geleneğinin yoğun olarak karşımıza çıktığı yerlerden biridir (Yakıcı ve Sarıtunç, 2019: 1016). Hatay'daki âşıklık geleneğinin göç yoluyla gelen Oğuz boylarının bölgede yerleşik yaşama geçmesiyle oluştuğu söylenebilir (Aras, 2022: 70). Hataylıların yazdığı şiirlerin ilk örnekleri, 20. yüzyılın ilk yarısında karşımıza çıkar (Tekin, 1993: 13). Dört Yol, İskenderun, Reyhanlı, Kırıkhan, Belen ve Ceylanlı köyüyle (Yakıcı ve Sarıtunç, 2019: 1016) âşıklık geleneği Hatay'da ilk zamanlardan bugüne varlığını devam ettirmiştir. Hatay'ın ilçelerinden Kırıkhan, geçmişten bu yana yetiştirdiği âşıklarla öne çıkan yerlerden biridir. "Âşık İsmail, Âşık Kara Mustafa, Akarcalı İnce Arap, Akarcalı Karaca Osmanzade Ahmet Ağa (Kul Ahmet), Ceylanlı İsmail Hakkı Konyalı (Sefil Molla), Ceylanlı Âşık Ali Köse, Ceylanlı Âşık Hacı, Sefil Molla'nın kardeşi Âşık Hasan, Delibekirli Kul Mehmet, Hassa Tiyek köyünden Tatar Fakı'nın oğlu Mustafa, Karamağaralı Kırmızı Yusuf'un oğlu Deli Hüseyin, Yayladağı Şumracıklı Kamil Efendi (Sariates), Yusuf Lek (Bahadır, 2017: 26)", doğduğu yer olan İskenderun'dan sonrasında Kırıkhan'a geçen Âşık Avcı Osman (Demirci, 2023: 4) ve Hafız Hoca¹ gibi birçok âşık yetiştirmiş olan Kırıkhan, köyleriyle geleneğin bugün de yaşamaya devam ettiği yerlerden biridir. Hatay'ın Kırıkhan ilçesine bağlı Delibekirli köyünde yetişen âşıklardan biri de İbrahim Lek'dir. Kaynaklarda hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılamayan şairin şiirlerine Milli Kütüphane'de bir defter içerisinde rastlanması, Hataylı âşıklara bir yenisini eklemek ve geleneğin Hatay'daki durumunu daha iyi gözlemleyebilmek açısından önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın amacı; 20. yüzyıl âşıklarından Âşık İbrahim Lek'in şiirlerinin tespit edilerek incelenmesi, âşığın gelenek içerisindeki yerinin ortaya konulmasıdır. Araştırmanın yöntemi ise doküman analizine dayanmaktadır. Âşık İbrahim Lek'in şiirlerine Millî Kütüphane El Yazması ve Nadir Eserler Bölümü Yazmalar Koleksiyonunda Âşık İbrahim Lek adıyla 06 Mil Yz Müs 134 yer numarasında kayıtlıdır. Yazı türü Latin Alfabeli El Yazması türü olup metin çizgili defter kâğıdına yazılmıştır. 51 yapraktan oluşan defterin ilk sayfasında âşığın ölüm nedenine ve kişiliğine dair çok kısa bir not düşülmüştür. Âşığın deftere kayıtlı toplam 16 adet şiiri mevcuttur. Ancak Hasan Avcı tarafından yayımlanan oğluna ait şiirler arasında da âşığın 1 şiirine yer verilmiştir. Dolayısıyla çalışma içerisinde âşığa ait olduğu bilinen 17 adet şiir üzerinde durulmuştur. Milli Kütüphaneye kayıtlı olan defterde âşığın şiirleri dışında 21. sayfadan 25. sayfaya kadar Âşık Mustafa isminde Elbistanlı biri, Kul Mustafa mahlasıyla, 26-30. sayfalar arasında Elbistanlı Hacı Ahmet Çıtak isimli bir âşığın mecliste kavga eden vekillere söylediği bir şiir, 33. sayfadan 51. sayfaya kadar Âşık Meryem'in şiirleri yer almaktadır. Çalışma içerisinde bu şiirlere yer verilmemiştir. Şiirler içerisinde 12.² ve 13. sırada yer alan şiirler farklı bir mahlasla yazıldığı için İbrahim Lek'in olup olmadığı konusunda bunlara temkinli yaklaşılması gerekir. Ancak bilhassa 13. şiirin başka bir şaire ait olduğu konusunda net bir bilgiye sahip olmadığımız için bu şiirlere de âşığın şiirleri içerisinde yer verilmiştir.

¹ Şiirleri üzerine yaptığımız bir inceleme tarafımızca tamamlanmak üzeredir.

² Eldeki bilgilerden hareketle bu şiirin Maraşlı Âşık Mustafa Zülkadiroğlu isimli başka bir şaire ait olduğu görülmektedir (Alparslan ve Yakar, 2008: 129).

Şiirler verilirken Milli Kütüphanede tespit edilen defterdeki şiir sırası takip edilmiştir. Aynı zamanda şiirlerin diline müdahale edilmemiş, yalnızca yazım sırasında özel isimlerde karışıklığı gidermek açısından kesme işareti kullanımına ve bu kelimelerin büyük harfle yazımına dikkat edilmiştir. Çalışmada söz konusu 17 şiir, şekil ve muhteva açısından incelenmiştir. Çalışma içerisinde tarafımızca verilen numaralar şiirlerin sıra numarasını göstermektedir. Âşığın hayatı hakkında ise sözlü kaynaklardan iki kişiyle iletişime geçilebilmiş, bu kişilerden yalnızca birinden detaylı bilgi alınabilmıştır. Bu kişi ise kişisel bilgilerini paylaşmak istememiştir. Âşığın hayatı hakkındaki diğer bilgilere defterde yer alan notlar, bir web kaynağı ve şiirlerinden hareketle ulaşılabilmektedir.

1. Hayatı

Âşık İbrahim Lek'in hayatına dair elde yeterli bilgi mevcut değildir. Hataylı âşıklar üzerine yapılmış çalışmalarda âşığın adına yer verilmemesi, bu durumun nedenlerinden sayılabilir. Her ne kadar âşığın hayatı hakkında birtakım bilgilere ulaşabilmek için ailesi ve yakınlarıyla iletişim kurulmaya çalışılsa da 6 Şubat depreminden dolayı aileden birçok kişinin farklı şehirlere göç ettiği bilgisi alınmış, köye gidilse de görüşme yapmamızın imkânsızlığı üzerinde durulmuştur. Sosyal medya üzerinden de âşıkla akraba olduğunu düşündüğümüz kişilerle bağlantı kurulmaya çalışılmış, ancak bir iki kişi hariç, kimse tarafımıza dönüş yapmamıştır. Bunda âşığın ölümüne dair şiir defterinde verilen "Bir kumarbaz kardeşi oğlu var idi. Hiç yere amcasını vurdu." bilginin de etkili olduğu düşünülebilir. Tüm bu problemlere rağmen hakkında sınırlı da olsa birtakım bilgiler elde edilmeye çalışılmıştır.

Âşığın Lek aşiretinden olduğu, bu aşiretin atalarının Orta Asya'dan göç ettiklerini, âşığın Lek Türklerinden³ olduğu ve Orta Asya'dan Anadolu'ya geldikleri kaynak kişi tarafından söylenmektedir.⁴ Çadırlarda yaşayarak göç eden dokuz kardeşin dokuz deve yüküyle, hayvanları otlatarak birbirinden ayrıldıkları bilgisi de kaynak kişi tarafından ilave edilmiştir. Daha sonra bu aşiretin Adana/ Kozan'dan Delibekirli köyünün de içinde olduğu yerlere göç ettikleri söylenmektedir (KK. 1).

Âşığın hayatına dair araştırma yaparken ulaşabildiğimiz, Kırıkhanlı âşıklardan bahseden, şu an için erişimi olmayan bir web sitesinde İbrahim Lek'in Murtaza ailesinden Bostan'ın 4 çocuğundan en küçüğü olduğu, çocukken yetim kaldığı, ağabeylerinin himayesinde büyüdüğü belirtilmektedir. Âşığın doğum tarihine dair elimizde bir bilgi olmasa da aynı sitede 1315 (1899) yılında doğduğu bilgisi yer almaktadır.⁵ Bu kaynaktaki bilgilerin yanı sıra hem mevcut şiir defterinden hem de sözlü kaynaklardan hareketle Hatay'ın Kırıkhan ilçesinden olduğu, orada doğup Delibekirli köyünde yaşadığı, hayatının önemli bir kısmını Delibekirli köyünde geçirdiği bilinmektedir. Âşığın eğitime dair de elde kısıtlı bilgiler mevcuttur. Okuma yazması olduğu, beşinci sınıfı bitirdiği sözlü kaynaklardan hareketle bilinmektedir (KK. 1). Âşığın eğitim durumuna dair şiirlerinden hareketle de bir yorumda bulunulabilmektedir. Şiirlerinde toplumsal konularda duyarlılığı, dini konulardaki bilgisi, kullandığı kelime çeşitliliği onun belli bir eğitime sahip olduğunu ortaya koyar niteliktedir.

Âşığın meslek hayatına dair ise kısıtlı bilgilere ulaşılmıştır. O dönemde beşinci sınıfı bitirenlerin öğretmenlik yapabilmelerinden kaynaklı olarak âşığın öğretmenlik yaptığı mevcut bilgiler arasındadır (KK.1). Bu konuda yukarıda bahsedilen kaynak ise Lek'in 1939 yılında Soğuksu köyünde Maarif Vekâletince açılan öğretmenlik kursuna katıldığı, 6 aylık kurs sonucu eğitimci olduğu, Karataş köyünde öğretmenlik yaptığı ve bu görevinden 1945 yılında ayrılarak köyünde çiftçiliğe başladığı bilgisini vermektedir.⁶ Sözlü kaynaklar âşığın bir dönem muhtar olduğunu da dile getirmektedirler (KK.1, KK.2).

Âşığın kişiliğine dair ise birkaç husustan bahsetmek mümkündür. Fiziksel olarak orta boylu, zayıf yapılıdır. Çevresinde misafirperver olarak bilinen âşık, Adana'dan ve civar illerden misafir geldiğinde onları konağında en güzel şekilde ağırlamaya çalışan biridir. Şiir defterinin girişinde verilen bilgiye göre ise çevresinde sevilen ve sayılan bir kişidir. Kesin bir bilgi olmasa da kaynak kişinin ifadesine göre çevresinde İbiş olarak tanınır (KK. 1).

³ Leklerin önemli bir kısmı kendilerini Türk olarak tanımlamaktadır. Bazı Lek aşiretlerinin içerisinde Türkmen oymakları bulundurduğu kaynaklarda yer almaktadır (Gökpinar ve Geliş, 2016: 378, 510).

⁴ Kaynak kişi, adının paylaşılmasını istememiştir.

⁵ URL 1

⁶ URL 1

Âşığın evlilik hayatına dair edindiğimiz bilgilere göre İbrahim Lek iki evlilik yapmıştır. Bu iki evlilikten toplamda 15 çocuğu⁷ olan âşığın ilk eşinden olan çocuklar hayatta değildir. İkinci evliliğinden 7 çocuk (4 erkek, 3 kız) sahibi olan âşığın bugün hayatta olan altı çocuğu vardır (KK.1). Vefat eden çocuklarından biri kendisi gibi şair olan Yusuf Lek'tir. Âşığın oğullarından birinin Yusuf Lek olduğunu Yusuf Lek'in şiir kitabında şiirlerinin bazısının altına düşülen notlardan yola çıkarak tespit etmek mümkündür.

İbrahim Lek'in ölüm tarihine dair elimizde herhangi bir kesin bilgi yoktur. Ancak tahmini olarak 1969 yılında vefat ettiği sözlü kaynaklardan tespit edilse de (KK.1) Kırıkhanlı âşıklar hakkında bilgi verilen bir sitede âşığın 1977 yılında öldüğü belirtilmektedir.⁸ Ölüm nedeni ise hem sözlü kaynaklardan edinilen bilgilere bakıldığında hem de âşıkla ilgili Milli Kütüphanede kayıtlı defterin içinde yazan bilgilerden hareketle birbirini doğrular niteliktedir. Bu bağlamda âşığın tarlayı ekip biçme meselesi yüzünden yeğeniyle arasının açıldığı ve bu olaydan kaynaklı bir inatlaşma yüzünden öldürüldüğü bilinmektedir (KK.1). Âşığın şiirlerinin yazılı bulunduğu defterin girişinde bu bilgiye şu şekilde yer verilmektedir: "Bir kumarbaz kardeşi oğlu var idi. Hiç yere amcasını vurdu. Bütün çevre acıdı. Ruhuna rahmet okudu. Bu yazdığımız eserler İbrahim Lek'den ehl-i salat bir adem idi."

2. Edebi Kişiliği

Âşığın yetişme ortamına dair elde mevcut bilgiler olmasa da geleneğin canlı olarak yaşatıldığı bir ortamda yetiştiği, Hataylı âşıkların birbirleriyle yüz yüze olmasa bile mektuplaşarak atıştığı bir ortamda geleneği icra ettiği bilinmektedir. Aynı zamanda âşığın ailesinde birçok kişinin şairlik yeteneği bulunması, torununun ve oğlu Yusuf Lek'in de şairlik yeteneğinin olması, İbrahim Lek'in usta-çırak ilişkisi içerisinde yetişmemiş olsa dahi, çevreden etkilendiği, şairlerin bulunduğu bir ortamda yetiştiğini ve bu durumun onun edebi kişiliğinin gelişimine etki ettiği söylenebilir. Âşığın şiirlerinde yoğun olarak işlenen konulardan biri olan dinî-tasavvufi konularla ilgili yazdığı şiirlere bakıldığında dini-tasavvufi muhitlerin de şairliğine etki eden, onu besleyen hususlar arasında olduğu görülmektedir. Âşığın şiirlerinde Türklük vurgusu da öne çıkan hususlardandır. O, dünya durdukça Türklüğün var olmasını isteyip bunu şiirleriyle vurgulayan milli ve manevi değerleri öne çıkarmak isteyen bir kişiliktir.

Âşığın saz çaldığına ve badeli bir âşık olduğuna dair ise elde herhangi bir bilgi mevcut değildir. Geleneğe göre âşıkların şiirlerinin son dörtlüğünde bir mahlas kullanmaları söz konusudur. Şiirlerin kim tarafından söylendiğinin bilinmesi ve şiirlerin karışmasının önüne geçilmesi endişesinden ortaya çıktığı anlaşılan tapşırma veya mahlas, âşıkların şiirlerinin günümüze ulaşmasını sağlamıştır (Artun, 2014: 64). İbrahim Lek'in şiirlerine baktığımızda âşığın şiirlerinde mahlas kullandığı görülecektir. İbrahim Lek, şiirlerinde Kul İbrahim, Kul Âşık, İbrahim mahlaslarını kullanmakla birlikte çoğunlukla Kul Âşık mahlasına yer vermiştir.

3. İbrahim Lek'in Şiirlerinde Şekil ve Muhteva

Bu başlık altında İbrahim Lek'in şiirleri nazım birimi, nazım biçimi, ölçü, kafiye, redif vb. şekil bakımından incelenecektir. Muhteva açısından ise hangi konularda şiirleri olduğu, şiirlerinde temas ettiği hususlar, kullandığı anlatım teknikleri, deyimler, yöresel kelimeler vb. üzerinde durulacaktır.

3.1. Şekil Özellikleri

Halk şiirinde şekil denince dışa ait unsurlar akla gelmelidir. Bu unsurlar ise kafiye örgüsü, nazım birimi, vezin ve şiirin hacmidir (Oğuz, 1993: 15). İstisnaları olmakla birlikte koşma nazım şeklinin en az 3 en çok 5 dörtlükten, destan nazım şeklinin ise en az 5 veya 7 ile başlayıp sınırsız dörtlük sayısına sahip olmasından hareketle (Çobanoğlu, 2000: 13-15) İbrahim Lek'in şiirlerini şekil bağlamında bir tasnife tabii tutmamız durumunda âşığın şiirlerinin koşma nazım şekliyle yazılmış olmasına rağmen biçim (hacim) ve üslup olarak genellikle destan şeklinde yazıldığı görülmektedir (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17). Âşığın (1) ve (11) numaralı şiirleri ise koşmadır.

İbrahim Lek'in şiirlerinin şekil özelliklerine bakıldığında koşma nazım şeklinin üç farklı kafiye örgüsü karşımıza çıkmaktadır. Tespit edilen 17 şiirin içinde 13 şiirde yoğun olarak aaab/ cccb/ dddb (1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14,

⁷ Mevcut kaynak bu bilgiyi doğrular niteliktedir.

⁸ URL 1

15, 17) kafiye örgüsü kullanıldığı görülmektedir.

Bunun yanında abcb/dddb/eeeb (5, 16) kafiye örgüsüne de âşığın şiirlerinde rastlanmaktadır. Âşığın şiirlerinde abab/cccb/dddb (12, 13) şeklindeki kafiye örgüsüne de yer verdiği görülmektedir.

Ölçü

Âşık, şiirlerinde halk şairlerinin şiirlerini yazarken yaygın olarak kullandığı hece ölçüsünü kullanmıştır. İbrahim Lek'in şiirlerinde 11'li ve 8'li hece ölçüsünün kullanıldığı görülmektedir. 11'li hece ölçüsüyle yazılan şiirlerinin numarası şu şekildedir: 1, 2, 3, 5, 7, 9, 12, 13, 14, 15.

8'li hece ölçüsünün kullanıldığı şiirlerinin sıra numarası ise şöyledir: 4, 6, 8, 10, 11, 16, 17.

Âşığın 11'li hece ölçüsünü şiirlerinde daha fazla kullandığı görülse de (10 şiirle) 8 heceli şiirlerinin (7 şiir) sayısı da 11 heceli olanlara yakındır. Bu durum göstermektedir ki âşığın şiirlerini yazarken hece ölçüsünde özellikle tercih ettiği bir hece sayısı yoktur. İbrahim Lek, şiirlerinde 8'li ve 11'li hece ölçüsü kullanmakla birlikte bazı şiirlerinin mısraında hece sayısı bakımından eksiklikler vardır.

Kafiye ve Redif

Kafiye nazım şekillerinin tespitinde önemli bir unsur olarak karşımıza çıktığı gibi sözlü kültür ürünlerinin kolayca ezberlenmesi ve hafızalarda yaşatılması için de önem arz etmektedir (Bekki, 2008, s. 56). İbrahim Lek'in şiirleri kafiye açısından çeşitlilik arz etmektedir. Şiirlerinin geneline bakıldığında yarım, tam ve zengin kafiyenin yanı sıra çeyrek olarak ifade edilmekle birlikte yarım kafiye içerisinde değerlendirilen kafiyenin de şiirleri içerisinde yer aldığı görülmektedir.

Yarım Kafiye

Halk şiirinde esas kulak için kafiye olduğundan en küçük ses benzerlikleri bile kafiye olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda l, n, r, s, ş gibi seslerle şiirde ses benzerliği kurularak kafiye oluşturulmuştur (Artun, 2012, s. 63). Âşığın şiirlerinde buna örnek oluşturacak ses benzerlikleri görülmektedir. Aşağıdaki şiirde -l ve -n sesleriyle çeyrek kafiye oluşturulmuş olsa da çeyrek kafiyenin de araştırmacılar tarafından genellikle yarım kafiye içerisinde değerlendirildiğini göz önünde bulundurarak bu seslerle oluşturulmuş kafiyeleri yarım kafiye başlığı altında değerlendirmek uygun bulunmuştur. Şiirdeki -lar eki ise redif olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ağlaşıyor yetim dullar

Hep araba doldu yollar

İnsan değil hep hayvanlar

Ağlaşdı mallar efendim (8).

Yarım kafiye, âşığın şiirlerinde çokça rastlanan bir kafiye çeşididir. Aşağıdaki şiirin 1. 2. ve 3. mısraında -l'ler yarım kafiye, -ur mu/ir mi'ler ise rediftir:

Yörü ahmak dediklerin olur mu

Ölü adem hiç işidir bilir mi

Şu dünyadan giden geri gelir mi

Ruhu gitmiş ceset yerde ölü yar (7)

Aşağıdaki şiirin ise 1., 2. ve 3. dizesindeki ise -k'ler yarım kafiye, -dı'lar ise redif olarak kullanılmıştır.

Bakdım gidişatı içimi yakdı

Çeşit çeşit düzen her şeyler çıkdı

Herhal şu dünyadan bereket kalkdı

Geçim çok zorlaşdı dar oldu gitdi (9).

Tam Kafiye

Aşağıdaki şiirin 1. 2. ve 3. dizesindeki -öz'ler tam kafiye, -üme'ler ise redif olarak kullanılmıştır:

Aman Allah darıldın mı sözüme

Ateş saldın yanar gider özüme

Gecelerde uyku gelmez gözüme

Aciz koydun konu komşu eli yar (7)

Aşağıdaki şiirin 1. 2. ve 3. mısraındaki -an'lar tam kafiye, -ın'lar ise redif olarak kullanılmıştır:

Kul aşığım kalmaz hanın

Sıkılmasın boşa canın

Nice vezir Süleyman'ın

Adı sanı batdı efendim (10)

Zengin Kafiye

Aşağıdaki şiirin 1. 2. ve 3. mısraında -ane'ler zengin kafiye olarak kullanılmıştır.

Kaynıyor durmadan patrikhane

Papası kupası hepi bahane

Yetmez mi bunların yediği nane

Esaslı hesabı soralım bugün (12)

Aşağıdaki şiirin 1. 2. ve 3. mısraında -ara'lar zengin kafiye oluştururken -nı'lar rediftir.

Hanımınla açmayasın aranı

Ondan başka kimler sarar yaranı

Eyi düşün muhafaza et paranı

Şimdi rağbet parayınan puldadır (14).

3.2. Muhteva

Bir âşık, içinde kendisi için önemli bir yer eden, duygularını açığa vurma ihtiyacı doğuran hemen her konuda şiir söyleyebilir. Bu durum gelenek içinde yetişen âşık için zor değildir. Âşıklar için özellikle askerlik, Avrupa, Almanya, cumhuriyet, gençlik, göç, gurbet duygusu, din, sıla hasreti, ülke bütünlüğü, Kıbrıs meselesi, protesto, ordu gibi toplumsal ve ferdi konuları şiirlerine yansıtmaları, bu konularda söylediklerini geniş kitlelere duyurmaları onları ayakta tutan meselelerdir (Özarlan, 2001: 171, 172). Bu anlamda aşk ve sevda konusu âşıkların şiirlerinde en çok yer verdiği konu olmakla birlikte âşığın bulunduğu dini ve sosyal çevrenin şiirlerin muhtevasını belirleme konusundaki önemi de yadsınamaz.

Şiirlerinde Ele Aldığı Konular

İbrahim Lek, şiirlerinde çeşitli konulara yer vermiştir. Onun şiirlerinde aşk, ayrılık, gurbet, ölüm önemli bir yere sahip olsa da onun dini konularda daha yoğun bir duygu birikimi olduğunu söylemek gerekir. Âşık, yaşadığı dönemin toplumsal problemlerini de dikkate almış, bu problemler karşısında halkın yaşadığı çaresizliği en saf biçimde şiirlerine yansıtmıştır. Onun şiirlerinde yer verdiği konuları aşağıdaki gibi başlıklandırmak mümkündür.

Aşk/ Sevda Konulu Şiirler

Âşk/ sevda, neredeyse her âşığın şiirlerinde değinmeden geçemeyeceği bir konudur. Şairler az ya da çok olacak şekilde aşktan bahsederler. İbrahim Lek'in şiirlerine baktığımızda onun işlediği konular içerisinde aşka çok fazla yer vermediği görülmektedir. Yalnızca bir şiirinde (11. şiir) aşktan/sevdadan bahsettiğini söylemek mümkündür. Âşığın bu şiiri de aslında ölen hanımı için söylediği bilinmektedir. Dolayısıyla bu şiiri ölüm konulu şiirler içerisine dâhil etmek mümkün olmakla birlikte şiirde sevdadan bahsedilmesi dolayısıyla bu başlık altında değerlendirmek daha uygun görülmüştür.

Âşık, şiirinde sevdanın zorluğundan bahsetmekte ve yârin sevdasından yanıp tutuştuğunu, sevdiğinin arkasından gözyaşı döktüğünü dile getirmektedir. Âşığın bu derdini, hâlini ise kimse anlayamaz:

“Günde gelir sabağında dönerim
Sevda zordur çekmeyi kınarım
Yar sevdandan cayır cayır yanarım
Hiçbir kimse halimizden bilemez” (11)

Dini/Tasavvufi Konulu Şiirler

Hatay’da yetişen halk şairleri hem tasavvuf hem de âşıklık geleneğinin ürünlerinden örnek vermişlerdir (Kalaycıoğlu, 2011: 131). Âşığın şiirleri içerisinde ağırlık verdiği dini/tasavvufi konulu olanlardır. İbrahim Lek’in elimizde sayıca az bulunan şiirleri içerisinde 4 adet şiirde dini konuların yoğun bir şekilde işlendiği görülmektedir. Dini tasavvufi konulu şiirleri içerisinde değinilen hususlardan biri “Ali sırrı”dır. “Ali sırrı” Alevi Bektaşî geleneği içerisinde sık rastlanan motiflerden biridir. Tasavvufta önemli bir yeri olan “Nur u Muhammediyye” anlayışının bu kültür içinde anlam kazanmış hâlidir (Erdem, 2020: 353). İbrahim Lek de şiirlerinde, görülen bir ayıp veya günahın örtülmesi gerektiğini, görülmeyenin ise zaten hiç söylenmemesi gerektiğini dile getirir ve bu minvalde sırrın Ali sırrı olduğuna, beyan eylememek gerektiğine vurgu yapar:

“Boy vermiyen suya enip boylama
Gördüğün ört görmediğin söyleme
Sır Ali sırrıdır beyan eyleme
Sır saklayan bir Allah’ım var benim” (1)

Söz konusu şiire bakıldığında âşığın Alevi-Bektaşî geleneğine yakınlığı akla gelse de şairin tek bir şiirinde bu durumun karşımıza çıkması, bu yorumun doğru olmayacağı kanaatini uyandırmaktadır. Hz. Ali’nin Hz. Peygamberle aralarında geçen bir konuşmaya binaen “sır” ile ilgili anlatılarda doğrudan ya da dolaylı olarak konusunun geçmesi dolayısıyla adının bu rivayetle bağlantı kurularak sembolik anlamda kullanıldığı düşünülebilir.

Âşığın 3 numaralı şiirinde ise kimisinin yolunu şaşırdığı, kiminin malını haramdan sağladığı, Allah’ın kibri sevmediği, sabredenleri hayırla mükâfatlandığı, herkesin eninde sonunda kabre bakan bir karanlık günü olacağı söylenir. Şiirde yine bize bahşedilen ruhun emanet olduğu, Allah’a her gün şükretmemiz gerektiği ifade edilerek dünyanın geçiciliğinden dem vurulur, anne ve babaya asi olanın Allah’ın ateşinden kurtulamayacağı söylenir:

“Kul aşığım derde deme yalanı
Dillerini sokar azap yılanı
Anaya babaya asi olanı
Allah ateşine yakıp gidiyor” (2).

Âşık, şiirinde yine Allah’ın yalancıyı ve yalanı sevmediğini, mahşer günü hain kulların murada erişmeyecekleri, burada ağlayanın ahirette kurtulacağını söyler. Şiirde, ağaçlar, dallar, güller, ballar ve sellerin yani tabiatın bile Allah diye ağlaştığını söyler:

“O Allah’dır hocaların hocası
O tanrıdır yücelerin yücesi
Ağaçlar yalvarır kadir gecesi
Dallar bile Allah diye çağırır” (3)

Âşığın mahlasının geçmemesi nedeniyle ona ait olup olmadığı tam anlamıyla bilinmese de âşığın şiirleri arasında geçen ve üslup olarak da ona yabancı olmayan 13. şiir de dinî-tasavvufi konulu şiirler içerisinde değerlendirilebilir.

Âşığın şiirde dinin koyduğu yasaklara uyduğuna dair sözler karşımıza çıkmaktadır. Allah’ın adını ananın zorluk çekmeyeceği, günah olduğu için haram yemediği de şiirde değinilen konular içerisinde yer almaktadır. Âşığın şiirinde tevhide

yer verdiği görülmektedir. Şiirde yine Kur'an-ı Kerim'i hatmetmenin âşığın verdiği en büyük yemin olduğu söylenmektedir:

“Ulu tanrım birliğine inandım
Seni kalpde buluyorum çok şükür
Kur'anı hatmetmek en büyük andım
Din birliğin arıyorum çok şükür” (13)

Taşlama Konulu Şiirler

Âşığın şiirleri içerisinde 5 numaralı şiiri taşlama konulu şiirler içerisinde değerlendirilebilir. Söz konusu şiirin bilhassa ilk dördlüklerinin Âşık Seyrani'nin “Âlemde bir devir dönüyor amma/ Devr-i İngiliz mi Frenk mi bilmem” (Yüksel, 1987: 86) ile başlayan şiiriyle bire bir örtüştüğü görülmektedir. Âşığın bu anlamda Seyrani'nin şiirine nazire niteliğinde bir şiir yazdığı veya şiirleri deftere kaydedenin hafızasında yer eden şiiri İbrahim Lek'e attığı düşünülebilir. İlk husus göz önünde bulundurulursa İbrahim Lek'in sanatçı kişiliğinin oluşumunda Seyrani etkisi ortaya çıkmaktadır. Âşığın şiirinin ilk dördlüğünü küçük değişikliklerle Seyrani'nin şiirinden bire bir aldığı görülmektedir:

“Dünyada bir devran dönüyor amma
Devri İngiliz mi Frenk mi bilmem
Halı müşgül olana hak yardım etsin
Zulmü zalim göğe direk mi bilmem” (5)

Âşık, şiirinde dünyanın insan ile dolup taşığını, bozulduğunu, insanların birbirine düştüğünü, nice Süleymanların tacını tahtını terk ettiğini, dinden, imandan uzak pek çok kişinin türediğini, kadınların kılığına kıyafetine dikkat etmediğini dile getirmektedir:

“Şu dünya bozuldu ne kadar acı
Nice Süleymanlar terk etti tacı
Yaralarım azgın yokdur ilacı
Şu beni söyleden merak mı bilmem” (5)

Toplumun aksaklıklarından, düzenin bozulmuşluğundan bahseden felekten şikâyeti konu edinen şiirlerden biri de 9. şiirdir. Şiirde bereketin azaldığı, geçimin zorlaştığı, dünyadan bereketin kalktığından ve insanlığın bozulduğundan bahsedilmektedir:

“Kul aşığım derde gitmiyor sızı
Allah afatından korusun bizi
Karışmış erkeğe gelini kızı
İnsanlık bozuldu mal oldu gitdi” (9)

Dünyanın Geçiciliğiyle İlgili Şiirler

4 numaralı şiirinde şair dünyanın geçiciliğinden, bir gün her şeyin kara toprakla buluşacağından bahsetmekte, bu nedenle de insanın boş yere dünya için çaba harcadığını ifade etmektedir:

“Aman Allah ne bu çaban
Bir gün toprak olur oban
Hani benim anam babam
Ak sakallı pir nice oldu” (4)

Âşığın şiirlerinden biri taşlama niteliğinde olsa da dünyanın geçiciliği üzerinde yoğunlaştığı için şiiri bu başlık altında değerlendirmek doğru olacaktır. Âşık, şiirinde nicesinin ölüp mallarının geride kaldığını, kimsenin adının, namının bu dünyada kalmadığı, dünyada bir isim bırakmak istenirse bunun ancak aç doyurup yedirmekle

olacağını söyler:

“Yeri viran olmadı mı

Gören ipret almadı mı

Mirascıya kalmadı mı

Sevgili malları şimdi” (6)

Ağıt/Ölüm Konulu Şiirler

Âşığın eldeki şiirleri içerisinde ölüm konusu önemli bir yere sahiptir. Şiirlerinden biri de ölen hanımı için söylediği şiirdir. Şiirde dünyanın geçiciliği üzerine durulmakla birlikte âşığın asıl konusunun eşinden ayrılık olduğu anlaşılmaktadır. Onun ölümü üzerine dünyanın geçiciliğinden bahseden âşık, ölüm varken tarla, takım malın değersiz olduğundan bahseder:

“Şu dünyada ayrılması zor iken

Toprak oldu suna boylu yar iken

İnsan için acı ölüm var iken

Neylemeli tarla takım malı yar” (7)

İbrahim Lek’in ölüm konulu şiirleri içerisinde İnyet Mursal isimli birine yazdığı ağıt da vardır. Şiirde beyin ölümüyle dünyanın zindan olduğunu söyleyen âşık, ölenin arkasından dua ederek eşinin bulunamayacağından, arkasından ağlayanlardan, hatta insanların değil hayvanların bile ağladığından bahseder. Bu ağlaşmaları mahşer meydanına benzetir ve ölenin yaptığı iyiliklerden, yaptırdığı camilerden bahseder:

“O mu yolumu sapdırdı

Hatay bir şahin kapdırdı

Nice camiler yapdırdı

Meydanda surlar efendim” (8)

Âşık, İnyet Bey’e söylediği bir diğer ağıtta da ölen kişinin ardından Hatay’a büyük bir sızı düştüğünü, oğlunun kızının ağladığını, herkesin aslının çamurdan olduğunu, nice kimselerin öldüğünü, ölümün haktan geldiğini söyler:

“Hatay[a] düştü bir sızı

Ağlıyor oğlu ile kızı

Kırıkhan özledi sizi

Tabutundan duddu efendim” (10)

Tarihi Olaylarla İlgili Şiirler

Âşığın şiirleri içerisinde gösterilen, ancak Mustafa mahlasına yer verilen⁹, âşığın mahlasına yer verilmediği için temkinli yaklaşılması gereken 12. şiir, tarihi bir olayı konu edinmektedir. Şiirin yazılış tarihi ve hangi olay üzerine yazıldığı tam olarak anlaşılmasa da şiir, Türkiye ve Yunanistan arasında tarihi süreç içerisinde karşımıza çıkan çekişmeyi konu edinmektedir:

“Davran hey Mehmetçik hey hey günüdür

Kıprıs’ı Girid’i saralım bu gün

Harbin adı bize Türk düğünüdür

Allah Allah deyüp vuralım bugün” (12)

Muhtelif Şahsiyetler İle İlgili Şiirler

İbrahim Lek’in şiirleri içerisinde arkadaşına yazdığı bir şiir de yer almaktadır. Şiirin başında âşığın Mersin’de bir

⁹ Maraşlı Âşık Mustafa Zülkadiroğlu isimli bir şairin şiiriyle bire bir uyuşmaktadır (Alparslan ve Yakar, 2008: 129).

arkadaşına yazıldığı bilgisi vardır. Şiire bakıldığında sohbet havasında bir üslupla karşıdakine hâlini sorma ve kendi durumundan da karşıdakini haberdar etme durumu söz konusudur. Yani âşığın arkadaşına âdeta manzum bir mektup yazdığı görülmektedir. Şiirde arkadaşının mektubunu aldığını, yollarını gözlediklerini yazarak arkadaşına nasihatlerde bulunmakta, eşiyile arasını açmamasını, parasını iyi saklamasını söylemektedir. Şiirin devamında başka kişilerin de halinden arkadaşını haberdar etmektedir:

“Gürsel Hanım işlerini tutuyor
İhsan beyler perakente satıyor
Demircioğlu hemen topdan atıyor
O maneli heneklerin nerededir” (14)

Muhtelif Şehirlerle İlgili Şiirler

Âşığın şiirleri içerisinde İstanbul’u konu alan bir şiiri de vardır. Şiirde Yavuz’dan Fatih’ten beri İstanbul’un Türklerin yurdu olduğu, esirlik zincirini kırıp hürriyet kurduğu, düşmanı vatandan sürdüğü, yani İstanbul’un büyük bir tarihi geçmişe, köklü bir kültüre sahip olduğu vurgulanmaktadır:

“Kul aşığım de bak neler oldu
Vatanın içine düşmanlar doldu
Hep kızlar gelinler bir arslan oldu
Düşmanı vatandan sürdü İstanbul” (15)

Hayvanlarla İlgili Şiirler

Âşığın hayvanları konu alan bir şiiri de vardır. Şiirin konusu hayvanların veba olması/ hastalanması üzerinedir. Şiirde hayvanlara dert gelince baytara haber salındığı, milletin yüreğinin yandığı, bu dertten harmanların ortada kaldığı, herkesin ağlayıp perişan olduğu, sıranın sığıra, koyuna gelmesinden korkulduğu, yoğurt ve süttten bu sene umudun kesildiği söylenir:

“Kul aşığım hak gayıra
Sıra mı geldi sığıra
Dediler ki yanıkara
Nerde yoğurt süt bu sene” (16).

Hasretlik/Gurbet Konulu Şiirler

Âşığın şiirinde hasretlik/ gurbet konusu da yer etmiştir. Askerlik nedeniyle oğlundan ayrı kalmak zorunda olan âşik, aştan ekmekten kesildiğini söyleyerek dayanmanın zorluğunu dile getirir ve oğluna nasihatte bulunur:

“Vatan borcu yoktur suçun
Ben yanarım için için
Ahbebinla iyi geçin
Olma daim taşkın oğlum” (17).

Şiirlerin İçeriğinde Öne Çıkan Hususlar

Âşığın şiirleri incelendiğinde anlatım tekniği bakımında çeşitlilik karşımıza çıktığı gibi ikilemeler, dualar, deyimler, mahalli söylemler, renk sembolizmi gibi çeşitli yönlerden şiirlerinin içeriğinin zengin olduğu görülmektedir:

Doğrudan Anlatım

İbrahim Lek, şiirlerinde genellikle doğrudan anlatım tekniğinden yararlanmıştır:

“Eski gidişatın hepin unuttuk

Bir geçim gaygısı içine batdık" (9)

Nasihah Yoluyula Anlatım

İbrahim Lek'in şiirlerinde nasihat yoluyla anlatımı sıklıkla kullandığı görülmektedir:

"Boy vermiyen suya enip boylama

Gördüğün ört görmediğin söyleme..." (1)

Tahkiye Yoluyula Anlatım

Âşığın başvurduğu başka bir anlatım şekli ise tahkiye yoluyla anlatımdır. Hayatında iz bırakan olayları, toplumsal sorunları, ölüm karşısındaki tavrını anlatırken genellikle tahkiyeye başvurmuştur:

"Böyle bir sene olmadı

Bu derdi kimse bilmedi..." (17)

Âşık, şiirlerini oluştururken çok sayıda anlatım kalıbından yararlanmışır:

İkilemeler

İbrahim Lek, şiirlerinde ikilemelerden çokça yararlanmışır. Birçok şiirinde bunun örneklerini görmek mümkündür:

"Yüreklerim erim erim eriyor" (11)

"Suna boylum bakar bakar gelemez" (11)

"Yar sevdandan cayır cayır yanarım" (11)

"Dediler ki köy köy dolaş" (16)

Dualar

Âşık, arzu ettiği, hayalini kurduğu şeyler için Allah'a dua eder ve ondan yardım ister. İsteddiği şeyler arasında sevdiklerine uzun ömür, cennetten yer, dünya durdukça Türklüğün var olması vardır: "Allah size versin ömür (10)" / "Yeri cennet olsun adın yazanın (13)" / "Atamın yattığı yerler nur olsun/ İnönü yediğin şeker bal olsun/ Dünyalar durdukça Türklük var olsun (15)" / "Milletin hali perişan/ Allah yardım et bu sene (16)".

Deyimler

İbrahim Lek'in şiirleri incelendiğinde karşımıza çıkan bir başka husus da deyim zenginliğidir. Âşık, birçok şiirinde deyimlerden yararlanmışır: Ciğeri yanmak (5/2), sefa sürmek (6/2), toprak olmak (7/4), kıyamete kalmak (7/7), dünya gözüne zindan olmak (8/1), ay gibi (10/6), ateşine yanmak (11/2), sevda çekmek (11/3), nane yemek (12/4), haram yemek (13/2), kök salmak (13/5), yol gözlemek (14/1), kan ağlamak (14/6).

Mahalli Söylemler

Âşıkların yaşadıkları coğrafyanın kültürü ve dili şiirlerine yansımaktadır. İbrahim Lek'in şiirleri de bu anlamda zengin bir malzeme sunmaktadır. Bilhassa yaşadığı yörenin ağız özelliklerinin âşığın şiirlerinde belirgin bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Tabii bu ağız özelliklerinin bir kısmının âşığın şiirlerini yazıya aktaran kişi tarafından kaynaklanmış olabileceğini de göz önünde bulundurmak gerekir.

İbrahim Lek'in şiirlerinde ayna/ayna, kabır/kabir, eyliyen/ eyleyen, yürü/ yürü, yeyüp/ yiyip, apdest/ abdest, ipret/ ibret, mezaryın/mezarının, tepdil/tebdil, afat/ afet, dut/ tut, gaygı/ kaygı gibi çok sayıda kelimedede p/b, t/d, k/g değişimi, ünlü değişimi gibi ses olaylarında yöresel ağzın yansımalarını görmek mümkündür: "Apdest alıp namaz kılan (9)" / "Yörü bire yurt yerleri/ Yeyüp için el nice oldu (4)"

Âşık, bergüzar, mane, henek, dös, garaz, menend, buğuz, yanıkara gibi yöresel kelimelere de şiirlerinde yer vermiş, Hatay ağzında karşımıza çıkan kelimelerle şiirine zenginlik katmıştır.

Renkler

İbrahim Lek, şiirlerinde renklerle ruh halini ve duygularını yansıtmaktadır. Genellikle siyah renk olumsuzluğu, yası, üzüntüyü, ayrılığı bünyesinde taşıırken beyaz renk olumlu anlamda kullanılmışır. "Doyurdun mu kara yeri

(4) / “Senin için kara toprak halı yar (7)” “Yedi kara toprak yer oldu gitdi (9)” / Kara yere gitti efendim (10). Kara göz aynı zamanda göz rengi olarak da âşîğın şiirlerinde yer almıştır: “Fincan gibi kara gözü (10)”

Beyaz renk âşîğın şiirlerinde çok kullanılmasa da “ak” ifadesi olgunluk, saflık anlamıyla karşımıza çıkar: “Hani benim anam babam/ Ak sakallı pir nice oldu (4)”.

Diğer

Âşîğın şiirlerinde tabiatın canlı bir şekilde yansıtıldığı görülmektedir. “Meleşir kuzular seher zamanı (3), “Hak yaratmış yüz bin türlü çiçeği (3)” “Çayır çimen bitmiş yârin döşünde (7)”, “Gözlerimden akan sanki bir ırmak (9)”, “O Mersin’in portakalı var muzunu var (14)” gibi mısralarda aynı zamanda çiçek, gül gibi bitki isimleriyle tabiatın güzelliklerine yer verilirken bir yandan da insan-doğa ilişkisi yansıtılmıştır. Sevgilinin göğsünde çayır çimenin bitmiş olması bunun en güzel örneklerindedir. İbrahim Lek’in şiirleri içerisinde hayvanlar da sıklıkla yer almıştır. Arslan, arı, at, balık, çakal, eşek, kurt, kuzu, koyun, sığır, şahin, it, yılan gibi hayvanlar şiirlerin içerisinde bazen halkın vebadan dolayı çaresizliğini dile getirmek için şiire konu edinilirken bazen de benzetme unsuru olarak kullanılmıştır.

Şiirlerde geçen yer isimlerine baktığımızda Hatay ve Kırıkhan, âşîğın yaşadığı yerler olarak öne çıkarken Mersin, arkadaşının bulunduğu şehir olarak, diğer yer isimleri ise genellikle âşîğın milli duygularının öne çıktığı zamanlarda karşımıza çıkmaktadır. Âşîğın şiirlerinde geçen yer isimleri şunlardır: Ankara, Atina, Hatay, Girit, İstanbul, Mersin, Irak, Kırıkhan, Kıbrıs, Kore, Mısır, Selanik, Yemen.

Sonuç

İbrahim Lek, Hatay’ın yetiştirdiği 20. yüzyıl âşîklerinden biridir. Onun edebi kişiliğinin oluşmasında Kırıkhan ilçesinde mevcut âşîklık geleneğinin yaygınlığı etkili olmuştur. Şiirleri incelendiğinde İbrahim Lek’in kendinden önceki şairlerin etkisinde kaldığı, kendinden sonra da çevresinde âşîklık geleneğini yakın çevresinden devam ettirenler olduğu görülmektedir. Şiirlerinde Türklük bilinci, vatan sevgisi gibi duygular öne çıkmakla birlikte konu bakımından onun şiirlerinde yoğun olarak dini-tasavvufi konular işlenmiştir. Bunun dışında ölüm, gurbet, aşk, sevdâ, doğa ve hayvan sevgisi, toplumsal sorunlar, yergi, eleştiri, tarihi olaylar, muhtelif şahsiyetler de şiirlerinin içeriğini oluşturmaktadır. Şiirlerinde dünyanın geçiciliği ve değersizliği, anaya babaya asi olmamak, yalan söylememek, haram yememek gerektiği, zamanın fenalığı gibi hususlara ve öğretilere sıklıkla yer vermiştir. Hayatın faniliği üzerine ise eşini, yakınlarını kaybetmiş olmasının etkisiyle daha fazla yoğunlaştığı düşünülebilir. Âşîk, insanın bu konudaki çaresizliği ve kabullenişini kendine has üslûpla ifade etmeyi başarmıştır.

İbrahim Lek, şiirlerini oluştururken hece veznini kullanmış, 8’li ve 11’li hece ölçüsünden yararlanmış. Başta yarım kafiye olmak üzere kafiyenin her çeşidine onun şiirlerinde rastlamak mümkündür. Âşîk, şiirlerinde koşma nazım şeklini kullanmış, biçim ve anlatım tarzı olarak ise çoğunlukla destan nazım şekline yer vermiştir. Şiirlerinde içerik olarak çeşitli anlatım tekniklerini kullanmış, ikilemelerden, tekrarlardan yararlanmış, yöresel ağızla şiirlerini söylemiş, yöresel kelimelere şiirlerinde yer vermiştir. Bilhassa bir kişiye hitaben yazdığı şiirlerde ve ağıt destanlarında daha samimi bir üslûp kullanmıştır. Âşîğın şiirleri genelde günlük konuşma dili basitliğindedir. Şiirlerinde yazıya aktarandan da kaynaklanma ihtimali bulunan hece eksiklikleri, anlamsal bozukluklar vardır. Şiirleri sanat değeri bakımından zayıf nitelikte olsalar da bu şiirler, âşîğın hislerinden başka o coğrafyada yaşayan halkın duygularını da ifade etmesi noktasında değer arz etmektedir. Her ne kadar sanatsal yönü zayıf olsa da bu şiirler; istiare, kişileştirme, telmih, benzetme, istifham gibi sanatları bünyesinde barındırma noktasında zengindir. Yine âşîğın şiirlerinde deyim zenginliği öne çıkan başka bir husustur. Onun şiirlerinde bedduadan ziyade duaya rastlandığı, arzu ettiği şeyler için Allah’tan yardım istediği görülmektedir. Sembolik anlamda kullandığı renklerde ak ve kara, şiirlerinde öne çıkan unsurlardandır.

Âşîğın eldeki şiirleri nicelik olarak az olmakla birlikte incelenen şiirlerin üslup ve muhteva açısından zengin bir içerik sunduğu söylenebilir. İbrahim Lek, Hatay’ın geleneğe kazandırdığı değerli isimlerden biridir. Hakkında herhangi bir çalışma yapılmamış olması önemli bir eksikliktir. Yapılan çalışmayla âşîğın şiirleri literatüre kazandırıldığı gibi âşîğın gelenek içerisindeki varlığı ve beslendiği kaynaklar, şiirlerinde ele aldığı konular da

ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar

- Alparslan, Y. ve Yakar, S. (2008). *Âşık Mustafa Zülkadiroğlu hayatı ve şiirleri*. Ankara: Lazer Ofset.
- Aras, İ. (2022). "Çokkültürlü toplumlarda âşıklık geleneği: Hatay örneği." Yusuf Gökkaplan (Ed), *Âşık sanatı 2022 abdal yılı*. İstanbul: Kesit Yayınları, 63-78.
- Artun, E. (2012). *Türk halk edebiyatına giriş edebiyat tarihi/ metinler*. (7. Baskı). Adana: Karahan Kitabevi.
- Artun, E. (2014). *Âşıklık geleneği ve âşık Edebiyatı*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Avcı, H. (2012). *Hatay halk şairlerinden Kırıkhanlı Yusuf Lek*. İskenderun: Color Ofset Matbaacılık.
- Bahadır, S. (2017). *Ceylanlı köyü türküleri derleme - metin - inceleme*. (3. Baskı). Ankara: Sonçağ Yayınları.
- Bekki, S. (2008). Anadolu sahası halk şiirinde kafiye: tespitler ve öneriler. *Milli Folklor* 20 (78), 55-67.
- Çobanoğlu, Ö. (2000). *Âşık tarzı kültür geleneği ve destan türü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Demirci, E. Ş. (2023). *Hataylı Âşık Avcı Osman hayatı, sanatı ve şiirleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Düzgün, D. (2014). "Âşık edebiyatı.", Öcal Oğuz vd. (Ed), *Türk halk edebiyatı el kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 287-344.
- Erdem, C. (2020). Âşık Dertli Divanı'de tasavvufi tema. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*. (96), 345-364.
- Gökpınar, M., Geliş, A. C. (2016). *Lek Kürtleri Çukurova Lekvanikleri, Haymana Lek Şahbazanları Bingöl Bermeki Lekleri tarihsel sosyal bir inceleme*. İstanbul: Do Yayınları.
- Kalaycıoğlu, M. (2011). *Hatay halk bilimi*. Hatay: Antakya Belediyesi Kültür Yayını.
- Köprülü, M. F. (1989). *Edebiyat araştırmaları 1*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Oğuz, Ö. (1993). Halk şiirinde tür ve şekil meselesi. *Milli Folklor*. (19), 13-18.
- Özarlan, M. (2001). *Erzurum âşıklık geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tekin, M. (1993). *Hatay antolojisi*. Antakya: Kültür Ofset Basımevi.
- Yakıcı, A. ve Sarıtunç, B. (2019). Sözlü Türk kültürünün yaşaması ve aktarımında Hataylı ozanların rolü. *folklor / edebiyat*. 25 (100), 1011-1022.
- Yüksel, H. A. (1987). *Âşık Seyrânî hayatı ve şiirleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- URL 1: <http://www.kirikhan.gen.tr/?%2FKIRIKHANIN--SOSYAL--YAPISI-=&Bid=1465999>

Kaynak Kişiler:

- KK.1, A. L., Hatay/ Kırıkhan (05.01.2024 tarihli çevrim içi ve 06.01.2024 tarihli telefonla görüşme).
- KK.2, F. L. Hatay (07.01.2024 tarihli çevrim içi görüşme).

Yazar Katkıları: **Tek Yazar** Fikir %50 50- Tasarım %50 50 Denetleme- %50 50; Kaynaklar- %50 50; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi %50 50; Analiz ve/ veya Yorum %50 50-; Literatür Taraması %50 50; Yazıyı Yazan %50 50; Eleştirel İnceleme %50 50
Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.
Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Etik Kurul Belgesi: E-88012460-050.01.02-185678

Author Contributions: **Sole Author** Concept %50 50-; Design-%50 50; Supervision%50 50-Resources%50 50; Data Collection and/or Processing%50 50; Analysis and/or Interpretation %50 50; Literature Search-%50 50; Writing Manuscript-%50 50; Critical Review %50 50
Peer-review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.
Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.
Ethical Committee Approval: E-88012460-050.01.02-185678

EKLER

Ek 1:

İBRAHİM LEK'İN ŞİİRLERİ

Âşık İbrahim Lek Delibekirli köyünden

İbrahim Lek çevresinde sevilen ve sayılan bir zat idi. Bir kumarbaz kardeşi oğlu var idi. Hiç yere amcasını vurdu. Bütün çevre acıdı. Ruhuna rahmet okudu. Bu yazdığımız eserler İbrahim Lek'den ehl-i salat bir adem idi. Bakalım ne söylemiş:

1. şiir

[1]Eğri atma okunu menzile varmaz
Yiğit olan yiğit her söze kanmaz
Yüz bin kusurum var yüzüme vurmaz
Sır saklayan bir Allah'ım var benim

Boy vermiyen suya enip boylama
Gördüğün ört görmediğin söyleme
Sır Ali sırrıdır beyan eyleme
Sır saklayan bir Allah'ım var benim

Kul İbrahim derde yok bir hediyem
Sözünde durmayan dostu neyliyorum
Yüzüm yerde el göğüsde turdayım
Sır saklayan bir Allah'ım var benim

2. şiir

[2]Kimisi şaşırılmış yitirmiş yolu
Kimisi haramdan eylemiş malı
Şu yalan dünyada ayına misali
İnsanlar yüzüne bakıp gidiyor

Allah buğuz eder hemen kibire
Birçok hayır yazar olan sabıra
Gönlün var yok bir gün kabıra
Bakan bir karanlık çöküp gidiyor

Helalden haramdan mal yapak derken
Hiç bunu yapar mı Allah'dan korkan
Oğluma kızıma mal olsun derken
Hemen ipi kırıp çekip gidiyor

Çok şükür eyleyüp sadık kaldinde
O ruhun emanet şöyle bil sen de
Allah'a şük[ü]r et durmadan günde
Hemen çağrılınca çıkıp gidiyor

[3] Çalışıp çabalayıp haram yiyenler
Helalden haramdan para koyanlar
Şu yalan dünyada benim diyenler
Malını mülkünü döküp gidiyor

Kul aşığım derde deme yalanı
Dillerini sokar azap yılanı
Anaya babaya asi olanı
Allah ateşine yakıp gidiyor

3. şiir

Allah sevmez yalancıyı yalanı
Aman desen onlar bilmez amanı
Meleşir koyunlar seher zamanı
Mallar bile Allah diye ağlaşır

Hain kullar daim eder garazi
Mahşer günü anlar görmez murazı

Arıların arşa çıkar avazı
Ballar bile Allah diye ağlaşır

Karışılmaz şu Allah'ın işine
Kimi gider işaretin başına
Camilerde beş vakidin beşine
Kullar bile Allah diye ağlaşır

[4]O Allah'dır hocaların hocası
O tanrıdır yücelerin yücesi
Ağaçlar yalvarır Kadir Gecesi
Dallar bile Allah diye çağırır

Ahiretde kurtulur burda ağlayan
Hak yolunda dillerini bağlayan
Gelenden geçenden sual eyliyen
Yollar bile Allah diye çağırır

Canın vermiş balıkların koçağı
Allah ona haram etmiş bıçağı
Hak yaratmış yüz bin türlü çiçeği
Güller bile Allah diye çağırır

Allah'ın havfından titrer demir
Gökler denizine verilir emir
Yerlerin yüzüne coş eder yağmur
Seller bile Allah diye çağırır

Kul aşığım derde düşünme boşa
Menendi bir eşi bulunmaz haşa
Çarpılı çarpılı dağlara taşla
Yeller bile Allah diye çağırır

4. şiir

[5]Bu dahi
Aman Allah ne bu çaban
Bir gün toprak olur oban
Hani benim anam babam
Ak sakallı pir nice oldu

Hani nerde hak kulları
Ahirete döndü yolları
Yörü bire yurt yerleri
Yeyüp içen el nice oldu

Hepi öldü oldu yalan
Aklımı eyledim talan
Apdest alıp namaz kılan
Allah diyen dil nice oldu

Eskidikce azar yaram
Düşünmekten oldum verem
Usul boylu gözü karam
Çoban beyazıt döl nice oldu

Hani nerde senin bayan
Gel Allah'ım buna dayan
Hani evim malım diyen
Suna boylu yar nice oldu

[6]Kul aşığım netdin yâri
Doyurdun mu kara yeri
Hani bu dinin rehberi
Hak peygamber nur nice oldu

5. şiir

Bu dahi
Dünyada bir devran dönüyor amma
Devri İngiliz mi Frenk mi bilmem
Halı müşgül olana hak yardım etsin
Zulmü zalim göğe direk mi bilmem

Dünya doldu insan ile taşıyor
Her milletler birbirine düşüyor
Gönül tandırında bir aş pişiyor
Yanan ciğer mi yürek mi bilmem

Şu dünya bozuldu ne kadar acı
Nice Süleymanlar terk etti tacı
Yaralarım azgın yokdur ilacı
Şu beni söyleden merak mı bilmem

İnsanlar türedi hep cansız cansız
Bilmezler Allah'ı hep dinsiz imansız
Bayanlar geziyor fistansız donsuz
Kıyamet yakın mı irak mı bilmem

[7]Bozuldu bu köyler karışdı eller
Her iki başlı da söylüyor diller
Arapdan çıkacak fesatlık derler
Mısır mı Yemen mi İrak mı bilmem

Kul aşığım derde bade içildi
Tümenden alaydan asker seçildi
Kore cephesinden bir harp açıldı
Gidek mi kalak mı vurak mı bilmem

6. şiir

Sefil Molla ile Âşık Hasan'a izafeten söylenen türküler
Şu destanı söyleyenin
Çürüdü dilleri şimdi

Bunlar oynayıp güldüler
Belki zevgi safa sürdüler
Şimdi yerde çürüdüler
Ne oldu halleri şimdi

Yeri viran olmadı mı
Gören ipret almadı mı
Mirascıya kalmadı mı
Sevgili malları şimdi

[8]Bunlar nereye gitdi acep
Baksak hakka etsek hicap
Babasını anar mı acep
Kızı oğlu döllerı şimdi

Düşündükce derdim artar
Senin de adın sanın batar
Hele sen nefsinı kurtar
Düşünme elleri şimdi

Kul aşığım bu ne demek
Doyur acı yedir yemek
Ölene bakıp düşünmek
Allah'ın kulları şimdi

7. şiir

1949-27 yaşında ölen hanımına söylenmiş
Aman Allah darıldın mı sözüme
Ateş saldın yanar gider özüme
Gecelerde uyku gelmez gözüme
Aciz koydun konu komşu eli yar

Dolanıyom o acımın peşinde
Çayır çimen bitmiş yârin döşünde
Bekliyorum mezarıyın başında
Yarimi ver hey Allah'ın kulu yar

[9]Yörü ahmak dediklerin olur mu
Ölü adem hiç işidir bilir mi
Şu dünyadan giden geri gelir mi
Ruhu gitmiş ceset yerde ölü yar

Şu dünyada ayrılması zor iken
Toprak oldu suna boylu yar iken
İnsan için acı ölüm var iken
Neylemeli tarla takım malı yar

Şu yarama acı biber kodurdun
Nicesine türlü yemek yedirdin
Ya ne mutlu sana eyi dedirdin
Senin için kara toprak halı yar

Nicesinin malın mülkün artırır
Kimisine bir dert verir yatırır
Yiğit demez gelin demez götürür
Kimse bilmez bu Allah'ın sırrı yar

Var mı burda kıyamete kalacak
Münker ve nekir sual soracak
İnsanlara sırasile ölüm gelecek
Beni bekler orda zeytin beli yar

[10]Kul aşığım sen çok kazanı
Gördün mü hiç sen bu işi bozanı
Kadir mevlam böyle koymuş düzeni
Gittiğin yol hepimizin yolu yar
8. şiir
İnayet Mursal Oğluna söylediği

Dediler beyimiz öldü
Dünya bize zindan oldu
Her bir yerden insan geldi
Toplandı iller efendim

Mursallıya geldi bela
Yörü bire yüksek kale
Yeri olsun cenneti ala
İşıtsın nurlar efendim

Uçtu gitti cennet kuşu
Acep bulunur mu eşi
Akdı gözümüzün yaşı
Ağladı kullar efendim

[11]Ağlaşıyor yetim dullar
Hep araba doldu yollar
İnsan değil hep hayvanlar
Ağlaşdı mallar efendim

Herkes ağladı sarıldı
Zar ettim gökler yarıldı
Sanki bir mahşer kuruldu
Ağlaşdı dullar efendim

Sen ol da gel zehir içme
Kimi söyler sapa saçma
İnayet bey deyüp geçme
Mursallı derler efendim

O mu yolumu sapdırdı
Hatay bir şahin kapdırdı
Nice camiler yapırdı
Meydanda surlar efendim

Kalmaz burda hepi gider
Ağlar beye oğul peder
Nankör olan inkar eder
Görmüyor körler efendim

[12]Kul aşığım etme lafı
Kork Allah'dan eyle hanefi

Mezarının etrafı
Çevrildi pirlere efendim

9. şiir

Zamanaya ait söylenen şiir
Dünya tepdil oldu diyeli peşin
Yüzüme bakmıyor ahbabım eşim
Silsilemi babamı dedemi düşün
Yedi kara toprak yer oldu gitdi

Baktım gidişatı içimi yakdı
Çeşit çeşit düzen herşeyler çıkdı
Herhalde şu dünyadan bereket kalkdı
Geçim çok zor oldu dar oldu gitdi

Düşün gel bunları gafleti dağıt
Senden küçüğüne kar etmez öğüt
Sözüne mert olan var mı bir yiğit
Ar namus kalmadı sır oldu gitdi

Gözlerimden akan sanki bir ırmak
Şehadet getirmeye kalkmıyor parmak
Hakikat meydanda birini görmek
Şu bakan gözümüz kör oldu gitdi

[13] Müslümanlık deyince kimseye vermek
Dinin esasını bilenden sormak
Medrese medrese camii bilmek
Eğlence yerimiz bar oldu gitdi

Eski gidişatın hepin unuttuk
Bir geçim gaygısı içine batdık
Namuslu nikahlı yarları atdık
Şimdi saz kızları yar oldu şimdi

Bakdım gidişatı içimi yakdı
Çeşit çeşit düzen her şeyler çıkdı
Herhalde şu dünyadan bereket kalkdı
Geçim çok zorlaştı dar oldu gitdi

Kul aşığım derde gitmiyor sızı
Allah afatından korusun bizi
Karışmış erkeğe gelini kızı
İnsanlık bozuldu mal oldu gitdi

10.şiiir

İkinci İnayet Bey'e söylenen ağıt
 Hatay[a] düşdü bir sızı
 Ağlıyor oğlu ile kızı
 Kırıkhan özledi sizi
 Tabutundan duddu efendim

[14]Taksiler doldurdu yolu
 Ağlaşır insanı malı
 Kırıldı Hatay'ın beli
 Arslanımız gitdi efendim

Tayfur beyi İstanbul salmaz
 Reşat Bey halden bilmez
 İnayet bey geri gelmez
 Gözüme tütdü efendim

Hepimizin aslı çamur
 Ne yapalım hakdan emir
 Allah size versin ömür
 Kara toprak yutdu efendim

Ahaliye düşdü sızı
 Çok ağlıyor oğlu kızı
 Fincan gibi kara gözü
 Ağlamaktan bitdi efendim

Baba idi ovaya düze
 İnanırdı bütün size
 Bir ay gibi doğdu bize
 Güneş gibi batdı efendim

[15]Nolur Reşat burda kalak
 Şu bize İstanbul solak
 İnayet Beyi zalim felek
 Kara yere gitdi efendim

Mursallının işi çetin
 Reşat beyle Hatı Hatun (?)
 Aşiretin emanetin
 Hangimize atdı efendim

Kul aşığım kalmaz hanın
 Sıkılmasın boşa canın
 Nice vezir Süleyman'ın
 Adı sanı batdı efendim

11. şiiir

Âşık ölen hanımına söylediği:

Yüreklerim erim erim eriyor
 Ben o yâri o yar beni görüyor
 Aramıza hemen engel giriyor
 Suna boylum bakar bakar gelemez

Kuru sevda çekiyoruz hep boşa
 Vurgunam sevdiğim o keman kaşa
 O da benim gibi yanar ateşe
 Benim yârim ağlar ağlar gülemez

[16]Günde gelir sabağında dönerim
 Sevda zordur çekmeyi kınarım
 Yar sevdandan cayır cayır yanarım
 Hiçbir kimse halimizden bilemez

Gece gündüz yollarını beklerim
 Gider gelir yerlerimi yoklarım
 Senin için bir bergüzar saklarım
 Kömür gözlüm el uzatıp alamaz

Kul aşığım biz bu derdi çekelim
 Ağlıyarak gözyaşları dökelim
 Hak ne yazmış sabrederek bakalım
 Yazmamışsa dediğimiz olamaz

12. şiir

Davran hey Mehmetçik hey hey günüdür
 Kıprıs'ı Girid'i saralım bu gün
 Harbin adı bize Türk düğünüdür
 Allah Allah deyüp vuralım bugün

Oniki adalar hesaba dahil
 Midilli yığınak Atina sahil
 Tarih karar versin kimimiş cahil
 Egeyi sel gibi yaralım bugün

[17]Hükümet bırak ta kükresin erler
 Hamle sınıdıkca titresin yerler
 Bize Mehmet oğlu metcik derler
 Yunanın çanlarını kıralım bugün

Kaynıyor durmadan patrikhane
 Papası kupası hepi bahane
 Yetmez mi bunların yediği nane
 Esaslı hesabı soralım bugün

Selanik'de kılak sabah namazın
 Kılıçdan geçirek öldürek kazın
 Mustafa eline almışken sazın
 Firdevosde garargah gılalım bugün

13. şiir

Ulu tanrım birliğine inandım
 Seni kalpde buluyorum çok şükür
 Kur'anı hatmetmek en büyük andım
 Din birliğin arıyorum çok şükür

Günah diye yemiyorum haramı
 Eyi yere harcıyorum paramı

Din uğruna yakıyorum çıramı
Derin ilme dalıyorum çok şükür

[18]Yaşama düzeni verdi birliğin
Dirliğime dirlik katdı dirliğin
Müslümanın kalbindedir varlığın
Hayır dua alıyorum çok şükür

Minarede okunuyor ezanım
Seri sebabısın bunca gezenin
Yeri cennet olsun adın yazanın
Din adamı buluyorum çok şükür

Allah adı kök salıyor içimde
Seni anan zorluk çekmez geçimde
Adım Şevket suç gizlidir süçümde
Ağlıyorum gülüyorum çok şükür

14. şiir

İbrahim Lek'in Mersinde bir arkadaşına söylediği türkü
Mektubundan selamların izledik
Hep beraber bu yıl burda yazladık
Dört göz ile yollarını gözledik
Gelir diye gözlerimiz yoldadır

O Mersin'in portakalı var muzunu var
Sevgiliyin senin için nazı var
Kırıkhan'ın tatlı geçen yazı var
Meyvesi bol ne istersen burdadır

[19]Hanımınla açmayasın aranı
Ondan başka kimler sarar yaranı
Eyi düşün muhafaza et paranı
Şimdi rağbet parayınan puldadır

Gürsel Hanım işlerini tutuyor
İhsan beyler perakente satıyor
Demircioğlu hemen topdan atıyor
O maneli heneklerin nerededir

Düşünüyom yaptıkların meali
Azgındır yaramın yokdur ilacı
Mektup yazsan cevap vermez demirci
Bir umudum telgrafda teldedir

İbrahim'in kan ağlıyor gözleri
Sizin için kızarıyor yüzleri
Buyur edip iletmedim sizleri
Bu kabahat benim gibi kuldadır

15. şiir

Çok şükür kurtuldun hürriyet nuru
Allah'a olmalı Türklüğüm varı

Yavuz Sultan Selim Fatih'den beri
Türklerin vatanı yurdu İstanbul

[20]Vatanın sevgisi vardı atada
Kıbrıs Türkleri var daha ötede
O Arıburnu'nda Anafarta'da
Düşmanın bağırdı İstanbul

Atamın yattığı yerler nur olsun
İnönü yediğin şeker bal olsun
Dünyalar durdukça Türklük var olsun
Çok şükür hürriyet kurdu İstanbul

Düşmanlar yürüdü Ankara nerde
Yolda uğradılar bin dürlü derde
Otuz Ağustos'da büyük zaferde
Esirlik zencirin kırdı İstanbul

Olayı incitmen onu unutman
İsmet'e sarılın bir yanma atman
Siz onu bilgisiz adam zannetmen
Dünyanın arslanı kurdu İstanbul

Kul aşığıım de bak neler oldu
Vatanın içine düşmanlar doldu
Hep kızlar gelinler bir arslan oldu
Düşmanı vatandan sürdürdü İstanbul¹⁰

16. şiir

[31] Bu dahi İbrahim Lek'den Hayvanlara Veba geldiğinde söylenmiş
Kadir mevlam bela verdi
Hayvanlara dert bu sene
Yurdumuzda at kalmadı
Baştan başa tut bu sene

Emir geldi baytar ulaş
Dediler ki köy köy dolaş
Yazı yaban doldu üleş
Doydu çakal it bu sene

Sıra koyunda kuzuda
Milletin yüreği sızıda
Harmanlar kaldı yazıda
Merak eyle yat bu sene

Böyle bir sene olmadı
Bu derdi kimse bilmedi
Millet de hayran kalmadı
Ağlar Arapkürt bu sene

¹⁰ Şiirde eksikler ve kelime farklılıkları olmakla birlikte İbrahim Lek'in oğlu Yusuf Lek'in şiir kitabında da bu şiire yer verilmektedir. Kitapta şiirin yazılma nedeni ve tarihine dair de şu şekilde bir bilgi yer almaktadır: "Oğlu Yusuf Lek'in 23.01.1955 tarihli Asker Oldum şiirine karşılıktır. Şiirin yazılış tarihi olarak 07.02.1955 gösterilmiştir (Avcı, 2012: 12-13).

Bu yıl millet yandı nara
 Hakdan geldi yokdur çare
 Değirmene eşek ara
 Ev ev dolaş git bu sene

[32]Hemen veternerere koşan
 İflah olmaz derde düşen
 Milletin hali perişan
 Allah yardım et bu sene

Kul aşığım hak gayıra
 Sıra mı geldi sığıra
 Dediler ki yanıkara
 Nerde yoğurt süt bu sene

17. şiir

Kalkıp Gurbete Gitmekten

Kalkıp gurbete gitmekten
 Kesildim aştan ekmekten
 Ben seni fikir etmekten
 Ömr kalmadı beş gün oğlum

Vatan borcu yoktur suçun
 Ben yanarım için için
 Ahbebinla iyi geçin
 Olma daim taşkın oğlum

Selahattin onun varı
 Ah çekip ağlıyor yâri
 Molla Ahmet'i iyi koru
 O bir tane ışkın oğlum

Anası kör ağlar burda
 Babası kaldı bin derde
 Amcanızın oğlu nerde
 Hani Hüseyin Coşkun oğlum

Oğlum gönlümün varısın
 Allah sizleri korusun
 Annen mi var yavrum desin
 Annesine düşkün oğlum

Baban der burda gezerim
 Hani Yusuf'u güzelim
 Daha çok destan yazarım
 Şimdi aklım şaşkın oğlum (Avcı, 2012: 14, 15).

Question of Genre: An Approach to Recognitions of Clement as a Work of Romance

Tür Sorgulaması: Recognitions of Clement Adlı Eserin Bir Romans Eseri Olarak Yaklaşım

Fatih ÖZTÜRK¹

Abdullah Gökhan TUĞAN²

¹Firat Üniversitesi, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Elazığ, Türkiye
e-mail: fozturk@firat.edu.tr

²Firat Üniversitesi, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Elazığ, Türkiye
e-mail: agtugan@firat.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 3.3.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 30.5.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Fatih ÖZTÜRK
fozturk@firat.edu.tr

Atrf /Cite this article:

Öztürk, F. & Tuğan, A. G. (2024). Question of Genre: An Approach to Recognitions of Clement as a Work of Romance. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 121-129.

Öz

En eski Hristiyan metinlerden biri olarak *Recognitions of Clement*, Batı edebiyatı içerisinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Kesin tarihi ve yazarına ilişkin pek çok soru işareti olan eser, sıklıkla üçüncü veya dördüncü yüzyılda Clement adında biri, büyük olasılıkla Papa I. Clement, tarafından yazılmış olarak kabul edilmektedir. Tür bakımından da eser bazı şüpheler uyandırmıştır. Genellikle bir roman olarak ele alınsa da eser bir romans olarak değerlendirilmek için yeterli unsuru içermektedir. Romans türünün temel öğelerinden biri olarak maddi ve ruhani arayış, *Recognitions* eserinde esas meselelerden biridir. Dahası, romans türünün bir öğesi olarak aşk kavramı, hikâyede merkezi bir rol üstlenmektedir. Bu makale, *Recognitions of Clement* adlı çalışmaya bir romans eseri olarak yeni bir yaklaşım kazandırmayı amaçlamaktadır. Benzer dönemde yazılan bir romans olan *Apollonius of Tyre* ile yakın yönlerini ortaya koyarak, *Recognitions* adlı eseri arayış ve aşk kavramları üzerinden bir romans ürünü olarak ispatlamak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Recognitions of Clement, Apollonius of Tyre, Romans, Arayış, Aşk

Abstract

One of the earliest Christian texts, *Recognitions of Clement* has a highly important place within the Western literature. A work with many questions as to its certain date and author, it is often accepted to be written in the third or fourth century by one Clement, most probably Pope Clement I. In terms of genre, too, the work has aroused some suspicions. Although it is generally taken as a novel, it comprises enough elements to be handled as a piece of romance. As one of the basic components of romance, physical and spiritual quest is a core issue in *Recognitions*. Furthermore, the concept of love, as an element of romance, has a central role in the story. This article aims to bring a new approach to *Recognitions of Clement* as a work of romance. By displaying its similarities to one of the romances of the time, *Apollonius of Tyre*, it is meant to prove *Recognitions* as a romance through the concepts of quest and love.

Keywords: Recognitions of Clement, Apollonius of Tyre, Romance, Quest, Love

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Bringing about a precipitous process of social and cultural transformation as the incipient belief system during the first few centuries in the Common Era, Christianity also led to the emergence of a new mode of writing that is characterized by a keen sense of didacticism. In accordance with this authorial undertaking, the works that are peculiar to this epoch were, particularly, written down in the form of epistles and treatises. However, the homiletic quality of these literary texts coexisted with the tinge of fictionality that is intrinsic to their thematic composition. The presence of such fictional constituents entails further generic classifications for these works while their sermon content raises some complications within this respect. The critical significance of *Recognitions of Clement*, as the prime focus of this article, manifests itself precisely in this context.

Recognitions of Clement is a piece of work which is ranked among the earliest Christian texts. Undoubtedly, it is mostly this aspect that has contributed to its importance and popularity within the literary circle. Furthermore, it has been often seen as a text that is important for the understanding of the origin and development of the Apostolic Decree, a quality that adds a religious aspect to its literary importance (Klijn, 1968, p. 305). Nevertheless, the work is a bit problematic in that it is difficult to fit it under a certain origin or period. A professor of the Classics, Benjamin Garstad refers to this facet of *Clementines*: “The *Recognitions* and the *Homilies* are both works of the fourth century, but both are also derived from a common original, now lost, datable to the early third, or possibly the second century” (2009, p. 515).

As stated above, it is quite difficult to come to a certain conclusion about the origin and exact date of the work. Additionally, there is no unanimity regarding its genre. In this parallel there have been different arguments about the issue, but in the general sense, it has been categorized as a novel which dates back to a period ranging from the first to the fourth century. A scholar of the late antiquity, Antonia Tripolitis comments on the work as follows:

The *Pseudo-Clementines* constitute an ancient Christian novel, consisting of a series of writings that recount incidents in the life of Clement of Rome who lived in the late first century C. E. They relate Clement’s conversion to Christianity, his introduction to Peter, his instruction by him and travels with him as a fellow worker on his missions. It ends with the reunion of Clement’s long-lost family members. The novel is preserved in two main versions, the *Recognitions* and the *Homilies*. According to the author, both are fourth-century renditions of a third-century Greek original now lost (1997, p. 891).

When the technical term by which Tripolitis refers to this work is taken into consideration, it is apparent that she regards *Clementines* as a work complying with the criteria of novel as a genre. In spite of such implications as the motifs of quest and revelation, she categorizes the work as a novel and takes Clement as a typical hero of its kind. Nevertheless, a close reading of the text reveals that it is more than a standardised novel as it encompasses enough qualities to be classified as an example romance. This study presents an analysis of *Recognitions of Clement* as a piece of romance, and argues that though Clement’s story seems to be an ordinary story of conversion and a kind of historical novella, it includes the necessary elements to be approached as a typical romance. Accordingly, the paper focuses on some of the prominent concepts of romance like quest and love, and tries to put forward the reasons why the work can be classified as a romance.

1. What is Romance?

The generic implications of the term ‘romance,’ along with its compositional attributes, have been the subject of much debate in critical studies. Among the many theoretical elaborations formulated to this end, the most pronounced ones contrast the genre with literary realism or other derivative modes of writing: “A fictional story in verse or prose that relates improbable adventures of idealized characters in some remote or enchanted setting; or, more generally, a tendency in fiction opposite to that of realism” (Baldick, 2008, p. 291). The unlikelihood of the unfolding storyline and the idealization of the protagonist are stressed as integral constituents of romance in such descriptions that are of the most basic kind, thus attenuating even the slightest preconception of factual correctness.

The prevailing conception held by the critics is that despite the many attempts at defining what 'romance' is, including the one quoted above, a single and simple definition of the genre cannot be made. Corinne Saunders, as one of the many critics touching on this major issue, accentuates the impracticability of such academic endeavours: "The pervasive nature of romance, however, also means that it is inherently slippery, and the difficulty of compiling a *Companion to Romance* is that the genre of romance is impossible adequately to define" (2004, pp. 1-2). As is evident, 'romance' is a theoretically elusive concept and the long stretch of history as to the evolution of this generic convention adds further drawbacks to an accurate definition. This is precisely the very reason why Northrop Frye defines romance as one of the "four narrative pregeneric elements of literature" that can be denominated as "mythoi or generic plots" in his seminal work, *Anatomy of Criticism: Four Essays* (1957, p. 162).

The basic premise that 'romance' defies elucidation as a speculative concept, as is already mentioned above, does not invalidate the legitimacy and utility of the inferences drawn regarding the thematic structure of the literary texts that are considered to be the exemplars of this genre. In this respect, literary critics have identified many thematic similarities appertaining to the works of romance. Saunders lists some of these recurring patterns, particularly in relation to the medieval period:

Despite their variety, however, the romances of the Middle Ages are linked by the motifs that echo through the genre: exile and return, love, quest and adventure, family, name and identity, the opposition between pagan and Christian. Such motifs form the backbone of romance (2004, p. 2).

The motifs highlighted in the excerpt are also acknowledged to be inherent in many works of romance written during other periods. The conceptual framework of this article, consisting in the heroic quest for adventure and knowledge, the recognition that is to be experienced by the protagonist, along with its direct correlation with the questions of identity, and love as the central element in the narrative, is determined on the basis of the aforementioned topoi and also in view of the thematic structure of *Recognitions of Clement*.

2. A Comparative Analysis of *Recognitions of Clement* and *Apollonius of Tyre* in terms of 'quest'

Apollonius of Tyre is considered to be a classical work of romance with a rich literary history the origins of which date not less than the fifth or sixth century A. D. In general terms, the narrative describes Apollonius's separation from his wife and children, and his eventual reunion with them following several journeys. This framework of the story is highly similar to the experiences and adventures of Clement. However, this is not the only parallelism between the two works, which paves the way for categorizing *Recognitions of Clement* as a romance, too.

The inner impulses of the protagonist, Clement, for a quest and the following physical and spiritual exile can be studied as the first issue in this direction. In almost all the romances, there appear some reasons for the hero to set off a journey; it is sometimes a kind of obligation to be executed for the love of the beloved, and sometimes a reluctant one forced by the authority, which is mostly done in an attempt to claim for the love of the hero's beloved or the power that in fact the hero deserves. In any case, yet, the ultimate purpose of the hero is to go through an inner change in parallel with the geographical one and come out with a new identity. Moreover, the physical quest is stirred by the spiritual one most of the time. So, what may the impulses be for a hero to seek for a spiritual quest? As Robert M. Torrance states in his *The Spiritual Quest: Transcendence in Myth, Religion, and Science*, "spiritual quest is continually engendered with uneasiness or dissatisfaction with what is given" (1994, p. 285). It is exactly the case with Clement. His pace of life at the beginning of the work could not be described in a more correct way than with 'uneasiness' and 'dissatisfaction.' In his case, the drive to initiate this kind of feelings is his suspicions about God and the life after death:

Whether there be for me any life after death, or whether I am to be wholly annihilated: whether I did not exist before I was born, and whether there shall be no remembrance of this life after death, and so the boundlessness of time shall consign all things to oblivion and silence; so that not only we shall cease to be, but there shall be no remembrance that we have ever been (Schaff, 2005, pp. 111-112).

However, it is important to note that not all the journeys in a general sense have the ability to function in this way.

In this context, a quest, not a journey, is what is needed and it is necessary to differentiate between the two in this context. Nancy Howard states the elements of a journey to be named as a quest in this way:

It is impossible for heroes to blunder into the quest, to make some sort of mistake and find themselves quite suddenly embarked on a difficult journey. Generally, though, something or someone calls the hero to this adventure. The summons can come from any source: a friend, a relative, a stranger, an alluring object, or an impulse within the heroes themselves. If the protagonist possesses the necessary courage and resolve, she or he is off the quest, however fearful or arduous it may seem.¹

Furthermore, Thomas Pavel makes an emphasis on the concept of 'displacement' when he argues about the qualities of exile, which is the outcome of the heroic quest for sure. According to Pavel, "exile may stand for many things, in particular the pervasive feeling human beings often experience that they do not entirely belong in the sublunary world" (1996, p. 306). The idea of 'not belonging' can be shown as one of the underlying motives that urge Clement to a quest. In this regard, his arduous travels come out to be an attempt to find a place to which he can feel belonging in not only physical but also spiritual sense.

There is no doubt that the quest and following exile that Clement experiences are within the framework that Howard and Pavel draw about the underlying sense of 'quest.' In his case, this 'someone,' whom Howard points, that calls him for the quest is nobody else than Barnabas, who functions as a kind of harbinger of Peter, in fact. As to the feelings of 'uneasiness,' 'dissatisfaction' or 'displacement,' Clement goes through these feelings to the most through his inner and agonising suspicions. Unquestionably, a quest like this involves some elements which make it more than a simple journey, one not for 'everyman,' because as its definition shows, it involves difficulty and challenge above all: "A quest is a long search for something that is difficult to find, or an attempt to achieve something difficult."² In this way, Clement comes out to be a hero, who is searching for a really difficult thing, the true belief and true identity, and his journey, in this direction, becomes a heroic quest. It is important that, just as in many romances like *Boeve de Haumtone* or *Romance de Horn*, which are written several centuries later and are unquestionably accepted as works of romance, it is Clement's physical and spiritual exile that provides him with a new and real identity.

On the other hand, the occasion in *Apollonius of Tyre* is rather diverse. Although it is very similar to *Recognitions* in the sense that they both contain historical aspects as well as fictional ones, a quality that leads them to be called as works of pseudo-history, the reason that urges the hero of this story, Apollonius, for an exile is totally different.

The story begins with an incest relationship between Antiochus, the king of Antioch, and his daughter. The reason for this immoral act is nothing but the beauty of his daughter. The story clarifies that the girl is very grieved about the issue, yet the king has struggled against his instinctual drives, as well: "He struggled with madness, he fought against passion, but he was defeated by love; he lost his sense of moral responsibility, forgot that he was a father, and took on the role of husband" (Archibald, 1991, p. 113). It is in this context that the reader meets Apollonius, the king of Tyre and the hero of the story. Antiochus has settled a riddle for the men who want to marry his daughter and he beheads not only those who cannot answer truly but also the ones who know the answer of the riddle: "I am borne on crime; I eat my mother's flesh; I seek my brother, my mother's husband, my wife's son; I do not find him" (Archibald, 1991, p. 115). When he understands that the 'rich young man, a Tyrian by birth,' has found the answer of the riddle, he behaves as if he did not. When Apollonius gets the impression that he will not be left alive by Antiochus, his exile begins. So the reason of his exile turns out to be the beauty of a woman and the cruelty of a father/husband in an ironic way.

It is clear that the motif of quest in *Recognitions of Clement* is not less central than in any other works of romance, *Apollonius of Tyre* being a specific example. What turns both Clement and Apollonius into a hero is nothing but

¹ Excerpt from <https://commons.wvc.edu/nhoward/215/course%20documents/myth%20of%20questf10sf.pdf> accessed on 13 November 2015.

² Excerpt from <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/quest> accessed on 13 November 2015.

the quest they dare to go on. As it has been clarified, the heroes have different urges for their physical and spiritual quest, though. While Apollonius's quest begins with his being exiled by the typical cruel father of the beautiful lady, Clement's is more about his own scepticism relating the existence of God or the after-life. Nonetheless, whatever the motives are, both characters have to undergo a quest to overcome their physical and/or spiritual uneasiness and come up with a spiritual revelation.

3. The Recognitions of the Heroes

One of the most prevalent motifs of romance as a literary genre is the recognition. Referred as "anagnorisis" by Aristotle in his *Poetics*, the term means the revelation of a secret or a divine truth by the protagonist (Heath, 1996, p. xxx). This pattern is an inseparable part of the plotline presented in the works dealt in this study.

Even though Clement and Apollonius begin with different impulses, what make their quest a common theme are the recognitions that they experience through the process of their exiles. After his arrival in Cæsarea, Clement enjoys a lot of recognitions one after another. First of all, Peter finds out that the beggar woman in Aradus is in fact nobody else than Clement's mother. As he has listened to Clement's family story before, he makes the connection when he hears the beggar woman's narration:

Being born of noble parents, and having become the wife of a suitably powerful man, I had two twin sons, and after them one other. But my husband's brother was vehemently enflamed with unlawful love towards me; and as I valued chastity above all things, and would neither consent to so great wickedness, nor wished to disclose to my husband the baseness of his brother, I considered whether in any way I could escape unpolluted, and yet not set brother against brother, and so bring the whole race of a noble family into disgrace. I made up my mind, therefore, to leave my country with my two twins (Schaff, 2005, pp. 268-269).

After Clement comes together with his mother, Matthidia, in this way, the recognitions go on. When they leave Aradus and come to Laodicea, Niceta and Aquila meet them. At this point, Peter begins to narrate the story of the beggar woman and the following recognition. As the story dissolves, it turns out that Niceta and Aquila are actually Faustus and Faustinus, the twin sons who got lost together with their mother, Matthidia, on their journey to Greece: "We are Faustinus and Faustus: and even at the first, when you began this narrative, we immediately fell into a suspicion that the matters that you spoke of might perhaps relate to us" (Schaff, 2005, p. 274). Now that Clement has regained his lost mother and twin brothers, there is only one person missing in the family: the patriarch. Their meeting with this figure is the most interesting one, though. When Peter and the three brothers go into a secret place for praying after bathing in the sea, they notice that an old workman is observing them. Later on, it is revealed that he is a strict believer of 'genesis' and condemns them for believing in God and praying for Him:

Therefore, pitying your error, I waited till you came out that I might speak to you, and instruct you not to err in an observance of this sort; because there is neither any God, nor any worship, neither is there any providence in the world, but all things are done by fortuitous chance and genesis, as I have discovered most clearly for myself, being accomplished beyond others in the discipline of learning. Do not err, therefore: for whether you pray, or whether you do not pray, whatever your genesis contains, that should befall you (Schaff, 2005, p. 280).

At first, the old man appears to be a new challenge for Clement because he poses danger for his hard-earned faith. His beliefs regarding the genesis and God present a contradiction with those of Clement, who he has just cleared up his suspicions about God and after-life, and has found spiritual and mental ease. However, as the acquaintance advances, the old workman comes out to be the lost father, Faustinianus, about whom Clement has heard nothing since he went Greece to look for his lost wife and twin sons. Henceforth, Clement feels a responsibility for converting his father into Christianity, which he succeeds after a great struggle. In this sense, the confrontation stands for an evidence of Clement's faith because he overcomes this hardness, as well, and he is not only able to keep his credence but also he can convince his father of the superiority of Christianity over the idea of genesis.

Apollonius experiences similar recognitions during his adventure, as well. When he manages to arrive at the shore of Pentapolis after a storm in the sea which has perished all his men, an old fisherman advises him to wear like a poor man and go to the city with the hope that he may find somebody who will take pity on him, and thus gives Apollonius his own cloak. In the gymnasium, he meets with Archistrates, the king of the city, who is highly affected by Apollonius's skills and speed in a ball game. When Apollonius's expertise in massaging and servicing the king is added, the king invites him for dinner where the king's daughter sees him and falls in love with him. After they marry, Apollonius learns through a helmsman that "the cruellest King Antiochus has been struck by God's thunderbolt as he was lying in bed with his own daughter. But his wealth and his kingdom are being kept for King Apollonius" (Archibald, 1991, p. 137). Apollonius and his wife, pregnant at that time, set sail for the city of Antioch for this reason. His wife gives birth on the way and is thought to be death. Apollonius makes his men make a coffin 'adorned with royal finery' and puts his wife in it with a message:

Whoever finds this coffin, which contains twenty thousand gold sesterces, I beg him to keep ten thousand, but to spend ten thousand on a funeral. For this corpse has left behind many tears and most bitter grief. But if he does not act according to this grief-stricken request, may he die as the last of his line, and may there be no one to give him burial (Archibald, 1991, p. 139).

Her coffin is later found at the shore of Ephesus by a doctor and she is found out to be alive by a student of the doctor, which is followed by her adoption by the doctor as a daughter. Meanwhile, Apollonius goes to Tarsus with his daughter. He entrusts his daughter to a couple named Stranguillio and Dionysias, former friends, and wants them to name her Tarsia and grow her like their own daughter. This story sets the background for the later recognitions. As a result of Dionysias's envy, Tarsia is captured by the pirates and taken to the city of Mytilene where she is sold to a pimp called Leoninus. She is able to keep her chastity for fourteen years by telling her customers the misfortunes she has experienced, which has been able to create enough pity on the customers. After fourteen years, Apollonius goes to Tarsus and learns his daughter is dead. Then he sets sail in agony and by God's grace, the storm drags his ship to the shore of Mytilene where he is noticed by the king of the city, Athenagoras, for his unhappiness and grief on a day of fest and joy. It is for this reason that he calls for Tarsia to come and cheer Apollonius, a process during which the first recognition comes to the surface, as Tarsia comes out to be the lost daughter of Apollonius. When they set sail to go back to Tarsus and then to his own land, he dreams an angel-like being telling him to go to Ephesus, which he complies with. It is here, in the temple of Diana, that the second recognition takes place; "While Apollonius was recounting this and other things of the same sort, his wife gave a great cry and said: 'I am your wife, the daughter of King Archistrates'" (Archibald, 1991, p. 175).

4. The Central Role of 'Love' in both Works

The other theme that qualifies *Recognitions* as a work of romance and makes it a parallel to *Apollonius of Tyre* is the concept of love that has a central role in both pieces. In the first work, the hero is after love, which is apparently a spiritual and divine one in his case. As it begins with his suspicions about divinity in general, it goes on with his acquaintance with the power of Divine with the help of first Barnabas and then of Peter. The more he learns about the true belief, the deeper he goes into love. The importance of Peter comes to the front exactly at this point. He guides Clement to find the true belief and make away with his inner suspicions. He is in fact a kind of Christ-like figure for the role he has in the work. He functions as a saviour for Clement and helps him to find his new and real identity. He is a kind of 'mestre,' which has a lot of connotations as well as the one for an educator, in the words of Judith Weiss, since he meets Clement when he is in a condition of suspicions with an unstable character, like a child, and makes him realize the reality about the sentimental values surrounding him, and thus become a mature person (Weiss, 2008, p. 27). It is by his help and Clement's devotion that the recognitions take place, that is, the happy ending of the story is based on the divine love that Clement has found and understood.

Apollonius, on the other hand, experiences a different kind of love. As opposed to Clement's divine love, he goes through a secular one. In fact, his desire, not love, for beauty causes his exile at the beginning. Afterwards, the story and the theme of love in the story evolve around his accession to love, his loss of love, and his happy reunion

with his wife, the daughter of King Archistrates. It is important that only after the long and exhausting exile can he find the true love. His lust at the beginning turns into a real love, and his exile has a crucial function for his regaining love and the resulting happy ending.

Conclusion

Recognitions of Clement is a work that has caused many arguments as to its original date and exact genre. The scholars have not been able to reach a conclusion about the exact date, which has led the work to be viewed as a piece that might have been produced in a period ranging from the first to the fourth century.

When it comes to the question of genre, even though it is often viewed as a novel, it would not be wrong to argue that *Recognitions of Clement* can be taken as a work of romance due to its several similarities with another contemporary romance, *Apollonius of Tyre*. First, the physical and spiritual quests the main characters go through, which is a result of suspicions about divinity for Clement and a chase for beauty for Apollonius, make the works parallels for one another. The recognitions both heroes experience through their quests strengthen this parallelism. Then, the notion of love comes out to be another common point between the two works. Clement's divine love corresponds with Apollonius's secular love; yet, love is the ultimate determinant for the character development and the eventual maturation of both protagonists

Kaynaklar

- Achorn, H. J. (1998). *A Study of Apollonius of Tyre: Three English Adaptations of an Ancient Greek Romance* [Unpublished doctoral dissertation]. University of Toronto.
- Archibald, E. (1991). *Apollonius of Tyre: Medieval and Renaissance Themes and Variations: Including the Text of the Historia Apollonii Regis Tyri with an English Translation*. Boydell & Brewer Ltd.
- Baldick, C. (2008). *The Oxford Dictionary of Literary Terms*. Oxford University Press.
- Frye, N. (1957). *Anatomy of Criticism: Four Essays*. Princeton University Press.
- Garstad, B. (2009). Joseph as a Model for Faunus-Hermes: Myth, History, and Fiction in the Fourteenth Century. *Vigiliae Christianae*, 63(5), 493-521.
- Harris, R. (1921). Notes on the Clementine Romances. *Journal of Biblical Literature*, 40(3/4), 125-145. <https://doi.org/10.2307/3259292>
- Heath, M. (1996). Introduction. M. Heath, Trans. In *Poetics* (pp. vii-Ixxi). Penguin Books. (Original work published c. 335 BC).
- Klijn, A. F. J. (1968). The Pseudo-Clementines and the Apostolic Decree. *Novum Testamentum*, 10(4), 305-312. <https://doi.org/10.2307/1560003>
- Pavel, T. (1996). Exile as Romance and as Tragedy. *Poetics Today*, 17(3), 305-315. <https://doi.org/10.2307/1773411>
- Saunders, C. (2004). Introduction. In C. Saunders (Ed.), *A Companion to Romance from Classical to Contemporary* (pp. 1-9). Blackwell Publishing.
- Schaff, P. (2005). *The Twelve Patriarchs, Excerpts and Epistles, The Clementina, Apocrypha, Decretals, Memoirs of Edessa and Syriac Documents, Remains of the First Age*. Christian Classics Ethereal Library.
- Torrance, R. (1994). *The Spiritual Quest: Transcendence in Myth, Religion, and Science*. University of California Press.
- Tripolitis, A. (1997). Review. *Church History*, 66(4), 891. <https://doi.org/10.2307/3169293>
- Weiss, J. (2008). Mestre and Son: The Role of Sabaoth and Terri in *Boeve de Haumtone*. In J. Fellows & I. Djordjevic (Eds.), *Sir Bevis of Hampton in Literary Tradition* (New Edition, pp. 25-36). Boydell & Brewer.

Yazar Katkıları: Tek Yazar Fikir %50 50- Tasarım %50 50 Denetleme- %50 50; Kaynaklar- %50 50; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi %50 50; Analiz ve/ veya Yorum %50 50-; Literatür Taraması %50 50; Yazıyı Yazan %50 50; Eleştirel İnceleme %50 50

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: E-88012460-050.01.02-185678

Author Contributions: Sole Author Concept %50 50-; Design-%50 50; Supervision%50 50-Resources%50 50; Data Collection and/or Processing%50 50; Analysis and/or Interpretation %50 50; Literature Search-%50 50; Writing Manuscript-%50 50; Critical Review %50 50

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: E-88012460-050.01.02-185678

In-service and Pre-service Perspectives: Cultivating Plurilingual Awareness in Multicultural Classrooms

Çok Kültürlü Sınıflarda Çok Dilli Farkındalık Oluşturma Hakkında Öğretmen Adayları ve Akademisyenlerin Bakış Açıları

Dilşah KALAY¹

Sibel SÖĞÜT²

Serap ATASEVER BELLİ²

¹Kütahya Dumlupınar Üniversitesi,
Yabancı Diller Yüksekokulu, Kütahya
Türkiye
e-mail: dilsah.kalay@dpu.edu.tr

²Sinop Üniversitesi Eğitim Fakültesi
İngilizce Öğretmenliği, Sinop
e-mail: ssogut@sinop.edu.tr

³Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı, Erzurum
e-mail: serap.belli@erzurum.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 1.6.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 1.8.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Dilşah KALAY
dilsah.kalay@dpu.edu.tr

Atıf /Cite this article:

Kalay, D., Söğüt, S., & Atasever Belli, S. (2024). In-service and Pre-service Perspectives: Cultivating Plurilingual Awareness in Multicultural Classrooms. Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20, 130-147.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Son yıllarda, eğitimde farklı dil ve kültürel geçmişlere sahip bireyler arasında kapsayıcılığı ve etkileşimi teşvik etme konusunda artan bir ilgi görülmektedir. Bu durum, İngilizce öğretmeni eğitiminde karşılaşılan zorlukların giderilmesine yardımcı olan dil bilinci geliştirme, çok kültürlü duyarlılık ve çok dilli farkındalığı kolaylaştıran dil öğretimi uygulamalarının artmasına sebep olmaktadır. Bu bağlamda, bu nitel çalışmanın verileri, iki farklı devlet üniversitesinde bulunan, bir İngiliz Dili Eğitimi Programı'nda eğitim gören öğretmen adaylarından ve bir Hazırlık Okulu'nda görev yapan İngilizce öğretmenlerinden toplanmıştır. Çalışma kapsamında, literatürdeki araştırmalara ve çok kültürlü ve çok dilli sınıflarda öğretmenlerin karşılaştıkları zorluklara dayanarak, metaforlar bağlamında bazı senaryolar oluşturulmuştur. Bu adımları takiben, katılımcıların bakış açılarını detaylandırmak amacıyla yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Çalışma detaylı irdelendiğinde, dil sınıflarındaki farklı kültürler arasındaki bağları güçlendirmek ve farklı toplum üyeleri arasında etkileşimi teşvik etmek amacıyla bazı pedagojik öneriler sunulduğu görülmektedir. Bu öneriler doğrultusunda, bu çalışmanın, İngilizce öğretmenlerinin kültürlerarası duyarlılığının yüksek olması gerekliliği varsayımını kabul ederek ve öğretmen eğitiminde eğitim eşitliğinin ve sosyal adaletin vurgulanmasına duyulan ihtiyacı göz önünde bulundurarak, öğretmen kimliği gelişimine dikkat çekerek mevcut araştırmalara katkıda bulunması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çok Kültürlü Sınıflar, Çok Dilli Farkındalık, Öğretmen Adayları, İngilizce Öğretmenleri

Abstract

Recent years have seen a growing interest in fostering inclusivity and interaction among individuals from diverse linguistic and cultural backgrounds in FL or L2 classes, which has led to the proliferation of intercomprehension practices in language teacher education, facilitating teachers' identity development, intercultural sensitivity, and plurilingual awareness. Using plurilingualism as a conceptual framework, the data of this qualitative study is collected from a pre-service teacher education program and an intensive language education program at two state universities. Building on the previous research and challenges reported by in-service teachers in multicultural and multilingual classrooms, some scenarios are formed with prompts to reveal metaphors, followed by semi-structured interviews to elaborate on the participants' perspectives. In light of the findings, some suggestions and implications are provided with pedagogical purposes to soften the bonds among different cultures in language classrooms and foster interaction among members of different societies and awareness of plurilingual competences. Acknowledging the substantial impact of English language teachers' intercultural sensitivity, diversity, and inclusion, and an emerging need for enhanced educational equality and social justice in teacher training, this study contributes to the existing research by providing implications for teacher identity development.

Keywords: Multicultural Classrooms, Plurilingual Awareness, Pre-Service Teachers, In-Service Language Instructors

Introduction

In recent years, global mobility and technological advancements have fostered a multilingual society worldwide (Galante, 2022), leading to an increase in individuals using multiple languages for various communication purposes, prompting scholars and educators to explore new research methods and pedagogical approaches. The concept of 'plurilingualism' has emerged in Council of Europe documents, encompassing diverse languages and cultures (Galante, 2022). While 'plurilingualism' and 'multilingualism' are often used interchangeably, distinctions lie in their focus on social and individual dimensions (Marshall & Moore, 2016: p. 3). Plurilingualism pertains to an individual's dynamic linguistic repertoire, whereas multilingualism refers to the coexistence of languages at social or individual levels (CoE, 2018 p. 28).

Related to the concept of plurilingualism, a new term, "plurilingual and pluricultural competence" (PPC), has emerged within the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) (CoE, 2001). PPC is considered as a crucial competence to be developed, especially in contexts where individuals from different cultures and languages may interact and communicate (Galante, 2022: p. 481), and is defined as a construct connecting languages and cultures (Coste et al., 2009). In other words, plurilingual and pluricultural competence refers to the ability to use languages for communication and take part in intercultural interaction, where a person, viewed as a social actor, has proficiency, of varying degrees, in several languages and experience of several cultures (Coste, Moore & Zarante, 2009: p. 11).

As a vital component of language pedagogy, fostering plurilingual and pluricultural competence is crucial, as it equips individuals with sociolinguistic and pragmatic skills to discern general and specific linguistic features of other languages and engage in diverse interactions (CoE, 2018: p. 29). Those proficient in plurilingual and pluricultural competence demonstrate adaptability in social contexts, possess intercultural sensitivity, and adeptly navigate linguistic and cultural variations, thereby resolving communication barriers by leveraging their diverse linguistic and cultural repertoire. Classrooms serve as pivotal spaces for cultivating this competence and promoting awareness of plurilingual and pluricultural identities (CoE, 2018). Particularly in language education, pre-service and in-service teachers play a pivotal role, as their proficiency in multiple languages and cultures enables them to embrace linguistic and cultural diversity among colleagues and students. Hence, examining their awareness of plurilingual and pluricultural competence is imperative, as it shapes their professional identity and instructional practices. Moreover, adopting the Council of Europe's perspective (2018; p. 27) entails recognizing learners as plurilingual and pluricultural, encouraging the utilization of their linguistic resources, and fostering an appreciation for linguistic and cultural diversity. Therefore, investigating the extent to which pre-service and in-service teachers possess plurilingual awareness and pluricultural competence, as well as their engagement in related tasks, is essential for understanding how language classrooms in the Turkish context either facilitate or impede the development of such competence in educational settings.

Existing literature has yet to entirely explore pre-service teachers' awareness and sensitivity to the multilingual and multicultural environment, along with their capacity to appreciate diversity across cultures and languages. Teacher education programs have received limited attention in fostering intercultural education and cultural diversity understanding among prospective teachers (Niemi & Hahl, 2019). Furthermore, it remains unclear whether these programs adequately equip pre-service teachers with intercultural competence and plurilingual awareness. Given the recent emergence of plurilingual and pluricultural competence, empirical research is warranted (Galante, 2022). It is imperative to examine English language teachers' awareness of diversity and plurilingual pedagogies, given their role in teaching in such diverse classrooms. Gaining insights from under-researched contexts and exploring learners' and teachers' perspectives on plurilingualism in English language learning and teaching would contribute significantly to addressing this complex phenomenon (Larsen-Freeman & Todeva, 2021).

Building on the significance of English language learners' and teachers' development in intercomprehension and

the significance of reconceptualizing L2 instruction in line with the developing plurilingual and pluricultural competence of students, this study forefronts the intersection between intercultural sensitivity and plurilingual and pluricultural awareness. More specifically, this study aims to investigate pre- and in-service teachers' mindsets and their pertinence in implementing a plurilingual approach in their classrooms. In line with the aim of this study, the following research questions are addressed:

1. How do pre-service and in-service English language teachers conceptualize plurilingual and pluricultural competence?
2. How do pre-service and in-service English language teachers perceive the roles of plurilingual and pluricultural competence in classrooms?
3. What are the perceived challenges and opportunities that pre-service and in-service English language teachers would face in developing students' plurilingual and pluricultural competence?

1. Review of Literature

Conceptual Background

Plurilingualism and intercomprehension are crucial concepts promoted by the Council of Europe and the European Commission as essential for social identity development (Beacco & Byram, 2003). These concepts emphasize the development of social identity while respecting the diversity of national identities, aligning with the political objectives of social cohesion. Plurilingualism is defined as individuals' flexible and dynamic use of language (Galante, 2022: 478) and is theorized as a language policy in Council of Europe documents (CoE, 2001, 2018). Rather than merely describing language interactions in a given society, it represents the complex linguistic and cultural practices in which plurilinguals engage (Marshall & Moore, 2016). Plurilingualism considers linguistic diversity as normative, rejecting the notion that any language variety is inherently more logical or valuable than another (Accurso & Muzeta, 2020).

Within the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) (CoE, 2001), "plurilingual and pluricultural competence" (PPC) has emerged as a vital competence to be developed, especially in contexts where individuals from different cultures and languages interact and communicate (Galante, 2022: 481). Plurilingualism and plurilingual competence involve everyday interactions that promote intercultural sensitivity and mutual understanding. It is seen as a phenomenon where individuals make choices and interact in specific contexts, rather than being solely about individual language proficiency (Marshall & Moore, 2016: p. 5). Plurilingualism also encompasses situations where individuals engage in plurilingual interactions, even in monolingual or predominantly monolingual societies, by utilizing their intercultural competence and sociolinguistic knowledge to navigate various situations (p. 5).

Nevertheless, Beacco and Byram (2007) differentiate between "plurilingualism as a competence" and "plurilingualism as a value." The former refers to the ability to communicate in multilingual contexts, while the latter involves attributing social value to linguistic diversity, which forms the basis for cultural and linguistic democracy. However, this discrepancy highlights the presence of diverse linguistic repertoires and promotes standards contradictory to the realities of language learning in classrooms (Santos Alves & Mendes, 2006). Language users, particularly learners, play a pivotal role as social agents responsible for overcoming barriers and bridging gaps in linguistically diverse contexts to reconstruct and redefine complex identities and achieve successful socio-communicative interactions through intercomprehension.

The rise of plurilingual and pluricultural pedagogies in English language teaching necessitates empowering pre-service and in-service teachers to reconceptualize language instruction in their educational settings. Learners with diverse linguistic and cultural backgrounds converge in classrooms where multiple languages coexist (Galante et al., 2019). Conventional understandings of language teacher awareness in second language (L2) teaching and training fall short of meeting the objectives of plurilingual education (Otwinowska, 2014). Thus, adopting a plurilingual approach in language teaching is crucial, enabling language users to establish connections in

foreign/second languages, generalize language patterns and principles, utilize positive transfer, and manage interference effects from previously learned languages (Hopp et al., 2022: 2). Additionally, this approach fosters the development of metalinguistic skills and enhances general language awareness, focusing on language similarities and differences, as well as meaning and form-related aspects of languages (Hopp et al., 2022).

Whereas research has extensively explored plurilingual and pluricultural approaches in English language instruction, monolingual and monomodal ideologies and policies persist in various educational environments, overshadowing alternative approaches to language and communication (Piccardo et al., 2021). Studies have scrutinized the prevalence of monolingual ideologies and native-speakerist mindsets in language instruction, emphasizing the importance of combating negative perspectives and biases that perpetuate stereotypes and adversely impact students' learning experiences (Mayfield, 2020). Investigating pre- and in-service teachers' perceptions and knowledge of multilingualism, some studies reveal teachers' ambiguous attitudes, feeling positive but uncertain about integrating multilingualism into their classrooms (e.g., Krulatz & Torgersen, 2016).

Another area of research has focused on developing scales and questionnaires to assess intercultural competence and plurilingual and pluricultural awareness (Chen & Starosta, 2000; Galante et al., 2019; 2022; Munro & Pearson, 2006). For instance, Byram (1997) proposed a model of intercultural communicative competence comprising dimensions such as Knowledge, Attitudes, Skills of interpreting and relating, Skills of discovery and interaction, and political education, including critical cultural awareness. Similarly, Chen and Starosta (2000) emphasized "intercultural sensitivity" and developed an Intercultural Sensitivity scale (ISS) focusing on individuals' active desire to understand and appreciate cultural differences. Research has explored intercultural competence in language learning and teaching contexts (Atay et al., 2009), revealing a lack of integration of culture-specific practices in classrooms despite positive attitudes toward cultural sensitivity. Munro and Pearson (2006) developed the Munroe Multicultural Attitude Scale Questionnaire (MASQUE) to assess multicultural attitudinal changes, while Galante (2022) focused on both cultural and linguistic aspects in multilingual settings, developing a plurilingual and pluricultural competence scale.

Recent research has documented practices challenging the dominance of monolingual and monocultural language education, emphasizing the development of plurilingual and multimodal practitioner mindsets and relevant pedagogies (Werner & Todeva, 2022). Cross-cultural awareness is proposed to help students embrace cultural values and traditions (Nieto, 2010), while virtual exchanges have been shown to enhance students' perceived plurilingual and pluricultural competences (Bailey & Gruber, 2022). Studies have also revealed limited engagement with plurilingual identities and uneven development of inclusive practices in education (Moloney & Giles, 2015). Galante et al. (2019) propose a collaborative framework for implementing plurilingual tasks in educational contexts, emphasizing administrative support, willingness to use languages other than English in class, regular evaluations, and learner-centered tasks.

Considering the multi-faceted and multi-dimensional nature of these tasks, English language teachers' mindsets to cultivate plurilingual and pluricultural competence of the learners in their educational contexts is essential. In light of this need, this study aims to delve into the current awareness of prospective and in-service English language teachers regarding the emerging plurilingual and pluricultural potential in the Turkish educational context.

Role of Teachers

Given the prevailing discourse on pluriculturalism and plurilingualism, a social justice-oriented inter/multicultural education is crucial to address challenges in language classrooms. English language teachers play a vital role in enhancing learners' plurilingual and pluricultural competence, necessitating a redefinition of their role as co-explorers actively engaging with students (Werner & Todeva, 2022). Addressing the same disconnection, de Jong (2013) underscores the importance of equipping mainstream teachers with skills to navigate monolingual policies and practices effectively. They noted that it is crucial to focus on the significance of students' linguistic and cultural values in their integration into the sociocultural setting of the school. Concerning these

needs, Larsen-Freeman and Todeva (2021) advocate for plurilingual instructors to demonstrate flexibility and consider contextual factors in their teaching approaches. Promoting plurilingual approaches in language classrooms enhances learning, language development, identity formation, and critical thinking skills (Galante et al., 2020). Lucas and Grinberg (2008) introduce "linguistically responsive practices" essential for linguistic diversity in classrooms. Plurilingual approaches enable the understanding and use of cross-linguistic influences (Otwindowska, 2014).

Teacher education practicum serves as a trigger for prospective teachers to reflect on their identity and see themselves as "multi-dimensional educators" (Watson et al., 2011). Recent research examines pre-service teacher trainers' identity construction in disrupting monolingual ideologies and adapting plurilingual approaches (Lauwo et al., 2022). However, pre-service teachers often reproduce traditional teacher roles and lack readiness to manage linguistically diverse classrooms (Birello et al., 2021). They also receive insufficient training and lack exposure to effective interaction with diverse students (Halpern, Ozfidan & Rasool, 2022). Additionally, teacher education programs often lack built-in multilingual awareness (de Jong, 2014).

Some studies have highlighted the importance of teachers' plurilingual repertoire in their identity construction and professional practices (Cataldo-Schwarzl et al., 2023; Haim et al., 2020). For example, pre-service teachers' linguistic identity and perceived roles in school practicum and future teaching careers were examined, showing an increased metalinguistic ability and a positive projection of their plurilingual identity into their future roles (Moloney & Giles, 2015: p. 124).

Plurilingual teachers are crucial in educational platforms due to the diversity in their professional identities. They construct language and culture as a communicative competence, using this competence to critique and enhance communication. Possessing "diversity capital," which includes linguistic and intercultural skills, plurilingual teachers exhibit flexibility across languages and cultures, comfort with differences, and the ability to communicate across differences using metalinguistic skills (Moloney & Giles, 2015).

Educational institutions play a vital role in developing plurilingual and pluricultural competences among language learners. Teachers' plurilingual awareness is not solely based on being bi/multilingual; it can also depend on their work experience and cumulative language learning experience (Otwindowska, 2014). Teachers have a significant social responsibility in shaping futures, balancing classroom openness with fostering respect, tolerance, and inclusivity (Potts & Cutrim-Schmid, 2022: p. 83). According to Byram, Gribkova, and Starkey (2002: p. 10), the 'best' teacher helps learners see relationships between their own and other cultures, fostering an interest in 'otherness' and an awareness of themselves from other perspectives.

Taking all these into account, it is essential that educational contexts provide opportunities to realize the potential of acting as plurilingual teachers and showing all the features of plurilingual identities for the students to experience different cultural perspectives and linguistic diversities and to be engaged in multilingual and multicultural learning contexts and to develop rapport with people from different nationalities.

2. Methodology

Overview of the Research Design

The present research employs a qualitative research design, a well-suited approach for in-depth exploration of the subjective experiences and perspectives attributed by pre- and in-service English language teachers to examine how they conceptualize plurilingual and pluricultural awareness and make interpretations from a broad perspective. Moreover, an insider/emic perspective is adopted in order to investigate and interpret the collected research data.

Participants and Research Setting

To explore pre- and in-service teachers' mindsets and their pertinence in implementing a plurilingual approach in multicultural classrooms, 17 pre-service and 18 in-service language teachers were selected using purposeful sampling (Creswell, 2014), chosen for their specific attributes aligning with the research goals.

Demographic data from the open-ended responses revealed insights into the 35 participants, including 18 in-service teachers from one of the state universities and 17 pre-service teachers from the other. Their teaching experience ranged from 0 to 24 years, with varying ages between 20 and 46. All participants, except one native English speaker born in the United States, were Turkish speakers, and all but two spoke English as a second language.

Pre-service teachers were selected among undergraduates majoring in an English Language Teaching program, taking teaching-oriented courses like teaching methodology, discourse analysis, language acquisition, and current approaches in the field. They engage in tasks, lesson planning, and teaching practicum, including micro-teaching lessons and in-class teaching, alongside elective courses in sociolinguistics and language learning. On the other hand, in-service teachers were instructors working in an English Language Preparatory Program with approximately 10 years of experience. They had a minimum of 2 years of teaching experience in multicultural classrooms, deliberately selected for their diverse student backgrounds, including Arabic, Kazakhstani, Somalian, and French L1 speakers.

Instruments

The instruments are two-fold: Open-ended scenarios and interviews. The open-ended scenarios are completed as written narratives in the form of survey questions. This qualitative scenario-based survey was developed by the researchers and employed in English thanks to participants' relatively high level of English via an online Google form. The questions in the semi-structured interviews were also prepared by the researchers and administered to 10 participants, 5 pre-service and 5 in-service teachers, through video conferencing.

Data Collection & Analysis

Concerning the open-ended scenarios survey, all participants first provided demographic information such as age, year of experience, country of birth, and additional language(s) (if any). Following that, a metaphor elicitation question (Metaphor Prompt) was presented to the subjects to fill in as follows:

Being an English teacher in a plurilingual/pluricultural classroom is like _____ because _____.

Furthermore, eight scenarios based on the classroom practices and experiences were presented in order to collect data about pre- and in-service English language teachers' conceptualization of plurilingual and pluricultural competence in classrooms. The collected data were coded, and the thematic analysis (Ryan & Bernard, 2003) was utilized to identify emerging themes. As for the semi-structured interviews, the video recordings were transcribed, and the qualitative content analysis was carried out based on thematic coding.

3. Findings

The findings revealed five themes emerged:

The conceptualization of plurilingual & pluricultural competence

Semi-structured interviews with pre- and in-service language teachers aimed to explore their understanding of plurilingual and pluricultural competence in language classrooms. Participants highlighted the linguistic diversity in Turkey, including languages like Albanian, Arabic, Armenian, Circassian, French, Georgian, Japanese, Korean, Kurdish, Russian, Spanish, and Zaza, alongside Turkish and English. Additionally, all participants recognized themselves as both plurilingual and pluricultural, citing their familiarity with various language varieties and their awareness of cultural differences and similarities within and beyond Turkey.

...I am a pluricultural person because the definition says a person knows about the differences between cultures regarding the same language, as well. (I_3)

In such a diverse linguistic and cultural landscape, understanding and respecting cultural differences are vital for effective communication, especially for pre-service teachers.

We born into a culture that shapes our language, the way we think, the way we act in a community... And if

someone in my class has a different cultural background, then I respect that... I am tend to learn their historical background. (P-1)

Teacher candidates also highlighted the importance of awareness and respect for linguistic and cultural diversity. They noted that these backgrounds could lead to differing problem-solving approaches, citing varying perceptions of rudeness across cultures as an example.

...to give an example, not knowing Russian and their culture actually affects me. They do not like shaking hands, they consider it rude... disrespectful... (P-3)

In-service language teachers echoed the concerns of pre-service teachers regarding communication differences. They shared worries about potential misunderstandings related to their gestures or body language, as follows:

...because of some gestures or mimics or with some words, because I'm not familiar with their culture. And this makes me a little bit worried. (I_1)

...that's not about being respectful; that's about being different because, probably in their culture, this is not something bad. So they don't want to be disrespectful to me because the students were really good students... (I_2)

Interview responses and open-ended survey answers both showcased participants' awareness and understanding of plurilingual and pluricultural competence, emphasizing the similarities and diversities in languages and cultural features. When describing their role as English teachers in such classrooms through the **Metaphor Prompt**, they notably emphasized the diversity among their students and their role as guides or leaders:

Being an English teacher in a plurilingual/pluricultural classroom is like...

...conducting an orchestra with musicians playing different types of instruments; being a maestro, each student has a different instrument; we make them play the same song. (S1_22)

...being a bridge, being in a big forest with lots of different types of trees / being at a fair / traveling every day being among various flowers because each of them brings its unique color to the learning environment (S1_18)

...asure ...it is great to have students in your class from different parts of the globe where each one has something to add or contribute to your desert. (S1_14)

... being a chef in a big kitchen because you need to mix up all the cultural differences to create a positive learning environment. (S1_20)

More specifically, they used various metaphors like "surviving a forest fire", "being a large family's mother", "embarking on a captivating linguistic and cultural voyage", "watching a movie with different subtitles", and others. These metaphors reflect their perception of language classrooms as multi-faceted and dynamic environments, shaping their language ideology.

The perceived roles of plurilingual & pluricultural competence in classrooms

Regarding the teacher roles in plurilingual and pluricultural classrooms, affective roles became prominent when the interview data were analyzed. Pre-service language teachers stated that individual learner needs, interests, and preferences are critical in classrooms:

It's like in the forest, with lots of different trees and plants that all look the same. But, they have different needs, different amounts of sunshine, different amount of water. (P_2)

As a result, they emphasized the importance of teachers making in-class adaptations to promote tasks that encourage cultural awareness, empathy, and respect, allowing students to express their cultural and linguistic identities and fostering shared feelings and values among them.

Similarly, in-service teachers highlighted the importance of a "positive learning environment" that gives opportunities for international students to represent their linguistic and cultural identity via language tasks:

They need to express themselves so we can create a comfortable learning environment. When they introduce their cultural identities, they feel they belong to... (I_1)

Metaphor Prompt: ...being a seven-colored flower because you bloom differently for each student in accordance with their needs and desires... (Q_20)

In the open-ended survey, participants emphasized the importance of verbal and non-verbal adaptations among plurilingual students with diverse cultural backgrounds to prevent misunderstandings and foster clarity, promoting an inclusive and supportive classroom environment. According to a pre-service teacher, practicing empathy and effective communication through such adjustments would cultivate harmony and positivity in the classroom, encouraging a sense of belonging and confidence among plurilingual students.

Besides, throughout both the interviews and the responses from open-ended scenarios, in-service teachers emphasized the significant influence of coursebooks on classroom tasks. They noted that coursebooks dictate the syllabus and themes for class hours, constraining their ability to deviate from predefined content. Consequently, instructors may either adapt activities and topics or adhere to them as presented, suggesting a somewhat restrictive approach.

...the units, especially in the book, because we follow a book and, as much as those books allow us, we can change the task into the needs of the students... (I_1)

In the book, we have lots of cultural - topics that we can adapt to different cultures. (I_5)

Metaphor Prompt: ...trying to survive in a forest fire because, on the one hand, you have a schedule and teaching program set by the MEB, and trying to determine how to teach a group with very different backgrounds and language levels... it's not impossible to do, but you need to work hard and have a lot of patience. (Q_6)

Regarding cultural integration in teaching, both pre- and in-service teachers highlighted the inclusion of various surface and deep cultural elements such as customs, traditions, cuisine, attire, gestures, and cultural tendencies. Additionally, they mentioned special national days, festivals, and cultural organizations as focal points in pluricultural classrooms:

I can integrate dishes; I can make them describe cultural outfits. I would focus on more history, in the sense of advertisement and food and drink. (P-2)

...their food, famous dishes. Through attractions, famous places to see, to visit, so how they eat, what they eat, how they get dressed (traditional dresses), wedding issues... (I_3)

These findings highlight that in-service teachers typically rely on coursebook topics when discussing cultural dimensions, as they are required to adhere to a standardized syllabus:

If we have a topic on food, I ask them what they eat, what the traditional dishes or costumes. Whatever the topic is, I make sure them a word to say. (I_5)

Other than that, both in-service and pre-service teachers' responses to the open-ended question about their perceived plurilingual and pluricultural classrooms revealed their lack of experience in such environments, emphasizing the uniqueness of these classrooms:

I have never been in a class, but being in such a classroom would definitely be like, in a multicultural place where... (Q_8)

Due to the presence of students from various linguistic and cultural backgrounds, the learning environment will be unique. (Q_7)

Metaphor Prompt: ...being a mariner on a journey to the unknown lands of a new world because unexplored opportunities and barriers may arise at the same time. (Q_13)

The perceived challenges/opportunities in developing students' plurilingual & pluricultural competence

Interview and survey responses show that both pre- and in-service language teachers shared their experiences,

feelings, and perceptions about teaching English in plurilingual/pluricultural classrooms. They discussed both the challenges and facilitators in developing students' plurilingual and pluricultural competence:

...there is nothing we can say is "easiest" in those kinds of classrooms. (I_1)

...it's like surviving in the middle of a war. (P_5)

Metaphor Prompt:

...excited and also complete mess at the same time... fun & hard most of the time. (Q_1)

...both hard and fun. (S1_6)

...filled with both challenges and rewards (S1_27)

...wandering around the Amazon Forest because it is both enchanting and chilling at the same time. While the exploration of new languages, cultures, and colors... gives pleasure, it is also challenging and overwhelming to manage the teaching process without dropping a brick. (Q_4)

...if students' English is not good enough, teaching English in a multilingual classroom can be like losing your way in an unfamiliar city. (Q_3)

The excerpts from interviews and the open-ended survey demonstrate that both pre- and in-service language teachers find teaching English in plurilingual/pluricultural classrooms both challenging and beneficial. They reflect on the opportunities it provides for facilitating students' plurilingual and pluricultural competence.

Concerning the opportunities in such an educational process, a key theme is the "medium of communication." Both pre- and in-service teachers find the linguistic variety in classrooms valuable for facilitating target language skills like pronunciation and speaking. In multilingual classes, English serves as the primary communication medium, requiring all students to use English for collaboration, interaction, and self-expression, fostering basic English language skills by providing students with authentic communication needs in their immediate context:

That's something good because it's variety in our classroom. (I_2)

...because they want to express themselves and their every culture in the classroom, English becomes the most important thing; it facilitates both English improvement, also their cultural stuff and the unity of being a human... (I_4)

Another notable theme from the interviews regarding the aforementioned opportunities is the "expression of identities in diversity." Pre-service teachers highlighted that in these classrooms, learners can freely express their identities without fear of judgment or discrimination, creating a more peaceful and welcoming classroom atmosphere through mutual understanding and respect for cultural norms.

Because everyone comes from a different culture, we actually get rid of racism, in a way. When you say that there is not a single culture, they will realize other cultures. This way, we can talk about a more peaceful classroom environment. (P_5)

Similarly, in-service teachers emphasized the importance of the sense of belonging when diversity is the case, supporting the learning environment with shared values:

When they introduce their cultural identities, they feel like they belong to the classroom. (I_1)

On the other hand, language teachers may encounter two main challenges in plurilingual and pluricultural classrooms: language and culture-related issues, and teaching-related challenges. Considering culture-related problems, while expressing diverse identities is advantageous, there's a risk of imbalance in representing all cultures and identities among students. Some students may dominate the class, emphasizing their own identity elements. To address this, participants stressed the importance of promoting equal participation and contribution to ensure that no single student or group dominates. Providing equal opportunity for students to express their cultural identities and respecting their languages, cultures, and traditions is crucial, as highlighted by participants. To mitigate inequalities, teachers can encourage students to identify both similarities and differences among cultures, fostering awareness that every culture is unique.

As mentioned by both pre- and in-service teachers, the mother tongue of the students poses some language-related problems, such as difficulty in understanding the spoken language resulting from the accent or the pronunciation deriving from their way of articulation:

...there is a difficulty especially in the pronunciation skills of the students because they come from different countries; because of their natural way of speaking, they may pronounce some words incorrectly, like "the (d)" as "the (z)". (I_1)

Touching upon the same challenge, in both pre- and in-service teachers' responses to a scenario in the open-ended questionnaire regarding classmates' reactions to various accents of plurilingual students, the importance of celebrating linguistic diversity was emphasized. Teachers highlighted the significance of embracing different accents in a plurilingual classroom and fostering a positive attitude toward linguistic variations in English. They expressed intentions to encourage students to respect accent-related differences stemming from plurilingual students' mother tongues, emphasizing that there is no singular "correct" accent. Additionally, teachers aimed to promote acceptance of individuals with diverse accents and framed this diversity as a positive rather than a negative aspect.

Participants identified additional language-related challenges in plurilingual classrooms, such as the speed of spoken language and the complexity of vocabulary, which can hinder plurilingual students' comprehension and contribute to feelings of isolation and frustration. Plurilingual students may struggle to understand classroom language due to their varied vocabulary skills. Both pre- and in-service teachers suggested various strategies to address these challenges, including grouping plurilingual students together for mutual support, speaking slowly and clearly, rephrasing and repeating information, providing examples and explanations, simplifying vocabulary, promoting practice outside the classroom, and encouraging students to seek clarification when needed.

Furthermore, interview analysis revealed that instructors face another language-related challenge related to the mother tongue. Many international students require clarification, particularly regarding grammatical exceptions, prompting more proficient students to provide L1 translations during class, which may lead to interruptions and distractions, with Turkish students potentially becoming bored while awaiting translations and instructors feeling uneasy about the translated content, ultimately losing classroom control:

I can't be sure if the translations are correct if we miss anything, if there are any changes... during that time, Turkish students find the things going on, sometimes funny, sometimes boring... it may lead to some classroom management problems too. (I_5)

Regarding teaching-related challenges, pre-service teachers emphasized student-based issues, whereas in-service teachers highlighted instructional problems during the interviews. Pre-service teachers noted the presence of international students as a concern, citing feelings of isolation, hindered integration, and increased introversion due to cultural prejudices and refugee concerns. They also highlighted the potential for peer bullying and racism, leading to heightened tensions in pluricultural classrooms.

The most important could be racism. Later, some students may... express themselves more easily because they are a minority. Maybe they think their language is not suitable for classroom. (P_2)

Conversely, in-service teachers underlined teaching-related challenges regarding the instructions. *Videlicet*, since they aren't well-informed about the language structures in the mother tongue of the international students, they feel incompetent in providing comparisons between their L1 and English when needed:

...in English, in grammar and vocabulary, I can easily make them (Turkish students) understand by using translations or giving some examples from Turkish. But I cannot do it for the other students because I cannot speak their language and I don't know the structure of their language. (I_4)

Finally, when asked about language skills, pre-service teachers noted speaking as the most challenging skill due to potential communication difficulties. In contrast, in-service teachers insisted on grammar and listening. They explained that teaching grammatical rules and helping students understand sound articulation requires

knowledge of their mother tongue, a talent many instructors lack.

Listening is one of the hardest skills, and it includes pronunciation, it includes vocabulary and grammar stuff, and accents... a difficult one. (I_4)

Overall, both pre- and in-service teachers acknowledged their limited cultural knowledge and challenges in integrating plurilingual and pluricultural students into teaching. They struggle with adapting the curriculum to multicultural contexts and meeting diverse student needs. Many feel not "ready", lacking a solid foundation for handling such situations.

The visionary behaviors in plurilingual & pluricultural classrooms

Building on the interview responses, the participants are to explain their perceptions and possible reactions to some open-ended scenarios to reveal their past experiences and insights regarding plurilingual and pluricultural competence, as well as their visionary approaches in such classrooms

An overview of the responses revealed that pre- and in-service teachers had awareness and positive and supportive views about plurilingual and pluricultural competence and having plurilingual and pluricultural teachers and students in the language classrooms.

Both groups highlighted the advantages of linguistic diversity and accent variation in their classrooms. They disapproved of any mocking behavior towards plurilingual students, emphasizing the need to cultivate a culture of respect, empathy, and inclusivity. Participants stressed the importance of appreciating and respecting cultural and linguistic differences and advocating for a positive attitude toward various English accents. For instance, one teacher proposed a task to prompt students to contemplate the reasons behind different accents, aiming to raise awareness of linguistic diversity:

...I ask students to write about the weirdest habit they have. After collecting their answers, I randomly distribute those answers and ask students to write the possible reason for that habit. After reflecting on the habits and possible reasons, I ask all students to brainstorm possible reasons for different accents. After we have all the ideas on the board, I help students become aware that those reasons are just differences, not weaknesses or deficiencies. (S2_5)

Another teacher also suggested incorporating a task to raise awareness of diversity and differences, as shown below:

I organize a classroom discussion/activity where students can learn about different languages, cultures, and the significance of accents. Peer support is also important to stand up against bullying, discrimination, or teasing. (S2_31)

The use of translation/code-switching in the plurilingual & pluricultural classroom

In the open-ended survey scenarios, teachers were prompted to react to situations where students translated instructions or switched to their L1 during group work. Responses varied: some supported translation and code-switching, while others did not allow it. Reasons for these stances were provided, and most participants suggested strategies to assist students in such situations.

For those not in favor of using the mother tongue for translation, many expressed empathy towards students while encouraging them to use the target or common language in class. Concerns were raised about potential confusion, slowed language development, and demotivation for other students. One teacher shared her approach of explaining to students that relying on translation might hinder their language improvement in the long run.

In contrast to those who oppose using other languages for instruction clarification, some teachers find it useful for students from different backgrounds. They emphasize the importance of using the native language judiciously and at appropriate times. Concerns about overreliance on translation were raised, with strategies suggested to mitigate this. For instance, one teacher shared a method where students help translate instructions in a multistep process, saving time and ensuring comprehension. Another in-service teacher expressed concerns about the

impact on other students and advocated for a common classroom language, as indicated:

...I express appreciation for their willingness to help others understand the instructions. However, ...translating instructions exclusively for some students may unintentionally exclude others who may not understand the translated language; I underline the importance of using a common language for instructions and class discussions... This helps maintain equal opportunities for learning and avoids feelings of exclusion. (S3_5)

In addition, participants suggested various alternatives to translating instructions into students' mother tongue. These include using body language, visual aids, simplified instructions, paraphrasing, and allowing extra time for clarification. Partnering with peers and providing individual assistance until students feel confident were also proposed strategies.

Participants' attitudes toward code-switching depend on the activity or situation at hand, with the majority willing to allow limited L1 use in group work as long as it doesn't dominate or disrupt others. They emphasize maintaining English communication in whole-class discussions and projects. While some permit brief L1 use for activities like brainstorming, others aim to gradually encourage L2 use. Too much reliance on the mother tongue may lead to student anxiety. Overall, while some accept L1 use, they strive to promote L2 whenever feasible.

Generally, language teachers allow the L1 use for homework, projects, or to save time, but they encourage English use for more practice. Many suggest implementing policies like "English only" to promote the target language. An in-service teacher recommends calmly explaining language policies and addressing concerns to create an inclusive learning environment:

At the beginning, I explain the rules needed during lessons, and my students know it's an English class and their purpose ... is to learn/improve their English abilities, not their L1... I persistently try to speak in English during lessons, I believe if teachers use English to communicate, students will only use their L1 to prevent misunderstandings or clarify vagueness. (S8_20)

To conclude, participants emphasize the importance of speaking English in the classroom for language development, as revealed in their responses to scenarios about using L1 for clarification and instructions during group activities.

4. Discussion & Conclusion

The study aimed to explore pre-service and in-service English language teachers' views on plurilingual and pluricultural competence, its role in classrooms, and the challenges and benefits in developing students' skills. It also documented visionary behaviors and attitudes towards translation and code-switching in such classrooms.

The interviews and survey responses revealed that both pre- and in-service teachers in Turkey acknowledged the diversity of languages and cultures. They recognized the benefits of having plurilingual and pluricultural teachers and students in language classrooms and expressed positive views about this diversity. Participants emphasized the importance of respect, empathy, and negotiation in understanding cultural and linguistic variations. They noted how students' backgrounds influence problem-solving approaches and potential misunderstandings, expressing concerns about the impact of gestures and body language on triggering conflicts.

One prominent finding highlighted the importance of additional training, such as workshops or in-service training, to help language instructors feel more secure in plurilingual and pluricultural classrooms. This finding aligns with research suggesting that teachers' cumulative language learning experience and knowledge can influence their plurilingual awareness (Otwinowska, 2014). Expanding on this, the study delved into teachers' perceived roles of plurilingual and pluricultural competence in classrooms. Both pre- and in-service teachers emphasized the crucial role of affective factors, such as empathy and respect, in these environments. They advocated for adaptations to promote classroom tasks that foster cultural awareness and linguistic identities, enhancing students' in-class participation. Given that plurilinguals use languages differently based on emotional states and communication purposes (Busch, 2017), classroom affective dynamics may influence how these roles

are perceived. Additionally, the educational and cultural context shapes how plurilingualism is transformed into instructional practices (Piccardo et al., 2021).

While touching upon these elements, pre- and in-service teachers foregrounded the need for making verbal and non-verbal adjustments in plurilingual and pluricultural classrooms. These adaptations were believed to eliminate potential misunderstandings while promoting mutual understanding, negotiation, and clarification of meaning, enabling an inclusive and diverse classroom atmosphere. They also reported their willingness to integrate surface culture elements while paying little attention to deep culture elements. Further, they foregrounded their lack of experience in plurilingual and pluricultural classrooms and acknowledged the unique value and contribution of such classroom atmosphere to students' English language learning procedures. To address this issue and bridge the gap in their experiential practices, intercomprehension would serve as a platform for the improvement of the intercultural sensitivity of teachers (Pinho, 2019).

Both pre-service and in-service teachers acknowledged the dual nature of English in fostering pluricultural and plurilingual competence, citing both challenges and opportunities. They recognized English as a medium for authentic communication, fostering self-expression and mutual respect among students. Challenges were categorized into language/culture-related and teaching-related issues, including difficulties in balancing cultural representation, comprehension challenges due to accents and vocabulary complexity, and teaching specific language skills like speaking and listening. While pre-service teachers focused on speaking difficulties, in-service teachers highlighted challenges in grammar and listening. Solutions proposed included adapting teaching methods, providing clear instructions, and encouraging practice outside the classroom.

Acknowledging the value of code-switching and translations in classroom activities, both groups of participants expressed their prudent perspectives by expressing the need for a limited L1 translation and the effective use of L1 timely and appropriate. To address students' plurilingual and pluricultural competencies, they referred to the significance of integrating body language, visual elements, using simplified instructions along with communication strategies, and increasing student talk time to lower the over-exposure to mother tongue use. Even though the use of L1 is a source of anxiety among language teachers and there is a general assumption that maximum exposure is needed in foreign language classrooms, drawing attention to being flexible in jumping from one language to another, teachers in Galante et al.'s (2023) study highlighted the importance of engagement with all languages of students' repertoires. Overall, pre-service and in-service teachers expressed their appreciation and respect for cultural and linguistic varieties in plurilingual and pluricultural classrooms.

To conclude, the current study revealed prominent impacts of contextual factors, affective domain, learner profiles, instructional design, attitudes, linguistic and cultural backgrounds as critical and influential elements in the plurilingual and pluricultural development and perception of pre-service and in-service teachers. The needs of these teachers were situated around authentic communicative contexts and situations for plurilingual and pluricultural competence in classrooms, where English acts as a mediator to fulfill this purpose. Identity development of language teachers in plurilingual and pluricultural classrooms could also be fostered by promoting educational equality and social justice among students. The findings revealed that further awareness-raising and hands-on practice in teacher-training programs are required. It is also essential to enhance their critical cross-cultural awareness (Nieto, 2010), guiding students to "trace their plurilingual and pluricultural trajectories and explore and appreciate the values, beliefs, and traditions of other cultural groups" (Chen et al., 2022: p. 4).

Obviously, the implementation of culturally responsive tasks relies greatly on teachers' openness and ability to help their learners explore their linguistic and cultural repertoires (Maatouk & Payant, 2022). For this reason, it seems critical to cultivate positive attitudes among teachers since there should be more opportunities to develop their awareness of the different languages and cultures that their students bring to the classroom and how to use this diversity to create a more inclusive learning environment (Otwinowska, 2014). Cultivating positive attitudes would lead to the proliferation and promotion of educational equality and social justice in plurilingual and pluricultural language classrooms.

5. Pedagogical Implications & Further Study Suggestions

Building on the outcomes of the current study, there is an emerging need for promoting an inclusive classroom environment for pre-service teachers and a need for in-service training sessions and workshops for language instructors. Reflective practice, simulations, micro-teaching tasks, and in-class demonstration of possible scenarios would help to cultivate perspectives. Incorporation of various reflective tasks as well as research-oriented activities would enhance their understanding of the relationship between their self-identification and plurilingual and pluricultural repertoire (Cataldo-Schwarzl et al., 2023). Through such activities, teachers' ongoing professional development could be fostered by conducting a needs analysis. Awareness of both pre- and in-service teachers could be raised by giving them opportunities to experiment with plurilingual and pluricultural classroom practices, examples, experiential learning, and teaching activities. To equip language teachers with intercultural awareness, plurilingual and pluricultural competence, teacher education programs could be tailored to meet the needs of prospective teachers by integrating a plurilingual and pluricultural aspect. To respond to pre-service teachers' expressed needs, we need to give them more space for discussion and reflection to transform their resources into practical teaching tools for multilingual classrooms (Birello et al., 2021). To address such needs, telecollaboration and virtual exchange projects could be used to cultivate the identity orientation of pre-service and in-service teachers in plurilingual and pluricultural classrooms. It may equally be useful to calmly explain the language policy, classroom rules, course requirements and responsibilities and address concerns while promoting an inclusive learning environment for all students. Overall, we need to provide foreign language teacher education that is responsive to the linguistic diversity of our students and challenges the monolingual mindset that often prevails in foreign language education (Melo-Pfeifer, 2021).

To achieve this, plurilingual strategies and pedagogical practices could be integrated into teacher education programs as well as other educational contexts. To illustrate, as adapted from the literature and introduced as online tasks by Galante et al. (2023: 6), 'cross-linguistic comparisons' and 'cross-cultural comparisons' could be carried out to engage students with similarities and differences of languages, cultures, customs and beliefs and to develop their metacognitive awareness and awareness of language use in different contexts. Other than these comparisons, 'translation for mediation' could be utilized as another strategy to compare the meaning and spelling of words across the languages in their repertoire and one of their colleagues (p. 6). As another pedagogical practice, translanguaging could be employed by mixing the languages to make communication and meaning clear and fluid and flexibly move from one language to another, as Galante et al. (2023) highlighted. Lastly, utilizing pluriliteracies and semiotic resources covering both linguistic (i.e., language skills) and nonlinguistic resources, such as body language, mimics, and gestures, could facilitate engagement and help students act as social agents (Galante et al., 2023; p. 6).

Building on the scope of the present study, future research could examine the content of teacher training programs and figure out the potential integration of plurilingual and pluricultural competence into teaching methodology courses. As it is still essential to examine how to design teacher education programs that will help teachers develop the attitudes, skills, and beliefs that are necessary for teaching in a multilingual environment (Potts & Cutrim-Schmid, 2022), we need further studies to examine prospective teachers' perceptions and visions regarding plurilingual and pluricultural competences. Accordingly, longitudinal studies could be carried out to explore how prospective teachers develop their identities in terms of plurilingual and pluricultural competencies. Examination of the conceptualization of these competencies in different educational contexts could manifest culture-specific and context-variant elements. Since the participants were from two different local settings in Türkiye, future research could be conducted by including diverse learner, teacher and teacher-trainer groups. Further, an investigation of English language learners' attitudes could present a composite picture in deciphering their plurilingual repertoires.

References

- Atay, D., Kurt, G., Çamlıbel, Z., Ersin, P. (2009). The Role of Intercultural Competence in Foreign Language Teaching. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(3). <https://doi.org/10.17679/iuefd.26655>.
- Bailey, A., & Gruber, A. (2020). Challenges and other feedback: Integrating intercultural learning in the Digital Age. *The EuroCALL Review*, 28(1), 3-14.
- Beacco, J. C., & Byram, M. (2007). *From linguistic diversity to plurilingual education: Guide for the development of language education policies in Europe*. Strasbourg, France: Council of Europe Publishing.
- Birello, M., Llompert-Esbert, J., & Moore, E. (2021). Being plurilingual versus becoming a linguistically sensitive teacher: Tensions in the discourse of initial teacher education students. *International Journal of Multilingualism*, 1-15. <https://doi.org/10.1080/14790718.2021.1900195>.
- Busch, B. (2017). Expanding the notion of the linguistic repertoire: On the concept of Spracherleben-the lived experience. *Applied Linguistics*, 38(3), 340-358. <https://doi.org/10.1093/applin/amv030>.
- Byram, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Byram, M., Gribkova, B., & Starkey, H. (2002). *Developing the Intercultural Dimension in Language Teaching*. Council of Europe: Strasbourg.
- Cataldo-Schwarzl, L., Haim, O., & Vetter, E. (2023). Investigating the role of plurilingual pre-service language teachers' psychological landscape in their learning-to-teach process. *Language, Culture and Curriculum*, 1-23. <https://doi.org/10.1080/07908318.2023.2197237>.
- Chen, G. M., & Starosta, W. J. (2000). The development and validation of the intercultural sensitivity scale. *Human Communication*, 3, pp. 1-15.
- Chen, L., Karas, M., Shalizar, M., & Piccardo, E. (2022). From "promising controversies" to negotiated practices: A research synthesis of plurilingual pedagogy in global contexts. *TESL Canada Journal*, 38(2), 1-35. <https://doi.org/10.18806/tesl.v38i2.1354>.
- Council of Europe (2001). *Common European Framework of Reference for Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Council of Europe. (2018). *Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment-Companion volume with new descriptors*. <https://rm.coe.int/cefrcompanion-volume-with-new-descriptors-2018/1680787989>.
- Coste, D., Moore, D., & Zarate, G. (2009). *Plurilingual and pluricultural competence*. Language Policy Division, Strasbourg.
- Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- De Jong, E. (2013). Preparing mainstream teachers for multilingual classrooms. *Association of Mexican American Educators Journal*, 7(2). 40-49.
- Galante, A., Okubo, K., Cole, C., Abd Elkader, N., Carozza, N., Wilkinson, C., ... & Vasic, J. (2019). Plurilingualism in higher education: A collaborative initiative for the implementation of plurilingual pedagogy in an English for academic purposes program at a Canadian university. *TESL Canada Journal*, 36(1), 121-133. <https://doi.org/10.18806/tesl.v36i1.1305>
- Galante, A. (2022). Plurilingual and pluricultural competence (PPC) scale: the inseparability of language and culture, *International Journal of Multilingualism*, (19)4, 477-498. <https://doi.org/10.1080/14790718.2020.1753747>.
- Galante, A., Zeaiter, L., F., dela Cruz, J.W.N., Massoud, N., Lee, L., Aronson, J., de Oliveira, D. S. A., & Teodoro-Torres, J. A. (2023). Digital plurilingual pedagogies in foreign language classes: empowering language learners to speak in the target language, *The Language Learning Journal*, DOI: 10.1080/09571736.2023.2179654
- Haim, O., Orland-Barak, L., & Goldberg, T. (2020). The role of linguistic and cultural background in EFLnovices' induction period. *International Journal of Multilingualism*, 19(1), 1-22. <https://doi.org/10.1080/14790718.2020.1715412>.

- Halpern, C., Özfıdan, B., & Rasool, S. (2022). Pre-service teachers' perceptions of cultural competence to teach culturally and linguistically diverse students. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 1-16. <https://doi.org/10.1080/01434632.2022.2102642>.
- Hopp, H., Thoma, D., Kieseier, T., Jakisch, J., & Sturm, S. (2022). Early plurilingual foreign language teaching in mixed classrooms: Linguistic and metalinguistic predictors of foreign language development among majority-language and minority-language students in EFL classes. *System*, 108, 102828.
- Krulat, A., & Torgersen, E. N. (2016). The role of the EFL classroom in maintaining multilingual identities: Issues and considerations in Sør-Trøndelag public schools. In K. Amanti, J. Álvarez Valencia, & E. Mackinney (Eds.), *Critical views on teaching and learning English around the globe* (pp. 53–68). Charlotte, NC: Information Age Publishing.
- Larsen-Freeman, D., & Todeva, E. (2021). A sociocognitive theory for plurilingualism: Complex dynamic systems theory. In E. Piccardo, A. Germain-Rutherford, & G. Lawrence (Eds.), *Routledge handbook of plurilingual language education* (pp. 209-224). Routledge.
- Lauwo, M. S., Accurso, K., & Rajagopal, H. (2022). Plurilingualism, equity, and pre-service teacher identity: Centring [Linguistic] diversity in teacher education. *TESL Canada Journal*, 38(2), 113-139. <https://doi.org/10.18806/tesl.v38i2.1359>.
- Lucas, T., & Grinberg, J. (2008). Responding to the linguistic reality of mainstream classrooms: preparing all teachers to teach English language learners. In M. Cochran-Smith, S. Feiman-Nemser and D. J. McIntyre (Eds.), *Handbook of research on teacher education: Enduring questions in changing contexts* (3rd ed., pp. 606-636). Routledge.
- Maatouk, Z., & Payant, C. (2022). The pertinence and feasibility of implementing a plurilingual approach in Quebec, Canada: the beliefs of pre-service ESL teachers. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 25(10), 3685-3697. <https://doi.org/10.1080/13670050.2022.207268.1>
- Marshall, M., & Moore, D. (2016). Plurilingualism amid the panoply of lingualisms: addressing critiques and misconceptions in education, *International Journal of Multilingualism*. <https://doi.org/10.1080/14790718.2016.1253699>.
- Mayfield, V. (2020). *Cultural competence now: 56 exercises to help educators understand and challenge bias, racism, and privilege*. ASCD.
- Moloney, R., & Giles, A. (2015). Plurilingual pre-service teachers in a multicultural society: Insightful, invaluable, invisible. *Australian Review of Applied Linguistics*, 38(3), 123-138. <https://doi.org/10.1075/ara.38.3.03mol>.
- Munro, A., & Pearson, C. (2006). The Munro multicultural attitude scale questionnaires: A new instrument for multicultural studies. *Educational and Psychological Measurement*, 66(5), 819–834. <https://doi.org/10.1177/0013164405285542>.
- Niemi, P. M., & Hahl, K. (2019). Reproducing, disrupting and reforming understanding of cultural diversity: Theorising future subject teachers' pedagogical reflections. *Teaching Education*, 30(3), 319-336. <https://doi.org/10.1080/10476210.2018.1478809>.
- Nieto, S. (2010). *Language, culture, and teaching: Critical perspectives* (2nd ed.). Routledge.
- Otwinowska, A. (2014). Does multilingualism influence plurilingual awareness of Polish teachers of English? *International Journal of Multilingualism*, 11(1), 97-119. <https://doi.org/10.1080/14790718.2013.820730>.
- Piccardo, E., Antony-Newman, M., Chen, L., & Karamifar, B. (2021). Innovative features of a plurilingual approach in language teaching: Implications from the LINCDIRE project. *Critical Multilingualism Studies*, 9(1), 128-155.
- Pinho, A. S. (2019). Plurilingual education and the identity development of pre-service English language teachers: An illustrative example. In P. Kalaja, & S. Melo-Pfeifer (Eds.), *Visualising multilingual lives: More than words* (pp. 214-231). Multilingual Matters.
- Potts, D., & Cutrim Schmid, E. (2022). Plurilingual practice in language teacher education: An exploratory study of project design and ideological change. *AILA Review*, 35(1), 60-88. <https://doi.org/10.1075/aila.22007.pot>.

- Ryan, G. W., & Bernard, H. R. (2003). Techniques to Identify Themes. *Field Methods*, 15(1), 85-109. <https://doi.org/10.1177/1525822x02239569>.
- Santos Alves, S. & Mendes, L. (2006). Awareness and practice of plurilingualism and intercomprehension in Europe. *Language and Intercultural Communication*, 6(3-4), 211-218. <https://doi.org/10.2167/laic248.0>.
- Torres, C. A., & Tarozzi, M. (2020). Multiculturalism in the world system: towards a social justice model of inter/multicultural education. *Globalisation, societies and education*, 18(1), 7-18. <https://doi.org/10.1080/14767724.2019.1690729>.
- Watson, J., Solomon, B., Morote, E-S., & Tatum, S. (2011). *The effects of speaking a second language in teachers' multicultural understanding*. One Voice International Conference and Forum, Washington, DC.
- Werner, R., & Todeva, E. (2022). Plurilingualism and multimodality: The metanoia within reach. *TESL Canada Journal*, 38(2), 214-227. <https://doi.org/10.18806/tesl.v38i2.1362>.

Yazar Katkıları: Fikir-%34-33-33; Tasarım-%34-33-33; Denetleme-%34-33-33; Kaynaklar-%34-33-33; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi- %34-33-33; Analiz ve/veya Yorum-%34-33-33; Literatür Taraması-%34-33-33; Yazıyı Yazan-%34-33-33; Eleştirel İnceleme- %34-33-33.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: - 06.06.2023-271

Author Contributions: Sole Author Concept-34-33-33%; Design-34-33-33%; Supervision-34-33-33%; Resources-34-33-33%; Data Collection and/or Processing-34-33-33%; Analysis and/or Interpretation-34-33-33%; Literature Search-34-33-33%; Writing Manuscript-34-33-33%; Critical Review-34-33-33%.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: 06.06.2023-271

A Deconstructive Approach to Edgar Allen Poe's the Cask of Amontillado

Edgar Allen Poe'nun Amontillado Fıçısı'na Yapısökümsel Bir Yaklaşım

Aytaç
ÖREN¹

¹Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Yabancı Diller
Bölümü, İstanbul-Türkiye,
e-mail: aytaç.oren@sbu.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 27.6.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 24.9.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Aytaç ÖREN
aytaç.oren@sbu.edu.tr

Atrf /Cite this article:
Ören, A. (2024). A Deconstructive Approach
to Edgar Allen Poe's the Cask of
Amontillado. *Erzurum Teknik Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 148-
158.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Bu makale, Edgar Allan Poe'nun *Amontillado Fıçısı* adlı eserinin yapısökümcü bir analizini sunar ve metnin görünürdeki tutarlılığını istikrarsızlaştıran metnin içindeki çelişkileri ve belirsizlikleri araştırır. Edebiyat eleştirisinde sıkça karşımıza çıkan yapısöküm, edebi bir metnin kesin anlamlarını, bütünlüğünü, birliğini ve sınırlarını kurmaya yeterli olan temeli, dil sisteminin sağladığı varsayımını çökerten veya aşındıran bir okuma teorisini ve uygulaması ortaya koyar. Hem 1960larda ortaya çıkan yapısökümcü yaklaşımla 1846 yılında yazılmış dünyaca meşhur bir hikâyeyi analiz etmek hem de kısa bir öyküde yapısökümün izini sürmek çalışmanın özgün yanındır. Hikâyede kelime oyunları ve kelime tekrarları ile çoklu anlam yaratımları, farklı dillerden kelimelerle hikâyenin derinlik kazanması, zaman kullanımları, farklı anlatım hızlarının tercihi, olay örgüsü açısından bazı mantıksal boşluklar gibi hem içerik ve anlam hem de yapı olarak hikâyenin oluşum, kurulma ve birleştirilme yerleri, yapının zayıf noktalarını, dolayısıyla yapısöküm yansımalarını gösterir. *Amontillado Fıçısı* iç çelişkileri ve anlamsal belirsizlikleri aracılığıyla yapısöküme birçok örnek barındırır. Hikâyenin mantıksal yapısı, dilin karmaşıklığı ve metin içindeki doğal boşluklar nedeniyle kendine karşı güçleri de doğal olarak oluşturur ve edebi metinlerdeki anlamların doğasında var olan istikrarsızlık ve çokluğu kapı aralar.

Anahtar Kelimeler: Edgar Allan Poe, Cask Of Amontillado, Yapısöküm, Derrida

Abstract

This article employs a deconstructive analysis of Edgar Allan Poe's *the Cask of Amontillado*, examining the contradictions and ambiguities within the text that disrupt its apparent coherence. Deconstruction, a prominent approach in literary criticism, challenges the assumption that language alone can establish precise meanings, integrity, unity, and boundaries in literary works. This study is distinctive in its application of deconstruction to a renowned 1846 short story, juxtaposing it with a critical theory that emerged in the 1960s. The analysis delves into how the story creates multiple meanings through wordplay, repetitions, and linguistic depth, while also exploring its temporal structure, narrative pacing, and plot inconsistencies. These elements reveal the story's vulnerabilities and illustrate deconstruction's influence on its interpretation. *The Cask of Amontillado* exemplifies deconstruction through internal contradictions and semantic ambiguities. The complexity of its language and inherent textual gaps naturally undermines the story's logical structure, exposing the instability and multiplicity of meanings within literary texts.

Keywords: Edgar Allan Poe, Cask of Amontillado, Deconstruction, Derrida

Introduction

1.1. Jacques Derrida and Deconstruction

Jacques Derrida (1930-2004) is considered one of the most important and influential figures in contemporary philosophy and literary theory. His critiques target Western philosophical traditions, particularly their privileging of presence, identity, and logocentrism. He rejects the phonetic understanding of writing as proposed by Plato, Aristotle, and Saussure (Derrida, 1994: 47). Using the concepts of logocentrism, phonocentrism, and *différance*, he demonstrates that meaning cannot be fixed within the text. The rare power of the text is that cannot be captured and therefore limited while it is being said or expressed (Derrida, 1986: 198). From this point of view, he questions the assumption of a transparent and stable language and emphasizes the inherent instabilities and contradictions in language and thought. Derrida accepts Saussure's position that meaning is the product of differential relations between signifiers, but he goes beyond Saussure in claiming that the temporal dimension cannot be left out of account and sees language as a never-ending chain of words in which there is no extralinguistic origin or end to the chain (Newton, 1997, p .112). His emphasis on the contingency of meaning and the openness of texts has inspired interdisciplinary approaches to understanding culture and society, challenged traditional interpretations, and reshaped the understanding of dominant thinkers in Western thought by revealing hidden complexities and contradictions in texts.

Perhaps the most striking and prominent of these ideas put forward by Derrida is the concept of deconstruction. However, he says that deconstruction is neither a theory nor a philosophy nor a school nor a method (Derrida, 2009: 243). Some argue that deconstruction should not be turned into a method for literary works because of Derrida's belief that "literature has no essence" (Derrida and Attridge, 1992: 41, 47). To Derrida, literature is not something that can simply be asked what it is (Derrida, 2000: 177) because the question of what it is in a philosophical sense relates to essence and truth. However, his deconstruction practice with regard to the texts he analyzes has also been a major influence on literary critics since, in contrast, for example, to New Criticism, he does not set out to demonstrate the structural coherence or organic unity of the text, but to show how the text undermines its own assumptions and is thus divided against itself (Newton, 1997: 112-113).

Deconstruction has indeed resulted in a new and influential approach on literary, philosophical and cultural studies. There are elements in all texts that are by no means ungrammatical, but whose semantic function is not grammatically definable, neither in themselves nor in context (De Mann, 1997: 140) and these undefined elements are open to varying meanings and/or gaps in meaning. Therefore, deconstruction finds its basis in the fact that language is always in a "incessant movement of recontextualization" (Derrida, 1988: 136). Deconstruction is a philosophical and critical approach to texts that challenges traditional concepts such as fixed meanings, binary oppositions, and hierarchies. It questions the underlying assumptions of a text, highlights the ambiguity of meaning, and disrupts fixed interpretations, ultimately opening up space for multiple interpretations. The meaning of texts is related to what is not said, and to prove this, Derrida focuses on the details of the text with the method of deconstruction, stating that the text denies its own logic, saying the opposite of what it seems to say (Moran, 2010: 202). The meaning of a text is not a stable and stable meaning, it is contradictory and therefore ambiguous. Deconstruction casts doubt on the belief that language is suitable for producing a precise and consistent meaning, because the literary writer conveys meaning indirectly through images, symbols, and rhetorical games, making the text's meaning implicit (Moran, 2010: 203). Deconstructionists are not interested in problems such as the consistency and integrity of the text; on the contrary, they point out contradictions, inconsistencies, text parts and details that play a destructive role in the text, and thus they want to reveal how the meaning is distorted (Moran, 2010: 205).

1.2. Edgar Allen Poe, His Literary Aspect and *the Cask of Amontillado*

Edgar Allen Poe (1809-1849) is an American writer known for his macabre and gothic stories, poems and criticism. He is most famous for his works such as *The Tell-Tale Heart*, *The Raven* and *The Fall of the House of Usher*. In addition

to being one of the key figures of the Romanticism movement in American literature, he is also regarded as one of the first writers of short stories in the United States. Poe is considered the inventor of the detective genre and is credited with contributing to the science fiction genre (Stableford, 2003: 18-19). His writings frequently explore themes of madness, death, and the supernatural. The way he uses language and creates atmosphere in his texts attests to his literary mastery. Poe's life was marked by tragedies, including the loss of his parents at a young age and struggles with alcoholism and poverty. Poe, the first well-known American writer who tried to make a living only with his writings, continued his life and career in economic difficulties (Meyers, 1992: 138). Despite these difficulties, Poe grew stronger in a literary sense, becoming one of the most influential figures in American literature. His works continue to resonate with readers across generations.

The Cask of Amontillado (1846) is a short story by Edgar Allan Poe featuring two characters: Montresor, the vengeful narrator, and his noble friend Fortunato, who has insulted him. Although it details how Montresor commits the murder, *the Cask of Amontillado* is fundamentally a mystery story because it revolves around the intriguing question: "Why did he do this?" (Baraban, 2004: 47). So, the reason is an insult, but what kind of insult can lead to such terrible revenge is a mystery and what the insult is is not shared. Montresor lures Fortunato to the vault beneath his house, which also serves tombs, with the promise of tasting Amontillado, a rare wine. There, he chains Fortunato to a wall and entombs him alive behind a brick wall. The story addresses themes of betrayal, revenge, and the darkness of the human soul. Montresor's slow and deliberate execution of his plan, combined with the eerie atmosphere of the catacombs, amplifies the horror of the story. *The Cask of Amontillado* is renowned for its exploration of human nature and the lengths to which individuals will go to seek revenge. It exemplifies Poe's mastery of Gothic fiction and his ability to instill fear and unease in his readers.

2. Deconstructive Reflections in *the Cask of Amontillado*

To identify the deconstructive elements in *the Cask of Amontillado*, the techniques and themes challenging traditional narrative structures, fixed meanings, and binary oppositions will be examined. This includes analyzing the unreliable narrator, which prompts readers to question the reliability of the narrative and consider alternative interpretations, as well as exploring ambiguities in the plot and contradictory situations created by subverted expectations. Deconstructionists often examine contradictory elements within the text until they reach an aporia, demonstrating that the text's contradictory meanings are irreconcilable and revealing the text as a house (structure) divided within itself (Quinn, 2006: 111) will be discussed in the story. This analysis will highlight how these deconstructive elements invite readers to engage critically with the text, challenging fixed interpretations and encouraging a nuanced understanding of human experience's complexities.

One might assume that short stories, being less voluminous, can more easily maintain their integrity in terms of meaning, structure, and language, thereby presenting fewer semantic and formal inconsistencies. If the story in question is by an author like Edgar Allan Poe, who is universally acknowledged for his strong literary talent, finding contradictions, inconsistencies, and elements that disrupt the text's integrity might seem even more challenging. Furthermore, applying a deconstructionist strategy to a text naturally increases this difficulty. One challenge is Jacques Derrida, the French philosopher who influenced prominent critics such as Paul de Man, J. Hillis Miller, and Geoffrey Hartman, and who is central to postmodern writing (Moran, 2010: 199). Another challenge is the deconstructionist strategy of the late 1960s, as a style of reading, which is open to multiple meanings of the text or which shows the internal differences of the text and draws attention to its repressed contradictions or inherent weaknesses (Sim, 2001: 221-222). However, all texts consist of signs and all signs are a structure of separation, and signifiers and signifieds constantly either break apart from each other or come together in new combinations (Derrida, 1994: 32-36). Accordingly, a literary work contains premises contested - deconstructed - by some aspect of the work (Mikics, 2007: 81). Despite these difficulties, this article will discuss Edgar Allan Poe's *The Cask of Amontillado* using Derrida's deconstructionist critical perspective.

From the outset, expressions creating discontinuity and duality in meaning appear. The story is told from a first-person perspective, and Fortunato is introduced in the first sentence, where the narrator, Montresor, explains his

intent to kill him. Fortunato's name, which means "lucky, fortunate, successful" in Italian (Airlie, 2007: 95), contrasts sharply with his gruesome fate. By concealing the meaning of Fortunato's name in another language, Poe creates a contrast between the word's meaning and the events, thus engaging in wordplay. Poe further complicates the narrative with the opening words, "The thousands injuries of Fortunato I had borne as I best could, but when he ventured upon insult I vowed revenge" (Poe, 2004: 16). One insult amidst thousands of injuries leads to revenge, culminating in the grim fate of the 'fortunate' (!) Fortunato. The specific insult is never revealed, adding to the ambiguity. These statements exhibit an excess, an illogical conclusion, and wordplay. Of course, it is a fact that literary texts have always been 'fictional', i.e., characterized by a deliberate 'play' that consciously takes the void and radical differences between sign and meaning, language and empirical reality (Spanos, 1997: 65). Here, the interplay of fictionality and deliberate reality confronts the reader from the beginning, creating thought-provoking situations in the logical connection of meanings. When the hierarchy is reversed through deconstruction, some certain indeterminacies left in the particular discursive field (Ousby, 1996: 244) become apparent from the story's outset.

In the second sentence of the first paragraph, there is an appeal to the reader: "You, who so well know the nature of my soul, will not suppose, however, that I gave utterance to a threat." (Poe, 2004: 16). The reader who is new to the story is expected to know very well the nature of the soul of the Italian character of an American writer and therefore to understand that although he decides to take revenge, he does not openly threaten him. In the story, a direct address to the reader occurs only here. To deconstruct a text is to read how it weakens the philosophy put forward and the hierarchical opposition on which it is based, by determining the basic argument claimed by the text and the rhetorical operations created by the key concept (Culler, 1982: 86). If such a re-reading is made, it can be said that two elements of deconstruction come into existence here. The first is to destroy the fictional reality of the story by addressing the reader, that is, to make a reference to non-fiction. Addressing the reader is an exit from fictional reality within fiction, a movement of juxtaposing non-fiction and fictionality. The second is that the reader is claimed to know the nature of the soul of a fictional character as a real person, thus making the reader a kind of accomplice in what will happen next. If the reader knows the narrator closely, he should know what kind of insult would cause such a terrible death. At this point, there is a break in meaning that tears the meaning and creates a pause between the reader and the story. Because is the nature of the narrator's soul the same as the nature of human souls or the nature of the souls of the characters in stories? Or is the mental structure of this narrator the reader needs to know related to the author? Or what if the reader does not know? Upon further reflection, it seems that Poe, knowingly or unknowingly, has caused a proliferation of meaning here. These two situations shake the desired integrity structure of the story from the very beginning and give the feeling that the structure of the story may be dismantled.

The hero in the story comes across Fortunato, who has had too much to drink, at dusk, one evening when the carnival days are at their peak, and he is so happy to see him that he shakes his hands harder than he has ever shaken (Poe, 2004: 16). From these sentences it is understood that he meets Fortunato by chance. But a few situations that disrupt this coincidence stand out in the story later. For example, while going to the vault with Fortunato, he takes off a black silk mask and puts it on, wrapping his cloak tightly to avoid being recognized (Poe, 2004: 17). When they come to his house, there is no one there. Because he deliberately told his servants that he would not come until the morning and not to leave anywhere, so that they could go for the carnival and the house would remain empty (Poe, 2004: 17-18). Moreover, during the carnival time when people are busy, they do not encounter anyone along the way. Other coincidences added to the coincidence appear as a montage place in the story and serve a dismantling function. Language is something unstable to a degree that structuralists cannot think of, and it appears as a limitless, scattered network in a constant mutual relationship and transformation, in which no element can be defined absolutely, and everything mixes with everything else and leaves its mark (Eagleton, 2011: 155). Coincidences in the story weaken the linguistic stability of the story and challenge the absoluteness of the story by being in transformation. Coincidences in the story weaken the linguistic stability of the story and

challenge the absoluteness of the story through the state of its transformation. Montresor's actions actually show complete preparation on his -perhaps the author's-part rather than a coincidence. Therefore, the fact that things progress so smoothly for something unexpected gives a feeling of artificiality in the story.

Another question mark regarding the coincidence of the encounter occurs in the vault. As they move through the vault, Fortunato makes a gesture to Montresor, but he does not understand what it means. Fortunato tells him that he does not understand it and that he is not a member of the brotherhood in this case (Poe, 2004: 19). Montresor does not understand the brotherhood at first, and when Fortunato adds that he means being a "mason", Montresor says that he is a mason, emphatically and repeatedly but sarcastically. When Fortunato asks him to prove this with a sign, he takes out the trowel that he is carrying for the wall he will build from his pocket. Because the word "mason" also means "bricklayer, a skilled worker" (Procter, 1997: 870). here is a play on words and therefore a play on meaning. Another meaning is hidden behind the first meaning that the reader understands. The fact that Montresor, confused between Fortunato's sign of masonry and another sign corresponding to that sign, takes the trowel out of his pocket, is not only a suspicious move among these coincidences but also it creates a thought-provoking situation on why the concepts of "brotherhood" and "mason" are used in the story. The relationship between the trowel and the bricklayer is a door left open to readers who see behind the words. It is not known whether Poe is simultaneously criticizing the relationship between the wealthy and the society, and whether he is making fun of the character by saying that he will end this relationship with the trowel, or whether he is referring to another symbol of meaning. Deconstruction is the careful search for blind spots or points of conflict with oneself or aporias where a text unintentionally betrays the tension between rhetoric and logic, between what it obviously wants to say and what it has to say despite everything (West, 1998: 253). What is seen here is an aporia arising from a similar meaning tension. As a result, after a incidental encounter, it is felt that there is a preparation that cannot be called coincidental at all, and this distorts the expression of coincidence. In addition, the references to some structures in which the rich are involved, such as "brotherhood" and "masonry", create unstable and changeable meanings on the reader.

Another deconstructive example of "conflicting forces within the text itself serving to dissipate the seeming definiteness of its structure and meanings into an indefinite array of incompatible and undecidable possibilities" (Abraham & Harpman, 2009: 73) is that although Montresor states that he should pay attention to two things when deciding to punish Fortunato to take his revenge, an incompatible meaning emerges at the end of the story. First of all, he will do this in a way that he will not be punished, and also, the avenger will make the person doing the wrong feel that he is taking revenge, because if he does not make him feel it, then that wrong will not be corrected (Poe, 2004: 16). In the second statement, it becomes clear that Montresor is taking revenge on Fortunato and that Montresor must make him feel the wrong he has done to him. But by the end of the story, Fortunato has drunk a lot and in his last words he says that this is a joke and that they will laugh at what happened when they return to the "palazzo" (Poe, 2004: 21). In other words, it is doubtful how much the storyteller Montresor makes Fortunato feel his mistake by taking revenge on him. In the story, he states that after the insult made to him, he did nothing to make Fortunato suspicious and continued to laugh in his face as before (Poe, 2004: 16). In other words, it can be understood that Fortunato has no trace in his mind of the insult, and that he even comes to the vault of his own free will, without suspicion. In this case, it is unclear how aware Fortunato is, who has drunk too much and in whose last words he says nothing about revenge or insult, of what is happening. While Fortunato should understand that he is being avenged for the mistake he made, a picture emerges as if he does not understand anything, and this creates a meaning gap between the beginning and the end of the story. A typically deconstructive reading thus attempts to show that conflicting forces within the text itself serve to disperse the apparent certainty of its structure and meanings into an indeterminate set of incompatible and undecidable possibilities. (Abraham & Harpman, 2009: 69).

Another notable example of deconstruction can be seen in the use of time within the story and the pacing of the story. Discourse time is the time spent reading the entire text, which can be measured by the number of words,

lines or pages in the text, but story time is the fictional time occupied by all the action in the text (Jahn, 2012: 100). The construction of time in the story is made clearly and disproportionate to the time of discourse. It is possible to divide the times in which the story events take place into three: the time in the first paragraph when Montresor, who is hurt thousands of times, is insulted and decides to take revenge, the actual time of the story from the first paragraph to the last paragraph, the time when the frame story is stated by saying that this event happened fifty years ago as the story ends in the last paragraph. It is not clear how many years passed between the time Montresor decided to take revenge and the time he took his revenge. After the first paragraph, the event progresses at a normal pace, but in the last paragraph, it is stated in a single sentence that half a century has passed since the event. In other words, the narrator narrates an event he experienced fifty years ago as if it were today. Time moves quickly until the opportunity for revenge arises and very slowly during revenge, but then it suddenly jumps 50 years. It may also be a bit confusing how old Montresor, who was hurt thousands of times in the story and finally decided to take revenge, was at that time, how many years had passed when he took revenge, and how to compare it with a human life when 50 years are added to these events. In Lodge's words, it is surprising that sentences describing a "moment" in time are followed by another sentence summarizing a long period of time (Lodge, 1993: 188), and this is a feature that reflects the fictionality of fiction, that is, deconstruction points. Time is an image confined to sentences and determined by writing; In other words, it has a fictional character and reveals the bonding points of the structure in the context of time and places suitable for deconstruction.

The differences in the pacing of the story are also striking. It can be said here that "the undermining of time is itself undermined by the subjectivism of a novel 'written' by a narrator desperately trying to catch up with himself and dissolving all events into the present of his discourse" (Waugh, 1984: 71). The main story consists of coming to the vault, walking to the place where a wall is built over Fortunato, and building the wall. While the story moves quickly when coming home from outside, it slows down during the walk in the vault. Normally, a vault area is close to the one of a house, but here the vault is reflected to the reader as an extremely large place. Even Fortunato, one of the few wealthy families of the region, surprisingly finds the vault quite large (Poe, 2004: 19). Wines and graves are side by side in the vault. The vault passes under the river and extends to its opposite side (Poe, 2004: 19). The story moves slowly here, and this walk takes up more than a third of the story. The vault is seen in the reader's mind as if it were a larger place than the outside. The narrative returns to its normal pace as Montresor builds the walls of the chamber where he chains Fortunato. The difference in these pacing of the story reveals the places where the story structure is added together. In *the Cask of Amontillado*, the differences in both the use of time and the speed of story progression indicate the points not only where the structure is assembled but also where the structure is dismantled.

Deconstructive readings track down within a text the aporia or internal contraction that undermines its claims to coherent meaning (Baldick, 2001: 60). The torches / flambeaux in the story are an example of this. Montresor enters the vault with Fortunato, takes two flambeaux and gives one to Fortunato (Poe, 2004: 18). When they reach their destination, Fortunato's flambeau does not illuminate the inside of the crypt because its light is weakened (Poe, 2004: 20). But Montresor's flambeau still burns strong. At the end of the story, when he is about to finish building the wall, Montresor throws a torch into the last remaining opening when there is no sound from Fortunato inside (Poe, 2004: 22). There is a semantic blockage regarding the flambeaux, such as the number of flambeaux taken and the number of flambeaux used, and one becoming dim but the other still burning strong. Maybe Montresor throws away his own torch and is left without one, but it is not both clear and logical. The reason for the existence of deconstruction is the fact that not every element can be carefully calculated, and a complete integrity can be established within the text while the story is being woven.

It is not very believable that a person like Montresor, who is a nobleman, a mansion owner, and has servants, builds the wall with the materials he has kept ready there after chaining Fortunato to the wall and then plasters the wall because doing all of these requires mastery. The fact that an upper-class person can do the work that the working class can do is not convincing in the story. The text deconstructs itself at these points. The fact that the

author gives the main character the skills he needs to do while he is completing the tasks designed in the story in pursuit of revenge seems artificial in the narrative and naturally brings with it deconstructive elements.

Narrative is a representation, and "realistic representation is precisely an illusion of presence" (Childs & Fowler, 2006: 50). These illusions are the areas of existence of deconstruction. The relationship between what Montresor drinks and what should happen is a good example of the illusion of reality. Montresor says that when he meets Fortunato, he approaches him with extreme warmth because he has drunk too much (Poe, 2004: 16). When they arrive at the vault, they each drink a bottle of wine to protect themselves from the dampness (Poe, 2004: 18). After walking a little, Montresor gives him another bottle of wine (Poe, 2004: 19). He meets Fortunato in the evening, and it is midnight when he is about to chain him up and build a wall over him (Poe, 2004: 21). While building the first row of the wall, Montresor says that the voice coming from Fortunato does not belong to a drunk man (Poe, 2004: 21). But there is no sound from Fortunato while he is doing his last work on the wall, and in this case the reader may think that he has passed out. It is impossible for Fortunato to wake up based on the time that has passed, and it even seems better to pass out before he reaches the place where the wall is built. These logical inferences undermine the meaningful course of the story and point to a deconstruction.

On some words in the story, Poe plays with words by creating multiple meaning references. Not only do words appear to merge signifier and signified, but in this confusion the signifier appears to be erased or become transparent, allowing the concept to present itself, as if it referred to nothing other than its own existence (Derrida, 1972: 32-33). In this way, there are an increase in meaning, reverse references and meaning erosions through and word games within the story. Like the word "Fortunato", "amontillado" is also a specially chosen word. It is not just a drink, but also a bait that draws Fortunato inside while everyone is out having fun. Amontillado is a metaphor and alludes to the grave. Its root, -mons or montis is related to the meaning of "grave" (Baraban, 2004: 55). Moreover, in Old Spanish, it means "gathered, piled up in a heap" (Baraban, 2004: 56) and seems to describe the piling up of bones in the vault.

Another word, "nitre", used in firearms, covers everything in the vault and is like a net into which Fortunato is dragged and caught. Montresor asks Fortunato to touch and feel the nitre (Poe, 2004: 20). This word is also used quite often, but beyond being a substance found there, it has the image of a net that will catch its prey and not let go. Again, Montresor offers Fortunato to return at regular intervals, but he continues. The expression "to return" turns into a statement that there is no turning back, and when Montresor chains him up he says, "Indeed, there is very damp. Once more let me implore you to return. No? Then I must positively leave you. But I must first render you all the little attentions in your power." (Poe, 2004: 20). There is a play on words in the story with the expression "to return" and the opposite meaning is implied. Here, the concept of it erabilit e (repeatability), one of the key words of Derrida's theory of deconstruction, comes to mind: "Whenever a sign is repeated, that sign appears/reappears in a different context and conceptual change, and in this case the meaning of the sign in question inevitably changes." (Zima, 2015, p, 219). In other words, with the repetition of words within the story, their usage expands and turns into a kind of word game, opening the door to deconstruction approaches.

Deconstruction is a philosophically sceptical approach to the possibility of coherent meaning in language (Baldick, 2001: 59), and one of such dubious approaches is Montresor's family arms and its motto mentioned in the story. When Fortunato is surprised by the size of the cellar, Montresor says that his family is very large. When Fortunato asks him what his family arms are, Montresor tells him: "A huge human foot d'or, in a field azure: the foot crushes a serpent rampant whose fangs are imbedded in the heel." He adds for the motto, "Nemo me impune lacessit". (Poe, 2004: 21). It is quite strange that Fortunato does not comment on the interesting depiction on the arms and the meaning of the Latin words. The language of the story is English, the setting is Italy, and although Latin is close to Italian, it is a different language. Moreover, the phrase "nemo me impune lacessit" is also an expression associated with the Royalty in Scotland for centuries and is the national motto of Scotland. Therefore, the dialogue in the story seems to exist to give information to the reader, and a language confusion occurs between the language of the story, the language of the country where the story is set, and the unused Latin, all of which draw attention

to the fictionality of the fiction. Moreover, even if the meaning of such strange arms and its motto are understood, the fact that its content does not attract any attention is another element of deconstruction in the flow of the story and creates a semantic gap in the text. Therefore, the reader is left face to face with "a fundamental tenet of deconstruction that the nature of language is such that any discourse, including a literary text, can be shown under analysis to be full of gaps and contractions which undermine its claim to have a determinate meaning." (Lodge, 2002: 104).

As can be seen, semantic particles, phrases, word games and referential expressions that are formed against the integrity of the story are included in the text, consciously or unconsciously. These structures pave the way for the deconstructive approach and enable the text to be seen from within and from the places where it was made. No doubt that by orienting and organizing the coherence of the system, the center of a structure permits the freeplay of its elements inside the total form" (Derrida, 1997: 115) but this "freeplay is the distortion of presence" (Derrida, 1997: 118). A deconstructive reading can turn a text's logic against itself by showing how the logic of its language can differ from and play against the logic of its author's stated claims and also deconstructors tend to seize on the inconsistencies, inequalities, or hierarchies which are expounded or glossed over either by a text, by a whole discourse, or even by an entire system of beliefs (Sim, 2001: 222). The expressions mentioned in the story also show how semantic inconsistencies within the text can be elements against the text. The expressions in the text that convey the meaning that the author has created within himself may not complete the meaning that he wants because the meaning of a signifier is related to all other signifiers, and these different signs emerge when they come into contact with the reader. This makes the ground of meaning slippery. The deconstruction method shakes the logic of the text itself by focusing on details that are considered unimportant and shows that the opposite of what the text seems to say is also stated (Moran, 2010: 202). In this case, a text is not a whole where chains of fixed meanings come together. Meanings and/or structures within the text may be volatile and carry ambiguities. As can be seen, deconstructionism is a theory that is skeptical of the belief that language is suitable for producing a precise and consistent meaning, and in this respect, it constitutes one of the cornerstones of the post-structuralist way of thinking (Moran, 2010: 203). Therefore, the reason why different and even contradictory interpretations are reached when reading the same text is not because the reading methods and approaches are different, but because the contradictions arise directly from the rhetorical/grammatical opposition in the text's formation process (Rifat, 2008: 95). Since the meanings that Edgar Allan Poe thinks in his stories are expressed with signs, they naturally enter the multi-game slippery ground of language and the narrative is formed with cracks within itself, an example for which is *the Cask of Amontillado*.

3. Conclusion

Deconstruction, a common approach in literary criticism, challenges the assumption that language systems provide a sufficient basis to establish precise meanings, integrity, unity, and boundaries in a literary text. It emphasizes that the conflicting forces within the text transform the apparent certainty of the structure into an incompatible and ambiguous form of meanings, thus functioning to distribute meanings. This approach draws attention to the forces of meaning that oppose themselves within the text. A deconstructionist critic seeks to identify elements that appear illogical within the system, threats that dismantle the text, or the loose stones that destroy the wall of the text. A narrative is deconstructed in terms of structure and content, with elements used against itself. This study exemplifies a deconstructionist analysis by revealing clear traces of deconstructive reflections in Edgar Allan Poe's *the Cask of Amontillado*.

The Cask of Amontillado contains many deconstructive elements that challenge the apparent coherence and stability of the story. Although Montresor emphasizes Fortunato's awareness of the reason for his punishment at the beginning of the story, Fortunato's inability to comprehend what happens at the end creates a gap in meaning. The large and distinct differences in the use of time in the story shed light on the construction and assembly of the structure. While the exaggerated use of the cellar as a location greatly contributes to the horror, it also creates a weakness within itself. Additionally, the story, written in English, features Italian characters and uses some Latin

expressions, causing linguistic confusion and duplication of meaning. Numerous coincidences, such as Montresor encountering Fortunato by chance during a carnival, not meeting anyone on the street, having a mask in his pocket to avoid recognition, having no servants at home, and carrying a trowel in the vault, seem like elements that damage the story's integrity. Another example of deconstruction is the use of words like Fortunato, amontillado, mason, and nitre, which open the door to different meanings. Ambiguous points in the story, such as Fortunato's drunkenness, the use of torches, and a gentleman's ability to become a bricklayer, create meaning gaps in the story's structure.

In summary, *the Cask of Amontillado* is a good example of deconstructive reflections in a short and famous story written long ago and of how language can pose risks for an author in his effort to establish a cohesive meaning. Elements such as the unreliable narrator, temporal gaps, symbolism and wordplay, spatial ambiguities, irony, and multiple meanings emphasize the instability and diversity of meanings in the story and the inadequacy of language to convey a precise meaning. By juxtaposing the logical structure of the story with the language, it is seen that the text naturally creates gaps and forces against itself, allowing the text to be examined from within. Some expressions mentioned in the story show how semantic inconsistencies within the text can turn into elements against it, demonstrating that the text is not a whole where chains of fixed meanings come together, and that deconstructionism is a theory that views language's ability to produce precise and consistent meaning with suspicion.

Kaynaklar

- Abraham, M.H. & Harpman. (2009). G.G. *A Glossory of Literary Terms*. Canada: Wadsworth.
- Airlie, M. (2007). *Collins Italian Dictionary* (2nd edition). New York: HarperCollins
- Baldick, C. (2001). *Oxford Concise Dictionary of Literary Terms* (2nd edition). New York: Oxford University Press.
- Baraban, E. V. (2004). "The Motive for Murder in 'The Cask of Amontillado' by Edgar Allan Poe". *Rocky Mountain Review of Language and Literature*, 58 (2), 47-62.
- Culler, J. (1982). *On Deconstruction, Theory and Criticism after Structuralism*. New York: Cornell University Press.
- De Mann, P. (1997). "The Resistance to Theory". K.M. Newton (Ed.), *Twentieth Century Literary Theory*. New York: Macmillan Education, 135-141.
- Derrida, J. (1997). "Structure, Sign, and Play in the Discourse of the Human Sciences", K.M. Newton (Ed.), *Twentieth Century Literary Theory*. New York: Macmillan Education, 115-119.
- Derrida, J. & Attridge, D. (1992). "'This Strange Institution Called Literature': An Interview with Jacques Derrida." D. Attridge (Ed.), *Acts of Literature* (Trans.: G. Bennington & R. Bowlby). London and New York: Routledge, 33-75.
- Derrida, J. (1994). *Göstergebilim ve Gramatoloji* (Çev. Tülin Akşin). İstanbul : Afa Yayınları.
- Derrida, J. [1972] (2000). *Dissemination* (Trans.: Barbara Johnson). London: Athlone Press.
- Derrida, J. [1974] (1986). *Glas* (Trans. J.P. Leavey & R. Rand). Lincoln and London: University of Nebraska Press.
- Derrida, J. [1990] (2009). "Some Statements and Truisms about Neologisms, Newisms, Postisms, Parasitisms, and Other Small Seisms." Thomas Dutoit & Philippe Romanski (Eds.), *Derrida d'ici, Derrida de là*. Paris: Galilée, 223-252.
- Derrida, J. (1988). "Afterword: Toward an Ethic of Discussion." *Limited Inc* (Trans. Samuel Weber). Illinois: Northwestern University Press, 111-160.
- Derrida, J. (1972). *Positions*. Paris : Les Editions de Minuit.
- Eagleton, T. (2011). *Edebiyat Kuramı: Giriş* (Çev. Tuncay Birkan). İstanbul: Ayrıntı.
- Jahn, M. (2012). *Anlatıbilim: Anlatı Teorisi El Kitabı* (Çev. B. Dervişcemaloğlu), İstanbul : Dergah Yayınları.
- Lodge, D. (2002). *Consciousness and Novel*. New York: Harvard University Press.
- Lodge, D. (1993). *Art of Fiction*. New York: Viking Penguin.
- Meyers, J. (1992). *Edgar Allan Poe: His Life and Legacy*. New York: Cooper Square Press.
- Mikics, D. (2007). *A New Handbook of Literary Terms*. New Haven: Yale University Press.
- Moran, B. (2010). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri* (20. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Newton, K.M. (1997). *Twentieth Century Literary Theory* (2nd Edition). New York: Macmillan Education.
- Ousby, I. (1996). *The Cambridge Guide to Literature in English*, New York: Cambridge University Press.
- Childs, P. & Fowler, R. (2006). *The Routledge Dictionary of Literary Terms*. New York: Routledge.
- Poe, E. A. (2004). *The Cask of Amontillado*. New York: Thomson Wadsworth.
- Procter, P. (1997). *Cambridge International Dictionary of English*. Bath: Cambridge University Press.
- Quinn, E. (2006). *Literary and Thematic Terms* (2nd Edition). New York: Facts on File.
- Rıfat, M. (2008). *Yaklaşımlarıyla Eleştiri Kuramcıları*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Sim, S. (2001). *The Routledge Companion to Postmodernism*. New York: Routledge.
- Spanos, W.V. (1997). "Breaking the Circle: Hermeneutics as Dis-closure", K.M. Newton (Ed.), *Twentieth Century Literary Theory*. New York: Macmillan Education, pp. 64-69
- Stableford, B. (2003). "Science fiction before the genre". James, E. & Mendlesohn, F. (Ed.), [The Cambridge Companion to Science Fiction](#). Cambridge: Cambridge University Press, 15-31. ISBN 978-0-521-01657-5.
- Waugh, P. (1984). *Metafiction*. New York: Routledge.
- West, D. (1998). *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş: Rousseau, Kant, Hegel, Foucault ve Derrida* (Çev. Ahmet Cevizci). İstanbul: Paradigma.
- Zima, P. V. (2015). *Modern Edebiyat Teorilerinin Felsefesi* (Çev. Mustafa Özşarı). Ankara: Hece.

Yazar Katkıları: **Tek Yazar** Fikir - Tasarım Denetleme- ; Kaynaklar- ; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi ; Analiz ve/veya Yorum -; Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan ; Eleştirel İnceleme

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi:

Author Contributions: **Sole Author** Concept -; Design-; Supervision-Resources; Data Collection and/or Processing; Analysis and/or Interpretation; Literature Search- ; Writing Manuscript-; Critical Review

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval:

Tanrı Algısı Bağlamında Yaşanan İnanç Sorunlarının Çözümü Üzerine Bir Ölçek Çalışması

A Scale Study on the Solution of Faith Problems in the Context of God Perception

Çiğdem CAN
KAYNAK ¹

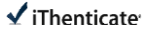
¹ Samsun Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.
e-mail: cigdem.kaynak@samsun.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 13.4. 2023
Kabul Tarihi/Accepted: 23.11 2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Çiğdem CAN KAYNAK
cigdem.kaynak@samsun.edu.tr

Atf /Cite this article:
Can Kaynak, Ç. (2024). Tanrı Algısı Bağlamında Yaşanan İnanç Sorunlarının Çözümü Üzerine Bir Ölçek Çalışması. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 159-183.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Bu çalışmada Tanrı algısı bağlamında yaşanan inanç sorunlarının çözümüne yönelik ölçek geliştirme süreciyle ilgili bilgilere yer verilmektedir. İnanç konularında yoğun sorgulamalar yaşayan gençler başta olmak üzere toplumun her kesiminin çözüm arayışına dâhil edilmesinin gerekliliği düşüncesiyle bir ölçek geliştirilmesi planlanmıştır. Bireylerin gelişmelerinin herhangi bir aşamasında yaşadıkları inanç sorunlarının kendilerince nasıl çözülebileceğini ölçen bir ölçek bulunmaması literatürde bir eksiklik olarak gözlenmiştir. Örneklem grubu olarak Ondokuzmayıs ve Samsun Üniversitesinde lisans ve lisansüstü düzeyde eğitim gören öğrenciler seçilmiş ve 340 dönüş alınmıştır. Elde edilen verilerin güvenilirlik analizi SPSS v25 programında yapılmıştır. 32 ifadenin yer aldığı Tanrı Algısına Bağlı Olarak Yaşanan İnanç Sorunlarını Çözme Ölçeğinin (TAİSCÖ) güvenilirlik analizi sonucunda elde edilen Cronbach's Alpha değeri 0,940 olarak bulunmuştur. Yapı geçerliliğinde en çok kullanılan tekniklerden Açıklayıcı (AFA) ve Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) teknikleri kullanılmıştır. Sonuçta ölçeğin dört faktörlü bir yapıya uygun olduğu görülmüş ve bu doğrultuda madde yük değeri 0,30'un altında olan 4 madde ölçekten çıkarılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda 28 maddelik Tanrı Algısına Bağlı Olarak Yaşanan İnanç Sorunlarını Çözme Ölçeğinin (TAİSCÖ) geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanrı Algısı, İnanç Problemleri, Çözüm, Ölçek, Tanrı İnancı, Geçerlik, Güvenirlik

Abstract

This study gives information about the scale development process for solving belief problems experienced in the context of God perception. We planned to develop a scale with our belief in the necessity of including all segments of the society, especially the young people who experience intense questioning about belief issues, in the search for solutions. Because there is no scale that measures how individuals' belief problems can be solved by themselves in any period, it has been viewed as a significant gap in the literature. The item pool of 62 items in the first draft was reduced to 36 items as a result of the preliminary evaluation. As a result of the evaluation of the items by 33 experts, a total of four items below the critical value were removed from the pool. In the 32-item scale, Exploratory Factor Analysis (EFA) and Confirmatory Factor Analysis (CFA) were both consecutively carried out. The analyses revealed that the scale was appropriate for a four-factor structure, and accordingly, four items with an item load value below 0.30 were removed from the scale. The results of the study at the end found out that the 28-item scale which aims to measure Solving Belief Problems Related to the Perception of God Scale (SBPPGS) is a both valid and reliable measurement tool.

Keywords: After Sales Service, Brand Image, Repurchase Intention

Giriş

İnsanoğlu var olduğu günden beri zihinsel kapasitesi ölçüsünde yüce bir güce inanma, bu güce yaklaşarak ondan yararlanma ve cezalarından korunma fikrine sahip olmuştur. Bu güç, bazen tek Tanrı inancı şeklinde bazen mitolojik varlıklarla ifadesini bulmuş (Armstrong, 2017) bazen kolektif bilinçdışının bir gereği olarak ruhta hayat bulan bir gerçeklik ve bireysel bir değer olarak görülmüştür (Jung, 1968: 12-17). Tanrı fikri bazen de baba imgesinin yetişkinlikteki sembolik karşılığı olarak algılanmıştır (Freud, 2000: 41). Yani Tanrı insanın anlam arayışında dönüşen bir psiko-sosyal hakikat olarak hep gündemde olmuştur. Aydınlanmayla birlikte rasyonalizm, pozitivizm gibi akımların etkinliğini artırmasıyla bilimdeki gelişmelerin Tanrı inancını ortadan kaldıracığı (Armstrong, 2017: 490) gibi meydan okumaların yerini bulmaması bizleri Tanrı olgusunun insanlığın sonuna kadar varlığını bir gerçeklik olarak devam ettireceği düşüncesine götürmektedir.

İnancı görünür hale getiren en önemli göstergelerden biri olan Tanrı'ya dair olumlu veya olumsuz duygu ve düşünceler, O'na inanıp inanmama, O'nunla duygusal bir bağ kurup kuramama kısaca Tanrı'yı algılama biçimleri nihayetinde insanların kendi tercihleridir. Geçmişten bugüne inananlar yanında inanmayanlar da var olmuştur ve birbirlerinin gerekçelerine karşı bilgi düzeyinde mücadele etmişlerdir. Bu mücadele bundan sonra da kendi rotasında devam edecektir. Ancak güncel açıdan bakıldığında inançsızlıkla ilgili çeşitli akımları entelektüel düzeyde cazipleştirerek popüler hâle getirme ve alternatifmiş gibi sunma çabası görülmektedir.

Tezahürleri bakımından yeniymiş gibi görünse de arka planı geçmişe dayanan inanç sorunları, tarihimizde kelim ilminin doğmasına sebep olmuştur. Tarihsel süreçte modern dönemlere gelindiğinde inanç olgusunda küreselleşmenin de etkisiyle yeni yaklaşımlar, yeni anlamlar ve anlayış biçimleri ortaya çıkmıştır. İslam inanç esaslarına yönelik eleştiriler önceki dönemlere göre farklı bir ivme kazanmıştır. Dini-İslami değerlere yönelik tenkitler görece daha da güçlenmiştir. Dolayısıyla günümüzde tüm İslam ilimleri yaşayan insanın problemlerine güncel anlamda hitap etmek zorundadır. Nasıl ki tıp ilmi şu anki toplumun hastalıklarını göz önünde bulundurmadan realiteden uzak teşhis ve tedavi uygulamasında bulunamıyorsa, İslami ilimlerin de her kesimiyle toplumun mevcut inanç problemlerini dikkate almadan ilerlemesi düşünülemez.

Araştırmamızda inanç problemleri olarak kabul edilen problemler, özelde ülkemizde, genelde İslam dini nazarında kabul gören dini inanca aykırı olan inanma biçimleridir. Diğer bir ifadeyle "Tanrı algısı bağlamında yaşanan inanç sorunları" ifadesi ile toplumumuzda kabul gören İslam inancına, resmi-sivil dini müfredata aykırı olan inanma biçimleri kastedilmektedir.

İnanç problemlerinin giderilmesinde sorun olarak görülen meselelerin çözümlenmesinden ziyade insanların genel bir bakış açısı edinmelerine destek olarak zihni bir aydınlanma yaşamalarını sağlamak uzun vadede daha isabetli bir tercih olarak görünmektedir. Yaşadığımız güncel sorgulamalara ve sonuçlarına bakıldığında olumsuz Tanrı algılarının sebep olduğu bazı sorunlu durumların/anlayışların var olduğu görülmektedir. Bu noktada Tanrı algısı ve inanç kavramları ile ilgili kavramsal bir çerçeve çizilmesi faydalı olacaktır.

1. Tanrı Algısı

TDK' de "bir şeye dikkati yönelterek o şeyin bilincine varma, idrak" (Güncel Türkçe Sözlük, 18 Temmuz 2021) anlamına gelen *algı* kavramı, insanın duyularıyla algıladığı veya algılayamadığı varlıklar hakkında sahip olduğu duyumsal (sensible) bilgi (information) şeklinde anlaşılabilir (İnceoğlu, 2010: 68). Duyu organlarıyla elde edilen öğelerin anlamlandırılmasıyla algı süreci meydana gelir (Arkonaç, 1998: 65).

Algılama sürecinde duyu organlarıyla birbirinden bağımsız olarak alınan verilerin anlamlı bir bütüne dönüşebilmesi için bir araya getirilerek anlam veya yoruma kavuşturulması gerekir (Eren, 2010: 69). Bu süreçte insanı, kalıtım yoluyla gelen özelliklerine ek olarak yaşarken edindikleri de etkilemektedir. Hem doğuştan gelen yetenekler hem de sonradan öğrenilenler şekillenerek algıyı etkiler (Arkonaç, 1998: 65-66). Bununla birlikte algının dış etmenlere bağlı olarak motivasyonel olması, bireyin algılama eşiği, algılamaya ilişkin duyum enerjisi vb. pek çok husus, iletişim uzmanlarının üzerinde durduğu konulardandır. İnsanlar olayları veya nesnelere algılamak sadece zihinde oluşan semboller, simgeler ve izlenimlerle yetinmez o olay veya nesnelere yönelik algılarına iyi-

kötü, olumlu-olumsuz, pozitif-negatif gibi duygusal tavır ve izlenimlerini de ekler (İnceoğlu, 2010: 68).

Tanrı algısı birçok disiplinin doğrudan veya dolaylı olarak farklı açılardan ilgilendiği bir konudur. Tanrı kelimesi Tanrılık/Uluhiyet yönüyle bir realite olarak felsefenin; teolojinin ve metafiziğin özenle ele aldığı bir öğreti olarak teologların; inkâra ve ispata konu olan entelektüel bir kavram olarak kutsal kitapların ve nihayet duygusal yaklaşıma ve algılara/tasavvura konu olarak din psikolojisinin ve din eğitiminin konusu olmuştur (Lawrence, 1991: 6-8).

Din, insanlık tarihi boyunca beşeriyete tesiri olan önemli kültür unsurlarından biridir. Dinin odağında da Tanrı kavramı vardır ve insanlarda Tanrı düşüncesi dinlerden önce var olagelmıştır (Mehmedoğlu, 2011: 15). Tanrı algısı/tasavvuru insanın dine karşı tutumunu, pozisyonunu ve bakış açısını belirleyici en önemli temel düşünce ve kurucu unsurdur. İnsan Tanrı algısı perspektifi ile Tanrı-evren, Tanrı-insan, insan-varlık ilişkisini şekillendirir (Evkuran, 2014: 43).

İnsanın doğal yapısında metafizik olanı algılama kapasitesi vardır ve insan metafizik âlemle kurduğu bağlantı ile hayatına anlam katabilir. İnsanın metafizik âlemle ilgili algı veya tasavvur oluşturabilmesi ve bu algıya anlam yükleyebilmesi için onun öncelikle bir hakikat kaynağına ve sonrasında bu kaynaktan beslenen değerler sistemine ihtiyacı vardır (Mehmedoğlu, 2011: 17).

Tanrı algısı kapsamında yapılan çalışmalarda Tanrı algısı, Tanrı tasavvuru ve Tanrı kavramı ifadeleri duygusal düzlemde ayrıma tabi tutulsa da algı ifadesinin sadece bilişsel düzeyde kalmadığı duygu ve düşünceleri de kapsadığı tezi daha isabetli bir savunudur. Bireyin sahip olduğu Tanrı algısı aynı zamanda O'na ait duygu ve düşüncelerini de ifade eder. Buna bağlı olarak her bireyin algısı biriciktir. Tanrı'yı bilmek ve O'na ait bir algıya sahip olmak mutlak varlığı düşünüp O'nu anlama, kavrama, O'nunla ilişki kurma çabasıdır ve tamamen insani bir çabadır. İnsanoğlunun varlığını anlamlandırma çabası devam ettiği müddetçe kendisini var eden bir yaratıcı algısı da muhakkak olacaktır. Kimi zaman kolektif bilincin şekillendirdiği bu algı kimi zaman öznel olabilmektedir.

Geçmişten beri çeşitli şekillerde var olan Tanrı algıları, 20. yüzyılın Avrupa sosyolojisinin özgün kavramlarından biri olarak kullanılan *dini bireyselleşme* kavramı çerçevesinde form değişikliğine uğramıştır. Geleneğin referansını esas almadan kişisel yöntemlerle Tanrı'yla ilişki kurmayı tercih eden bireyselliklerin şekillendirdiği Tanrı algıları kimi bireylerde içsel huzur sağlamak ve tatmine ulaştırmakta kimi bireylerde ise sorgulamayı artırmaktadır. Bu durum, aynı dinin mensubu olsalar da ve aynı kaynaklardan beslenseler de insanların Tanrı'ya ait algılarının aynı olmamasının diğer bir sebebi olarak görülebilir. Bu farklılık Tanrı'dan değil insandan kaynaklanan bir durumdur. Tanrı doğrudan görülmediği ve tecrübe edilmediği için kültürün şekillendirdiği insani düşünce ve tecrübelerle Tanrı algısı oluşur (Hick, 2012, 63). Tanrı'nın varlığı ve O'nun kâinat üzerindeki etkileri düşünce tarihinin ilgi duyduğu kadim bir problemdir.

2. İnanç ve İman Kavramları

İnsanların ferdi ve sosyal yaşamlarında oldukça etkin olan, ilk insandan itibaren insan hayatını yönlendiren ve dengeli bir hayat sürmelerinde önemli bir rol üstlenen inanç ve iman kavramlarıyla ilgili açıklamalara yer vermek inanç sorunlarıyla ilgili bir çalışma için yerinde olacaktır.

Arapça e-me-ne (emân) kökünden türemiş olan *iman* kelimesinin sözlük anlamı “güven içinde bulunmak, korkusuz olmak”, terim anlamı ise “Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak” şeklindedir. Bu inanca sahip olan kişiye *mü'min* denir (Sinanoğlu, 22.10.2021).

Dinle ilgisi olması bakımından iman Tanrı'nın varlığı başta olmak üzere birtakım dini esasların tereddütsüz kabul edilmesi ve onaylanmasıdır. Dolayısıyla iman birey açısından öznel bağlayıcılık içerir (Uslu, 2021: 33). İmam Mâtürîdî, Kitâbü't Tevhîd'inde imanun marifetten öte kalpte gerçekleştirilen bir tasdik olgusu olduğunu belirtmektedir (el- Mâtürîdî, 2014: 574). İmam Eş'arî de imanı, “Allah ve Peygamberini haber verdikleri şeylerde tasdik etmektir” şeklinde tanımlamaktadır (el-Eş'arî, 2019: 136).

İman ilkel, çocuksu, karmaşık veya anlaşılmasız bir kavram olmadığı gibi daha iyisini bulamadıkları için insanların bağlandığı bir gerçeklik de değildir. Aksine bir bilincin ürünüdür (Watt, 1982). İman kavramlarla tanımlanmaya, kavramlarla açıklanmaya çalışılsa da aslında kendisi zihinsel bir durum, bir eylem ve bir tavır alıştır (Yeşilyurt, 2000: 544).

İnanç kavramı İslami bir terim olarak Arapçada "itikat" kavramıyla, İngilizce'de ise "belief" kavramıyla ifade edilir (Collinsdictionary, 15 Eylül 2021). Türkçe'de ise *inanç* kavramı, "bir düşünceye gönülden bağlı bulunma, birine duyulan güven, inanma duygusu, inanılan şey, görüş, öğreti; Tanrı'ya, bir dine inanma, akide, iman, itikat" gibi anlamları ihtiva etmektedir (Güncel Türkçe Sözlük, 16 Eylül 2021).

Soyut bir kavram olan inanç, insan hayatında çoğunlukla bireysel farklılıklarla kendisine özel anlamlar ve değerler yüklenerek hayatiyet bulmuştur. Bu nedenle inanç kavramını herkesin kabul edebileceği ortak bir tanımda buluşturmak mümkün değildir. Dinler söz konusu olduğunda her dinin kendine özgü tanımlarla inanç sistemlerini ve teolojilerini oluşturdukları görülmektedir. Bu çeşitlilik ve farklılık, inanç kavramıyla ilgili tartışmaların nerede başlaması ve nerede bitmesi gerektiğini belirleyebilmeyi de zorlaştırmaktadır (Korkmaz, 2014: 275).

Bir bilim olarak psikolojide inanç, şüphe ile başlayan sonrasında çeşitli süreçlerden geçerek kesinliğe ulaşan bir olgu olarak tanımlanır (Vergote, 1999; Hökelekli, 2005). İnanç kavramının gelenekteki ve modern zamanlardaki kullanımıyla ilgili iki yaklaşımdan söz edilebilir. İlk olarak içebakışı gerektiren zihinsel bir durum olması ikinci olarak da içe bakışın ötesinde kişiliği, huyu, karakteri etkileyen bir yönelim olmasıdır. İnanç veya imanla ilgili her türlü duygu, düşünce ve yaşantı bir defada oluşmuş ve tamamlanmış bir süreç değildir. Oluşmaya ve gelişmeye devam eden dinamik süreçlerdir (Mehmedoğlu, 2013).

3. Tanrı Algısı Bağlamında Yaşanan İnanç Sorunlarını Çözme Ölçeğinin Geliştirilmesindeki Amaç

İnanmanın insan ve toplum üzerindeki yansımalarının olumlu yönde görülebilmesi özellikle her yaş ve dönemde din eğitimi faaliyetlerinin sağlıklı bir düzlemde yürütülmesi ile mümkündür. Örneğin araştırma alanıyla ilgili olması bakımından Tanrı kavramının gelişim dönemlerine göre nasıl algılandığının bilinmesi din ve inanç eğitimi faaliyetlerini kurgularken bu faktörlerin göz önünde bulundurulmasını sağlayacaktır. Ayrıca ergenlik yıllarında veya sonraki yaşlarda, kimlik bunalımı veya aitlik problemleri yaşayanların inanç yönelimlerine karşı takınılması gereken tavır ve gösterilecek tepkileri yapılandıracaktır (Osmanoğlu, 2014: 178). Bireylerin hassas dönemlerinde, hassas konulara gösterdikleri tepkilere karşı daha duyarlı ve dikkatli hareket edilmesini sağlayacaktır. Sorunların, şüphelerin, kaygıların ortaya çıkmaya başladığı dönemlerden itibaren sağlıklı din eğitimi süreçleriyle bireylerin varoluş sancılarını dindirilebileceği veya minimal seviyelere düşürülebileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca gelişim dönemleri ile din eğitim ve öğretimi arasında uygunluk olmazsa eğitimden istenen başarının sağlanamayacağı unutulmamalıdır (Elias, 1983; Ekşi, 2006).

Tanrı algısı kaynaklı inanç sorunları, Allah'ın varlığı ve birliği, O'nun dünyada olanlarla ilgilenip ilgilenmediği, kader ve insanın karşı karşıya olduğu iyilikler ve kötülükler gibi çok geniş bir yelpazede ele alınmaktadır. Aileden veya toplumdan öğrenilen yüzeysel ve kültürel dini bilgilerin bu soruları cevaplayamaması sebebiyle inanç problemleri yaşanmaktadır. Başta iyilik ve inanç ilişkisi olmak üzere inancın ahlakla, ibadetle ve sosyal hayatla ilişkisi, bağlamında da birtakım sorunların yaşandığı ve cevap bulup bulamaması oranında da insanların zihinlerinde cevabını bekleyen sorulara dönüşmektedir (Yılmaz, 18.05.2022).

Tanrı algısı kişinin Tanrı'ya hayatında yer verip vermemesi ve onu kendine referans alıp almama durumundan etkilenir (Yakut, 2019). Kendisi etkilenmekle birlikte Tanrı algısı da bireyin fiziksel sağlığı dâhil olmak üzere yaşam stilini, dünyayı algılayış şeklini, kişilerarası ilişkilerini zihinsel, duygusal ve psikolojik sağlığını da etkilemektedir (Kirkpatrick & Shaver, 1992; Korkmaz, 2014; Halstead & Hautus, 2013). İnsan hayatını olumlu veya olumsuz etkileme gücü yüksek olan bu olgu son dönemlerde farklı açılardan birçok araştırmaya konu olmuştur. Tanrı algısı olumlu olan bireylerde psikolojik iyi oluş (Korkmaz, 2014; Seyhan, 2014), psikolojik dayanıklılık (Erdoğan, 2015; Dilmaç & Çiftci, 2020), benlik saygısı (Küşat, 2006; Güler, 2007; Akyüz, 2010; Koç, 2011; Kula, 2012), engelliliğe olumlu tutum geliştirme (Yıldız & Ünal, 2017), mutluluk algısında artış (Dalfidan, 2019), hoşgörü

düzeylerinde artış (Arıcı & Tokur, 2017) gibi pozitif durum ve duygularda artış gözlenmiştir.

Tanrı algısı olumsuz gelişmiş bireylerde fiziksel hastalık endişesi (Kirkpatrick & Shaver,1992), depresyon (Greenway vd., 2003), stres (Dınvar, 2011), anksiyete (Güler, 2007; Orak vd., 2015), sosyal kaygı (Uysal vd., 2014), ölüm kaygısı (Orak vd., 2015; Kaya, 2018), yalnızlık (Anuştekin, 2018), obsesif-kompulsif davranışlar (Ghobari & Haddadi, 2011), öfke (Koç, 2011) gibi negatif durum ve duygularda artış gözlenmiştir. Bu ve benzeri çalışmalar göstermektedir ki olumsuz Tanrı algısı, ruh sağlığını olumsuz yönde etkilemektedir (Yapıcı, 2007).

Çeşitli çalışmalarda da insanların inanç konusunda yaşadığı şüphe, sorun, sebepler ve Tanrı algısı doğrultusundaki inanç yönelimleri (deizm, ateizm, agnostisizm gibi) ele alınmıştır (Vergote, 1999; Altıntaş, 2002; Kayıklık, 2005; Ok, 2005; Girardı & Korlaelçi, 2005; Arslan, 2008; Puffer vd. 2008; Kasapoğlu, 2009; Dorman, 2009; Coşkun, 2010; Kenny, 2012; Düzgün, 2015; Gündoğar, 2017; Zavalısız & Şahin, 2018; Peker, 2018; Dawkins, 2019; Yiğit, 2019; Yapıcı, 2020; Bozkurt ve Kuyucu, 2020; Canatan, 2021; Ulutaş, 2021).

Tanrı algısı, şüphe, inanç yönelimleri, inanç sorunları, sebepleri gibi çeşitli başlıklar altında belirtilen zengin literatüre rağmen her yaş döneminde ve her kuşaktan insanı ilgilendiren inanç sorunları hakkında herkesin bilinçli bir farkındalık içinde olduğu iddia edilemez. Bireylerin gençliğe ilk adım attıkları andan itibaren bazıları açısından derin bazıları açısından daha yüzeysel sorgulamalar yaşadıkları söylenebilir. Bu sorgulamalarla gelen sosyal realiteden kaynaklanan sorunların iyileştirilmemesi, problemlerin çözülmemesi her daim kafası karışık, yeni problemlere açık nesilleri beraberinde getirecektir. Akla oldukça fazla anlam yükleyen yeni nesiller için rasyonaliteye sırt çevirmeden, bilimsellik ve akılcılıkla birlikte maneviyatın da elinden tutarak yol almak Tanrı algısıyla ilgili yaşanan inanç sorunlarında çözümlere ulaşılabilirliği kolaylaştıracaktır. Tanrı ve din üzerine düşünsel ve inanç problemleriyle karşılaşma doğallığının yanı sıra insanları bu konuda çözümlerin varlığından haberdar etmek bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir. Ayrıca insanların bu arayışta gösterecekleri çabanın ne kadar anlamlı ve önemli olduğu da kendilerine hissettirilmelidir (Günaydın, 2017: 334-335).

İnsanlar birbirlerinden farklı da olsa çeşitli şekillerde her türlü sorunlarına çözüm arayışı içindedirler (Çam ve Tümkaya, 2006; Dündar, 2009; Öğülmüş, 2004; Lumsdaine, E. & Lumsdaine, M., 1995; Kökdemir, 2003). Aynı arayışın inanç sorunlarıyla ilgili olması da beklenir. Tanrı algısı merkezli yaşanan inanç sorunlarını tespit etmek ne kadar önemliyse bu sorunları yaşayan ya da kendileri yaşamasalar bile sorun yaşayan insanlarla iç içe olanların kendi dünyalarından ürettikleri ya da üretebilecekleri çözümleri tespit etmek de o kadar önemlidir. Bizzat sorun yaşayan bireylerce çözüme yönelik fikirlerin açığa çıkmaması alanın bu yönünde bir boşluk bırakmıştır. Bu durum fikirler karşısında güvensizlik telkin eden bir görüntü sunmaktadır.

Bu ölçek geliştirme çalışması ile insanların karmaşadan uzak bir Tanrı algısı oluşturabilmelerine engel olan problemlerin tespitinin ötesinde çözümlerin neler olabileceği tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışma kişisel çözüm önerilerine ve daha objektif nicel verilere ulaşmaya aday özgün bir çalışmadır. Dönemsel popülerite içinde erimeyen, özgür bir birey olma çabası itibarının dayanağı olan bir 'ben' zamanın en önemli kıymeti olarak değerlendirilmelidir. Parçası olduğu bütünü bilerek özgürleşebilen bireyler gelişir ve toplumu geliştirir (Düzgün, 2020: 111-112). İnsanları yargılarında, seçimlerinde, çözüm arayışlarında etkileyen manevi/teolojik, psikolojik, bilimsel veya çevresel unsurların neler olabileceği tespit edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla yapılması gereken problemlere karşı farkındalığı arttırmak ve insanların meseleyi sahiplenmelerini sağlamaktır.

4. Ölçeğin Geliştirilmesi

4.1. Gereç ve Yöntem

Geliştirmeyi planladığımız "Tanrı Algısı Bağlamında Yaşanan İnanç Sorunlarını Çözme" ölçeğinin hazırlanmasında DeVellis'in sekiz aşamalı ölçek geliştirme sürecinden yöntemsel sıralama gözetilerek yararlanılmıştır (Devellis, 2012). Ölçek geliştirme çalışmaları incelendiğinde farklı çalışmalarda Hinkin (1995), Tezbaşaran (2008) ve Erkuş (2012) farklı aşamalardan söz etmektedirler. Ancak takip edilen sıralama genellikle benzerlik göstermektedir.

4.2. Ölçülecek Değişkenin Belirlenmesi

Bu çalışmada insanların karmaşadan uzak, duru ve net bir Tanrı algısı oluşturmalarına engel olan problemlerin tespitinin ötesinde çözümlerin neler olabileceğini bir ölçekle ortaya koyabilmek amaçlanmıştır.

Ölçek maddeleri oluşturulurken, inanç gelişiminde önemli kavramlar olan kimlik ve kişilik gelişimi ile inancın öğrenilmeye başlandığı ilk dönemlerden itibaren yaşanan tecrübelerin etkileri göz önünde bulundurularak din ve değer eğitimi temel alınmış psikolojik ve pedagojik fayda göz önünde bulundurulmuştur. Yeni bir ölçek geliştirmek için öncelikle ne ölçülmek isteniyorsa onun ortaya konulması gerekmektedir (DeVellis, 2014). Ölçülmek istenen kavramı, konuyu veya durumu ortaya koymak için alanında uzman olan kişilerle görüşülmesi ve ilgili literatürün taranması gibi ön hazırlıklar araştırılmak istenenler hakkında yapısal çerçeve çizilmesine yardımcı olmaktadır (Özdamar, 2013). Bu doğrultuda kavramsal ve kuramsal çerçeve ile ölçülmek istenen durum arasında ilişkisel bağlantıyı koruyabilme adına ilgili literatür taranmıştır. Yapılan çalışmalarda önemsenmeyi, ilgiyi, bağımsız bir kişilik olarak tanınmayı, kabul edilmeyi ve değer verilmeyi bekleyen bireyleri genel anlamda çözüme dâhil eden bir çalışmanın bulunmadığı saptanmıştır. Toplumda sosyal, siyasal, endüstriyel ve daha birçok alanda yaşanan değişikliklerle birlikte insanların, din ve Tanrı algılarının da değiştiği ve yeni yeni tavırlar belirledikleri gözlenmektedir. Din ve Tanrı inancıyla ilgili bireysel yaklaşımların belirginleşmesi bir yana inançla ilgili yaşanan sorunlarda özellikle de Tanrı algısı kaynaklı inanç sorunlarında çözüme yönelik yapılanlar, genellikle dini konularda söz sahibi olanların tavsiye mahiyetinde birtakım önerilerde bulunmasından öteye geçmemektedir. İnanç konularında gençler başta olmak üzere toplumun her kesiminde yoğun sorgulamalar yaşayanlar bulunmaktadır. Sorgulama yaşayanların da çözüm arayışına dâhil edilmesinin gerekliliği düşüncesinden hareketle bir ölçek geliştirilmesi planlanmıştır. İnanç sorunları yaşayan ya da yaşaması muhtemel bireylerin yaşamlarının herhangi bir döneminde kendilerini çözüme dahil eden bir ölçek bulunmaması literatürde bir eksikliklerdir. Planlanan bu ölçek denemesinde sorunlarla yüzleşme noktasında, bireysel cesaret gösterebilenlerin görüş ve önerilerine ulaşmak istenmektedir.

4.3. Maddelerin Düzenlenmesi ve Madde Havuzunun Oluşturulması

Bu aşamada kavramsal çerçeve ve ölçülmek istenen durum belirlendikten sonra, ölçeğin son halinde yer alabilmesi ihtimal dâhilinde olan büyük bir madde havuzu oluşturulmaya başlanmıştır (DeVellis, 2014). Araştırmacı ile örneklemin belirlenen yapı çerçevesinde oluşturulan maddelere yönelik algılama farklılıklarını önleyebilmek için hem uzmanlardan yardım alınmış hem de hedef kitleden oluşan yaşları 17-32 yaş aralığında olan yedi bireyle yüz yüze görüşülerek kendilerine açık uçlu sorular sorulmuş ve maddelerin bir kısmı bu şekilde oluşturulmuştur. Bu görüşmelerde katılımcılara Tanrı ile ilgili düşünceleri, bu düşüncelerin oluşmasında sorun yaşayıp yaşamadıkları, sorun yaşamamış olsalar da sorun yaşayanlara çözüm önerilerinin neler olabileceği, kendi Tanrı algılarını sorunlu görmeseler de başkaları tarafından sorunlu görülmesinin sebepleri vb. sorularla yarı yapılandırılmış bireysel görüşmeler yapılmıştır. Tanrı algıları, bu algılar doğrultusunda beliren tutumlar, toplumda bu tutumların sorun olarak görülmesi ve bireylerin sorun çözme becerileri üzerine incelenen literatüre ek olarak belirtilen bireylerle yapılan görüşmeler sonucunda soru havuzu oluşturulmuştur (Wymer ve Alves, 2013). Maddeler oluşturulurken madde havuzu ilk etapta teolojik, içsel, psikolojik, bilimsel, akılcı, dışsal veya çevresel çözümlere işaret eden yönleriyle kapsayıcılığı sağlamak adına geniş tutulmuştur (Slavec ve Drnovsek, 2012). Havuz oluşturulurken özellikle sorun çözme yönünde geliştirilen ölçeklerden esinlenilmiştir (Pargament, Kenneth I. vd., 1988; Puffer, Keith A. vd., 2003; Duyan, V. ve Gelbal, S., 2008; Heppner, P. P. ve Petersen, C. H., 1982; Eskin, M. ve Aycan, Z., 2009; Baran-Bulut, D., İpek, A. S. ve Aygün, B., 2018; Dora, S., 2003.) Ancak bu çalışmaların kişisel, sosyal ya da akademik soru/sorunları çözme amaçlı oldukları dikkatten kaçırılmamış faydalanılan kısımlar genelde inanç özelde Tanrı inancı çerçevesinde uyarlanarak düzenlenmiştir. Genel olarak madde yazımlarında dikkat edilmesi gereken hususlara da özen gösterilmeye çalışılmıştır (Erkuş, 2012). Ek olarak ölçek dilinin özellikleri, ölçülecek kavramın/konunun özellikleri, ölçme-değerlendirme bakış açısı ve hedef kitlenin psiko-sosyal özellikleri dikkate alınmış ayrıca biçim ve dil bilgisi açısından da gereken hassasiyet göz önünde bulundurularak (Özdamar, 2013) ilk tasarıdaki 62 maddelik denemelik havuz yapılan öneriler

doğrultusunda 36 maddeye düşürülmüştür.

Tablo 1. Tanrı Algısı Bağlamında Yaşanan İnanç Sorunlarını Çözme Ölçeği Madde Havuzu

1. Tanrı inancıyla ilgili sorunlar ancak başkalarının desteği ile çözülür.
2. Tanrı inancıyla ilgili sorunlar ebeveynlerin yardımı ile çözüme ulaşır.
3. Tanrı inancıyla ilgili sorunlar arkadaşların yardımıyla çözüme ulaşır.
4. Tanrı inancıyla ilgili sorunlar psikolog/psikiyatristlerden destek alınarak çözülür.
5. Tanrı inancıyla ilgili sorunlar sosyal medya-internet vb. online kaynaklarla çözülür.
6. Tanrı inancıyla ilgili sorunlar resmi dini kurumların (Diyanet, İlahiyat Fakülteleri) desteği ile çözülür.
7. Tanrı inancıyla ilgili sorunlar cemaatlerin veya mistik-tasavvufi yapıların desteğiyle çözülür.
8. Tanrı inancıyla ilgili sorunlar okullarda verilen din eğitimi ile çözülür.
9. Tanrı inancıyla ilgili sorunlar bu konuda uzman hocaların-öğretmenlerin yardımı ile çözülür.
10. Tanrı inancıyla ilgili sorunlar bu konuda daha fazla bilgi sahibi olunarak çözülür.
11. Tanrı inancıyla ilgili sorunların çözümünde yazılı kaynaklara başvurma ihtiyacı duyarım.
12. Tanrı inancına dair sorun ve şüpheler akılcı ve bilimsel yollarla çözüme ulaşır.
13. Ailede yeterli din eğitimi alınırsa Tanrı inancıyla ilgili sorunlar azalır.
14. Tanrı inancıyla ilgili şüphe ve sorunlara ikna edici cevaplar bulamamak çözümü zorlaştırır.
15. Benzer sorunları yaşayıp çözüme ulaşmış insanların hayat hikâyelerini okumak/araştırmak Tanrı inancıyla ilgili sorunları çözmeyi kolaylaştırır.
16. Sosyal çevreyi değiştirmek Tanrı inancına dair sorunların çözümüne katkı sağlar.
17. Ailede huzursuzluk ve gerginlikler azaldıkça Tanrı inancıyla ilgili sorunlar da azalır.
18. Günlük hayattaki sosyal sorunlar azalırsa Tanrı inancıyla ilgili sorunlar da azalır.
19. Ailedeki ekonomik sorunlar azalırsa Tanrı inancıyla ilgili sorunlar da azalır.
20. Toplumsal ahlaki normlara uyulursa Tanrı inancıyla ilgili sorunlar azalır.
21. Ailede inanç sorunları yaşayanların varlığı Tanrı inancıyla ilgili

sorunların çözümünü zorlaştırır.
22. Arkadaş çevresinde inanç sorunları yaşayanların varlığı Tanrı inancıyla ilgili sorunların çözümünü zorlaştırır.
23. İnançlı insanların olumlu model olmaları Tanrı inancıyla ilgili sorunları azaltır.
24. Tanrı inancıyla ilgili sorunlar yine Tanrıya sığınarak çözülür.
25. Ölüm gerçeği (bu dünyanın geçiciliği) daha fazla düşünülürse Tanrı inancıyla ilgili sorunlar azalır.
26. Tanrı inancıyla ilgili sorunlarda Tanrıya dua etmek sorunu çözer.
27. Tanrı varlığı ve sıfatları (merhameti, adaleti, affediciliği vb.) daha iyi öğrenilirse ona dair şüphe ve sorunlar azalır.
28. Tanrı'ya olan inanç günlük hayata yansırsa Tanrı inancıyla ilgili sorunlar azalır.
29. Tanrı inancına dair sorunlar Kuran-ı Kerim'i anlamaya çalışarak onun rehberliğinde çözülür.
30. Tanrı inancına dair sorunlar Hz. Peygamber'in hayatı öğrenilerek onun rehberliğinde çözülür.
31. Yakın çevremin bana dua etmeleri Tanrı inancıyla ilgili sorunlarımın çözümüne katkı sağlar.
32. İnançlı insanların kusurlarını dini inancın kendisi ile özdeşleştirmemek Tanrı inancıyla ilgili sorunları azaltır.
33. Farklı düşüncelere saygılı olmak Tanrı inancıyla ilgili sorunların çözümüne katkı sağlar.
34. Dini konularda yeniliklere açık olmak Tanrı inancıyla ilgili sorunları azaltır.
35. Tanrı inancıyla ilgili sorunlar zamana bırakılarak çözülür.
36. Tanrı inancına dair sorunlar ilgimi çekmiyor.

4.4. Ölçüm Şeklinin Belirlenmesi

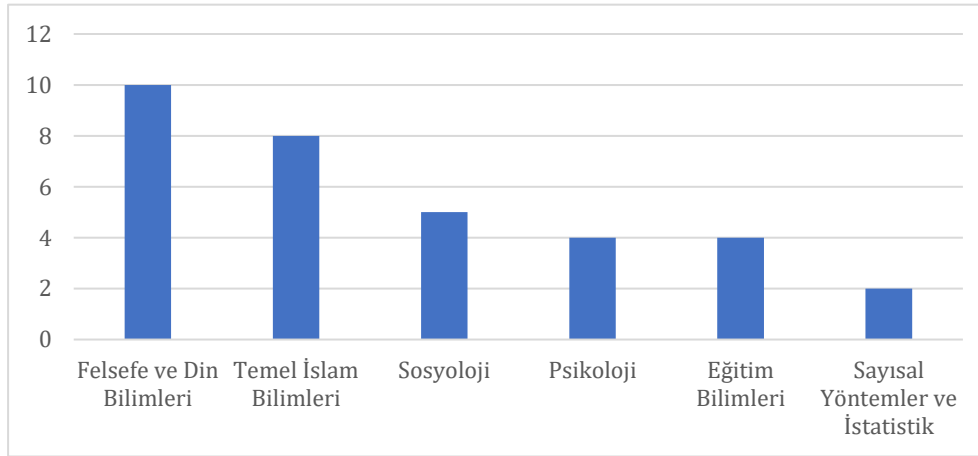
Burada yapılması gereken uygulanacak yöntemin ölçülmesi hedeflenen duruma uygunluğunu araştırmaktır (Cohen ve Swerdlik, 2010). Ölçek geliştirme sürecinde maddeler oluşturulurken aynı zamanda sorulara çeşitli yanıt verme biçimlerinden biri de teknik olarak kararlaştırılır (DeVellis, 2014).

Çalışmada, literatürde kullanımı yaygın olan Likert derecelendirme yöntemi tercih edilmiştir. 5'li veya 7'li olabilen Likert tarzı derecelendirmelerde orta nokta "Fikrim yok/Kararsızım" biçiminde ifade edilmektedir (Tavşancıl, 2014). Bu kapsamda Uzman değerlendirmeleri sırasında "madde hedeflenen yapıyı ölçüyor", "madde yapı ile ilişkili ancak gereksiz" ve "madde hedeflenen yapıyı ölçmüyor" şeklinde üçlü derecelendirme, pilot çalışma uygulamasındaki hedef kitle değerlendirmesinde ise (1) "Hiç katılmıyorum" ve (5) "Tamamen katılıyorum" şeklinde beşli derecelendirme tercih edilmiştir.

4.5. Uzman Görüşlerinin Değerlendirilmesi

Bu kapsamda uzman görüşlerine başvurularak hazırlanan ölçme aracının içerik geçerliliğine sahip olması hedeflenmektedir. İçerik geçerliliği kapsamında ölçüm aracının unsurlarının elde edilmek istenenlerle ne kadar alakalı olduğu ve temsiliyeti tespit edilmeye çalışılmaktadır. Hedeflenen ile ne kadar ilgili olduğunu ortaya koymak için tasarlanan maddeler arasında benzer olanlar çıkarılmış, kapsayıcılık bakımından içi çe olanlar sadeleştirilmiş, maddelerin anlaşılabilirliği artırılmış ve istenilenleri karşılayıp karşılamadıkları gözden geçirilmiştir (Devellis, 2014). Ayrıca maddelerin dil seviyesi ve açıklığı hakkında da uzmanlardan yardım alınmıştır (Evcı ve Aylar, 2017). Maddelerin yapıyı temsil etme düzeyinin ölçülmesiyle ilgili olarak da başvurduğumuz uzmanların görüşleri öznel olduğu için daha güvenilir sonuçlar elde etmek amacıyla literatürde geliştirilmiş farklı yöntemlerden (Lawshe, 1975) en çok tercih edileni olan Lawshe metodu tercih edilmiştir (Ayre ve Scally, 2014: 79). Bu amaçla hazırlanan yönergeyle ölçek maddeleri anket formu şeklinde uzman görüşlerine sunulmuştur. Uzmanlar maddeleri “Madde hedeflenen yapıyı ölçüyor”. “Madde yapı ile ilgili ancak gereksiz” ve “Madde hedeflenen yapıyı ölçmez” şeklindeki seçeneklerden birine göre değerlendirmişlerdir. Ortaya çıkan veriler ile her maddeye özgü kapsam geçerlilik oranı (Content Validity Ratio, CVR) ve testin tamamı için hesaplanan kapsam geçerlilik indeksi (Content Validity Index, CVI) elde edilmiştir (Lawshe, 1975).

Kapsam geçerliliğinde nesnel sonuçlar elde edebilmek için uzmanların ayırt ediciliği ve sayısı (5-40 arası) önemlidir (Ayre ve Scally, 2014). Çalışma kapsamında literatürde önerilen bu durum dikkate alınmış ve akademik çalışmalarında alana yönelik araştırma ve yayınlarıyla bu ölçeğin geliştirilmesi sürecine katkı sunacağı düşünülen 33 uzmanın görüşüne başvurulmuştur. Çalışmaya katılan uzmanların akademik çalışma alanlarına göre dağılımı Şekil 1’de verilmiştir.

Şekil 1. Görüşülen Uzmanların Akademik Alan Dağılımları

Ölçeğin kapsam geçerlilik oranlarının hesaplanabilmesinde “Madde hedeflenen yapıyı ölçüyor” 3, “Madde yapı ile ilgili ancak gereksiz” 2 ve “Madde hedeflenen yapıyı ölçmez” 1 olacak şekilde puanlanmıştır.

4.6. Uzman Görüşlerinin Analizi ve Geçerli Maddelerin Ölçeğe Dâhil Edilmesi

Çalışma kapsamında, ölçekte yer alacak maddelerin kapsam geçerliğinin ortaya konması için, uzman görüşleri doğrultusunda elde edilen nitel veriler Kapsam Geçerlilik Oranı (KGO) ve Kapsam Geçerlilik İndeksi (KGİ) hesaplanarak nicel verilere dönüştürülmüştür. Öncelikle KGO daha sonra KGİ hesaplanmıştır.

KGO, aşağıdaki formül doğrultusunda hesaplanır (Lawshe, 1975);

$$KGO = \frac{ne - \frac{N}{2}}{N} \quad (1)$$

$$KGO = \frac{ne}{\frac{N}{2}} - 1 \quad (2)$$

Formül içerisindeki “ne” ilgili maddeyi “Madde hedeflenen yapıyı ölçüyor” şeklinde belirten uzman sayısını, “N” ise değerlendirmeyi yapan toplam uzman sayısını tanımlamaktadır.

KGO, -1 (mutlak red) ile +1 (mutlak kabul) arasında bir değere sahiptir. Eşitlik 1'e göre; değerlendirme yapan uzmanların yarısı ilgili maddeyi "Madde hedeflenen yapıyı ölçüyor" şeklinde değerlendirirse KGO=0, yarısından fazlası "Madde hedeflenen yapıyı ölçüyor" şeklinde değerlendirirse KGO>0 ve uzmanların yarısından azı "Madde hedeflenen yapıyı ölçüyor" şeklinde değerlendirirse KGO<0 olacaktır. KGO oranı 0 (sıfır) veya negatif (sıfırdan küçük) bir değere sahip maddenin kapsam geçerliliği yoktur. Bu nedenle ölçekteki bu maddeler madde havuzundan çıkarılır (Ayre ve Scally 2014; Lawshe, 1975).

Kapsam Geçerlilik Ölçütü-KGÖ (CVRcritical), ölçekteki her bir maddenin uygunluğunun şans eseri olma ihtimalini ortadan kaldırır ve bu ölçüt ile bir maddenin gerçek anlamda uygun olup olmadığı ortaya konur. KGÖ değerleri bir maddenin gerekliliğinin veya gereksizliğinin belirlenmesinde en az kaç uzmanın onayına ihtiyaç duyulduğunu ortaya koyar. Bu çalışmada Ayre ve Scally (2014)'nin ortaya koyduğu KGÖ değerleri temel kabul olarak alınmıştır ve $\alpha=0,05$ anlamlılık düzeyinde 33 uzman için KGÖ=CVRcritical değerinin 0.333 olduğu Tablo 2'de verilmiştir (Ayre ve Scally, 2014).

Tablo 2. Ayre ve Scally Tarafından Hazırlanan KGÖ (CVRcritical) Değerleri

Uzman Sayısı	Minimum Değer	Uzman Sayısı	Minimum Değer
5	1.000	23	0.391
6	1.000	24	0.417
7	1.000	25	0.440
8	0.750	26	0.385
9	0.778	27	0.407
10	0.800	28	0.357
11	0.636	29	0.379
12	0.667	30	0.333
13	0.538	31	0.355
14 0.571 32			0.375
15 0.600 33			0.333
16 0.500 34			0.353
17 0.529 35			0.314
18 0.444 36			0.333
19 0.474 37			0.297
20 0.500 38			0.316
21 0.429 39			0.333
22 0.455 40			0.300

Toplam 33 uzmanın maddelere değerlendirmeleri üzerinden, Eşitlik 1'de verilen formül yardımıyla kapsam geçerlik oranları belirlenmiştir. Analiz doğrultusunda kritik değer altında kalan toplam 4 madde havuzdan

çıkarılmıştır.

Tablo 3. Uzman Görüşü Doğrultusunda Hesaplanan KGO ve KGİ

Maddeler	Ölçüyor	Gereksiz	Ölçmez	Kapsam Geçerlilik Oranı	Kabul/Red	Maddeler	Ölçüyor	Gereksiz	Ölçmez	Kapsam Geçerlilik Oranı	Kabul/Red
Madde 1	26	3	4	0,576	Kabul	Madde 26	4	3	0,576	Kabul	
Madde 2	26	5	2	0,576	Kabul	Madde 24	7	2	0,455	Kabul	
Madde 3	30	2	1	0,818	Kabul	Madde 18	13	2	0,091	Red	
Madde 4	24	4	5	0,455	Kabul	Madde 20	8	5	0,212	Red	
Madde 5	25	8	0	0,515	Kabul	Madde 30	2	1	0,818	Kabul	
Madde 6	32	1	0	0,939	Kabul	Madde 22	8	3	0,333	Kabul	
Madde 7	26	4	3	0,576	Kabul	Madde 24	4	5	0,455	Kabul	
Madde 8	24	7	2	0,455	Kabul	Madde 23	8	2	0,394	Kabul	
Madde 9	32	1	0	0,939	Kabul	Madde 31	2	0	0,879	Kabul	
Madde 10	30	2	1	0,818	Kabul	Madde 30	3	0	0,818	Kabul	
Madde 11	31	1	1	0,879	Kabul	Madde 32	1	0	0,939	Kabul	
Madde 12	27	5	1	0,636	Kabul	Madde 33	0	0	1,000	Kabul	
Madde 13	30	3		0,818	Kabul	Madde 25	8	0	0,515	Kabul	
Madde 14	26	6	1	0,576	Kabul	Madde 31	2	0	0,879	Kabul	
Madde 15	30	3	0	0,818	Kabul	Madde 24	4	5	0,455	Kabul	
Madde 16	24	4	5	0,455	Kabul	Madde 24	5	4	0,455	Kabul	
Madde 17	22	8	3	0,333	Kabul	Madde 16	8	9	-0,030	Red	
Madde 18	23	8	2	0,394	Kabul	Madde 20	7	6	0,212	Red	

Çalışmaya ait KGİ değeri, madde havuzundan 4 madde çıkarıldıktan sonra KGO ortalamaları alınarak hesaplanmış ve 0,642 değeri bulunmuştur. Elde edilen KGİ değerinin KGÖ değerinden büyük olması ($KGİ > KGÖ$) ölçekte kalan maddelerinin kapsam geçerliliğinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu gösterir (Lawshe, 1975). Bu doğrultuda çalışmada elde edilen değerlerden $KGİ (0,642) > KGÖ (0,333)$ olduğundan hazırlanacak ölçekte kalan maddelere ait kapsam geçerliliği istatistiksel olarak anlamlı düzeydedir.

4.7. Pilot Örneklem Grubunun Belirlenmesi ve Ölçeğin Uygulanması

Örneklem, evreni temsil edebilecek yeterlikte büyük olmalıdır. Pilot uygulamada örneklem büyüklüğünün belirlenmesinde çeşitli fikirler vardır. Evcı ve Aylar (2017) pilot uygulamanın hedef kitleden yaklaşık %5'lik kısmına uygulanmasını yeterli bulurken, Şeker ve Gençdoğan (2014) 30 ila 50 katılımcının pilot uygulamaya dâhil edilmesinin yeterli olacağını belirtmişlerdir. Büyüköztürk (2002) ise örneklemin, madde sayısının en az 10 katı büyüklükte olması gerektiğini belirtmiştir. Çalışmada ölçeğin pilot uygulaması için bu görüş tercih edilmiş ve soru sayısının 10 katı 320 katılımcı şeklinde tasarlanmıştır.

Çalışmanın örneklem grubu olarak Ondokuzmayıs Üniversitesi ve Samsun Üniversitesinde lisans ve lisansüstü düzeyde eğitim gören öğrenciler seçilmiştir. Üniversite dönemi, ergenlik sonu yetişkinlik döneminin başı olması hasebiyle kişilik gelişimin olgunlaştığı, kimliğin netleştiği, bilimsel zihniyetin eleştirel ve sorgulayıcı düşünme tarzıyla şekillendiği bir dönemdir. Bu nedenle çalışmada kategorik ve tipolojik bakış açısından uzak bir şekilde, genel olarak sorun çözme becerisi yüksek olduğu düşüncesiyle Samsun örnekliliğiyle çeşitli fakültelerde öğrenim gören üniversite gençliği tercih edilmiştir. Tasarım aşamasında pilot ölçeğe asgari 320 katılımcıdan dönüş alınması gerekmekte iken, toplamda geçerli sayılan 340 dönüş alınmıştır. Belirlenmiş olan örneklem grubuna 32 maddelik taslak ölçek yüz yüze ve aşağıdaki yönergeyle uygulanmıştır.

“Değerli Katılımcı,

"Tanrı Algısı Bağlamında Yaşanan İnanç Sorunları ve Gençlerin Çözüm Önerileri" başlıklı doktora tez çalışması için bir ölçek geliştirme amaçlanmıştır. Bu doğrultuda aşağıda Tanrı algıları ile ilgili yaşanan ya da yaşanması muhtemel inanç sorunlarını çözümlenmeye yönelik bazı ifadeler yer almaktadır. Çözüm önerilerine ulaşmayı hedefleyen bu çalışma için samimi ve gerçeğe uygun olarak vereceğiniz cevaplar, araştırmadan geçerli ve güvenilir sonuçlar elde etmemize büyük katkıda bulunacaktır. Verilecek cevaplar gizli tutulacak ve yalnızca bilimsel amaçlı kullanılacaktır. Değerli zamanınızı ayırdığınız için ve yapacağınız katkıdan dolayı teşekkür ederim."

Likert tarzında hazırlanan ölçek sıklık derecesine göre, kesinlikle katılıyorum (5), katılıyorum (4), kararsızım (3), katılmıyorum (2) ve kesinlikle katılmıyorum (1) seçeneklerinden birini işaretleyerek cevaplandırılır.

4.8. Pilot Uygulama Sonuçlarının Değerlendirilmesi

Ölçek denemesinin pilot uygulaması için 348 cevap alınmıştır. 8 anket cevaplarında boşluklar bulunduğu için analiz sürecine dahil edilmemiştir.

Toplamda 340 anketin cevapları analize dâhil edilmiştir.

5. Pilot Uygulama Güvenilirlik Analizi

Ölçme araçlarında aranan en önemli özelliklerden biri güvenilirliktir. Bu, bir ölçme aracıyla aynı şartlarda gerçekleştirilen ölçümlerde ortaya çıkan değerlerdeki kararlılığın bir belirtisidir (Öncü, 1994). Ölçeklerin güvenilirliği çeşitli şekilde belirlenmektedir. Likert tarzı derecelendirilen ölçeklerin iç tutarlılığını tahmin etmekte çoğunlukla Cronbach (1951) tarafından geliştirilen alfa katsayısı yöntemi tercih edilir. Bu araştırmada, güvenilirlik analizlerinde iç tutarlık katsayısı kullanılmıştır. 32 ifadenin yer aldığı Tanrı Algısına Bağlı Olarak Yaşanan İnanç Sorunlarını Çözme Ölçeği'nin (TAİSÇÖ) güvenilirlik analizi sonucunda elde edilen Cronbach's Alpha değeri (iç tutarlık katsayısı) 0,940 olarak bulunmuştur

(Tablo 4). Genel literatürde 0,70'den büyük olan değerler kabul görmekte ve ölçeğin güvenilir olduğu anlamına gelmektedir (Büyüköztürk, 2014). Dolayısıyla araştırmada kullanılan ölçeğin güvenilir olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 4. TAİSÇÖ Puanlarının Cronbach's Alpha değeri

Cronbach's Alpha	N (madde)
0,940	32

Madde toplam istatistikleri sonuçları Tablo 5'de verilmiştir. Bu istatistikler incelendiğinde, 0,936 - 0,941 arasında değiştiği bulunmuş dolayısıyla ölçeğin güvenilirliğini önemli ölçüde artırıcı etki göstermediği için ölçekten bir madde çıkarılmamıştır.

Tablo 5. TAİSÇÖ Madde Toplam İstatistikleri

Item-Total Statistics					
	Scale Mean if Deleted	Scale Variance if Deleted	Corrected Item-Total Correlation	Squared Multiple Correlation	Cronbach's Alpha if Deleted
M1	101,5549	534,358	,495	,418	,938

M2	100,9277	522,514	,653	,704	,937
M3	101,2341	527,009	,632	,718	,937
M4	101,3382	533,946	,479	,491	,938
M5	101,5029	538,790	,407	,430	,939
M6	100,7919	517,997	,632	,708	,937
M7	101,4364	527,145	,563	,542	,938
M8	101,1734	521,697	,634	,579	,937
M9	100,4249	515,770	,701	,680	,936
M10	99,5173	543,532	,352	,557	,939
M11	99,7717	541,539	,363	,558	,939
M12	99,8786	551,063	,166	,357	,941
M13	100,3324	515,167	,711	,600	,936
M14	100,0434	541,885	,316	,289	,940
M15	100,1705	525,400	,646	,551	,937
M16	100,6387	523,913	,598	,511	,937
M17	101,0116	528,023	,546	,607	,938
M18	100,8584	532,939	,441	,692	,939
M19	101,2659	539,865	,327	,589	,940
M20	100,4798	528,581	,507	,499	,938
M23	100,0000	519,652	,680	,583	,936
M24	100,0867	525,494	,577	,639	,938
M25	100,4451	516,880	,697	,615	,936
M26	100,4653	521,322	,640	,738	,937
M27	99,9277	513,998	,755	,804	,936
M28	99,9798	516,629	,719	,691	,936
M29	99,6474	520,397	,706	,857	,936
M30	99,7746	517,937	,739	,879	,936
M31	100,7110	518,339	,675	,610	,936
M32	100,2861	523,474	,564	,483	,938

M33	99,8179	539,946	,384	,454	,939
M34	100,1734	542,410	,309	,430	,940

6. Normallik testi

Araştırmaya dâhil olan kişilerden edinilen verilerin normal dağılıma uygunluğunu ortaya koymak için veri gruplarının çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerleri incelenmiştir. George ve Mallery (2003)'e göre, normal bir dağılım için çarpıklık ve basıklık değerleri +2 ile -2 aralığında olmalıdır (Berber ve Sarı, 2009). Araştırmanın veri setinde TAİSÇÖ alt boyut puanlarının ortalama değerinden hesaplanan çarpıklık ve basıklık değerleri +2 ile -2 aralığındadır. Dolayısıyla araştırmanın veri seti normal dağılıma sahiptir (Tablo 6).

Tablo 6. TAİSÇÖ alt boyut puanlarının çarpıklık basıklık değerlerine ilişkin bulgular

TAİSÇÖ Alt Boyut	Skewness (Çarpıklık)	Kurtosis (Basıklık)
Teolojik ve manevi çözümler	-0,901	0,058
Kolektif (yardımlı) çözümler	-0,138	0,618
Dışsal/çevresel çözümler	-0,078	0,473
Bilimsel/akılcı çözümler	-1,318	1,872

7. Geçerlilik Analizi

Yapı geçerliliği, ölçek geliştirme sürecinde ölçülmesi hedeflenen davranışların ölçülüp ölçülmediğini ve nasıl bir yapısal modelle ölçüldüğünün anlaşılmasını sağlar. Bu hususta en çok kullanılan tekniklerden biri faktör analizidir (Büyüköztürk, 2014). Bu çalışmada ölçeğin faktör yapısını ortaya çıkarmak için Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA), ortaya çıkan faktör yapısını test etmek ve birleşen geçerlilik için ise Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) tekniği kullanılmıştır.

7.1. Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA)

Açıklayıcı Faktör analizi (AFA), birbirleriyle ilintili olduğu düşünülen çok sayıdaki değişkenin daha az sayıdaki doğrudan gözlenemeyen değişken veya değişkenler ile yorumlanabilmesine olanak sağlayan çok değişkenli bir tekniktir (Şencan, 2005).

Açıklayıcı faktör analizinden önce Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) ve Bartlett Testleri ile verilerin faktör analizine uygunluğu test edilmiştir. KMO değeri 0,5-0,7 arası orta, 0,7-0,8 arası iyi, 0,8-0,9 arası çok iyi ve 0,9 üzeri mükemmel olarak belirlenmektedir (Çolakoğlu & Büyükeksi, 2014). Bu çalışmada KMO değeri 0,923 olarak elde edilmiştir (Tablo 7). Yani araştırmanın örneklem hacminin mükemmel yeterlilikte olduğu saptanmıştır. Normal dağılım düzeyinin ölçülebilmesi için gerçekleştirilen "Bartlett Testi" ile 6417,563 sonucu ve 0,000 düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı olduğu bulunmuştur. Dolayısıyla, çalışmada kullanılan veri setinin AFA'ya uygun olduğu ortaya konularak bir sonraki aşama olan analize geçilmiştir.

Tablo 7. KMO ve Bartlett's Test Sonuçları

KMO and Bartlett's Test		
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy		,923
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	6417,563
	df	378
	Sig.	0,000***

***p:<0,001

Ölçeğin faktör yapısını belirlemek üzere öncelikle Temel Bileşenler Analizi (TBA) yapılmıştır. Bu aşamada ölçeğin dört faktörlü bir yapıya uygun olması nedeniyle Varimax döndürme tekniği kullanılmıştır. Bu doğrultuda madde yük değeri 0,30'un altında olan (Kalaycı, 2006) 4 madde (M14, M15, M16, M33) ölçekten çıkarıldıktan sonra geriye kalan 28 maddede işlem tekrar edilmiştir. AFA sonucunda 4 faktör elde edilmiştir (Tablo 8).

Tablo 8. Açıklanan Varyans Oranları

Component	Initial Eigenvalues			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	10,719	38,282	38,282	7,221	25,790	25,790
2	2,614	9,336	47,618	4,993	17,833	43,623
3	2,301	8,217	55,835	3,161	11,290	54,914
4	2,000	7,144	62,979	2,258	8,065	62,979
5	1,009	3,605	66,584			
6	,823	2,939	69,523			
7	,792	2,830	72,353			
8	,699	2,496	74,850			
9	,622	2,220	77,069			
10	,580	2,073	79,142			
11	,550	1,965	81,107			
12	,532	1,900	83,007			
13	,494	1,763	84,771			
14	,473	1,689	86,460			
15	,436	1,557	88,017			
16	,408	1,458	89,476			
17	,386	1,380	90,855			
18	,358	1,280	92,135			
19	,332	1,184	93,319			
20	,309	1,105	94,424			
21	,284	1,014	95,438			
22	,251	,895	96,333			
23	,218	,780	97,112			
24	,204	,727	97,839			
25	,193	,690	98,529			
26	,185	,661	99,190			

27	,152	,543	99,734
28	,075	,266	100,000

Ortaya çıkan faktörler, “Teolojik ve Manevi Çözümler”, “Kolektif (Yardımlı) Çözümler”, “Dışsal/Çevresel Çözümler” ve “Bilimsel/Akılcı Çözümler” başlıklarıyla ifadelendirilmiştir. Bu boyutları oluşturan maddelerin faktör yükleri, öz değerleri ve açıklanan varyans yüzdelerine Tablo 8’de verilmiştir “Teolojik ve Manevi Çözümler” alt boyutuna “M13, M23, M24, M25, M26, M27, M28, M29, M30, M31, M32”, “Kolektif (Yardımlı) Çözümler” alt boyutuna “M1, M2, M3, M4, M5, M6, M7, M8, M9”, “Dışsal/Çevresel Çözümler” alt boyutunda “M17, M18, M19, M20, M34” ve “Bilimsel/Akılcı Çözümler” alt boyutuna ise “M10, M11, M12” maddelerinin girdiği görülmektedir (Tablo 9).

Tablo 9. AFA Sonucunda Elde Edilen Ölçeğin Boyutları

Component	
Teolojik ve Manevi Çözümler	Kolektif (Yardımlı) Çözümler
Dışsal/Çevresel Çözümler	Bilimsel/Akılcı Çözümler
M30	,867
M27	,866
M29	,843
M26	,835
M24	,795
M28	,779
M25	,722
M31	,652
M23	,625
M13	,605
M32	,554
M3	,781
M4	,728
M5	,705
M1	,683
M2	,683
M6	,673
M8	,654

M9	,652
M7	,625
M18	,880
M19	,852
M17	,699
M20	,674
M34	,490
M10	,821
M11	,809
M12	,766

M: Madde, AVO: Açıklanan Varyans Oranı, ÖD: Öz Değer

AFA sonucu elde edilen faktör düzeylerinden hareketle Tanrı Algısına Bağlı Olarak Yaşanan İnanç Sorunlarını Çözme Ölçeğinin (TAİSÇÖ) 5'li likert türünde, 4 faktörlü bir yapıda, 28 maddeli, ve ölçekten alınacak toplam puanın 4-20 arası olduğu saptanmıştır.

Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) sonrasında elde edilen maddeler (28 madde) sonucunda belirlenen Cronbach's Alpha değeri (iç tutarlık katsayısı) 0,935'tir (Tablo 10). Bu değere göre kullanılan ölçeğin güvenilir olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 10. TAİSÇÖ puanlarının Cronbach's Alpha değeri

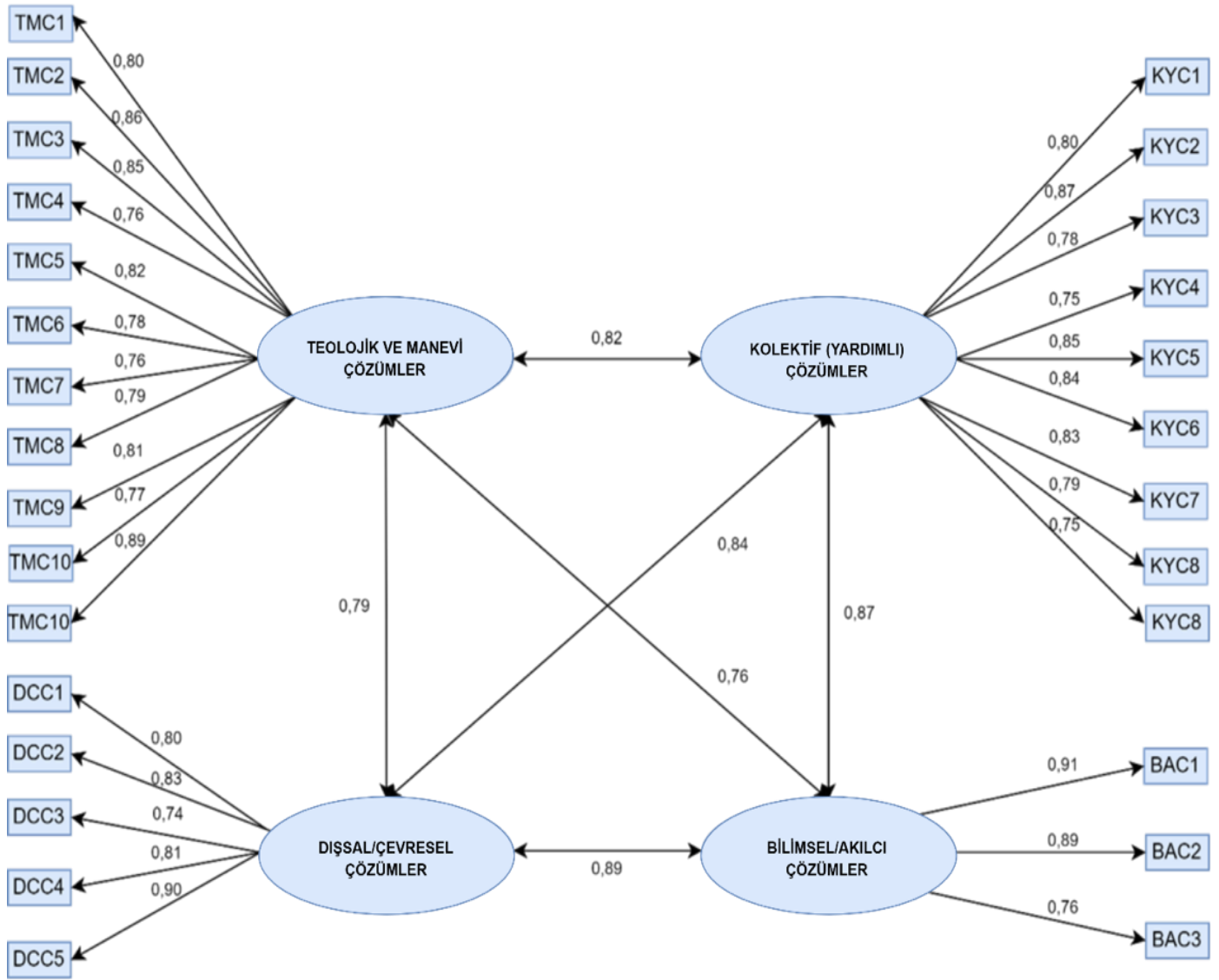
Cronbach's Alpha	N (madde)
0,935	28

7.2. Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA)

DFA, AFA'nın uzantısı niteliğindedir ve verinin temelindeki yapı değerlendirilir. DFA, belirlenen faktörler arasında yeterli seviyede bir bağlantı olup olmadığını, değişkenlerin hangi faktörlerle ilişkili olduğunu, faktörlerin bağımsızlığını ve modeli açıklamadaki yeterliliğini ortaya koymak için kullanılmaktadır (Özdamar, 2013).

Ölçek geliştirme çalışmalarında yapı geçerliliğini test etmek için Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) yapılmaktadır (Büyüköztürk, 2014).

Araştırmada R programı kullanılarak, maximum likelihood tekniği ile gerçekleştirilen DFA'dan sonra ilk olarak modelin uyum indeksleri ortaya konmuştur. Gerçekleştirilen ilk modelde ölçüt değerlerin sağlandığı gözlemlenmiş ve oluşturulan model Şekil 2'de verilmiştir. Ayrıca standardize faktör yükleri 0,5'nin altında olan madde olmadığından ölçekten madde çıkarılmamıştır.

Şekil 2. Araştırmanın DFA modeli

Bu işlemde sonra elde edilen son modelin uygunluğu uyum ölçütleri ile test edilmiştir. Bu aşamada RMSEA (Root Mean Square Error Approximation), Norm ed Fit Index (NFI), CFI (Comparative Fit Index), SRMR (Square Root of Mean Square Residual), GFI (Goodness of Fit Index) ve Adjusted Goodness of Fit Index (AGFI) temel alınmıştır. Yapılan analiz sonucu, RMSEA değeri 0,047; NFI değeri 0,968; CFI değeri 0,982; SRMR değeri 0,065; GFI değeri 0,979 ve AGFI değeri 0,976 olarak tespit edilmiştir (Tablo 10). Elde edilen verilerden hareketle model uyum değerlerinin kabul edilebilir düzeyde oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 11. Ölçeğin Uyum İyiliği Değerleri

Uyum indeksi		
Serbestlik Derecesi	-	344
Ki -Kare/sd	$0 \leq Ki -kare/sd \leq 2$	1,326
RMSEA	$0,05 \leq RMSA \leq 0,08$	0,047
NFI	$0,90 \leq NFI \leq 1,00$	0,968
CFI	$0,90 \leq CFI \leq 1,00$	0,982
SRMR	$SRMR < 0,08$	0,065
GFI	$0,85 \leq GFI \leq 1,00$	0,979
AGFI	$0,85 \leq AGFI \leq 1,00$	0,976

Eşik Değerler

Analiz Sonuçları

Ölçeğin yapı geçerliliği için birleşen (yakınsak) geçerlilik (convergent validity) göz önünde bulundurulur (Hair vd., 2010). Birleşen geçerlilik değişkenlere ait ifadelerin birbirleriyle ve oluşturdukları faktörle ilişkili oldukları anlamına gelir (Yaşlıoğlu, 2017).

Birleşen geçerlilik için, ölçeğe ait tüm CR değerlerinin AVE değerlerinden büyük olması ve bu değerlerin de 0,5'ten büyük olması beklenir. Ayrıca maddelerin standardize faktör yüklerinin 0,5 üzerinde ve birleşik güvenilirlik (CR) değerinin 0,7'den yüksek olması gerekir (Hair vd., 2010). AVE değeri "Ortalama Açıklanan Varyans (Average Variance Extracted) faktöre ait madde yüklerinin karelerinin toplamının ifade sayısına bölünmesi ile elde edilmektedir (Bagozzi ve Yi, 1988).

DFA sonucunda, birleşen geçerlilik incelendiğinde (Tablo 11); maddelerin standart faktör yüklerinin 0,74-0,91 arasında, CR ve Cronbach's Alpha değerinin 0,7'den yüksek ve AVE değerlerinin de 0,5'ten büyük olduğu ve böylece 4 yapının da birleşen geçerliliğine sahip olduğu görülmektedir. Bu sonuçlarla, araştırmada kullanılan ölçeğin birleşen geçerliliğinin sağlandığı anlaşılmaktadır.

Tablo 12. DFA Sonucu Faktör ve Maddelerin Oluşan Değerleri

Faktör ve Maddeler	SFL (λ) ^a > 0,5	CR ^b > 0,7	AVE ^c > 0,4/0,5	Cronbach's α > 0,7
Teolojik ve Manevi Çözümler		0,95	0,66	0,94
TMC1	0,80			
TMC2	0,86			
TMC3	0,85			
TMC4	0,76			
TMC5	0,82			
TMC6	0,78			
TMC7	0,76			
TMC8	0,79			
TMC9	0,81			
TMC10	0,77			
TMC11	0,89			
Kolektif (Yardımlı) Çözümler		0,94	0,65	0,89

KYC1	0,80			
KYC2	0,87			
KYC3	0,78			
KYC4	0,75			
KYC5	0,85			
KYC6	0,84			
KYC7	0,83			
KYC8	0,79			
KYC9	0,75			
Dışsal/Çevresel Çözümler		0,91	0,67	0,81
DCC1	0,80			
DCC2	0,83			
DCC3	0,74			
DCC4	0,81			
DCC5	0,90			
Bilimsel/Akılcı Çözümler		0,89	0,73	0,79
BAC1	0,91			
BAC2	0,89			
BAC3	0,76			

SFL^a = Standardized Factor Loading (λ), CR^b Composite Reliability = $(\sum\lambda)^2/[(\sum\lambda)^2 + \sum(\theta)]$ (Jöreskog ve Sörbom, 1996), AVE^c Average Variance Extracted = $(\sum\lambda^2)/[\sum\lambda^2 + \sum(\theta)]$ (Jöreskog ve Sörbom, 1996). Tüm standartlaştırılmış faktör yüklerine anlamlı şekilde ulaşıldı, ***p<0,001

Sonuç

Üzerinde çalışılan ölçek, ilgilileri, Tanrı algısı bağlamında yaşanan inanç sorunlarına karşı artarak devam eden şikâyet davranışı boyutundan kurtaracak, çözüm arayışı yani eylem boyutuna taşıyacaktır. Geliştirilen bu ölçekle sorunlarla yüzleşme noktasında bireysel anlamda büyük cesaret gösterebilenlerin görüş ve önerilerine ulaşılmak istenmektedir. En verimli eğitim-öğretim süreçlerinin, muhatabı doğru tanımakla başladığı bilinen bir gerçektir. Ergenlik döneminden itibaren özellikle genç bireyleri dinlemeyi ve anlamayı önceleyen bu çalışma ile yetişkinlerin kendi yankı odalarından çıkıp dışarıdan gözlem yapabilmeleri sağlanacaktır. Bu yönüyle çalışmanın Tanrı algısı oluşumunda etkili olan tüm faaliyetlerin planlanmasına katkısı olacaktır. Hareket noktası, Tanrı algısı bağlamında yaşanan inanç sorunlarına çözüm arayışları olsa da benzer içerik tüm inanç sorunlarındaki çözüm arayışlarında da kullanılabilir. Dolayısıyla ölçek, çözüme katkı sunacak nicel, nitel ve karma desen araştırma metotları kullanılarak daha derinlikli çalışmalar için de kullanılabilir. Ölçeğin her bir alt boyutu ile ilgili ayrı ölçekler de geliştirilebilir. Ölçek yetişkinlere yönelik daha geniş örneklem gruplarında uygulanarak temsil edilebilirliği arttırılabilir.

Kaynaklar

- Akyüz, Z. (2010). Gençlerde Benlik Saygısı ve Tanrı Tasavvuru. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Altıntaş, R. (2002). "Teolojik Sekülerleşmenin Neden Olduğu İnanç ve Davranış Problemleri". Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/1, 55-83.
- Anuştekin, M. N. (2018). Ortaöğretim Öğrencilerinin Yalnızlık Düzeyleri İle Tanrı Algıları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Arıcı, İ. & Tokur, B. (2017). "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Tanrı Algıları ve Hoşgörü Eğilim Düzeyleri Arasındaki İlişki". Electronic Turkish Studies 12/10, 31-48. <https://doi.org/10.7827/turkishstudies.11991>
- Arkonacı, S. A. (1998). Psikoloji: Zihin Süreçleri Bilimi. (2. Baskı). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Armstrong, K. (2017). Tanrı'nın Tarihi. (Çev.: Oktay Özel vd.). Ankara: Pegasus Yayınları.
- Arslan, M. (2008). "Popüler Dini Yönelimlerin İncelenmesinde Karşılaşılan Güçlükler ve Çözüm Önerileri". Değerler Eğitimi Dergisi 6/15, 9-34.
- Atılgan, H. vd. (2017). Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Ayre, C. A. & Scally, A. J. (2014). "Critical Values for Lawshe's Content Validity Ratio: Revisiting the Original Methods of Calculation". Measurement and Evaluation in Counseling and Development 47 (1), 79-86. <https://doi.org/10.1177/0748175613513808>
- Bagozzi, R. P., & Yi, Y. (1988). "On the evaluation of structural equation models". Journal of the academy of marketing science, 16, 74-94. <https://doi.org/10.1007/bf02723327>
- Baran Bulut, D., İpek, A. S. & Aygün, B. (2018). Yaratıcı Problem Çözme Özellikleri Envanterini Türkçe'ye Uyarlama Çalışması. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 18 (3),1360-1377. <https://doi.org/10.17240/aibuefd.2018.18.39790-430909>
- Bozkurt, M. & Kuyucu, M. (2020). "Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm'in Temel İddialarının Eleştirisi". Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi 11/2, 441-469.
- Büyüköztürk, Ş. (2014). Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Canatan, K. (2021). Gençlerin Modern İzimlerle İmtihanı. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Cohen, R. J. ve Swerdlik, M. E. (2010). Test Development. Psychological Testing and Assessment. New York: McGraw-Hill.
- Coşkun, İ. (2010). Ateizm ve İslam: Kelami Açıdan Modern Çağ Ateizminin Eleştirisi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Çam, S. & Tümkaya, S. (2006). "Üniversite Öğrencilerinde Kişilerarası Problem Çözme". Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 15/2, 119-131.
- Dalfidan, B. (2019). Tanrı Tasavvuru ve Mutluluk İlişkisi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Dawkins, R. (2019). Tanrı Yanılgısı, İstanbul: Kuzey Yayınları.
- DeVellis, R. F. (2012). Factor Analysis. Scale development: Theory and Applications. California: Sage Publications.
- DeVellis, R. F. (2014). Ölçek Geliştirme: Kuram ve Uygulamalar. (Çev. [Tarik Totan](#)). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Dınvar, P. E. (2011). Travma Sonrası Stres, Dünyaya İlişkin Varsayımlar ve Tanrı Algısı Arasındaki İlişki. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Dilmaç, B. & Çiftçi, A. (2020). "14-18 Yaş Grubunda Tanrı Algısı ile Psikolojik Sağlamlık İlişkisinin İncelenmesi". Necmettin Erbakan Üniversitesi Ereğli Eğitim Fakültesi Dergisi 1/1, 14-28.
- Dora, S. (2003). Sosyal Problem Çözme Envanteri (Revize Edilmiş Formu) nin Türkçe'ye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışmaları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

- Dorman, E. (2009). *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Duyan, V. & Gelbal, S. (2008). "Sosyal Sorun Çözme Envanterinin Türkçeye Uyarlama Çalışması". *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 19/1, 7-28.
- Dündar, S. (2009). "Üniversite Öğrencilerinin Kişilik Özellikleri ile Problem Çözme Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 24/2, 139-150.
- Düzgün, Ş. A. (2015). "Çağın Meydan Okumaları Karşısında Genç Zihinler ve İnanç Krizi". *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/1, 13-22. <https://doi.org/10.18317/kader.45210>
- Düzgün, Ş. A. (2020). *Kimliksiz Hakikatler*. Ankara: Otto Yayınları.
- Ekşi, H. (2006). "Din Eğitimi Gençlik ve Kişilik: İmam-Hatip Lisesi Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma". *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. Hayati Hökelekli. (Ed). İstanbul: Dem Yayınları, 181-216.
- El-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, (2019). *Kitabu'l-Luma' fi'r-red ala Ehli'zZeyğ ve'l-Bida'*. (Çev. Kılıç Aslan Mavil ve Hikmet Yağlı Mavil). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Elias, J. L. (1983). *Psychology and Religious Education*. Florida: Robert Krieger Pub.
- El-Maturidi, Ebu Mansur. (2014). *Kitabu't Tevhid*. (Çev.: Bekir Topaloğlu). (6. Baskı). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Erdoğan, E. (2015). "Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Öznel Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi: Üniversite Örneklemi". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/29, 223-246.
- Erdoğruca Korkmaz, N. (2014). "İnanç ve İnançsızlığın Psikolojisi". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/1, 275-294. <https://doi.org/10.18317/kader.10699>
- Eren, E. (2010). *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi*. (12. Baskı). İstanbul: Beta Yayınları.
- Erkuş, A. (2012). *Psikolojide Ölçme ve Ölçek Geliştirme*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Eskin, M., & Aycan, Z. (2009). Gözden Geçirilmiş Sosyal Sorun Çözme Envanterinin Türkçeye (Tr-SSÇE-G) Uyarlanması, Güvenirlik Ve Geçerlik Analizi. *Türk Psikoloji Yazıları*, 12 (23), 1-10.
- Evcı, N. ve Aylar, F. (2017). "Derleme: Ölçek Geliştirme Çalışmalarında Doğrulayıcı Faktör Analizinin Kullanımı". *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(10), 389412. <https://doi.org/10.16990/sobider.3386>
- Evkuran, M. (2014). "Eş'arî Kelam Sisteminin Teolojik Temelleri Üzerine -Deizm Bağlamında Bir Tartışma-". *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu (21-23 Eylül 2014)*. Cemaleddin Erdemci ve Fadıl Aygan (Ed.), İstanbul: Beyan Yayınları. (2), 35-48.
- Freud, S. (2000). *Bir Yanılsamanın Geleceği*. (Çev.: Aziz Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınları.
- Ghobari B. B. vd. (2011). Relation between Quality of Image of God With Obsessive-Compulsive Behaviours and Phobic Anxiety İn Parents of Exceptional Children. *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 29, 237-241. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.11.231>
- Gırdar, J. (2005). "Çağdaş Ateizmin Problemi". çev. Murtaza Korlaelçi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/1, 365-398.
- Greenway, A. P. vd. (2003). "Personality Variables, Self-Esteem and Depression and an Individual's Perception of God". *Mental Health, Religion and Culture* 6/1, 45-58. <https://doi.org/10.1080/1867467021000029381>
- Güler, Ö. (2007). "Tanrı Algısı Ölçeği (TA): Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/1, 123-133.
- Günaydın, F. (2017). "İmam-Hatip Liselerinde İnanç Soru(n)ları". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. Vecihi Sönmez vd. (Ed.), Van: Ensar Neşriyat, 321-335.
- Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/> (18. 07. 2021).
- Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/> (16. 10. 2021).
- Gündoğar, H. 2017. "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd., 29-40. Van: Ensar Neşriyat.
- Hair J. J. vd. (2010). *Multivariate Data Analysis: a Global Perspective*. In: Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Halstead, P. J. & Hautus, M. (2013). "Defending the God beyond: The Development of the a God-Scale – a New Instrument for the Assessment of People's Perceptions, Experiences, and Activities in Relationship to God –

- and its İnitial Use in a Forgiveness Study. *Journal of Spirituality in Mental Health* 15/3, 160-185. <https://doi.org/10.1080/19349637.2013.776426>
- Heppner, P. P. ve Petersen, C. H. (1982), "The Development and Implications of a Personal Problem Solving Inventory", *Journal of Counseling Psychology*, 29 (1), 66-75. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.29.1.66>
- Hick, J. (2012). İnançların Gökkuşığı: Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar. (Çev. Mahmut Aydın). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Hinkin, T. R. (1995). "A review of scale development practices in the study of organizations". *Journal of management*, 21(5), 967-988. <https://doi.org/10.1177/014920639502100509>
- Hökelekli, H. (2005). *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları.
- <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english-french/belief> (15.09.2021).
- İnceoğlu, M. (2010). *Tutum Algı İletişim*. İstanbul: Beykent Üniversitesi Yayınevi.
- Jung, C. G. (1968). *Psychology and Alchemy*. New York: New Material Copyright.
- Kalayci, Ş. (2006). *Faktör analizi. SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Kasapoğlu, A. (2009). "Dinsel Şüpheler". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 3/2, 65-82.
- Kaya, F. (2018). *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinde Tanrı Algısı ve Kaygı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma (Ağrı İli Örneği)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Kayıklık, H. (2005). "Psikolojik Açından İnanç, İman ve Şüpheler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1, 133-155. https://doi.org/10.1501/ilhfak_0000000368
- Kenny, A. (2012). "Agnostisizm ve Ateizm". çev. Yaşar Türkben. *Journal of Faculty of Theology of Bozok University* 1/1, 161-168.
- Kirkpatrick, L. A. & Shaver, P. R. (1992). "An Attachment-Theoretical Approach to Romantic Love and Religious Belief". *Personality and Social Psychology Bulletin* 18/3, 266-275. <https://doi.org/10.1177/0146167292183002>
- Koç, A. (2011). *Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru, Benlik Algısı ve Öfke Yaşantısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Kökdemir, D. (2003). *Belirsizlik Durumlarında Karar Verme ve Problem Çözme*. Yayınlanmamı Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Kula, T. (2012). *Ergenlerde Öfke Duygusu; Benlik Algısı, Tanrı Algısı, Suçluluk ve Utanç Duyguları Açısından Bir Değerlendirme (Diyarbakır Örnekleme)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Küşat, A. (2006). "Ergenlerde Allah Tasavvuru". *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*. ed. Ünver Günay & Celaleddin Çelik. 113-157. Adana: Karahan Yayınları.
- Lawrence, R. T. (1991). *The God Image Inventory: The development, validation and standardization of a psychometric instrument for research, pastoral and clinical use in measuring the image of God*. The Catholic University of America, Doctoral Dissertation. <https://doi.org/10.1177/009164719702500>
- Lawshe, C. H. (1975). "A Quantitative Approach to Content Validity". *Personnel Psychology*, 28(4), 563-575. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1975.tb01393.x>
- Lumsdaine, E., Lumsdaine, M. (1995). *Creative Problem Solving*. New York: Mac Graw Hill.
- Mehmedoğlu, A. U. (2011). *Tanrıyı Tasavvur Etmek*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Mehmedoğlu, A. U. (2013). *İnanç Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Ok, Ü. (2005). "Bir Aktivite Sistemi Olarak İnanç: İnanç Gelişimine Sosyo-Kültürel Bir Yaklaşım". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1, 111-134.
- Orak, O. S. vd. (2015). "Yaşlı Hastalarda Tanrı Algısı Ölüm Kaygısını Etkiler mi?". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/38, 618-624. <https://doi.org/10.17719/jisr.20153813670>
- Osmanoğlu, C. (2014). "Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç". *Bilimname*, 27(2), 177-206.
- Öğülmüş, S. (2004). *Ben Sorun Çözebilirim*. Ankara. Babil Yayıncılık No:17
- Öncü, H. (1994). *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme*. Ankara: Matser Basım San.

- Özdamar, K. (2013). Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi. Eskişehir: Nisan Kitabevi.
- Pargament, K. I. vd., (1988). "Religion and the Problem-Solving Process: Three Styles of Coping". Journal for The Scientific Study of Religion, 27/1, 90-104. <https://doi.org/10.2307/1387404>
- Peker, H. (2018). "Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/8, 13-42.
- Puffer, K. A. vd., (2008). "Religion and the Problem-Solving Process: Three Styles of Coping". Journal of Psychology and Theology 36/4, 270-284. <https://doi.org/10.1177/009164710803600403>
- Seyhan, B. Y. (2014). "Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkiler". Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 18/1, 65-97. <https://doi.org/10.18505/cuifd.254637>
- Sinanoglu, Mustafa. "İman". Türkiye Diyanet Vakfı "İslâm Ansiklopedisi. Erişim 22. 10. 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/iman>
- Slavec, A. ve Drnovšek, M. (2012). "A Perspective on Scale Development in Entrepreneurship Research". Economic & Business Review, 14(1), 39-62. <https://doi.org/10.15458/2335-4216.1203>
- Şeker, H. ve Gençdoğan, B. (2014). Psikolojide ve Eğitimde Ölçme Aracı Geliştirme. Ankara: Nobel Yayınları.
- Şencan, H. (2005). Sosyal ve Davranışsal Ölçümlerde Güvenilirlik ve Geçerlilik. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Tavşancıl, E. (2014). Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Tezbaşaran, A. (2008). Likert Tipi Ölçek Hazırlama Kılavuzu. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.
- Ulutaş, Y. (2021). "Deizme Götüren Sebepler". Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 23/2, 501-513. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.843291>
- Uslu, F. (2021). "İman Akıl ve Bilgi İlişkisi". Din Felsefesi El Kitabı. ed. Recep Kılıç & Mehmet Sait Reçber. 31-58. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Uysal, V. vd. (2014). "Ergenlerin Tanrı Algılarıyla Sosyal Kaygı ve Umut Düzeyleri Arasındaki İlişkiler". Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi 11/42, 221-237. <https://doi.org/10.14783/od.v11i42.5000065534>
- Vergote, A. (1999). Din, İnanç ve İnançsızlık. çev. Veysel Uysal. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Wymer, W. ve Alves, H. M. B. (2013). "Scale Development Research in Nonprofit Management & Marketing: A Content Analysis and Recommendation for Best Practices". International Review on Public and Nonprofit Marketing, 10(1), 65-86. <https://doi.org/10.1007/s12208-012-0093-1>
- Yakut, S. (2019). Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Algısı. Elazığ: Asos Yayınevi.
- Yapıcı, A. (2007). Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık. Adana: Karahan Kitabevi.
- Yapıcı, A. (2020). "Şüphe ve İnanç Kısacasında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları". İlahiyat Akademi 12, 1-44.
- Yaşlıoğlu, M. M. (2017). "Sosyal Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulamalı Faktör Analizlerinin Kullanılması". Istanbul University Journal of the School of Business, 46 (Special Issue), 74-85.
- Yeşilyurt, T. (2000). "Kuşkuyu Dışlayıcı Bir Süreç Olarak İman". Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5, 537-557.
- Yıldız, M. & Ünal, V. (2017). "Tanrı Tasavvuru ile Engelliliğe Yönelik Tutumlar Arasındaki İlişki." İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi 6/4, 8-21.
- Yılmaz, H. (2022, Şubat). "Din Eğitiminin Güncelliği". Somuncubaba (Ağustos, 2023). <https://www.somuncubaba.net/makale/din-egitiminin-guncelligi-prof-dr-huseyin-yilmaz-ile-roportaj>
- Yiğit, F. (2019). "İblisin Şüphelerine Molla Sadrâ'nın Felsefi Cevapları". Bilimname 38,637-661. <https://doi.org/10.28949/bilimname.571670>
- Zavalsız, Y. S. & Şahin, E. (2018). "Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma". Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi 7/2, 567-599. <https://doi.org/10.7596/taksad.v7i2.1425>

Yazar Katkıları: Tek Yazar Fikir- Tasarım- Tek Yazar; Denetleme-; Kaynaklar-; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi; Analiz ve/ veya Yorum-; Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan; Eleştirel İnceleme

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi:

Author Contributions: Sole Author Concept -; Design-; Supervision-Resources; Data Collection and/or Processing; Analysis and/or Interpretation; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval:

Cami ve Kentsel Açık Alan İlişkisinin Geçirgenlik Bağlamında İrdelenmesi: Trabzon Gülbahar Hatun Camii

Examination of the Relationship of the Mosque and the Urban Open Area in the Context of Permeability: Trabzon Gulbahar Hatun Mosque

Şeyma BAYRAM¹

Derya ELMALI ŞEN²

¹Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi
Mimarlık, Rize, Türkiye
e-mail: seyma.yetim@erdogan.edu.tr
²Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık
Fakültesi Mimarlık, Trabzon Türkiye
e-mail: d_elmali@ktu.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 10.2.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 5.8.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Derya ELMALI ŞEN
d_elmali@ktu.edu.tr

Atıf /Cite this article:

Bayram, Ş., & Elmali Şen, D. (2024). Examination of the Relationship of the Mosque and the Urban Open Area in the Context of Permeability: Trabzon Gulbahar Hatun Mosque. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 185-205.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Camiler her devirde, İslam toplumunun temelini oluşturmaktadır. Mahalleler veya yerleşmeler kurulurken önce caminin konumu belirlenmekte daha sonra etrafında sosyalleşme alanları oluşturulmaktadır. Mahalle veya yerleşmelerin şekillenip bir araya gelmesiyle de kent kurgusu oluşmaktadır. Bu kurguda cami etrafındaki sosyalleşme alanlarından biri olarak kentsel açık alanlar ön plana çıkmaktadır. Dini bir kamu yapısı olarak cami, kentsel açık alanlar ile kurduğu ilişkide sınırlar oluşturarak tamamen opak olabilir, kısmen kendini dışa açabilir veya sınırları ortadan kaldırıp geçirgen olarak kamusal alanın bir parçası olabilir. Bu durum camilerin kullanıcı profilini genişleterek, işlevlerini çeşitlendirerek ve kullanım yoğunluğunu artırarak değerine değer katmaktadır. Bu çalışmada Trabzon kentinde bulunan tarihi bir cami ve çevresindeki kentsel açık alan arasındaki ilişki durumunu incelemek ve iki mekân arasındaki geçirgenliği kullanıcı hareketleri üzerinden belirlemek amaçlanmıştır. 16.yy'da inşa edilen Gülbahar Hatun Camii, kentin en prestijli yapılarından biri olmasının yanı sıra kentte yoğun kullanıma sahip önemli bir kentsel açık alan olan Atapark ile ilişkisi nedeniyle çalışmanın materyalini oluşturmaktadır. Çalışmada, belirli gün ve saat aralığında gözlem tekniği uygulanmıştır. Elde edilen veriler, demografik, etkinlik ve kullanıcı hareketleri bağlamında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cami, Kentsel açık alan, Geçirgenlik, Kullanıcı Hareketleri

Abstract

Mosques form the basis of Islamic society in every era. When establishing neighborhoods or settlements, the location of the mosque is determined first, and then socialization areas are created around it. Urban fiction is formed by the formation and coming together of neighborhoods or settlements. In this setup, urban open spaces come to the fore as one of the socializing areas around the mosque. As a religious public building, the mosque can be completely opaque by creating boundaries in its relationship with urban open spaces, partially open to the outside, or it can be a part of the public space by eliminating the boundaries and being permeable. This adds value to the mosques by expanding their user profile, diversifying their functions, and increasing the intensity of use. In this study, it is aimed to examine the relationship between a historical mosque in the city of Trabzon and the urban open space around it and to determine the permeability between the two spaces through user movements. Gulbahar Hatun Mosque, built in the 16th century, is the material of the study due to its relationship with Atapark, an important urban open space with intensive use in the city, as well as being one of the most prestigious buildings in the city. In the study, the observation technique was applied at a certain day and time interval. The data obtained were evaluated in the context of demographics, activity, and user movements.

Keywords: Mosque, Urban open space, Permeability, User Movements

Giriş

İslam inancının ibadet yapısı olan caminin kelime anlamı Arapçada “toplayan, bir araya getiren” demektir. Başlangıçta sadece cuma namazı kılınan büyük meşitler için kullanılan el-mescidü'l-câmi (cemaati toplayan meşit) tamlamasının kısaltılmış şeklidir (Önkal ve Bozkurt, 1993: 56-90). Cami; sözlük anlamında, içinde Cuma ve bayram namazları kılınan, gerektiğinde bazı dinsel törenlerin yapılabildiği büyük Müslüman mabedidir. Çoğu İslam ülkesinde meşit, cuma ve bayram namazlarının kılındığı yeri tanımlarken, Türkiye’de küçük camiler için kullanılmaktadır (Ödekan, 1997: 316). Bazı camiler, tek yapıdan oluşmaz, genellikle bir külliye içinde yer alırlar. Bu camiler medrese, kütüphane, sıbyan okulu, hamam, darüşşifa, çeşme, sebil, imaret, hazire, tabhane vb. gibi yapıların bir bölümü ya da bütünü ile çevrilidir. Külliyeler halkın gereksinimlerini karşılayan birer hizmet ve sosyal tesis, işlevleri birbirini tamamlar nitelikte aynı olan birden fazla yapıdan oluşan topluluklardır. (Sözen ve Tanyeli, 1992: 144; Müderrisoğlu, 1993: 138-140; Demir, 2019: 144) (Şekil 1).

Şekil 1. Eski Konya kent planı ve merkezinde yer alan Konya Ulu Camii

Kaynak: Tankut, 2007

Camiler Türk tarihi boyunca en önemli ve güçlü yapı grupları arasında yer almaktadırlar. Bir ibadet mekânı olmasının yanı sıra iktidar ve güç göstergesi olarak görülmektedirler. Türk toplulukları bu güç gösterisini gerek buldukları coğrafyalarda yeni camiler inşa ederek, gerekse yeni kurdukları şehirlerde ilk önce camileri tesis ederek sergilemişlerdir. Zira yeni fetihlerle egemenlik alanlarını genişlettikçe, yerleştikleri her yeni yerde cami yapmak veya eski ibadet yapılarını kılıç hakkı olarak Ayasofya örneğinde olduğu gibi camiye çevirmek bir gelenek haline gelmiştir (Akın, 2016: 180) (Şekil 2). Camiler, iktidar ve gücü temsil etmenin dışında yardımlaşma açısından da kültürümüzde önemli bir yer tutmaktadır. Bazı camilerde sadaka taşı ile kuş evlerinin bulunması, son cemaat mahalliyle evsizlere ev olması gibi durumlar yardımlaşma ve dayanışma açısından camilerin önemini ortaya koymaktadır (Çetin, 2014; Türkan, 2019).

Şekil 2. Sultanahmet Camii ve Ayasofya

Kaynak: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023: <https://www.ktb.gov.tr/>

Camiler, yeni bir yerde yerleşik düzene geçişte de önemli rol üstlenirler. Cami, Müslümanların ibadet gereksinimlerini yerine getirmek üzere -vakit namazları ile Cuma ve bayram namazlarını birlikte kılabilmeleri amacıyla- inşa edilirken; yakınına kütüphane, mektep, misafirhane; temizlik için hamam veya çeşme yapılması, bir süre sonra çevresine evlerin inşa edilmesini beraberinde getirmiştir. Böylelikle cami bulunduğu çevrede bir odak yaratarak, İslami bir kentin oluşumunu sağlamaktadır. Şehir tarihi araştırmalarında da cami; pazar yeri ve hamam ile birlikte İslâm şehrinin nüvesini oluşturmaktadır (Akın, 2016: 189).

İslam kültüründe meydan kavramının olmayışı haremî, avlusu ve ekleri ile cami ve yakın çevresinin (bir çeşme, bir ağaç ve bir kıraathane ile) sosyo-kültürel önemini artırır. Osmanlı'da da cami, mahallenin fiziksel merkezi olmanın dışında, sosyal yapıyı ve ilişkileri düzenleyen ve güven içinde devamlılığını sağlayan bir işleyişe sahiptir. Mahalle halkı, günlük ibadetlerin yanı sıra mevlit, nikâh, cenaze, taziye, tesbih, yağmur duası vb. merasimler nedeniyle de camide bir araya gelmekte, cami avluları halkın dinlendiği, sohbet ettiği, toplumsal yaşamı sürdürdüğü bir yer olmaktadır. Bu yönüyle Osmanlı'da cami avlularının kentsel açık alan olan meydan işlevini üstlendiği bilinmektedir (Önder ve Aklanoğlu, 2002: 97). Bir cami etrafında toplanmış medrese, aşhane, misafirhane, hastane, han, hamam, çarşı, tabhane, imalathane (mum, boya vb) gibi dini ve ticari birimlerden oluşan külliyeler cami ile kamusal alan ilişkisini ortaya koymaktadır (Akın, 2016: 192) (Şekil 3).

Şekil 3. Süleymaniye Camii ve külliyesi

Kaynak: Meral, 2023: <https://www.gezi-yorum.net/istanbul-suleymaniye/>

Kamusal alan, kentlerdeki kolektif, kültürel ve sosyal yaşam ihtiyacının karşılanabileceği açık ya da kapalı kentsel alanlardır. Binaların arasındaki yaşam alanları olarak tanımlanan (Gehl, 1987) kentsel açık alanlar ise üzerinde yapılaşma olmayan ve belirli işlevlere hizmet eden meydan, park, bahçe, oyun ve spor alanları ile gezinti yeri vb. kent içinde yer alan boş alanlardır (Yıldızcı, 1982'den akt., İnan, 2008: 13). Lynch (1984) tarafından insan aktiviteleri için tasarlanmış, kamuya tamamen açık ve içine rahatça girilip çıkılabilen alan olarak ifade edilen kentsel açık alan, tanımı itibari ile geçirgenliğe sahiptir. Mekân kalitesi açısından önemli bir unsur olan geçirgenlik kavramı, en basit hali ile bir mekânın hem kendi içinde hem de başka mekânlara erişimde yol seçenekleri sunma olanağı olarak tanımlanabilir.

Bu çalışmada, cami ve çevreleyen kentsel açık alan ilişkisini geçirgenlik bağlamında incelenmesi hedeflenmektedir. Literatürde dini yapı, kentsel açık alan ve geçirgenlik ara kesitinde yapılan çalışmalara bakıldığında, her bir kavram özelinde birçok çalışmaya ulaşmak mümkündür. Bu çerçevede kentsel açık alanda geçirgenlik kavramını ele alan çalışmalar (Birik, Aksoyak ve Çalışkan, 2018; Alonso de Andrade, Pont ve Amorim, 2018; Laurence, 2018; Barber, Haase ve Wolff, 2021; Susan vd., 2021) bulunmaktadır. Bunun yanı sıra dini yapı ve yakın çevresini ele alan çalışmalar (Mutlu Danacı ve Atik, 2013; Yurdugüzel, 2022; Chen, 2022; Yılmaz Yıldırım ve Bayram, 2023; Hammoodi ve Al-Hinkawi; 2023) ile dini yapı ve kentsel açık alan ilişkisini ortaya koyan çalışmalara (Sedes, 1991; Soltani ve Siyavoshi, 2015; Gil-Mastalerczyk, 2016; Deibl, 2020; Radwan, 2021) da rastlanmaktadır. Ancak dini yapı veya yapıların kentsel açık alan ile ilişkisini geçirgenlik üzerinden ortaya koyan bir araştırmaya rastlanmaması bu çalışmayı özgün kılmaktadır. Ayrıca çalışma Trabzon özelinde yapılmasına karşın İslam kentlerinde çoğunlukla yer alan kentsel açık alan cami ilişkisinin ortaya koyulması, bu ilişkinin mevcut yapılarda ve alanlarda tespit edilip var olan geçirgenliğin korunup sürdürülmesi, geçirimsiz ilişkilerin yeniden düzenlenip iyileştirilmesi ya da yeni kent kurgularının söz konusu geçirgenliği kapsayacak şekilde tasarlanması bakımından önemli bulunmaktadır. Bu yönüyle çalışmanın ilgili alana katkı sunması beklenmektedir.

Kentsel Açık Alanda Geçirgenlik Kavramı

Kavramsal olarak birçok disiplinde yer alan geçirgenlik, kentsel tasarım uzmanlarının kalite arayışlarında yer verdiği, ilke olarak benimsediği önemli bir kavram olup kaliteli mekânların taşınması gereken bir özelliktir. Geçirgenlik, bir çevrenin insanlara içinden geçerek bir yerden bir yere ulaşım imkânı olarak tanımlanmaktadır (Bentley, 1985). Gerek duyulduğunda kullanılmak üzere olanaklar sunabilen mekânlar, sahip olduğu geçirgenlik oranında potansiyel barındırır (Çevik, 1991). Geçirgen mekânlar veya alanlar, geçirgen olmayan mekânlara göre tercih edilme oranı yüksek, daha yoğun kullanılan alanlardır. Geçirgenlik, bir mekânın hem kendi içinde hem de başka mekânlara yol alternatifleri sunabilmesi bağlamında hareket olanaklarını tanımlamayı ve ölçmeyi sağlamaktadır. Bu çerçevede hem fiziksel hem işlevsel hem de algısal geçirgenlikten söz etmek mümkündür (Carmona vd., 2003).

Fiziksel geçirgenlik, hareket eylemiyle yakın ilişkilidir. Bir yerden bir yere hareket etmek için tercih edilen yolların çeşitliliği, içinden geçilen mekânın geçirgenlik derecesini belirler. Bentley (1985) de, kamusal alana ait herhangi bir sistemin geçirgenliğini, bir noktadan diğerine giden alternatif yolların sayısına bağlamaktadır. Gridal sistemde planlanmış mekânlar, kullanıcıya farklı yol seçenekleri sunarak, fiziksel geçirgenliğini arttırmaktadır (Carmona vd., 2003; Bentley, 1985). Southworth ve Owen (1993), grid (ızgara) sistemli kesişimli yolları oldukça geçirgen olarak ifade etmekte, buna karşın çıkmaz sokak ve düğüm noktalarının olduğu sokakların, kullanıcılara daha az alternatifler ürettiği için geçirgenliği azalttığını belirtmektedirler (Kolody, 2002).

İşlevsel geçirgenlik, bir mekânın içerisinde yer alan fonksiyonların alternatifler sunduğu, çeşitlilik sağladığı ve her bir işlevin birbiri içinde mevcut olmasına imkân tanınması olarak tanımlanmaktadır (Bentley, 1985). Kentsel alanlarda işlevsel ve görsel açıdan çeşitlilik sağlanması kullanıcıları psikolojik anlamda olumlu etkileyen bir özelliktir (Uzgören ve Erdönmez, 2016). Bu doğrultuda işlevsel geçirgenlik kullanıcıya pozitif yönde etki ederek mekân kalitesini ve kullanımını arttırmaktadır.

Algısal geçirgenlik ise, bir mekânın içinden geçen yolları görüp kavrayabilmeye dayanmaktadır (Carmona vd., 2003). Mekânlar bazı durumlarda yalnızca algısal geçirgenliğe sahip olmaktadır. Algısal geçirgenliği

destekleyen kavramlar saydamlık-şeffaflık-açıklık-anlaşılabilirlik gibi alt başlıklarda ele alınmaktadır (Stamps, 2003). Bir mekân aynı anda hem fiziksel hem işlevsel hem de algısal geçirgenliğe sahip olabilir. Bir alanda fiziksel ve algısal geçirgenliğin birlikte olması hareket ve ulaşım bakımından en ideal olarak görülmektedir.

Yavuz'a (2009) göre geçirgenliği tanımlayan ifadeler; geçirgenlikle doğrudan ilişkili olan fiziksel, işlevsel ve algısal özelliklerin bağlantılı olduğu kavramların da geçirgenlik düzeyini desteklemektedir. Bu kavramların belirlenmesinde; geçirgenliğin kolay ulaşılabilirlikle açıklanması nedeniyle fiziksel erişilebilirlik anlamında *ulaşılabilirlik*, çoğulculuk ile açıklanması nedeniyle *işlevsel çeşitlilik*, her ikisinin de kullanıcı açısından tanıma, kavrama, anlamlı olma, karıştırılmama, kendine özgünlük ve deneyim ölçütlerine göre anlaşılabilir olması durumunda *okunabilirlik* kavramları ile açıklanmaktadır (Yavuz, 2009: 26-27). Bu yönüyle geçirgenlik kentsel mekân kalitesi açısından, bir alanın kullanım verimini arttıracak işlevsel çeşitliliğe sahip, ulaşılabilirliği sağlayan ve okunabilirliği kolaylaştıran önemli bir unsurdur (Karaman, Özaydın ve Firidin, 2001).

Amaç ve Kapsam

Çalışmanın temel amacı, cami ve kentsel açık alan ilişkisini geçirgenlik bağlamında ortaya koymaktır. Bu amaçla ülkemizin kuzeydoğusunda yer alan Trabzon kentinde bulunan tarihi bir cami (Gülbahar Hatun Camii) ile yakın çevresindeki kentsel açık alan (Atapark) çalışma alanı olarak belirlenmiştir. Çalışmada, cami ve onu çevreleyen kentsel açık alan arasındaki ilişki durumunun incelenmesi ve geçirgenliğin fiziksel ve işlevsel boyutlarıyla belirlenmesi amaçlanmıştır. Yöntem olarak kullanıcıya müdahale etmeden gözlem yoluyla verilerin toplanması hedeflendiğinden, ölçülebilmesi için kullanıcıyla doğrudan iletişim kurmayı gerektiren algısal geçirgenlik ise çalışma dışında bırakılmıştır. Söz konusu iki mekân arasındaki fiziksel geçirgenlik kullanıcı hareketleri, işlevsel geçirgenlik ise eylem çeşitliliği üzerinden tespit edilmiştir. Ayrıca caminin kullanıcı yoğunluğuna bağlı olarak odak oluşturup oluşturmadığı ve yakın çevresindeki eylem çeşitliliğinin kullanıcı yoğunluğuna etki edip etmediği de irdelenmiştir. Bu bağlamda çalışmanın hipotezleri aşağıda sıralanmıştır:

- H1. Kentsel açık alan içerisinde yer alan camiler ile kentsel açık alan arasında *fiziksel geçirgenlik* bulunmaktadır.
- H2. Kentsel açık alan içerisinde yer alan camiler, ibadet etme işlevinin dışında kentsel açık alandaki işlevlerin de etkisi ile işlevlerini çeşitlendirerek *işlevsel geçirgenlik* sağlamaktadır.
- H3. Kentsel açık alan içerisinde yer alan farklı işlevler ve etkinlikler arasında *işlevsel geçirgenlik* bulunmaktadır.
- H4. Cami ve çevreleyen kentsel açık alan içerisindeki işlevlerin kullanım yoğunluğu hafta içi ve hafta sonu farklılık göstermektedir.
- H5. Kamusal alana yoğun olarak giriş yapılan yerler, yoğun kullanılan kentsel açık alan parçaları ile ilişkili olmaktadır.

Çalışma Alanı

Bu çalışmada Trabzon kenti için önemli bir yere sahip olan, birbiriyle etkileşim halinde bulunan ve geçirgenliği sağladığı düşünülen Gülbahar Hatun Camii ile yakın çevresindeki Atapark çalışmanın materyalini oluşturmaktadır. Bu iki mekân, çalışmanın hedeflediği cami ve kamusal açık alan ilişkisini geçirgenlik bağlamında ortaya koyabilmek üzere, kentin sosyal ve kültürel açıdan aktif bir odağında yer almaları ve kentin sosyo-kültürel yaşamına katkı sunmaları nedeniyle seçilmiştir. Gülbahar Hatun Camii'nin yapımından bugüne geçirdiği süreç ve içinde bulunduğu kamusal açık alanın -Atapark- nasıl oluştuğu hakkında aşağıda bilgi verilmiştir (Şekil 4).

Şekil 4. Atapark ve Gülbahar Hatun Camii

Kaynak: Yandex, 2023:

https://yandex.com.tr/harita/org/gulbaharhatun_cami/1019444944/?l=sat&ll=39.716684%2C41.003876&z=18;
Karadeniz Kültür Envanteri, 2023: <https://karadeniz.gov.tr/gulbahar-hatun-camii/>

Büyük İmaret Camii ve Hatuniye Camii adlarıyla da bilinen Gülbahar Hatun Camii; Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim tarafından annesi Gülbahar Hatun adına 1514 yılında Ortahisar'ın batısında Atapark mevkiinde bir külliye içerisinde yaptırılmış bir camidir. Caminin, giriş kapısı üzerinde yer alan 1883-84 (H.1301) tarihli onarım kitabesi dışında yapım tarihini gösteren orijinal kitabesi bulunmamaktadır. Caminin tarihlendirilmesi konusunda kaynak Âşık Mehmed'in Menazırü'l-Avalim (1514) adlı eserdir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023: <http://www.trabzonkulturturizm.gov.tr/TR,57661/camiler.html>; Tuluk ve Düzenli, 2010: 124).

Cami, Gülbahar Hatun'un türbesiyle oluşmaya başlayan külliye'nin bir parçası olarak inşa edilmiştir. Külliye içerisinde cami ve türbenin yanı sıra imaret, medrese, hamam, darü'l-kurra ve mektep bulunmaktaydı. Belgelerde külliye ilk kez 1553 tarihli Trabzon Tahrir Defteri'nde, "Mahalle-i İmaret-i Hatuniye" adıyla geçmektedir. 1583 Tahrir Defteri'nde ise mahallenin adı, "Mahalle-i Cami-i İmaret-i Amire-i Hatuniye" olarak geçmektedir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023: <http://www.trabzonkulturturizm.gov.tr/TR,57661/camiler.html>; Tuluk ve Düzenli, 2010:124, Zorlu ve Ataman, 2007: 56) (Şekil 5).

Şekil 5. Gülbahar Hatun Camii ve çevresindeki mezarlık

Kaynak: Tuluk, 2010

Erken devir Osmanlı yapısı olan Gülbahar Hatun Camii, Zaviyeli (Tabhaneli) Camiler grubuna girmektedir. Cami, beş küçük kubbe ile örtülü son cemaat yeri, büyük tek kubbe ile örtülü harem kısmı ve ana kubbenin kuzeyinde iki yanında kubbeli birer zaviye odasından oluşmaktadır. Mukarnaslı taç kapının üstüne denk gelen orta kubbeğe geçiş yine mukarnaslarla sağlanmıştır. Kapının iki tarafında birer mihrabiye ile ikişer pencere bulunur. Caminin harem kısmına açılan üç kapıdan biri olan taçkapı ana mekâna, köşelerde bulunan diğer iki kapı ise zaviyelere açılır. Her üç kapının da önünde giriş yolları bulunur ve orta yolun ikiye böldüğü son cemaat yerinin zemini yüksek bir seki oluşturur. 12 x 12 m ölçülerindeki ana mekânın üzeri dışarıdan onikigen kasağa oturan

pandantifli kubbe ile örtülmüştür. Caminin kuzeyinde bulunan son cemaat yeri altı mermer sütunla taşınan beş kubbe ve geniş bir saçak ile örtülmüştür. Son cemaat yerindeki mermer sütunların başlıkları stilize baklava motifidir. Mihrap ve minberi de mermerlerden olan Caminin minberi sade işçiliktir. Mihrapta ise bitkisel bezeme ve mukarnaslı kavsaraya yer verilmiştir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023: <http://www.trabzonkulturturizm.gov.tr/TR,57661/camiler.html>; Ertuğrul, 1996: 231-232) (Şekil 6).

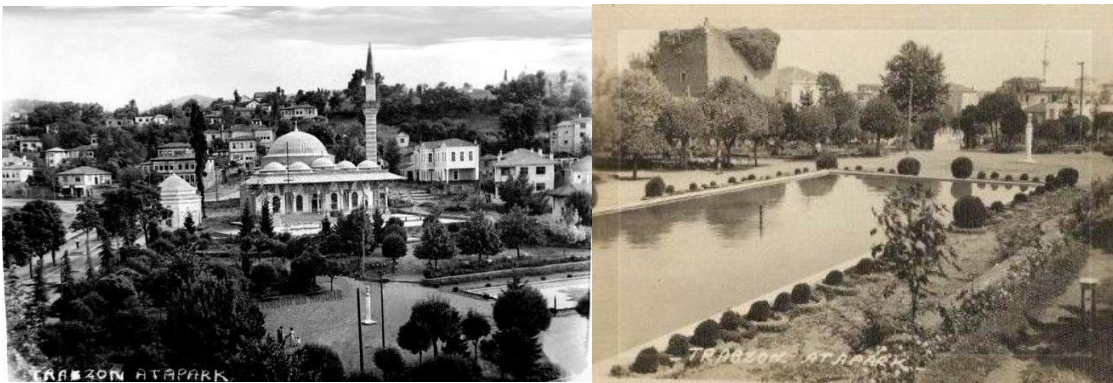
Şekil 6. Gülbahar Hatun Camii ve iç mekânı

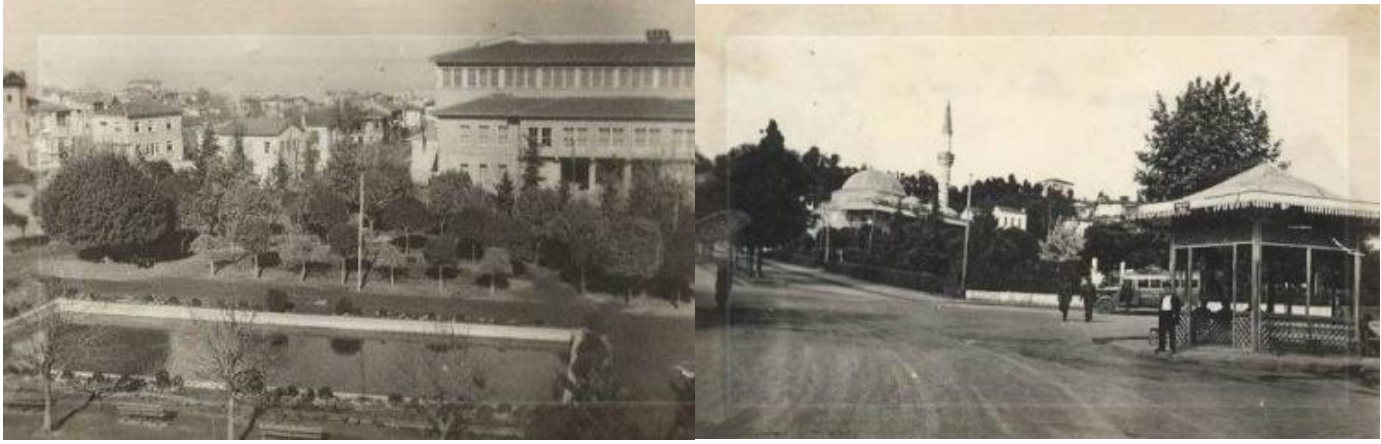

Kaynak: Karadeniz Kültür Envanteri, 2023: <https://karadeniz.gov.tr/gulbahar-hatun-camii/>

Hatuniye Külliyesi'ni oluşturan cami, türbeler, medrese, imaret, mektep, darü'l-kurra ve mezarlıktan günümüze sadece Gülbahar Hatun Cami ve Türbesi kalmıştır. Kadri Paşa Türbesi 1937'den önce, Hatuniye Medresesi 1937'de, Asım ve Yusuf Paşalara ait türbe 1937'den sonra, imaret 1939'da mektep ise 1994'de yıktırılmış, bu yapılarla birlikte külliye'nin önemli parçasını oluşturan İmaret Mezarlığı da 1937'den sonra, diğer yıktırılan yapıların boşalttığı alanla birlikte Atapark'a dönüştürülmüştür. İmaret Mezarlığı'nı parka dönüştürme düşüncesi 1931 yılında dile getirilmişse de ancak 1937'de Atatürk'ün emri ile gerçekleştirilmiştir (Tuluk ve Düzenli, 2010: 132-133) (Şekil 7).

Şekil 7. Atapark ve Gülbahar Hatun Camii'ne yönelik yapılan ilk çalışmalar

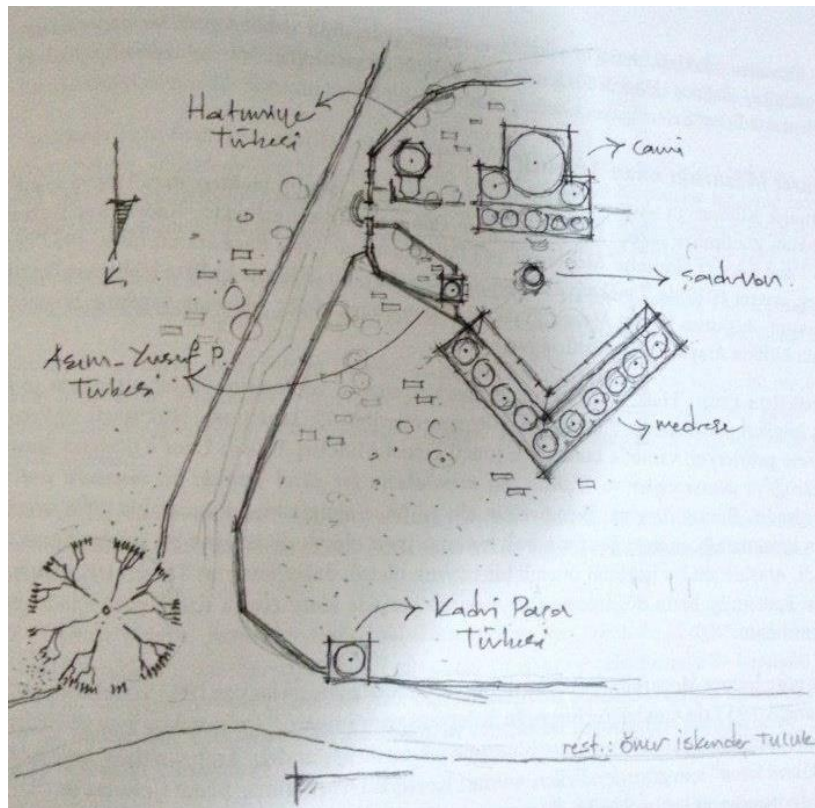

Kaynak: Bölükbaşı, 2006

Külliye içinde bulunan birimlerin yapım ve yıkım tarihleri Tablo 1’de verilmiştir (Tablo 1, Şekil 8).

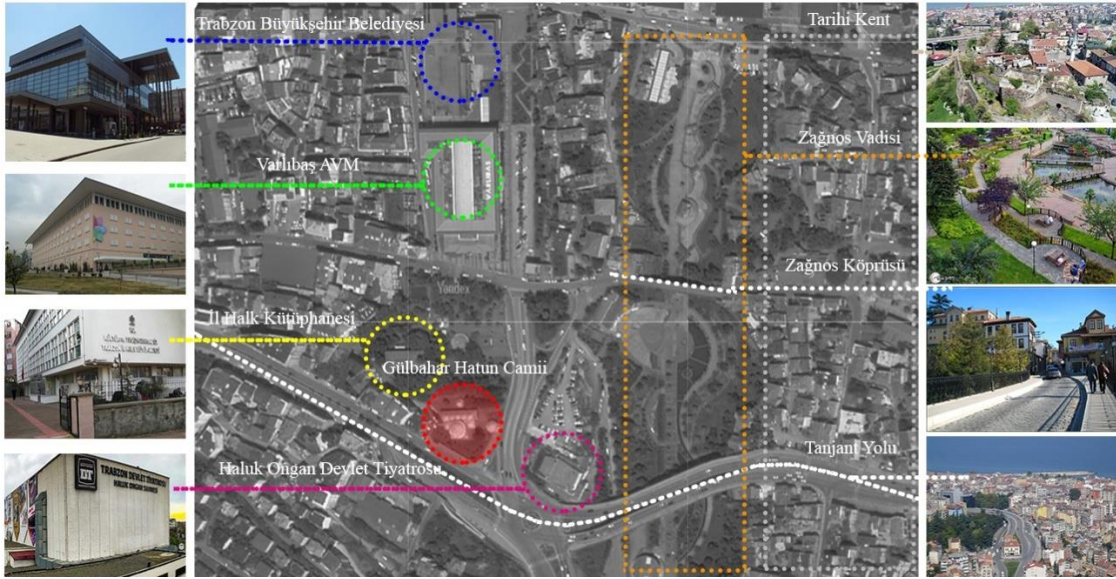
Şekil 8. Hatuniye / Gülbahar Hatun Külliyesi

Kaynak: Tuluk, 2010

Gülbahar Hatun Camii, geçmişte Hatuniye Külliyesinin bir parçası iken üstlendiği odak olma halini, sonraki müdahalelerle külliye arazisinin kamusal açık alana dönüştürülmesiyle Atapark’ın güney sınırını oluşturarak sürdürmektedir. Günümüzde Gülbahar Hatun Camii’nin yer aldığı Atapark’ın yakın çevresinde idari ve sosyal işlevli kamusal yapılar yer almaktadır. Kuzeyinde Varlıbaş Alışveriş Merkezi ve Trabzon Büyükşehir Belediyesi, doğusunda Haluk Ongan Devlet Tiyatrosu, batısında Trabzon İl Halk Kütüphanesi bulunmaktadır. Ayrıca Atapark güneyde kentin yoğun kullanılan akslarından biri olan Tanjant Yolu ile sınırlanmıştır (Şekil 9).

Şekil 9. Atapark yakın çevresi

Kaynak: Yazarlar tarafından Yandex Maps haritası üzerinden hazırlanmıştır.

Yöntem

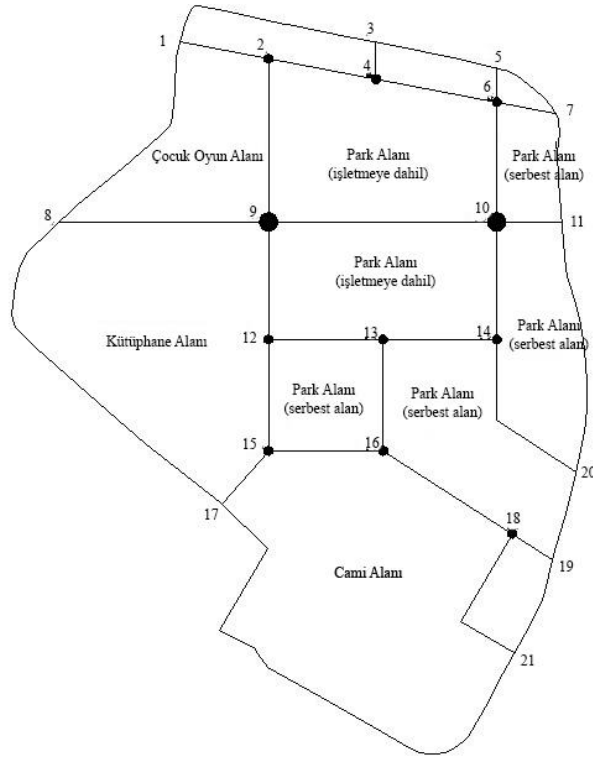
Çalışma literatür araştırması ve alan çalışmasından oluşmaktadır. Yöntem olarak tarama tekniği ve gözlem tekniği birlikte kullanılmıştır. Literatür kısmında dini yapıların Türk kültüründeki yeri, dini yapı ve kamusal alan ilişkisi ve geçirgenlik kavramı üzerine tarama yapılmıştır. Alan çalışmasında ise, kullanıcı hareketleri ve etkinlikleri uzaktan gözlem yapılarak kaydedilmiştir.

Çalışmanın ilk aşamasında alanın kullanım yoğunluğunun fazla olduğu günler tespit edilmiştir. Çalışma alanında; Cuma namazı nedeniyle hafta içi Cuma günleri, tatil olması nedeniyle hafta sonu ise Pazar günleri aktif kullanılan zamanlar olarak özellikle tercih edilmiştir. Yine kullanıcı yoğunluğunun ve etkinlik çeşitliliğinin fazla olacağı düşünülen öğle saatleri olan 12:00-13:00 saat dilimi gözlemin yapılacağı zaman olarak belirlenmiştir. Verilerin daha etkin sağlanabilmesi için ise gözlem çalışması üç hafta boyunca sürdürülmüştür. 1 ve 2. haftada cuma günü yağmurlu, pazar günü kısmen güneşli iken 3. hafta cuma günü sağanak yağışlı, pazar günü ise parçalı bulutlu hava hâkim olmuştur.

Çalışmanın ikinci aşamasında gözlem çalışması yapılmıştır. Çalışma alanı içerisinde durulup gözlem yapılacak noktaları tespit etmek amacıyla Atapark'ın topolojik analizi yapılmış, topolojik diyagramı oluşturulmuş, yollar ve kesişim noktaları tespit edilmiştir. Çalışmada, zaman faktörünün etkisini ortadan kaldırmak için belirtilen gözlem süresi boyunca toplam 30 gözlemci tarafından aynı anda gözlem yapılmıştır. Çalışma alanı içerisinde 1 gözlemci kütüphane alanında, 1 gözlemci cami alanında, 1 gözlemci çocuk oyun alanında, 2 gözlemci işletmeye dahil park alanında ve 2 gözlemci serbest park alanında olmak üzere toplam 7 gözlemci alanlarda durarak kullanıcıların etkinliklerini gözlemleyerek kaydetmiştir. Diğer 23 gözlemci ise iki kesişim noktası arasında yer alan yol üzerinde durup her iki yönden hareket eden kullanıcıları sayarak kaydetmiştir. Bu işlem üç hafta boyunca aynı gözlemcilerin aynı alanlarda ve noktalarda gözlem yapmasıyla sürdürülmüştür. Gözlemcilere her bir alan için tahmini işlevlerin yazıldığı yapılandırılmış bir gözlem kâğıdı verilmiştir. Gözlem kâğıdı içeriğinde cami alanı içerisinde namaz kılma, abdest alma, bekleme işlevleri formda yer alırken türbe ziyareti, geçiş ve vaaz dinleme işlevleri gözlem esnasında eklenmiştir. Park alanı içerisinde çay bahçesinde oturma, serbest oturma, bekleme, sohbet, buluşma işlevleri formda yer alırken bisiklete binme ve oyun oynama işlevleri gözlem esnasında eklenmiştir. Kütüphane alanı içerisinde okuma-çalışma ve bekleme işlevleri gözlem kâğıdında yer alırken gözlem esnasında eklenen işlev olmamıştır. Çocuk oyun alanı içerisinde ise oyun oynama işlevi formda yer alırken oturma ve sohbet etme işlevleri gözlem esnasında eklenmiştir. Gözlem esnasında belirtilen işlevleri gerçekleştirilen kullanıcılar sayılmıştır. Sayım esnasında belirtilen işlevler dışında ön görülmeyen başka bir işlev var ise gözlemci

tarafından gözlem kâğıdına eklenerek kaydedilmiştir (Şekil 10).

Şekil 10. Atapark Topolojik Diyagram

Çalışmanın üçüncü aşamasında ise elde edilen tüm veriler demografik verilerle ilgili, etkinlik çeşitliliği ve kullanımıyla ilgili, kullanıcı hareketleriyle ilgili olmak üzere irdelenmiştir. Demografik verilerle ilgili bulgular kentsel açık alan içerisinde bulunan cami, kütüphane, çocuk oyun alanı ve park alanlarının kullanım yoğunluklarının hafta içi ve hafta sonu farklılıklarını da gözetererek irdelenmiştir. Etkinlik çeşitliliği ve kullanımıyla ilgili bulgular kentsel açık alan içerisinde yer alan etkinlik çeşitliliğinin ne olduğu ve hangi alan en çok ne için kullanıldığı dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Son olarak kullanıcı hareketleriyle ilgili olan bulgular ise; kesişim noktaları aralıklarındaki kullanıcı sayılarının alanlar arasındaki geçirgenlik durumunun tespitini ortaya koyabilmek için irdelenmiştir. Tüm irdemeler çalışmanın hipotezleri bağlamında değerlendirilmiştir. Çalışmada kullanıcı ile doğrudan iletişim kurulmaması, algısal geçirgenlik açısından çalışmayı sınırlandırmıştır. Ancak çalışmada iletişim kurulmadan gözlem yoluyla tüm kullanıcılardan elde edilen veriler, kullanıcı çeşitliliği sağlamanın yanı sıra doğal akış içerisinde kullanıcının olduğu gibi gözlemlenmesine imkân tanınması açısından yeterli bulunmuştur.

Bulgular ve İrdemeler

Çalışma alanı olarak seçilen Atapark ve içerisinde yer alan Gülbahar Hatun Camii arasındaki geçirgenlik durumunu ele alan çalışmada yapılan gözlemler sonucunda elde edilen veriler; kullanıcı sayısı ile ilgili veriler, etkinlik çeşitliliği kullanımı ve kullanıcı hareketleri başlıklarında irdelenmiştir.

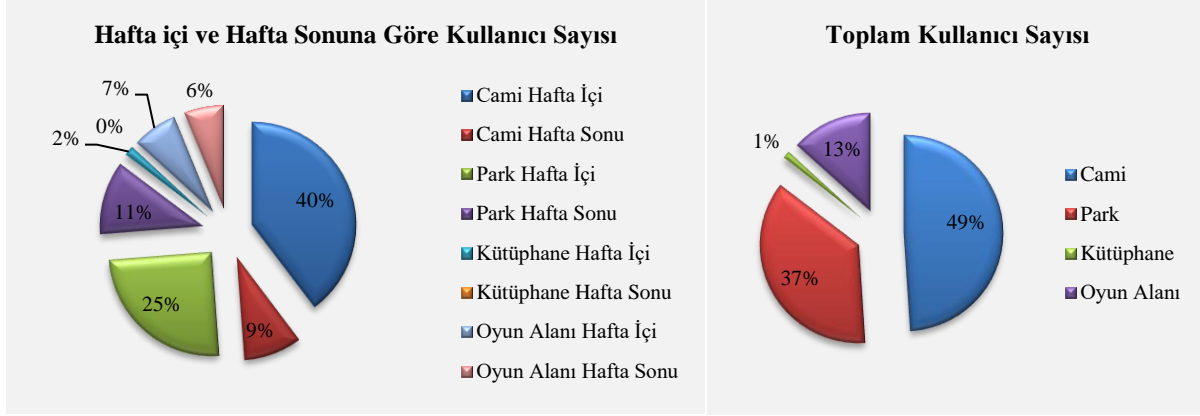
Kullanıcı Sayısıyla İlgili Bulgular ve İrdemeler

Kentsel açık alan içerisinde bulunan alanlardaki kullanımların en yoğun olduğu alanların tespit edilmesinin yanı sıra bu yoğunlukların hafta içi ve hafta sonu zamanlarda farklılık gösterdiğinin de tespit edilmesi amacıyla çalışma alanları içerisinde tanımlanan işlevlere göre kullanıcı sayıları belirlenmiştir.

Elde edilen verilere göre, hafta içi zamanda en fazla kullanılan alan cami alanı iken, en az kullanılan alan kütüphane alanı olmaktadır. Hafta sonu, en fazla kullanılan alan park alanı iken, en az kullanılan alan yine kütüphane alanı olmaktadır. Hafta içi ve hafta sonu birlikte değerlendirildiğinde ise, Atapark içerisinde bulunan alanlar en fazla kullanımdan en az kullanıma doğru sıralandığında sıralama; cami alanı, park alanı, çocuk oyun

alanı ve kütüphane alanı şeklinde olmaktadır (Şekil 11).

Şekil 11. Hafta içi ve hafta sonuna göre kullanıcı sayısı ve toplam kullanıcı sayısı grafikleri

Etkinlik Çeşitliliği ve Kullanımı ile İlgili Bulgular ve İrdelemeler

Kentsel açık alan içerisindeki her alanın çeşitli etkinlikleri barındırabildiğini ve etkinliklerin birbirinden etkilendiğini tespit etmek amacıyla yapılan çalışmada, alanlar içerisinde gözlem kartında yer alan ve ön görülen bazı işlevlere, gözlem sırasında tanık olunan bazı işlevler de eklenmektedir. Cami alanı namaz kılma, abdest alma, bekleme, sohbet etme, türbe ziyareti etkinliklerinin yanı sıra alan geçiş alanı olarak da kullanılmaktadır. Bu etkinlikler arasında demografik verilere bağlı olarak en fazla namaz kılma, vaaz dinleme ve abdest alma etkinlikleri yapılırken en az türbe ziyareti yapılmaktadır (Şekil 12).

Şekil 12. Cami alanı içerisindeki etkinlikler sırasıyla namaz kılma, abdest alma, bekleme, sohbet etme, türbe ziyareti ve geçiş

Kaynak: Kişisel Arşiv, 2023

Park alanı içerisinde çay bahçesinde oturma, serbest oturma, bekleme, yemek yeme, oyun oynama ve bisiklet sürme etkinlikleri bulunmaktadır. Bu etkinlikler arasında demografik verilere bağlı olarak en fazla sohbet etme, bekleme ve çay bahçesinde oturma etkinlikleri yapılırken en az bisiklet sürme ve oyun oynama etkinlikleri yapılmaktadır (Şekil 13).

Şekil 13. Park alanı içerisindeki etkinlikler sırasıyla çay bahçesinde oturma, serbest oturma, bekleme, yemek yeme, oyun oynama ve bisiklet sürme

Kaynak: Kişisel Arşiv, 2023

Kütüphane alanı içerisinde okuma-çalışma ve bekleme etkinlikleri bulunmaktadır. Bu etkinlikler arasında demografik verilere bağlı olarak en fazla okuma-çalışma etkinliği yapılırken en az bekleme etkinliği yapılmaktadır (Şekil 14).

Şekil 14. Kütüphane alanı içerisindeki bekleme etkinliği

Kaynak: Kişisel Arşiv, 2023

Çocuk oyun alanı içerisinde oyun oynama, oturma ve sohbet etme etkinlikleri bulunmaktadır. Bu etkinlikler arasında demografik verilere bağlı olarak en fazla oyun oynama etkinliği yapılırken en az sohbet etkinliği yapılmaktadır (Şekil 15).

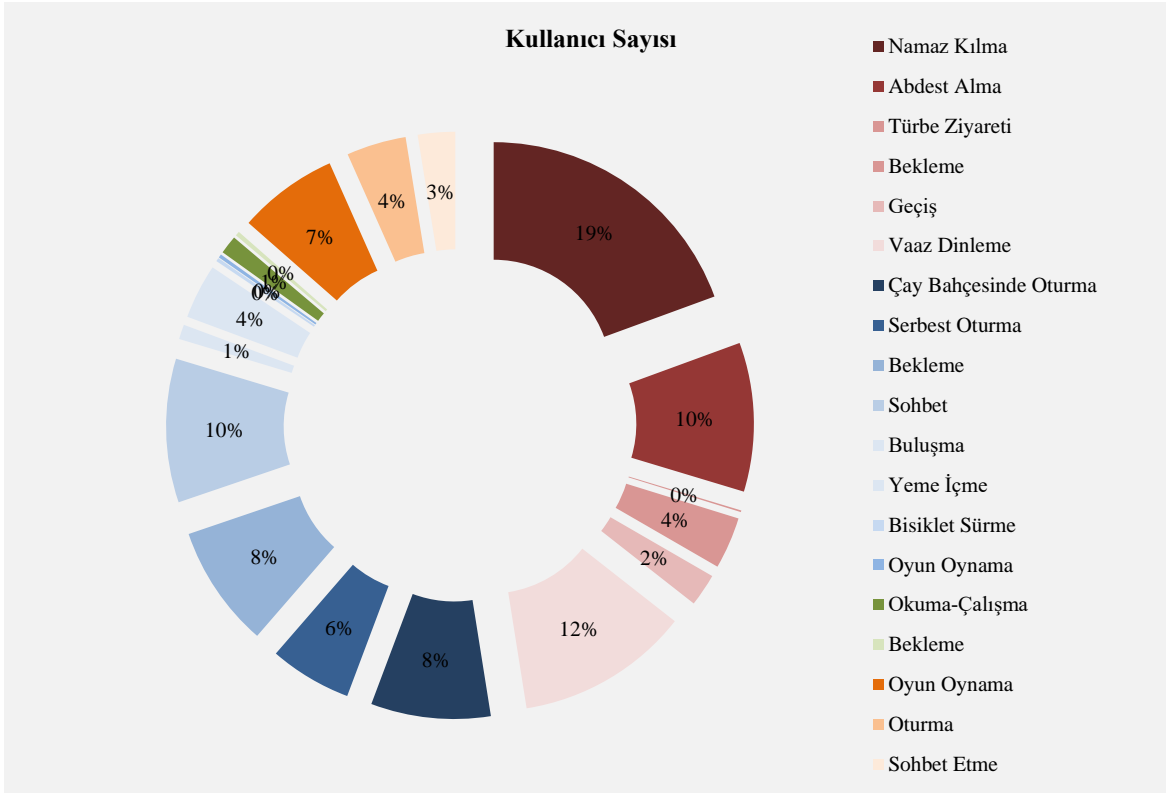
Şekil 15. Çocuk oyun alanı içerisindeki etkinlikler sırasıyla oyun oynama, oturma ve sohbet etme

Kaynak: Kişisel Arşiv, 2023

Kentsel açık alan içerisindeki alanlarda yapılan tüm etkinlikler göz önüne alındığında cami alanı içinde yapılan namaz kılma ve vaaz dinleme, park alanı içinde yapılan sohbet etme etkinlikleri en fazla yapılan etkinlikler olmaktadır (Şekil 16).

Şekil 16. Kentsel açık alan içerisindeki etkinliklerin kullanıcı sayısına göre halka grafiği

Kullanıcı Hareketleri ile İlgili Bulgular ve İrdelemeler

Kentsel açık alan içerisinde bulunan cami alanı, park alanı, kütüphane alanı ve çocuk oyun alanı arasındaki geçişlilik durumunu kullanıcı hareketleri üzerinden tespit etmek amacıyla yapılan çalışmada haftalara göre veriler elde edilmiştir. Topolojik analiz sonucunda elde edilen keşişim noktaları referans alınarak çalışma alanı içerisinde toplam 23 keşişim aralığı tespit edilmiştir. Her bir aralığa bir gözlemci olacak şekilde belirtilen zaman dilimi içerisinde tüm gözlemciler aynı anda kullanıcıları saymışlardır. Toplam 23 gözlemci iki keşişim noktası arasında yer alan yol üzerinde durup her iki yönden hareket eden kullanıcıları sayarak kaydetmiştir (Tablo 3).

3 hafta boyunca yapılan gözlem çalışmasında elde edilen tüm veriler toplandığında Atapark alanının hafta içi ve hafta sonu olmak üzere en fazla kullanılan güzergâhları tespit edilmiş ve çok kullanım, orta kullanım ve az kullanım olacak şekilde sınıflandırılmıştır. Kullanıcı sayısının 0-100 aralığındaki değer için az kullanım, 101-300 aralığındaki değer için orta kullanım, 301 ve üzeri değer için ise çok kullanım olacak şekilde ayrılmıştır. Bu dağılım tabloda yer alan sayısal veriler üzerinden yazarlar tarafından sınıflandırılmıştır (Tablo 4).

Kentsel açık alan içerisinde kullanıcı hareketlerine göre hafta içi alana girişler en çok 1, 5 ve 19 numaralı giriş noktalarından yapılırken hafta sonu girişler en çok 3, 8 ve 20 numaralı giriş noktasından yapılmaktadır. Toplamda bakıldığında ise alana girişler en çok 3, 19 ve 20 numaralı giriş noktasından yapılmaktadır. Alan içindeki hareketler ise yoğunluklarına göre topolojik diyagramlardaki gibi olmaktadır (Şekil 17).

Şekil 17. Solda Atapark'a ait hafta içi topolojik diyagram, sağda Atapark'a ait hafta sonu topolojik diyagram

Değerlendirme ve Sonuç

Tarihin her döneminde camiler, İslam kentlerinin merkezini oluşturmuştur. İslam kentlerinde meydanlar, Avrupa'da kentin odak noktasını oluşturan meydan anlayışından farklı olarak camilerin etrafında şekillenmiştir. Küçük ölçekte mahalleler kurulurken caminin nerede olacağına öncelik verilmiş; caminin çevresinde yerleşmenin yeşil alanı, ticari alanı gibi farklı işlevlere sahip, insanların birbiri ile temas kurduğu, geçirgen ve sosyal mekânları oluşturulmuş; bu mahallelerin örüntüsüyle kent oluşmuştur. Tarihteki bu geçirgen durum günümüzde yerini camilerin sadece ibadet işlevini yerine getirmesine bırakmıştır. Oysaki özellikle kentin nefes alma alanları, odak noktaları ve sosyalleşme mekânları olarak kentsel açık alanlarda yer alan camiler, çevresiyle birlikte sınırları ortadan kaldırıp kamusal alanın bir parçası olmalıdır.

Çalışmada ele alınan, Gülbahar Hatun Camii ve Atapark özelinde, cami ve çevreleyen kentsel açık alan ilişkisine yönelik yapılan gözlem sonucunda elde edilen verilere dayalı olarak hipotezler sınanmıştır. H1 hipotezi "Kentsel açık alan içerisinde yer alan camiler ile kentsel açık alan arasında *fiziksel geçirgenlik* bulunmaktadır." şeklinde ifade edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre kentsel açık alan içerisinde bulunan cami alanı net ve kesin sınırlar ile kapatılmayarak, kentsel açık alanın diğer kısımlarına giriş - çıkış noktaları bırakılmamıştır. Doğrudan kentsel açık alanın dışına erişimi sağlayacak giriş-çıkış noktaları olmasının yanı sıra park alanına geçiş noktaları da bulunmaktadır. Ayrıca kullanıcı hareketine bağlı olarak oluşturulan topolojik diyagramlarda özellikle park alanı ile cami alanı arasındaki bağlantı noktasının etkili ve yoğun olarak kullanıldığı gözlenmiştir. Bu durum H1 hipotezini doğrulamaktadır.

H2 hipotezi "Kentsel açık alan içerisinde yer alan camiler, ibadet etme işlevinin dışında kentsel açık alandaki işlevlerin de etkisi ile işlevlerini çeşitlendirerek *işlevsel geçirgenlik* sağlamaktadır." şeklinde ifade edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre park alanında bulunan kullanıcıların caminin şadırvanını el yıkamak, su içmek için kullanmaları bu iki alan arasında da işlevsel geçirgenliğin ispatı niteliğindedir. Yine cami alanının bir geçiş mekânı olarak kullanılması, bekleme ve buluşma noktası olarak kullanılması bu hipotezi doğrulamaktadır.

H3 hipotezi "Kentsel açık alan içerisinde yer alan farklı işlevler ve etkinlikler arasında *işlevsel geçirgenlik* bulunmaktadır." şeklinde ifade edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre çocuk oyun alanının ebeveynler tarafından oturma, sohbet etme gibi amaçlarla da kullanılmasının yanı sıra park alanında çocukların oyun oynama, bisiklet

sürme gibi etkinlikleri gerçekleştirmeleri her iki alanın karşılıklı olarak işlevsel anlamda geçirgen olduğunu doğrulamaktadır.

H4 hipotezi “Cami ve çevreleyen kentsel açık alan içerisindeki işlevlerin kullanım yoğunluğu hafta içi ve hafta sonu farklılık göstermektedir.” şeklinde ifade edilmiştir. Elde edilen demografik verilere göre hafta içi belirtilen günlerde en fazla olarak kullanılan alan cami alanı olurken, hafta sonu park alanı daha fazla kullanılmaktadır. Bu sonucun elde edilmesinde gerçekleştirilen etkinlik çeşidinin yanı sıra günün hava koşullarının da etkili olduğu düşünülmektedir.

H5 hipotezi “Kamusal alana yoğun olarak giriş yapılan yerler, yoğun kullanılan kentsel açık alan parçaları ile ilişkili olmaktadır.” şeklinde ifade edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre kullanıcı hareketine bağlı olarak çoğunlukla giriş yapılan yerler 3, 19 ve 20 numaralı noktalardır. 3 ve 20 numaralı noktalar park alanına, 19 numaralı nokta ise cami alanına girişi sağlamaktadır. Bu noktaların hafta içi ve hafta sonu kullanımlarda yoğun kullanıldığı tespit edilen cami ve park alanıyla ilişkili olması ve paralellik göstermesi bu hipotezi doğrulamaktadır.

Elde edilen bulgular ışığında, Gülbahar Hatun Camii ve çevreleyen kentsel açık alan olarak Atapark ilişkisi değerlendirildiğinde; her iki alanın da kullanıcı rutinlerine ve haftanın günlerine bağlı olarak değişken ve farklı kullanım yoğunluklarına sahip oldukları ve günün herhangi bir saatinde kullanıcı tarafından talep gören ve tercih edilen mekânlar oldukları belirlenmiştir. Bunun yanı sıra her iki alanın da fiziksel ve işlevsel geçirgenliğe sahip oldukları, bu sayede ilişkilerinin güçlü olduğu, bu ilişkide her iki alanın sahip olduğu ve kullanıcı tercihini de etkileyen geçirgenlik düzeyinin belirleyici olduğu değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak geçirgenlik, kentsel alanların kullanımına katkı sunan önemli bir kalitedir. Kentsel alanlarda geçirgenlik başlığı altında fiziksel, işlevsel ve algısal geçirgenlik olarak çeşitlenen bu kalite; rahat erişilebilirliği, işlevsel çeşitliliği, kolay algılanabilirliği ve okunabilirliği sayesinde tercih edilen, yoğun kullanılan ve dolayısıyla yüksek sosyalleşme potansiyeli taşıyan mekânların oluşumuna imkân tanımaktadır. Çalışmada ele alınan Gülbahar Hatun ve Atapark örneğinde olduğu gibi cami, kentsel açık alanla çevrelendiğinde çevresiyle kurduğu ilişkide görsel iletişimi kuvvetli, içerisinde farklı yol alternatifleri barındıran, işlev çeşitliliği açısından zengin, sosyalleşmeyi destekleyen bir kurguya sahip olmaktadır. Bu bağlamda cami ve çevreleyen kentsel açık alan ilişkisini belirleyen geçirgen düzenlemelerin, camilerin kullanıcı profilini genişleterek, işlevlerini çeşitlendirerek ve kullanım yoğunluğunu artırarak değerine değer katacağı, kentsel açık alanın da kullanıcı tarafından talep gören kaliteli alanlara dönüşmesini sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

- Akın, A. (2016). "Tarihi Süreç İçerisinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme". Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15/29, 177-209.
- Alonso de Andrade, P., Pont, M. B. ve Amorim, L. (2018). "Development of a Measure of Permeability between Private and Public Space". Urban Sci, 2/3, 87.
- Barber, A., Haase, D. ve Wolff, M. (2021). "Permeability of the City – Physical Barriers of and in Urban Green Spaces in the City of Halle, Germany", Ecological Indicators, 125, 107555.
- Bentley, I. (1985). Responsive Environments: A Manual for Designers. London: The Architectural Press.
- Birik, M., Aksoyak, Ö. D. ve Çalışkan, Ö. (2018). "Modern Mahallenin Öğrettikleri: Açık Geçirgen Mahalle Birimi". İstanbul I. Konut Kurultayı, İstanbul, 10- 11 Mayıs 2018.
- Bölükbaşı, A. (2006). Anılarda Trabzon I. Trabzon: Serander Yayınları.
- Carmona, M., Heath, T., Oc, T., Tiesdell, S. (2003). Public Places Urban Spaces, The Dimensions of Urban Design. Oxford: Architectural Press.
- Chen, X. (2022). "Consideration on the Urban Spatial Morphology and Operation of Taiyuan, China From The Religious Building Perspective". Frontiers of Architectural Research, 11/2, 239-254.
- Çetin, E. (2014). "Bir Sosyal Yardımlaşma Pratiği Olarak Askıda Kahve ve Sadaka Taşı". Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, 41.
- Çevik, S. (1991). Mekân-Kimlik- Kimliklendirme: Trabzon Sokakları Örneği. [Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü]. Trabzon.
- Deibl, J. H. (2020). Sacred Architecture and Public Space under the Conditions of a New Visibility of Religion. Religions 2020, 11, 379-397.
- Demir, H. (2019). Anadolu Selçuklu Dönemi Külliye Düzenlemesinde Cami ve Medrese'de Ortak Avlu Kullanımı. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 30, 143-166.
- Ertuğrul, Ö. (1996). Gülbahar Hatun Camii ve Türbesi. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Gehl, J. (1987). The Life Between Buildings. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Gil-Mastalerczyk, J. (2016). "The Place and Role of Religious Architecture in the Formation of Urban Space". World Multidisciplinary Civil Engineering-Architecture-Urban Planning Symposium 2016. Procedia Engineering, 2053-2057.
- Hammoodi, S. A. ve Al-Hinkawi, W. S. (2023). "The Role of Spatial Value in the Reconstruction of Ereligious Buildings Mosul City: A Case Study". Ain Engineering Journal, 14/2, 102-161.
- İnan, Z. (2008). "Kentsel Açık Alanların Kullanıcı Gereksinimlerine Göre Tasarımı". Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, 9/1-2, 12-23.
- Karadeniz Kültür Envanteri (2023). Gülbahar Hatun Camii. <https://karadeniz.gov.tr/gulbahar-hatun-camii/> (08.02.2023)
- Karaman, A. Özyayın, G. ve Firidin, E. (2001). "Permeability in Urban Design: A Review and Observations in the City of Mardin". Livenarch: Livable Environments and Architecture International Congress, 2001, Trabzon.
- Kişisel Arşiv (2023). Gülbahar Hatun Camii ve yakın çevresi fotoğrafları.
- Kolody, A.D. (2002). Planning for Physical Activity, The Need for Comfortable and Convenient Pedestrian Movement in the Urban Form. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, The University of Calgary]. Calgary.
- T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2023). Sultanahmet Camii. <https://www.ktb.gov.tr/> (06.02.2024).
- Laurence, R. (2018). Measuring Spatial Visibility, Adjacency, Permeability an Degrees of Street Life in Pompeii. Rome, Ostia, Pompeii: Movement and Space. Oxford: Oxford University Press.
- Lynch, K. (1984). Good City Form. Cambridge: MIT Press.
- Meral, O. (2023). İstanbul Süleymaniye Camii. <https://www.gezi-yorum.net/istanbul-suleymaniye/> (08.02.2023)

- Mutlu Danacı, H. ve Atik, M. (2013). "Tarihsel Çevre Peyzajlarında Yapı ve Çevre İlişkisi". *Akdeniz Sanat*, 6/11, 75-92.
- Müderrişoğlu, F. (1993). 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İnşa Edilen Menzil Külliyesi. [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Ankara.
- Ödekan, A. (1997). "Cami". *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.
- Önder, S. ve Aklanoğlu, F. (2002). "Kentsel Açık Mekân Olarak Meydanların İncelenmesi". *S.Ü. Ziraat Fakültesi Dergisi*, 16/29, 96-106.
- Önkal, A. ve Bozkurt, N. (1993). "Cami". *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Radwan, A. H. (2021). "The Mosque as a Public Space in the Islamic City -an Analytical Study of Architectural and Urban Design of Contemporary Examples". *Journal of Architecture, Arts and Humanistic Science*, 1-21.
- Sedes, F. (1991). "İslami İbadet Yapılarının Osmanlı Dönemi Kentsel Mekânı İçindeki Konumu: İzmir Örneği ve Günümüz Yapısına Yansımalar". [Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü]. İzmir.
- Soltani, L. ve Siyavoshi, A. (2015). "Study on Effect of Religious Urban Spaces on Public Place in Indian Cities". *Journal of Art and Civilization of the Orient*, 3/8, 47-54.
- Southworth, M. ve Owens, P. M. (1993). "The Evolving Metropolis: Studies of Community, Neighborhood, and Street Form at the Urban Edge". *Journal of the American Planning Association*, 59/3, 271-287.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (1992). *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası.
- Stamps, A. E. (2003). "Permeability and Environmental Enclosure". *Perceptual and Motor Skills*, 96, 1305-1310.
- Susan, A.T., Gökmeşdan, M., Erdoğan, Z. ve Tuncer, A. (2021). "Sürdürülebilir Kentsel Biçim Kalitesinin Değerlendirilmesi: Bursa Yıldırım İlçesi Konut Alanları Örneği". *İdealkent*, 34/12, 1440-1479.
- Önder, S. ve Aklanoğlu, F. (2002). "Kentsel Açık Mekân Olarak Meydanların İrdelenmesi". *Selçuk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 16/29, 96-106.
- Tankut, G. (2007). *Selçuklu Kenti*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2023). *Gülbahar Hatun Camii*.
<http://www.trabzonkulturturizm.gov.tr/TR,57661/camiler.html> (08.02.2023).
- Tuluk, Ö. İ. (2010). "İmare-i Hatuniye'den Atapark'a: Trabzon'da Kamusal Alan Dönüşümüne Erken Bir Tanıklık". *Trabzon Kent Mirası, Yer-Yapı-Hafıza*, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Tuluk, Ö. İ. ve Düzenli, H. İ. (2010). *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*. Ankara: Klasik Yayıncılık.
- Türkan, H. (2019). "Gönülden Gönüle Bir Yol: Kuş Evleri". *Tohum Dergisi*, 161.
- Uzgören, G. ve Erdönmez, M. E. (2016). "Kamusal Açık Alanlarda Mekân Kalitesi ve Kentsel Mekân Aktiviteleri İlişkisi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme". *Megaron*, 12/1, 41-56.
- Yandex. (2023). *Gülbahar Hatun Camii*.
https://yandex.com.tr/harita/org/gulbaharhatun_cami/1019444944/?l=sat&ll=39.716684%2C41.003876&z=18 (08.02.2023).
- Yavuz, A. (2009). "Kentsel Yaya Alışveriş Sokaklarında Geçirgenlik Kavramının Değerlendirilmesi: Doğu Karadeniz Kentleri Örneği". [Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü]. Trabzon.
- Yıldızcı, A. C. (1982). "Kentsel Yeşil Alan Planlaması ve İstanbul Örneği". [Doçentlik Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü]. İstanbul.
- Yılmaz Yıldırım, D. ve Bayram, Ş. (2023). "Understanding Change: Trabzon Gülbahar Hatun Mosque and Complex". *PLANARCH- Design and Planning Research*, 7/1, 51-63.
- Yurdugüzel, O. T. (2022). "Kırşehir Ahi Evran Zaviyesi'nin Değişim Sürecinin Kent Kimliği Kapsamında Değerlendirilmesi". *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/2, 475-487.
- Zorlu, T. ve Ataman, M. (2007). "Hatuniye (Gülbahar Hatun) Camii ve Türbesi Restorasyonu". *Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu-1*, 55-68

EKLER:

Tablo 1. Külliye'deki Yapıların Yapım ve Yıkım Tarihleri

Külliye'deki Yapıların Yapım ve Yıkım Tarihleri		
Yapı Adı	Yapım Tarihi	Yıkım Tarihi
Cami	1514	Halen Ayakta*
Türbe	1505	Halen Ayakta
Sultaniye Medresesi (Hatuniye Medresesi)	1514	1937
Hatuniye İmareti	Bilinmiyor	1939
Hatuniye Mektebi	1514	1994**
Hatuniye Darü'l-kurra'sı	Bilinmiyor	Bilinmiyor
Yusuf ve Asım Paşa Türbeleri	1886/1890	1937'den sonra

* Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce 2005 yılında onarım programı kapsamında Gülbahar Hatun Cami ve Türbesi restore edilmiştir.

**1994 yılına kadar geçen zamanda iki kere değişim geçirmiştir. 1887 yılında yerine tek odalı mahalle mektebi, 1899 yılında bunların yerine yeni bir mahalle mektebi yapılmıştır.

Kaynak: Zorlu ve Ataman, 2007: 56; Tuluk ve Düzenli, 2010:124-133

Tablo 2. Atapark kentsel açık alanı içerisinde bulunan alanlar ve kullanıcı sayıları

Atapark kentsel açık alanı içerisinde bulunan alanlar ve kullanıcı sayıları							
Alan Adı	Alan İçi İşlev	1. Hafta		2. Hafta		3. Hafta	
		Hafta İçi (kişi)	Hafta Sonu (kişi)	Hafta İçi (kişi)	Hafta Sonu (kişi)	Hafta İçi (kişi)	Hafta Sonu (kişi)
Cami	Namaz kılma	356	108	254	91	330	74
	Abdest alma	177	32	189	35	195	12
	Vaaz dinleme	290	-	213	-	241	-
	Türbe ziyareti	4	-	2	-	1	-
	Bekleme	63	44	15	23	75	3
	Sohbet etme	33	21	25	10	14	36
	Geçiş	17	25	11	21	24	42
Park	Çay bahçesinde oturma	83	105	98	130	74	24
	Serbest oturma	122	42	136	27	23	3
	Bekleme	201	67	112	92	53	-
	Sohbet etme	178	130	147	100	51	11
	Buluşma	24	11	13	3	12	-
	Yeme-içme	143	-	82	-	10	-
	Bisiklet sürme	9	5	-	-	1	-
	Oyun oynama	15	-	-	-	-	-
Kütüphane	Okuma-çalışma	38	-	19	-	22	-
	Bekleme	15	-	3	-	1	-
Çocuk Oyun Alanı	Oyun oynama	78	91	86	103	68	3
	Oturma	40	58	52	69	36	1
	Sohbet etme	30	41	31	28	30	-

Tablo 3. Kullanıcı hareketlerine bağlı olarak elde edilen haftalara göre kullanıcı sayısı

Kullanıcı hareketlerine bağlı olarak elde edilen haftalara göre kullanıcı sayısı						
	1. Hafta		2. Hafta		3. Hafta	
	Hafta İçi (kişi)	Hafta Sonu (kişi)	Hafta İçi (kişi)	Hafta Sonu (kişi)	Hafta İçi (kişi)	Hafta Sonu (kişi)
ARLK 1-2	92	85	103	62	112	70
ARLK 2-4	25	132	35	122	12	140
ARLK 2-9	100	147	91	162	133	102
ARLK 3-4	53	159	42	144	31	109
ARLK 4-6	66	73	72	88	54	95

ARLK 5-6	144	51	101	42	97	26
ARLK 6-7	24	49	12	30	15	25
ARLK 6-10	130	27	138	36	145	29
ARLK 8-9	38	121	22	147	10	150
ARLK 9-10	88	190	38	129	62	175
ARLK 9-12	160	136	135	162	169	137
ARLK 10-11	89	39	52	85	30	44
ARLK 10-14	174	175	193	198	200	146
ARLK 12-13	149	178	187	133	125	192
ARLK 12-15	56	12	21	35	62	22
ARLK 13-14	125	158	168	175	174	170
ARLK 13-16	149	42	153	36	120	31
ARLK 14-20	65	123	38	102	49	143
ARLK 15-16	81	36	61	10	54	17
ARLK 15-17	32	14	12	18	48	23
ARLK 16-18	122	68	187	35	164	41
ARLK 18-19	101	65	169	20	139	18
ARLK 18-21	21	3	18	15	25	23

*ARLK a-b: a kesişim noktası ile b kesişim noktası arasındaki yoldan elde edilen veriler

Tablo 4. Kullanıcı hareketlerine bağı olarak elde edilen toplam kullanıcı sayısı

Kullanıcı hareketlerine bağı olarak elde edilen toplam kullanıcı sayısı			
	Hafta İçi	Hafta Sonu	Toplam
ARLK 1-2	307	217	524
ARLK 2-4	72	394	466
ARLK 2-9	324	411	735
ARLK 3-4	126	412	538
ARLK 4-6	192	256	448
ARLK 5-6	342	119	461
ARLK 6-7	51	104	155
ARLK 6-10	413	92	505
ARLK 8-9	70	418	488
ARLK 9-10	188	490	678
ARLK 9-12	464	435	899
ARLK 10-11	171	168	339
ARLK 10-14	567	519	1086
ARLK 12-13	461	503	964
ARLK 12-15	139	69	208
ARLK 13-14	467	503	970
ARLK 13-16	422	109	531
ARLK 14-20	152	368	520
ARLK 15-16	196	63	259
ARLK 15-17	92	55	147
ARLK 16-18	473	144	617
ARLK 18-19	409	103	512
ARLK 18-21	64	41	105

LEJANT	Hafta İçi Az Kullanım	Hafta İçi Orta Kullanım	Hafta İçi Çok Kullanım
	Hafta Sonu Az Kullanım	Hafta Sonu Orta Kullanım	Hafta Sonu Çok Kullanım

Yazar Katkıları: Fikir-%60-40; Tasarım-%60-40; Denetleme-%0-100; Kaynaklar-%60-40; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi-%100-0; Analiz ve/veya Yorum-%60-40; Literatür Taraması-%60-40; Yazıyı Yazan-%60-40; Eleştirel İnceleme-%0-100.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi:

Author Contributions: Concept-60-40%; Design-60-40%; Supervision-0-100%; Resources-60-40%; Data Collection and/or Processing-100-0%; Analysis and/or Interpretation-60-40%; Literature Search-60-40%; Writing Manuscript-60-40%; Critical Review-0-100%.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval:

Palmyra Krallığı'nın Yönetim ve Ticaret Anlayışı

Administration and Trade Approach of The Kingdom of Palmyra

Meltem
TEMİZKAN¹

¹Sinop Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Sinop Türkiye,
e-mail: mtemizkan@sinop.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 1.3.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 5.8.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Meltem TEMİZKAN
mtemizkan@sinop.edu.tr

Atrf /Cite this article:
Temizkan, M. (2024). Palmyra Krallığı'nın
Yönetim ve Ticaret Anlayışı. *Erzurum Teknik
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Dergisi*, 20, 206-215.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Palmyra, jeostratejik konumu nedeniyle kervan ticareti için büyük önem taşımış ve dönemin iki süper gücü olan Roma ve Parthlar arasında gelişim göstermeye çalışmıştır. Roma ile Parthlar arasında Palmyra kentinin genel itibarıyla Roma yanlısı bir politika izleyerek elde etmiş olduğu ekonomik kazanımlar aynı zamanda siyasi olarak da güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Bu güç, Palmyra kentinin Yakın Doğu coğrafyasında önemli ticaret merkezlerinden birini oluşturmasıyla desteklenmiş ve aktifleşmiştir. Aynı zamanda dönemin bir diğer siyasi gücü Parthlara karşı askeri bağlamda da bölgenin kontrolü Roma tarafından sağlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada, Palmyra kentinin Roma ile olan ilişkilerinin yanı sıra kentte egemenlik sağlayan Septimius Odenathus'un siyasi ve ekonomik gücünün kentteki yansımaları ele alınmıştır. Aynı zamanda Palmyra kentinde kadınların da rol oynadığı bu süreçte, Kraliçe Zenobia'nın kentteki egemenliğiyle birlikte siyasi ve ekonomik gücün sağlamlaştığı görülmüştür. Bu kapsamda Palmyra kentinin yönetim anlayışında kervan ticaretinin ve bu ticareten elde edilen kazanımların ne denli önemli olduğu Antik ve modern literatür incelenerek anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Palmyra, Roma, Parthlar, Ticaret, Septimius Odenathus

Abstract

Because of its geostrategic position, Palmyra played a major role in the caravan trade and attempted to grow as a hub between the Parthians and Romans, the era's two superpowers. Between Rome and the Parthians, the economic gains that the city of Palmyra achieved by following a pro-Roman policy in general also paved the way for its political strengthening. This power was supported and enabled by Palmyra becoming one of the most influential trading centers in the Near East. At the same time, Rome tried to control the region militarily against the Parthians, another political power of the period. In this study, the city of Palmyra's relations with Rome as well as the reflections of the political and economic power of Septimius Odenathus, who ruled the city, on the city are discussed. At the same time, women also played a role in the city of Palmyra during this process, which saw the consolidation of political and economic power under the rule of Queen Zenobia in the city. In this context, the importance of the caravan trade and the gains from this trade in the administrative understanding of the city of Palmyra have been tried to be explained by analyzing ancient and modern literature.

Keywords: Palmyra, Rome, Parthians, Trade, Septimius Odenathus

Giriş

Suriye coğrafyasında ticaretin şekillendiği bir sahada yer alan ve Tadmor/Tedmur/Tadmur¹ olarak da bilinen Palmyra kenti, günümüzdeki Humus yakınlarına lokalize edilmektedir. Makedonların Suriye coğrafyasında egemenlik kurmalarıyla şekillenen idari yapıda kentin ismi de Makedonlar tarafından "Palmyra" olarak değiştirilmiştir. Palmyra adının ise kenti süsleyen palmiye ağaçlarından geldiği sanılmaktadır (Bryce, 2014: 275).

"Tadmor" ismine ilişkin öncül bilgilere MÖ 2. Binyılda, Anadolu'da bulunan ve Asurlu tüccarlara ait çivi yazılı belgeler ışığında rastlanılmıştır (Rostovtzeff, 1932a: 17; Klengel, 1992: 40; 2014: 275; Sommer, 2018: 14). MÖ 1. Yüzyılın ortalarına değin küçük bir köy görünümünde olan kent, bölgeler arası ticaretin yaygınlaşmasıyla birlikte önemini arttırmaya başlamıştır. Palmyra, antik dönemde kervan ticaretinin hız kazanmasında rol oynamış ve bu rol kentin ticari geçiş noktalarından birini oluşturmasıyla perçinlenmiştir. Böylelikle kent üzerinden bölgeler arası iletişim ve etkileşim de etkinleşmiştir (Rostovtzeff, 1932a: 18; 91; Seyrig, 1950: 1; Gawlikowski, 1994: 27).

Tadmor vahası olarak nitelendirilen bölge, Akdeniz ile Arap Yarımadası arasında ticari geçiş güzergâhı olarak Suriye Çölü'nün ortasında yer almıştır. Kent, Fırat (Euphrates) Nehri üzerinden Akdeniz Bölgesi'ne geçiş sağlamış böylelikle ticaretin şekillendiği ve yoğunlaştığı coğrafyanın da merkezi konumuna yükselmiştir. Öz kaynakların yetersizliği bölgeler arası gerçekleşen bu ticaretin yaygınlaşmasını sağlamış ve yaygınlaşan ticaret tüccar sınıfının ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Böylelikle Yakın Doğu coğrafyasında transit geçişin merkezinde yer alan kent gerek bölgesel gerekse devletler arası ticaretin biçimlenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir (Richmond, 1963: 43; Bryce, 2014: 276; Yıldırım, 2018: 89; Sommer, 2018: 14-19; Özman ve Doğan, 2021: 353; Raja, 2022: 1). Asya coğrafyasının farklı bölgelerinden taşınan çeşitli ürünler, Fırat (Euphrates) Nehri üzerinden Palmyra'ya ardından Antiokheia (Antakya/Hatay) kentine ulaştırılmış ve Akdeniz coğrafyasına dağıtılmıştır. Palmyra kenti, bu ticaret ağının kontrolünde öncü olmuş ve ticaret kervanları tarafından taşınan ürünlerin güvenliğini sağlamıştır. Palmyralı tüccarlar Akdeniz coğrafyasına giden bu ticari ürünlerin ulaşımını hızlandırmış ve bu durum güvenli yol ağlarının oluşturulmasıyla desteklenmiştir. Palmyra kentinin jeostratejik konumu tüccarların güvenli geçişine olanak tanımış ve bu tüccarlar doğu-batı arasındaki ticaretin kontrolünü kent üzerinden gerçekleştirmiştir. Ayrıca Palmyralı tüccarlar, Suriye Çölü'nü takip eden ticaret kervanlarını vergiye tâbi tutmuş ve kazançlarını arttırmışlardır. Bölgeler arasında ticari ürünlere duyulan ihtiyaç ve talebin artmasından kaynaklanan yoğunluk ise kentin ve kentteki tüccarların ekonomik bağlamda güçlenmesini sağlayan önemli unsurlardan bir diğerini oluşturmuştur (Bryce, 2014: 278-279; Ball, 2016: 81-83; Veyne, 2017: 21; Alalı, 2017: 37; Yıldırım, 2018: 91; Özman ve Doğan, 2021: 353). Kentin jeostratejik konumundan kaynaklanan verimliliği hakkında Antik dönem yazarlarından Plinius'un aktarımı şu şekildedir: (Plinius, *Naturalis Historia*, V. 88; Millar, 1998: 123; Southern, 2001: 100).

"Palmyra, konumu, toprağının zenginliği ve suyunun lezzetiyle ünlü bir şehirdir, toprakları geniş bir kum çemberiyle çevrilidir. Doğa tarafından dünyadan izole edilmiş gibidir. İki güçlü imparatorluk olan Roma ve Parthların dikkatini çekmiştir. Dicle kıyısındaki Seleukeia olarak bilinen Parth şehrine 337 mil, Suriye kıyılarının en yakın kısmına 203 mil, Şam'a ise 27 milden daha az bir uzaklıktadır."

Plinius'un aktarımına bağlı olarak Suriye Çölü tarafından çevrelenen kentin bu nedenle dış tehditlere karşı da güvenli olduğu anlaşılmaktadır. Dik vadilerle bölünmüş dağ silsileleri tarafından kuşatılan kent, hem jeostratejik konumundan kaynaklanan bu güvenliliği hem de verimliliği nedeniyle dönemin iki etkin ve süper gücü Roma ile Parthlar arasında da tampon bölge görünümünde şekillenmiştir. Roma ve Parthlar arasında tampon bölge olarak nitelendirilen Palmyra kentinde siyasi, ekonomik ve kültürel gelişim kervan ticaretinin hızla ilerlemesinden kaynaklanmıştır (Rostovtzeff, 1932b: 107; Richmond, 1963: 43; Ball, 2016: 79; İntagliata, 2018: 1).

Tarihsel Süreçte Palmyra

Asur Kralı I. Tiglath-pileser, (MÖ 1115-1077) Suriye coğrafyasına yaptığı seferler sırasında Tadmor/Palmyra

¹ Tadmor isminin "Hurma" anlamına geldiği söylenilmektedir (Ball, 2016: 79).

kentinin Amurrulara² bağlı bir kent görünümünde olduğunu söylemektedir (Grayson, 1991: 37-38; 43; Klengel, 1992: 184-185; Bryce, 2014: 276). Yakın Doğu ticaretinde her daim önemini koruyan ve güçlü devletlerin egemenlik alanının içerisinde bulunan kent, Makedonya Kralı Büyük İskender'in (MÖ 336-323) Suriye coğrafyasını ele geçirmesiyle birlikte değişen idari yapıda yerini almıştır. Büyük İskender'in ölümünden sonra komutanlarından I. Seleukos Nikator (MÖ 312-281) Suriye ve Mezopotamya topraklarına sahip olunca Tadmor/Palmyra kenti de Seleukos Krallığı'na bağlanmıştır (Bryce, 2014: 276; Gates, 2011: 399-400; Sommer, 2018: 37-44). Mısır topraklarında kurulan ve bir diğer Hellenistik krallık olan Ptolemaioslar da Palmyra kentini stratejik öneminden dolayı ele geçirmek istemiş böylelikle Seleukoslar ile aralarında çatışmalar yaşanmıştır. Palmyra halkı ise kentlerini Ptolemaioslara karşı savunmuşlardır. Dahası MÖ 217 yılında iki büyük Hellenistik krallık olan Seleukoslar ile Ptolemaioslar arasında gerçekleşen Raphia Savaşı'nda Palmyra kabile reisi Zabdibel, Seleukosların tarafında yer almış ve Seleukoslara 10.000 asker yardımında bulunmuştur. Bu gelişmelere rağmen Raphia Savaşı Seleukoslar tarafından kaybedilmiştir (Polybius, *Historiai*, V. 79; Bryce, 2014: 277-278; Yıldırım ve Temizkan, 2017: 124-125).

MÖ 64 yılına gelindiğinde, Syria bölgesi Roma'nın hâkimiyetine girmiştir. Ancak Roma ve Parthlar arasında MÖ 53 yılında gerçekleşen Carrhae Savaşı'nın³ ardından Roma'nın Doğu coğrafyasındaki yayılımı olumsuz etkilenmiştir. Carrhae yenilgisinin ardından Roma, Fırat (Euphrates) Nehri kıyısındaki önemli yerleşimlerden biri olan Zeugma⁴ kentine çekilmiştir. Böylelikle Syria'nın güneyinde istikrarsız bir durum oluşmuştur. Palmyra kenti bu dönemde jeostratejik konumundan yararlanarak ticari başarısını devam ettirmiştir (Edwell, 2008: 32-33; Yıldırım, 2012b: 95). Antik dönem yazarlarından Appianus'un aktarımına bağlı olarak, MÖ 41 yılında bağımsız bir kent görünümünde olan Palmyra'nın Marcus Antonius (MÖ 83-30) yönetimindeki Roma ordusu tarafından kuşatıldığı buna rağmen başarılı olunmadığı anlaşılmaktadır. Roma tehdidinin yoğunlaşmaya başladığı bu dönemde Roma'nın ikinci bir müdahaleden kaçınması dönemin bir diğer süper gücü olan Parth tehlikesinin önlenmek istenmesinden kaynaklanmıştır. Bu durumda Roma, Palmyra askerlerinin kentte kalmalarına izin vererek hem ticaret kervanlarının korunmasına zemin hazırlamış hem de Parth tehlikesine karşı Roma askeri yolunun güvenliğini sağlamayı amaçlamıştır. Ancak Palmyra kenti zamanla Parth tehlikesinin yanı sıra diğer dış tehditlerden korunabilmek amacıyla Roma'nın askeri gücüne ihtiyaç duymuştur (Appianus, *Bella Civilia*, 5.9; Seyrig, 1950: 1; Hekster- Kaizer, 2004: 70-80; Veyne, 2017: 39; Burns, 2007: 50; Bryce, 2014: 277; Zernaji, 2019: 59).

Roma İmparatoru Augustus (MÖ 27-MS 14) döneminde, Palmyra kentinin ekonomik yönden gelişimi desteklenmiş ve bu durum Roma'nın doğudaki kazanımlarını güvence altına almak amacıyla Parth Kralı IV. Phraates (MÖ 37-MS 2) ile MÖ 20/19 yılında yapmış olduğu barış antlaşmasından kaynaklanmıştır. Roma ve Parthlar arasındaki sınır ise Fırat (Euphrates) Nehri olarak belirlenmiştir. Roma-Parth çatışmalarından kaynaklanan siyasi bunalım ticaretin aksamasına neden olabilecek durumu ifade etmiş, siyasi istikrarın sağlanması durumunda ise Palmyra kenti ekonomik olarak gelişim göstermiştir. Böylelikle Palmyralı tüccarlar daha güvenli bir ticaret ağı oluşturabilmişlerdir. Bu sürecin bir parçası olarak bazı Palmyralı tüccarlar Fırat (Euphrates) Nehri'nin batı kıyısındaki Dura Europos'ta⁵ varlık göstermiştir. Dura Europos'taki topluluk küçük olsa da Palmyra kentinin ekonomik olarak güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Palmyra kenti tarafından Fırat (Euphrates) Nehri boyunca korunan çöl yolları savunmasız ticaret kervanlarının güvenli geçişine olanak tanımış, kentin ticari olarak gelişimi de perçinlenmiştir. Palmyra üzerinden gerçekleşen bu ticaret ağından ekonomik ve siyasi nedenlerle Roma pay sahibi olmak istemiş ve Palmyra üzerinde egemenlik kurmaya çalışmıştır (Burns, 2007: 53-54; Edwell, 2008: 32-33; Yıldırım, 2012a: 51; Yıldırım, 2013b: 170-171; Yıldırım, 2018: 97-98).

² Amurrular hakkında detaylar için bkz. (Torczyner, 1949: 249- 258; Stieglitz, 1991: 45-48; Memiş ve Bülbül, 2012; Burke, 2021; Memiş, 2023: 327-338).

³ Roma ve Parthlar arasında gerçekleşen Carrhae Savaşı'nın detayları için bkz. (Yıldırım, 2013a: 261-272; Demir, 2018: 233-248).

⁴ Anadolu topraklarında yer alan ve Fırat (Euphrates) Nehri kıyısında Seleukos Kralı I. Seleukos Nikator (MÖ 312-281) tarafından kurulan Zeugma kenti stratejik öneminden dolayı Roma tarafından tıpkı Palmyra kenti gibi Parthlara karşı savunulmuş ve Roma ile Parthlar arasında çatışmalara neden olmuştur (Cohen, 2006: 190-196; Yıldırım, 2012b: 93-113; Temizkan, 2021: 114).

⁵ Seleukoslar döneminde kurulan Dura Europos kenti hakkında detaylar için bkz. (Baird, 2018).

Dönemin bir diğer süper gücü Parthlar ise Seleukosların çöküşünden (MÖ 64) ve Carrhae'deki başarılarından dolayı Syria coğrafyasında güçlenmek isteseler de Mezopotamya'nın ekonomik yönden gelişimi ve Palmyra kenti tarafından sağlanan ticari geçiş noktalarının kontrolü Roma'nın bölge üzerinde egemenlik kurmasında etkili olmuştur. Buna bağlı olarak, Roma İmparatoru Tiberius (14-37) döneminde kent doğrudan Syria Eyaleti'ne bağlanması amaçlanmıştır. Ancak kent Roma İmparatoru Trajan (MS 98-117) dönemine kadar bağımsızlığını korumayı başarmıştır. Roma ve Parthlar arasında siyasi ve ticari üstünlüğün bölge üzerinden sağlanmak istendiği bu dönemde, Roma İmparatoru Trajan Palmyra kentinde kervanların geçişini güvenlik altına almak amacıyla askeri garnizon kurmuş böylelikle kent üzerinde egemenlik sağlamıştır (Seyrig, 1950: 1-2; Richmond, 1963: 44; Millar, 1998: 123; Alal, 2017: 39; Zernaji, 2019: 29). Antik dönem yazarlarından Plinius, Palmyra'nın dönemin iki etkin ve süper gücü olan Roma ve Parthlar arasında yarı bağımsız bir statüye sahip olduğunu söylemektedir (Plinius, *Naturalis Historia* V. 88; Matthew, 1984: 161).

Palmyra Krallığı'nın Yönetim Anlayışında Ticaretin Rolü

Syria coğrafyasında jeostratejik açıdan önemli bir yeri olan Palmyra kentinin bölge olarak yapısından kaynaklanan çöl durumu, Syria'daki Roma varlığına rağmen kabileler tarafından yönetilmesine fırsat vermiştir. Aynı zamanda kent, bu coğrafyada kültürel ve ekonomik bağlamda da güç elde etmeyi başarmış ve elde edilen bu güç kentin ticaret hacminden kaynaklanmıştır. Kültürel açıdan ise Hellenistik Seleukosların mirasından yararlanan kent, sonrasında Roma kontrolü altında gelişmiş ve Roma'nın bir parçası olmuştur (Edwell, 2008: 33; Gates, 2011: 399).

Roma İmparatoru Hadrianus (117-138) 129 yılında Palmyra kentine gelerek, kentin adını "Hadriane Palmyra" olarak değiştirmiştir. Kent zenginlerinden Male Agrippa Hadrianus'un bu ziyaretinin ardından kentteki Bel Tapınağı'nı restore ettirmiştir. Palmyra'nın dini yapılarının en büyüğü olarak nitelendirilen bu görkemli yapıt, Greko-Romen etkisinin Palmyra kültürü üzerindeki yaygın etkilerini sergilemesi bakımından önemli görülmüştür (Gates, 2011: 400-401; Bryce, 2014: 279; Ball, 2016: 82). Ayrıca Roma ve kent arasındaki etkileşimde sağlamlaştığı anlaşılmıştır. Bu etkilerin yanı sıra Parth tehlikesine karşı askeri kontrolü de elinde tutmaya çalışan Roma, ticaret yollarını başarılı bir şekilde koruyan Palmyra okçularını Roma İmparatorluğu'nun sınır bölgelerinde de görevlendirilmiştir. Roma ordusunda görev alan bu okçu birliği, Palmyra'daki ilk kalıcı askeri varlığın da çekirdeğini oluşturmuştur. Palmyra okçuları kentlerini çöldeki kabile saldırılarından korurken Roma'nın Fırat (Euphrates) Nehri boyunca elde ettiği kazanımları da pekiştirmiştir. Böylelikle Palmyralı tüccarların ticaret kervanlarını korumak amacıyla geliştirdikleri ve kullandıkları gücün, Roma ile olan barışçıl ilişkilerinden kaynaklandığı görülmüştür. Palmyra kenti Roma ile olan bu barışçıl ilişkileri sayesinde Yakın Doğu'daki kentsel uygarlığın en belirgin merkezlerinden biri hâline gelmiştir (Edwell, 2008: 32; Bryce, 2014: 278).

Roma'nın Yakın Doğu coğrafyasından talep ettiği ürünlerin güvenilir bir şekilde topraklarına ve diğer bölgelere ulaşımı, Palmyra kentinin ticaret kervanlarına etkili koruma sağlamasından kaynaklanmıştır (Edwell, 2008: 32). Roma İmparatoru Hadrianus döneminde 137 yılında, Palmyra meclisi kente getirilen ve kentten ihraç edilen ürünler ile ilgili bilgileri halka açık bir yere yazmak suretiyle sergilemiştir. Bu yazıtta ticaret kervanları tarafından Akdeniz'deki pazarlara kıymetli taşlar ve baharatlar taşındığına dair bilgiler yer almıştır. Aynı zamanda bu yazıttan kumaş, parfüm, fildişi gibi diğer değerli ürünlerin bölgeler arasındaki ticaretinin Palmyra kenti üzerinden gerçekleştirildiği anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra kent içerisinde verilen hizmetlerden kaynaklanan vergi tarife ve düzenlemeler de gözden geçirilmiştir. Bu düzenlemeler vergi tahsildarları ile tüccarlar arasında ve tüccarlar ile verginin ödenmesi gereken diğer kişiler arasında ileride çıkabilecek ihtilafları önlemek amacıyla yapılmıştır. Roma İmparatorluğu ve Palmyra kenti arasındaki iletişim ile etkileşimin fazlaştığını gösteren bu yazıt Palmyra'nın Roma İmparatorluğu'ndaki idari konumunun gelişimini de desteklemiş ayrıca hem Roma dilinde hem de Palmyra ve çevresinde kullanılan Arami lehçesiyle yazılmıştır (Res. 1). (Matthew, 1984: 157; Southern, 2008: 27-28; Bryce, 2014: 278-279; Gawlikowski, 2014: 415).

Roma İmparatoru Septimius Severus'un (193-211) egemenliği döneminde kent, Roma kolonisi olarak faaliyet göstermiş ayrıca kent halkı Roma vatandaşlığı haklarından da yararlanabilmiştir. Kentte gelişen idari yapıda bir meclis (*demos*) ve konsey (*boule*) bulunmuş, Arapça'nın yanı sıra Yunanca ve Latince'de kullanılmaya başlanmıştır

(Bryce, 2014: 279-280).

Palmyra kentinin bu siyasi ve kültürel gelişiminin yanı sıra ticaret hacminin de büyümesine etken olarak gösterilebilecek dönem Septimius Odenathus'un (Udaynath/Uday) (220-267) Palmyra'daki yönetimi ele geçirmesiyle şekillenmiştir. Bu dönemde Roma'nın içerisinde bulunduğu siyasi bunalım, doğuda Parth İmparatorluğu'nun ardından güç elde etmeye başlayan Sasanilere fırsat tanımış ve Sasaniler, Palmyra'nın ticaret kervanlarını tehdit etmeye başlamıştır. Septimius Odenathus, Sasanilerin ticaretin aksamasına neden olabilecek bu tehditlerine karşı Roma yanlısı bir politika izlemiştir (Özman ve Doğan, 2021: 354). Böylelikle Roma tarafından hem Septimius Odenathus hem de oğlu Septimius Hairanes (Hairan/Herodianus) 251 yılında senator rütbesine ulaştırılmıştır (Southern, 2001: 100). Palmyra kentinde siyasi otoritesini ve askeri bağlamdaki gücünü pekiştiren Septimius Odenathus kente yönelik artan Sasani tehdidine yönelik çöldeki kabile gruplarıyla ittifak kurmaya çalışmıştır. Emesa'yı (Humus) da kuşatan Septimius Odenathus 260-262 yıllarında Roma'nın doğu topraklarını Sasani Lideri I. Şapur'dan (241-272) geri almış⁶ ve bu tehdidi ortadan kaldırmayı başarmıştır (Akşit, 1970: 140; Gates, 2011: 400; Bryce, 2014: 286-287).

Syria Bölgesi'nin kurtarıcısı olarak nitelendirilen Septimius Odenathus'un ordusunda görev alan en önemli güç, yukarıda da bahsedildiği üzere ticaret kervanlarına etkin koruma sağlayan atlı okçular birliği olmuştur. Ticaretin güvenle gerçekleşmesini sağlayan bu askeri birlik aynı zamanda kente yönelik herhangi bir tehdit karşısında da savaşarak Palmyra yönetiminin devamlılığını sağlamışlardır (Bryce, 2014: 289; Veyne, 2017: 45). Atlı okçuların yanı sıra ağır zırhlı süvarilerin de yer aldığı bu ordu sayesinde Septimius Odenathus güç elde etmiş ve kazanımlarını sağlamlaştırmıştır (Akşit, 1970: 140).

Sasanilere karşı bu başarılarının ardından Roma İmparatorları Valerianus (253-260) ve Gallienus (253-268) Septimius Odenathus'a dux Orientis "*Doğu'nun Komutanı*", dux Romanorum "*Romalıların Lideri*" ve Restitutor Totius Orientis "*Tüm Doğu'nun Yenileyicisi*" unvanlarını vermiştir. Septimius Odenathus, Palmyra'da bir kral gibi karşılanmış dahası "*Kralların Kralı*" olarak da anılmaya başlamıştır. Palmyra kentinin krallık olarak şekillenmesindeki bu süreçte Septimius Odenathus, egemenlik alanını kuzeyde Toros Dağları'na, güneyde ise Arabistan Körfezi'ne kadar genişletmeyi başarmıştır. Ayrıca 262 yılında bölgede Roma-Palmyra garnizonu yerleştirilerek ticaret kervanlarına etkili koruma sağlanırken dış tehditlere karşı da önlem almak amaçlanmıştır. Roma ile iş birliği içerisinde olan Septimius Odenathus bu kazanımlara rağmen 267 yılında oğlu Septimus Herodes ile birlikte Emesa'da suikaste uğrayarak öldürülmüştür (Akşit, 1970: 140-141; Potter, 1996: 272; Southern, 2001: 101; Drinkwater, 2005: 45; Burns, 2007: 82; Gates, 2011: 400; Bryce, 2014: 288-291; Ball, 2016: 84; Özman ve Doğan, 2021: 356).

Septimius Odenathus'un ölümünün ardından Palmyra'daki yönetimi eşi Zenobia (Septimia Bathzabbai/Bat Zabbai) üstlenmiş ve "*Çöl Kraliçesi*" olarak taç giymiştir. Roma ile iş birliğini reddeden Kraliçe Zenobia, oğlu Vaballathus ile birlikte Palmyra'daki egemenliğini resmileştirmiştir. Aynı zamanda Sasanilerden gelebilecek tehditlere karşı Palmyra kentinin savunmasını güçlendirmiş, sınır bölgelerinde askeri bağlamda önlemleri arttırmış ve tıpkı Septimius Odenathus gibi çöldeki kabilelerle ittifak kurmuştur (Akşit, 1970: 142; Southern, 2001: 102; Southern, 2008: 2-3; Burns, 2007: 82; Bryce, 2014: 293-300; Ball, 2016: 85).

Kraliçe Zenobia topraklarını genişletmek amacıyla 268 yılında Antiokheia (Antakya/Hatay) kentine doğru hareket etmiş ve kenti ele geçirmiş ardından hâkimiyet alanını Mısır'a değin genişletmiştir (Akşit, 1970: 144-145; Özman ve Doğan, 2021: 357). Ancak Kraliçe Zenobia'nın Palmyra kentindeki bu siyasi başarısı Roma tarafından hoş karşılanmamıştır. Buna rağmen Romalıların kuzeyde Gothlar ile olan çatışmalarını fırsat bilen Kraliçe, Anadolu içlerine kadar ilerlemiştir. Kraliçe'nin ordusu Marmara kıyılarına yaklaştığında ise Romalıların tarafından geri püskürtülmüştür. Tüm bu yaşananların ardından Roma'da egemenlik sağlayan Aurelianus, 272 yılında

⁶ Septimius Odenathus Sasani Lideri I. Şapur (241-272) ile barışçıl bir politika izlemek istese de I. Şapur tarafından reddedilmiştir. Bu durumda Septimius Odenathus Roma İmparatoru Valerianus'a yakınlaşarak I. Şapur'a karşı saldırıya geçmiştir. Bu saldırılar sonucunda Carrhae ve Nisibis'i ele geçiren Septimius Odenathus, I. Şapur'u yenmiştir (Akşit, 1970: 140; Southern, 2001: 101; Drinkwater, 2005: 45; Veyne, 2017: 44).

Palmyra'yı yerle bir etmiş ve Kraliçe Zenobia ile oğlunu tutsak etmiştir (Southern, 2001: 116-117; Gates, 2011: 400-401; Ball, 2016: 87; Tekin, 2019: 282). Yönetim yapısında ticaretin önemli bir rol oynadığı Palmyra kentinde şekillenen idari yapı Kraliçe Zenobia'nın hüküm yılları olan 267-272 yılları arasında egemenlik alanının genişlemesiyle zirveye ulaşsa da Kraliçe'nin ölümünün ardından son bulmuştur.⁷ Ancak bölge, jeostratejik konumundan kaynaklanan ticaret hacmi nedeniyle Roma döneminde de varlığını sürdürmüştür (Rostovtzeff, 1932a: 118).

Resim 1. Tarifeler ile ilgili Yazıt (Gawlikoski, 2014: 418).

Sonuç

Günümüzdeki Suriye coğrafyasında yer alan ve antik dünyada çölün ortasında varlık göstermeye çalışan Palmyra kenti, ticari faaliyetleriyle bilinen bir kent görünümünde şekillenerek Yakın Doğu'da güç elde etmiştir. Bu yönüyle bakıldığında, kentin siyasi varlığının ve yönetim anlayışının en önemli yönünü ticari faaliyetlerin oluşturduğu sonucuna varılmıştır. Böylelikle Palmyra kentinde gerek siyasi ve ekonomik gerekse askeri bağlamdaki güç kervan ticaretinden kaynaklanan bir anlayışla biçimlenmiştir. Bu anlayış dönemin etkin güçlerinden biri olan Roma'nın da desteğiyle perçinlenmiştir. Yakın Doğu coğrafyasında doğu-batı ticaretinin önemli merkezlerinden biri olan Palmyra, Roma'nın gözde kentlerinden biri olmuş ve Romalılaştırma süreciyle birlikte kent siyasi ve ekonomik olarak gelişim göstermiştir. MS 137 yılında kentte bulunan yazıt, bu durumu açık bir şekilde vurgulamıştır. Böylelikle Roma'nın Anadolu'da uygulamış olduğu Romalılaştırma sürecinin Mezopotamya'ya doğru genişlediği ve bu süreçte Palmyra kentinin önemli bir yerinin olduğu anlaşılmıştır. Anadolu'da Romalılaştırma süreci genel itibarıyla lejyonların kurulmasıyla biçimlenirken, Palmyra kentinde ise bu durum ticaretin aktif hâle getirilmesiyle şekillenmiştir. Roma dönemine değin, Doğu coğrafyasından gelen tüccarların kuzeye doğru çıkıp Toroslar'ı dolanmak yerine Palmyra'nın elverişli çöl durumundan yararlandıkları görülmüş ve bu tüccarların getirmiş oldukları ticari ürünler daha hızlı ve güvenilir bir şekilde Akdeniz'e ulaştırılmıştır.

Ticari faaliyetlerin gelişiminin güvenli yol geçişlerinin sağlanmasıyla etkinleştiği bu dönemde, Palmyra kenti faal bir savunma politikası izlemiştir. Palmyra Krallığı'nın en önemli yöneticileri olarak bilinen Septimius Odenathus

⁷ Kraliçe Zenobia'nın ölümünün ardından Palmyra kentinde gelişen süreçle ilgili detaylar için bkz. (Intagliata, 2018).

ve Kraliçe Zenobia'nın elde edilen bu kazanımlar neticesinde hâkimiyet alanlarını genişlettikleri görülmüştür. Kraliçe Zenobia döneminde Palmyra kentinin büyük bir siyasi güce sahip olması askeri bağlamdan çok, ticaretin genişlemesinden kaynaklanmıştır. Ayrıca Romalıların Goth tehlikesiyle baş etmeleri Palmyra kentini siyasi ve ekonomik bağlamda daha özgür davranmaya sevk etmiştir. Ancak Roma İmparatorluğu'nun bölgede etkin güç olarak egemenlik kurmak istemesiyle gelişen süreç, Palmyra'nın idari yapısında değişimlere yol açmış ve kent Roma'nın himayesinde gelişmeye devam etmiştir.

Kaynaklar

- Appianus. Appian's Roman History (Translated by Horace White). London 1912-1913 (The Loeb Classical Library).
- Plinius. Naturalis Historia (Ed. M. A. H. Rackham). London 1967 (Loeb Classical Library).
- Polybius. Historiæ (Translated by W. R. Paton) I-VI, London-New York 1922- 1927 (The Loeb Classical Library).
- Akşit, O. (1970). Roma İmparatorluk Tarihi II (MS 193-395). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Alalı: (2017). Roma Dönemi'nde Suriye. [Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü], Gaziantep.
- Baird, J. A. (2018). Dura-Europos, London: Bloomsbury Publishing.
- Ball, W. (2016). Rome in the East The Transformation of an Empire (Second Edition). London-New York: by Routledge.
- Bryce, T. (2014). Ancient Syria-A Three Thousand Year History. Oxford: Oxford University Press.
- Burke, A. A. (2021). The Amorites and The Bronze Age Near East The Making of A Regional Identity. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burns, R. (2007). Damascus A History. London-New York: by Routledge.
- Cohen, G. M. (2006). The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa, London: University of California Press.
- Demir, M. (2018). "Carrhae Savaşı'nın (MÖ 53) Sebepleri ve Sonuçları Üzerine Bazı Yeni Değerlendirmeler". Cedrus VI, 233-248.
- Drinkwater, J. (2005). "Maximinus to Diocletian and the 'crisis'". Alan K. Bowman vd. (Ed), The Cambridge Ancient History, 12, Cambridge: Cambridge University Press, 28-58.
- Edwell, M. P. (2008). Between Rome and Persia-The middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control. London-New York: by Routledge.
- Gates, C. (2011). Ancient Cities The archaeology of urban life in the Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome (Second Edition), London-New York: by Routledge.
- Gawlikowski, M. (1994). "Palmyra As A Trading Centre". British Institute for the Study of Iraq, Vol. 56, 27-33.
- Gawlikowski, M. (2014). "Palmyra: reexcavating the site of the Tariff". Polish Archaeology in the Mediterranean, 23 (1), 415-430.
- Grayson, K. A. (1991). Assyrian Rulers of The Early First Millennium BC I (1114-859 BC). Toronto Buffalo London: University of Toronto Press.
- Hekster, O. ve Kaizer, T. (2004). "Mark Antony and the Raid on Palmyra: Reflections on Appian, "Bella Civilia" V, 9". Latomus, 63 (1), 70-80.
- Intagliata, E. E. (2018). Palmyra After Zenobia 273-750-An Archaeological And Historical Reappraisal. Oxford: Oxbow Books.
- Klengel, H. (1992). Syria 3000 to 300 B.C. A Handbook of Political History. Berlin: Akademie Verlag.
- Matthew, J. F. (1984). "The Tax Law of Palmyra: Evidence for Economic History in a City of The Roman East", The Journal of Roman Studies, Vol. 74, 157-180.
- Memiş, E. ve Bülbül, C. (2012). Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları). Elazığ: T.C. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 23, Tarih Şubesi Yayınları No: 19.
- Memiş, E. (2023). "Amurrular'ın Kimliği ve Amurru Memleketi'nin Yeri Meselesi Üzerine Bazı Düşünceler". İrfan Albayrak vd. (Ed), Prof. Dr. Salih Çeçen'e Armağan, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 327-338.
- Millar, F. (1998). "Caravan Cities: The Roman Near East And Long-Distance Trade By Land". Bulletin of the Institute of Classical Studies, No. 71, 119-137.
- Özman, R. ve Doğan, E. (2021). "Aurelianus ve Palmyra Krallığı'nın Çöküşü". Bahattin Çatma (Ed), Tarih ve Toplum Yazıları-Prof. Dr. Mehmet Karagöz Armağanı. Ankara: Sonçağ Akademi, 353-373.

- Potter, D. (1996). "Palmyra And Rome: Odaenathus' Titulature And The Use Of The Imperium Maius". *Zeitschrift Für Papyrologie Und Epigraphik*, 113, 271-285.
- Raja, R. (2022). *Pearl of the Desert, A History of Palmyra*. Oxford: Oxford University Press.
- Richmond, I. A. (1963). "Palmyra under the Aegis of Rome". *The Journal of Roman Studies*, Vol. 53 1 (2), 43-54.
- Rostovtzeff, M. (1932a). *Caravan Cities*, (Translated by Talbot Rice), Oxford: Oxford At The Clarendon Press.
- Rostovtzeff, M. (1932b). "The Caravan-Gods of Palmyra". *The Journal of Roman Studies*, Vol. 22, Part 1, 107-116.
- Seyrig, H. (1950). "Palmyra and The East". *The Journal of Roman Studies*, Vol. 40, 1-2, 1-7.
- Sommer, M. (2018). *Palmyra A History* (Translated by Diana Sommer-Theohari). London-New York: by Routledge.
- Southern, P. (2001). *The Roman Empire From Severus to Constantine*. London-New York: by Routledge.
- Southern, P. (2008). *Empress Zenobia Palmyra's Rebel Queen*, London: Continuum.
- Stieglitz, R. R. (1991). "The City of Amurru". *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 50, No. 1, 45- 48.
- Tekin, O. (2019). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş* (13. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Temizkan, M. (2021). "Seleukoslar Döneminden Dördüz Kent İdari Yapılanmasına Bir Örnek: "Seleukos Tetrapolisi"". *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 109-125.
- Torczyner, H. T.-S. (1949). "The Amorite and the Amurrû of the Inscriptions". *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 39, No. 3, 249-258.
- Veyne, P. (2017). *Palmyra An Irreplaceable Treasure* (Translated by Teresa Lavender Fagan). Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Yıldırım, E. (2012a). "Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik Önemi". *Tarihin Peşinde*, S. 7, 45-64.
- Yıldırım, E. (2012b). "Antik Yazarların Eserlerinde Zeugma". *Tarihin Peşinde*, S. 8, 93-113.
- Yıldırım, E. (2013a). "Carrhae Yenilgisi ve Roma'nın Doğu Politikasına Etkileri". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29, 261-272.
- Yıldırım, E. (2013b). "Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırını Korumak İçin Fırat Nehri Boyunca Kurulan Lejyonlar". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (4), 167-182.
- Yıldırım, E. (2018). "Antikçağda Anadolu'nun Güneydoğusundan Doğu Akdeniz'e Uzanan Ticaret Yolları". XVIII. Türk Tarih Kongresi, 1-5 Eylül 2018, Bildiriler Kitabı, XI. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 89-108.
- Yıldırım, N. ve Temizkan, M. (2017). "Seleukoslar Döneminde Yaşanan Suriye Savaşları Üzerine Bir İnceleme". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (39), 117-131.
- Zernaji: (2019). *Hellenistik ve Roma Kültürünün Suriye'nin Kuzey ve Orta Bölgesi'ndeki Kutsal Alanlarla Olan Etkileşimi*. [Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Ankara.

Yazar Katkıları: **Tek Yazar** Fikir - Tasarım ; Denetleme- ; Kaynaklar- ; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi ; Analiz ve/ veya Yorum - Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan ; Eleştirel İnceleme

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi:

Author Contributions: **Sole Author** Concept -; Design-; Supervision-Resources; Data Collection and/or Processing; Analysis and/or Interpretation Literature Search- ; Writing Manuscript-; Critical Review

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval:

İngiliz Yönetimi Altındaki Kıbrıs ile Bağlantılı Komitacıların Antakya ve Çevresinde Meydana Gelen Ermeni Olaylarına Etkisi

The Effect of the Committee Members Associated with Cyprus under British Administration on the Armenian Events Occurred in Antakya and Its Surroundings

Sacit UĞUZ¹

¹Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Hatay
Türkiye
e-mail: sacituguz@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 1.6.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 10.8.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Sacit UĞUZ
sacituguz@gmail.com

Atf /Cite this article:
Uğuz, S. (2024). İngiliz Yönetimi Altındaki
Kıbrıs ile Bağlantılı Komitacıların Antakya ve
Çevresinde Meydana Gelen Ermeni
Olaylarına Etkisi. *Erzurum Teknik Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 216-
226.

Öz

Bu makale, 1878'de İngiliz idaresine geçtikten sonra komitacılar tarafından etkin bir şekilde kullanılan Kıbrıs'ın, Antakya ve çevresinde meydana gelen Ermeni olaylarına etkisini konu edinmektedir. Bu dönemde Kıbrıs, Ermeni komitaları tarafından önemli bir üs olarak kullanılmıştır. Kıbrıs'ta şubeler açan komitalar, askeri eğitim verdikleri Ermeni ihtilalcileri Anadolu'ya göndermişlerdir. Kıbrıs'a bakan Anadolu sahilleri, özellikle Antakya'nın dağlık Süveydiye sahilleri, Kıbrıs'a kaçak yollarla gidip gelen komitacıların en önemli geçiş güzergâhu olmuştur. Osmanlı hükümeti her ne kadar tedbir almaya çalışsa da meselenin önemini kavrayamayan bazı yerel idareciler ve komitacılara destek veren Ermeni köylüler nedeniyle yasadışı geçişlerin önüne geçilememiştir. Neticede Kıbrıs destekli komitacılar, özellikle Musa Dağı olaylarında önemli bir rol oynamışlar, bölgedeki Ermenilerle Müslümanlar arasındaki huzurun bozulmasına neden olmuşlardır.

Bu çalışmada Osmanlı Arşivi vesikalari başta olmak üzere çeşitli araştırma eserlerden yararlanılmıştır. Her ne kadar literatürde Kıbrıs'ın Anadolu'da çıkan Ermeni olaylarına etkisi ile ilgili genel çalışmalar olsa da Antakya ve çevresinde yaşanan olaylar özelinde ayrıntılı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Özellikle Musa Dağı olaylarının çıkışı, bölgede yaşayan Ermenilerin İngiltere'nin idaresindeki Kıbrıs'tan gönderilen komitacılar eliyle kışkırtılması ve bazı yerel idarecilerin yaşanan olaylar karşısındaki kayıtsızlıkları çalışmanın en önemli tartışma konularıdır.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Ermeni, İngiltere, Antakya, Süveydiye

Abstract

This article is aimed at the impact of Cyprus, which was used effectively by the committees after it came under British rule in 1878, on the Armenian events that took place in Antakya and its surroundings. During this period, Cyprus was used as an important base by the Armenian committees. The committees opened branches in Cyprus and sent Armenian revolutionaries to Anatolia, where they provided military training. The Anatolian coasts towards Cyprus, especially the mountainous Suveydiye coasts of Antakya, was the most important transit route for the committees traveling to and from Cyprus illegally. Although the Porte tried to take precautions, illegal crossings could not be prevented due to some local administrators who did not understand the importance of the issue and Armenian villagers who supported the committees. As a result, the Cyprus-backed committees played an important role, especially in the Musa Dagh events, and harmed the peace between Armenians and Muslims in the region.

In this study, various research works, especially the Ottoman Archive, were used. Although there are general studies in the literature about the impact of Cyprus on the Armenian events in Anatolia, no detailed study has been found specifically on the events that took place in Antakya and its surroundings. In particular, the outbreak of the Musa Dagh events, the manipulation of the Armenians living in the region by the committee members sent from British-controlled Cyprus, and the indifference of some local administrators to the events are the most important discussion topics of the study.

Keywords: Cyprus, Armenian, Endland, Antakya, Süveydiye

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin durumu, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uluslararası boyutta gündem oluşturan bir mesele hâline getirildi. 1856 Paris Antlaşması'ndan sonra özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Ermenilerin haklarını savunma bahanesi ile yaptığı müdahaleler, Osmanlı Devleti'ni birtakım tedbirler almaya itse de meydana gelen siyasi gelişmeler, devletin bu çabalarını boşa çıkardı. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında yürürlüğe giren Berlin Antlaşması ile Batı'nın Ermeniler ile ilgili müdahalesi daha da arttı ve buna paralel olarak Osmanlı coğrafyasında Ermeni olayları baş gösterdi. Bu süreç 1915'te çıkarılan sevk ve iskân kanuna kadar artarak devam etti ve ardından kesildi (Geçer, 2014: 152-153).

Dış müdahalelerin bir sonucu olan ve Osmanlı Devleti'ni uzun süre meşgul eden Ermeni olaylarında, Doğu Akdeniz'de oldukça stratejik bir konumda bulunan Kıbrıs Adası'nın önemli bir yeri vardır. Ada'nın Anadolu'nun güney sahillerine ve Suriye kıyılarına oldukça yakın olması, öncelikle İngilizlerin buraya önem atfetmesine neden oldu. İngiltere'nin uzun süredir yürüttüğü Yakındoğu'daki statükonun korunması yönündeki politikasını değiştirerek Hindistan yolunun güvenliği için stratejik bölgeleri işgal etme siyaseti benimsemesi, Kıbrıs üzerindeki bu yaklaşımlarının en önemli nedenleridir. Osmanlı-Rus Savaşından sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın getirdiği siyasi ortamda İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yardım talebini, lojistik üs olarak kullanmayı düşündüğü Kıbrıs'ın geçici olarak kendisine verilmesi şartı ile kabul etti. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü durumu çok iyi kullanan İngiltere, Ayastefanos Antlaşması'nın yok sayılarak Türkiye'nin lehine yeni bir antlaşma hazırlanacağı vaadi ve aksi durumda mevcut antlaşmanın yürürlüğe sokulacağı tehdidiyle bu isteğini kabul ettirdi. 4 Haziran 1878'de henüz Berlin Antlaşması imzalanmadan, Kıbrıs Antlaşması imzalanarak padişah adına idare edilmek üzere Kıbrıs Adası'nın yönetimi İngiltere'ye bırakıldı. İngiltere böylece bir taraftan Süveyş Kanalı ve Hindistan yolunun güvenliği için oldukça önemli konumda olan bir adaya sahip oldu, diğer taraftan da Osmanlı'ya yönelik politikasında, özellikle de Ermeni meselesinde Ada'yı önemli bir merkez olarak kullanma fırsatını yakaladı (Günay, 2007: 116-117). Kıbrıs'ın İngiliz yönetimine geçmesi ile Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanlar ve özellikle Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler için yeni bir dönem başladı. Zira gerek Kıbrıs Antlaşması'nda ve gerekse akabinde imzalanan Berlin Antlaşması'nda Hıristiyan azınlığın ve özellikle Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılması yönünde maddeler bulunmaktaydı. İngiltere bu maddelere dayanarak ıslahatların uygulanması meselesini Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı aracı olarak kullanmaya başladı. Bütün bu gelişmeler Anadolu'da yaşayan Ermenileri harekete geçirdi (Günay, 2007: 118-119). Zaten Ermeni gençleri üzerinde misyonerler tarafından on yıllardırilmek ilmek işlenen milliyetçilik duygusu, devlete karşı harekete geçmek için hazır bir potansiyel oluşturmuştu. İngiltere idaresindeki Kıbrıs Adası ise bu süreçte Ermeni ayrılıkçı hareketleri için adeta askeri bir üs hâline getirildi (Ürkmez, 2013: 909).

Bu çalışmada Antakya ve çevresinde cereyan eden Ermeni olaylarının ortaya çıkmasında ve gelişmesinde, İngiliz idaresindeki Kıbrıs Adasının etkisini açıklamak hedeflenmiştir. Ayrıca İngiliz idaresine girdikten sonra Ada'da örgütlenen Ermeni komitacıların Anadolu'ya yönelik faaliyetleri kapsamında, Antakya'nın Süveydiye sahillerini kullanmaları ve bu sahillere mücavir Ermeni köylerinde yaşayan halkı Osmanlı yönetimi aleyhinde örgütlenme çalışmaları üzerinde durulmuştur. Her ne kadar Türkçe literatürde Antakya ve çevresi Ermeni olayları hakkında yapılmış bazı çalışmalar mevcut olsa da bunlar, Kıbrıs adası ve buradaki Ermeni örgütlerinin olaylara etkisi bakımından konuyu değerlendirmemişlerdir. Bu açıdan Kıbrıs'ın İngiliz idaresine geçişinden sonra Ermeni örgütlerinin bir üssü hâline gelmesi, bu durumun Antakya ve çevresinde meydana gelen Ermeni olaylarına etkisi, özellikle İngiltere'nin Ermeniler üzerinden yürüttüğü nüfuz mücadelesi gibi hususlar, genellikle Osmanlı Arşiv belgeleri başta olmak üzere diğer araştırma eserlerden de faydalanılarak ele alınmıştır.

Kıbrıs'taki Ermeni Örgütlenmesi

Kıbrıs'ta Ermenilerin varlığı Bizans dönemine kadar uzanmakta ve Ermeniler, Müslüman ahali ile birlikte adada yaşayan gayrimüslimlerin küçük bir kısmını oluşturmaktaydı. Ada'da yerleşik olan Ermeniler Kıbrıs'ın fethinden sonra Osmanlı Devleti'nin kendilerine sağladığı huzur ve güven ortamı içerisinde, ülkenin diğer bölgelerinde

olduğu gibi zanaat ve ticaretle uğraşıyorlardı. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Ermeni toplumu ile devlet arasındaki ilişkiler millet sistemi dâhilinde, reaya ve tebaa hukuku çerçevesinde sorunsuz bir şekilde yürütülmüştü. Özellikle İngiltere, Fransa, Rusya ve misyonerleri vasıtasıyla yumuşak güç olarak Amerika'nın müdahaleleri sonucunda Ermeni toplumu ile devlet arasında yüzyıllardır işleyen düzenin bozulması şüphesiz Kıbrıs Adası'nı da etkiledi. Neticede yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'da yaşanan olayların etkileri Kıbrıs'ta da kendini gösterdi. Bunun bir sonucu olarak Kıbrıs, Anadolu'da yaşanan Ermeni olaylarına siyasi ve lojistik destek sağlayabilecek stratejik bir üs hâline dönüştürüldü (Özcan ve Deveci Bozkuş, 2017: 1164). Bu süreçte Taşnak ve Hınçak cemiyetleri Kıbrıs'ta birer şube açtı. Yunanistan ve Mısır'daki komitacılarla temas hâlinde olan bu cemiyetler, Kıbrıs'ta bulunan ihtilalciler için oldukça önemli idi. Bunların dışında faaliyet gösteren bazı cemiyetler de Kıbrıs'ta ihtilal ruhunu sürekli canlı tutmak için çalışıyorlardı (Ulutaş, 2012: 120). Özellikle Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermeni meselesini sahiplenen İngiltere'nin, Kıbrıs'ın yöneticileri olarak, komitacıların buradaki faaliyetleri hususunda oldukça müsamahakâr davrandığı söylenebilir. Kıbrıs'ta örgütlenen Ermeni komitalarının alt yapısı aslında misyonerler tarafından oluşturulmuştu. Ada'da mevcut Hristiyan nüfus diğer Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi misyonerleri kendine çekmiş ve ilk olarak 1850'li yıllarda *American Board of Commissioners for Foreign Missions'a* bağlı misyonerler buraya gelmişti. İngiltere de Kıbrıs'ta bir Ermeni okulu açarak Protestanlığın Ermeniler arasında yayılmasına katkıda bulunmuştu (Günay, 2007: 120). Böylelikle İngiltere Ada'da kendine bağlı, ayrılıkçı ve her hâlükârda Osmanlı aleyhinde faaliyette bulunabilecek ya da faaliyette bulunacakları destekleyecek bir toplumun oluşmasını sağlamış oldu.

Kıbrıs'ın İngiltere idaresine bırakılması ile Ada'da Osmanlı denetiminin ortadan kalkması, ayrılıkçı Ermeniler için bir fırsat oldu. Ermeniler böylelikle Osmanlı denetiminin dışında, kendilerini himaye eden bir devletin gözetimi altında faaliyetlerini yürütebilecekleri bir yere sahip oldular. Bu süreçte Harput, Diyarbakır, Van, Hakkâri, Bitlis, Mersin, Adana, İskenderun, Lazkiye ve Beyrut'tan çok sayıda Ermeni Kıbrıs'a geldi. Bunlar genellikle Adana, Tarsus, Mersin, İskenderun, Lazkiye ve Beyrut sahillerinden çıkış yaparak Limasol, Girne, Mağusa ve Tuzla (Larnaka) İskelesi'nden Kıbrıs'a girdiler. Adaya gelen Ermenilerin bir kısmının niyeti Kıbrıs'a çıktuktan sonra buradan bir şekilde İngiltere ya da Amerika'ya gitmek idi. Osmanlı denetimindeki limanlardan bu amaçlarına ulaşmakta zorlanan Ermeniler, Kıbrıs'ı bir istasyon gibi kullanıyorlardı. Adaya ulaşan Ermenilerin birçoğu ise görünüşte farklı sebepler öne sürseler de asıl amaçları Berlin Antlaşması'nda kendilerine vaat edilen ıslahat programının bir an evvel uygulanması için faaliyet yürüten komitaların çalışmalarına katılmaktı (Ulutaş, 2012: 5). Kıbrıs'a giden Ermeniler ile ilgili olarak Osmanlı istihbaratının 1897 tarihli bir raporunda Limasol'da Hınçak Cemiyetine mensup 200, Tuzla'da Taşnak üyesi 160, Lefkoşa'da 200'ü yerli 600, Seles'te 120, Mağusa'da 60 komitacı Ermeni bulunduğu ifade edilmektedir (Günay, 2007: 118-124).

İngiltere başta olmak üzere çeşitli devletler farklı şekillerde Kıbrıs'taki komitacılık faaliyetlerine destek verdiler. Başta konsolosluklar Kıbrıs'taki komitaların oluşumunda ve desteklenmesinde önemli katkılar sağladı. Kıbrıs'ı Batı Asya'nın anahtarı olarak gören İngiliz diplomatları, Kıbrıs'a hâkim olmanın İskenderun başta olmak üzere Anadolu'nun güney kıyılarına sahip olmak anlamına geldiğini ifade ediyorlardı. Bu nedenle de özellikle Adana, Tarsus ve civar şehirlerde bulunan konsolosluklar her fırsatta Kıbrıs'ta bulunan komitacıların faaliyetlerini desteklediler. Kıbrıs'ta faaliyet gösteren misyonerlerin idaresindeki okullarda eğitim görmüş olan Ermeni gençleri de Ada'daki komitacılık faaliyetlerinin en önemli insan gücü arasında yer almaktaydı. Ayrıca söz konusu misyonerler, Batı basınına kullanarak Avrupa ve Amerika'da kamuoyunun Ermeniler lehine şekillenmesini sağladılar. *Times* başta olmak üzere dönemin etkili yayın organları, misyonerlerin gönderdiği Ermeni komitacıların faaliyetlerinin haklılığını konu alan yazılar yayımladı. Kıbrıs'ta komitacılık faaliyetlerine destek veren diğer bir unsur da uluslararası yardım kuruluşları idi. XIX. yüzyılın sonlarına doğru *Cyprus Relief Fund*, *Eastern and Colonial Association*, *Armenian Refugees Fund* gibi ABD, İngiltere ve İsviçre merkezli birçok yardım kuruluşu, Ermenilere yardım etmek amacıyla çalışma başlattı. Gerek Anadolu'daki gerekse Kıbrıs'taki Ermenilerle devamlı temas hâlinde olan bu kuruluşlar, özellikle yayınları vasıtasıyla Ermeniler arasında ihtilal fikrini canlı tutmaya çalıştılar. Yabancı tüccarlar da silah, mühimmat ve diğer teçhizatlarını Avrupa'dan gemilerle

taşıyarak komitacılara katkı sağladılar. Bu süreçte Avrupa ve Amerika'dan getirilen silahlar, Kıbrıs'ta komitacılar tarafından depolanmakta ve silahların gerekli yerlere sevkiyatları buradan yapılmaktaydı. Yabancı şirketlere ait gemilerle taşınan bu silahlar, genellikle Lazkiye, Süveydiye, İskenderun, Adana ve Mersin kıyılarının korunaksız noktalarından kaçak olarak yurda sokulmaktaydı (Özcan, 2017:81-85).

Bütün bu destekleri arkalarına alan komitacılar, Kıbrıs'ta adeta bir askeri üs kurarak Anadolu'da planladıkları faaliyetler için eğitimler de yaptılar. 1896'da Magosa ve Lefkoşa'daki komitacıların Halep, Lazkiye, Mersin ve İskenderun üzerinden getirttikleri çok sayıda Ermeni'yi, Tuzla civarında bulunan bir mahalde silah, mühimmat kullanımı ve patlayıcı yapımı gibi konularda eğiterek Anadolu'daki ihtilale destek vermek üzere gönderdikleri ortaya çıktı. Bu dönemde Kıbrıs ile Anadolu'nun Kıbrıs'a bakan sahilleri arasında Ermenilerle Osmanlı güvenlik görevlileri arasında adeta bir köşe kapmaca oynanıyordu. Kaçak yollarla Anadolu'ya insan ve silah sevkiyatı yapanlar hakkında çeşitli önlemler alınsa da özellikle İngiltere büyükelçiliği ve bölgedeki İngiliz konsoloslarının müdahaleleri ile devlet çoğunlukla köşeye sıkıştırılıyordu (Özcan, 2017: 86-89). Bu da Kıbrıs ile Anadolu sahilleri arasındaki kaçakçılık trafiğinin bir türlü önlenememesinin ve Ada'daki komitacıların faaliyetlerini devam ettirebilmelerinin önemli sebeplerinden biri idi.

Yasadışı Ermeni Örgütlerinin Anadolu'ya Açılan Kapısı: Süveydiye Sahili

1878'de Kıbrıs'ın İngiliz yönetimine girmesi, Osmanlı topraklarına yönelik yeni bir tehdit cihetinin daha ortaya çıkmasına neden oldu. Artık Kıbrıs Adası'nın karşısına denk gelen, Anamur'dan başlayıp Lazkiye'ye kadar uzanan sahiller, İngiliz politikasının açık hedefi hâline geldi. Her ne kadar İngilizler buralarda doğrudan harekâta bulunmasa da ellerinin altında Osmanlı aleyhinde planladığı her türlü faaliyette kullanabileceği ihtilalci Ermeniler bulunmaktaydı. Zaten Kıbrıs Adası'nda Ermeni örgütlerine bu kadar geniş bir hareket alanı sağlanmasının asıl nedeni bu idi. Anadolu'nun Kıbrıs'a bakan kıyı şeridinde yer alan Süveydiye, XIX. yüzyılda Antakya'ya bağlı bir nahiye olup denize olan kıyısı ve Antakya'nın denize en yakın bağlantısı olması nedeniyle stratejik açıdan oldukça önemli bir konumda bulunmaktaydı. Aslında liman olarak deniz ile bağlantısı oldukça eski dönemlere dayanan Süveydiye sahilleri, antik dönemde de önemli bir liman kentiydi (Yıldırım, 2009: 185-201). Küresel ticaretin doğu Akdeniz'i de kapsadığı ve bölge limanlarının dünya ticaret ağına dâhil edildiği XIX. yüzyılda, her ne kadar İskenderun, Mersin, Beyrut, Trablusşam ve Lazkiye gibi aktif bir liman olmasa da Süveydiye, hâlâ gemilerin zaman zaman ticaret için gelip gittiği bir iskele konumundaydı.

İngilizlerin Kıbrıs'a yerleştikten sonraki politikaları göz önüne alındığında, Süveydiye sahili iki yönden diğer bölgelerden ayrılır. İlki arazisinin kaçak giriş çıkışlar için oldukça elverişli olmasıdır. Süveydiye'nin hemen kuzeyinde bulunan Musa Dağı'nın denize uzanan etekleri sık ormanlarla kaplı olup arazisi de oldukça engebelidir. Bu durum bölgenin denetimini oldukça zorlaştırmaktadır. İkincisi de Musa Dağı üzerinde denize yakın bölgelerde Ermeni yerleşimlerinin bulunmasıdır. Bu da ihtilalci Ermeni komitalarının buraya diğer sahillerden daha fazla önem vermelerine sebep olmuştur. Zira Anamur'dan Süveydiye'ye kadar olan sahilde, denize bu kadar yakın ve coğrafyası her türlü kaçakçılığa uygun olan Ermenilerin de meskûn olduğu başka bir bölge bulunmamaktaydı. Süveydiye'nin bu iki özelliği, İngilizlerin Ermenileri ileri sürerek ortaya koydukları Anadolu siyasetinde Süveydiye sahillerini önemli bir konuma getirmekteydi.

Antakya-Süveydiye'de Meydana Gelen Ermeni Olayları ve Batılı Devletler

Anadolu'da yaşayan Ermeniler üzerinde batılı devletler tarafından uzun yıllardır tatbik edilen politikaların sonuçları alınmaya başlanmış, XIX. yüzyılın sonlarına doğru birçok yerde Ermeniler, Osmanlı idaresine karşı isyan ederek olaylar çıkarmıştı. Olayların arkasında özellikle yıllardır Ermeni gençleri arasında milliyetçilik duygularını körükleyen misyonerler ve bu hazır ortamı kullanarak Ermenilere verdikleri vaatler karşılığında onları isyana teşvik eden batılı devletlerin olduğu herkesin malumudur. Anadolu'da Ermenilerin meskûn olduğu birçok yerde olduğu gibi Antakya ve çevresinde, özellikle de Süveydiye'de bu dönemde birtakım hadiselerin cereyan ettiği görülmektedir. Zira Antakya merkezde bir miktar Ermeni yaşamakla birlikte (Weulersse, 1934: 39), kaza sınırları dahilinde asıl Ermeni nüfusu, Süveydiye'ye bağlı olan ve Musa Dağı üzerinde yer alan Bityas, Hacıhabibli, Hıdırbey, Vakıf, Yoğunluk, Kebusiye ve bir miktar da Mağaracık köyünde yoğunlaşmış

bulunmaktaydı (Bazantay, 1935). Müslüman nüfusa oranla Ermeni nüfusunun oldukça az olduğu Antakya ve çevresinde¹ 1895 yılına kadar Ermenilerle ilgili kayda değer bir uygunsuzluk vuku bulmamıştı. Müslüman toplum ve bütün azınlık unsurlar bu coğrafyada yüzyıllarca beraber yaşamışlardı. Ancak önce misyonerlerin okullar açarak Ermeni gençlerini yönlendirmesi (BOA. Y.A.RES. 22/6; A.MKT.MHM. 651/4; HR.SYS. 54/4; Y.MTV. 259/28), ardından da bölgedeki konsololar ve dışarıdan gönderilen komitacılar tarafından Ermeni halkın kışkırtılması sonucu, 1895'ten itibaren Musa Dağı Ermenilerinde Osmanlı idaresine karşı hareketlenme başladı. Aslında bölgede ilk huzursuzluklar 1880'den sonra o dönemde Adana Vilayetine bağlı olan Erzin, Dörtöy ve Payas taraflarında küçük çaplı bazı hadiselerle başlamıştı. 1895'te Çokmerzimen Ermenilerinin civardaki Müslüman köylerine saldırımları ve katliamlar yapmaları üzerine olaylar büyümüş ve bu hadiseler uzun süre hükümeti meşgul etmişti (BOA. A.MKT.MHM. 616/3; A.MKT.MHM. 616/3; Y.PRK.ZB. 16/60; A.MKT.MHM. 616/14; A.MKT.MHM. 616/24). Bu dönemde Payas sahili, Ermenilerin kaçak olarak yurda silah ve mühimmat soktukları yerlerden biriydi. Özellikle deniz sahilinde bulunan ve halkı Ermeni olan İcarlı köyünden sokulan silahlar, Maraş, Zeytun ve Haçin Ermenilerine kadar ulaştırılıyordu (Geçer, 2013: 87).

Bu olaylarla eş zamanlı olarak Antakya-Süveydiye'de yaşayan Ermeniler ile ilgili de huzursuzlukların çıktığı görülmektedir. Bu kapsamda 1895 yılı mayıs ayından itibaren Süveydiye sahilinden kaçak yollarla yurda giren komitacılar, bölgede bulunan Ermeni köylerinde halkı isyana teşvik etmek için yoğun propaganda faaliyetlerine başladılar. Yapılan soruşturmalarda bunların kaçak yollarla silah soktukları ve bu silahların hem Süveydiye'de kullanıldığı hem de Maraş ve Zeytun'a varıncaya kadar Ermenilerin isyan ettikleri yerlere gönderildiği anlaşıldı. Her ne kadar bölge sakini Ermenilerin büyük bir kısmı bu faaliyetlere destek vermemiş olsa da komitacıların yönlendirmesi ile bazılarında idareye karşı itaatsizlik başladı. Bu durum güvensizliğin artmasına ve asayişin bozulmasına neden oldu. Bölgede yaşayan Müslüman ahali, Ermenilerin faaliyetlerinden ve silahlanmalarından dolayı oldukça tedirgin oldular. Ermeni komitacıların 11 Ekim 1895'te Kabaklı köyüne saldırımları ile gerginlik had safhaya ulaştı. Artık Musa Dağı ve Süveydiye tarafları devletin bir türlü asayişi temin edemediği ve Ermeni komitacıların kol gezdiği bir bölge hâline geldi (BOA. A.MKT.MHM. 646/7; A.MKT.MHM. 646/15). Bu olayların Maraş, Zeytun ve Haçin'de meydana gelen Ermeni olayları ile aynı tarihlerde yaşanması, Ermenilerin belli yerlerden aldıkları talimatlar doğrultusunda koordineli bir şekilde hareket ettiklerinin göstergesiydi. Kıbrıs'ın İngiliz idaresine geçmesinden sonra bölgede Ermenilerle ilgili huzursuzlukların yükselişe geçmesi, aslında olayların arka planında yatan sebeplerin ne olduğunu göstermektedir. İngilizlerin Anadolu siyasetlerinde Ermeniler en önemli politik araç konumundaydı. Osmanlı hükümetini siyaseten köşeye sıkıştırmak, Osmanlı topraklarında istikrarsızlığı sürdürerek devletin gündemini iç meselelerle meşgul etmek ve uluslararası arenada elini zayıflatmak İngilizlerin asıl amaçlarını oluşturmaktaydı. Bunları yaparken de özellikle Doğu Akdeniz kıyılarına ayrıca önem atfeden İngilizler için, Süveyş Kanalı'nın ve dolayısıyla Hindistan yolunun güvenliği açısından bölge üzerinde hâkimiyet kurmak oldukça önemliydi. Ayrıca Süveydiye, Antakya, Birecik ve oradan Fırat Nehri vasıtasıyla Basra'ya ulaşacak alternatif bir yol üzerinde de uzun yıllar projeler üretmişlerdi (Uğuz, 2016: 108-125).

Bölge ile ilgilenen diğer bir batılı devlet ise Fransa idi. Gerek Antakya ve çevresinin jeopolitik konumu, gerekse yer altı ve yer üstü kaynaklarının zenginliği Fransızların ilgisini buraya çekmişti. Fransızlar da İngilizler gibi bölgede izledikleri siyasette Ermenileri politik bir araç hâline getirmekten ve Ermenileri bahane ederek bölgeye her fırsatta müdahale etmekten geri kalmadı. Daha geniş anlamda Çukurova ve Suriye bölgesi ile ilgilenen ve aslında buraların hâkimiyeti hususunda İngilizlerin politikaları ile çatışan Fransa için Mersin, İskenderun ve Süveydiye, bölgeye giriş çıkış açısından oldukça önemli limanlar konumundaydı. Bu nedenle Suriye'ye en kestirme yol olan Süveydiye sahilleri ve bu bölgede yaşayan Ermeniler, Fransızlar için de bölgeye müdahale etmek için bahane üretme aracı olarak kullanıldı. Osmanlı Arşivinde yer alan vesikalardan Fransızların 1895'ten itibaren Ermeni köylüleri isyana teşvik ettikleri, Ermeni isyancıları bölgedeki konsoloları vasıtasıyla himaye ettikleri,

¹ Antakya Kazasında Ermeni nüfusu 1891'den 1908 yılına kadar 2.085'ten 3.023 kişiye çıkarken, Müslüman nüfus ise aynı tarihlerde 55.191'den 70. 826 kişiye ulaşmıştır. *Haleb Vilayet Salnamesi*, 1308: 178; 1326: 299.

gemileri vasıtasıyla isyancıları yurt dışına çıkardıkları, Fransız menşeli yayın organları ile Ermeniler lehine propagandalar yaptıkları anlaşılmaktadır (Geçer, 2013: 155-158). 1895'ten sonra Süveydiye sahili ve Musa Dağı, Ermenilerin kaçak yollarla giriş-çıkış yaptıkları, yurda silah ve mühimmat soktukları, komitacıların bölge Ermenilerini Osmanlı idaresi aleyhinde kışkırtmak için faaliyet yürüttükleri bir bölge olarak güvenlik güçlerini uzun süre meşgul etti. 1915 yılında sevk ve iskân kanununa karşı çıkan ve tehcir edilmekten kaçan Ermenilerin Musa Dağı'na sığınarak burada gösterdikleri direniş ve sonrasında buradan tahliye edilerek Port Said'de iskân edilmeleri sürecinde de Kıbrıs Adası, Ermeniler için önemli bir mevki oldu. I. Dünya Savaşı yıllarında gerçekleşen bu hadiseden sonra Antakya ve Süveydiye bölgesinde Ermenilerle ilgili belirgin bir hadise yaşanmadı. Savaş sonunda ise Antakya ve İskenderun bölgesi Osmanlı hâkimiyetinden çıktı. 1939'da bu bölge Hatay Vilayeti olarak anavatana katıldığında ise Musa Dağı'ndaki Ermeni nüfusu oldukça azalmıştı.

Kıbrıs Bağlantılı Komitacıların Antakya-Süveydiye Ermeni Olaylarındaki Rolü

Kıbrıs'ın İngiltere idaresine geçmesinden sonra, Osmanlı'nın Doğu Akdeniz sahilleri daha güvensiz hâle geldi. Anakaraya oldukça yakın bir mesafede bulunan Ada'nın etrafında dolaşan İngiliz savaş gemileri, her durumda zaten Osmanlı için bir tehdit oluşturmaktaydı. Ermeni komitacılarının Kıbrıs'ta yuvalanmasına göz yuman İngiltere, burada oluşturulan organize silahlı grupları zamanı geldiğinde kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayı hedeflemekteydi. Bu süreçte Anadolu topraklarında bağımsız devlet kurma hayaliyle yanıp tutuşan Ermeniler de İngilizlerin desteğiyle Osmanlı'ya her türlü göz dağıyı vermeye başladılar. Hatta işi, Avrupalı devletler ile Vilâyât-ı Sitte'ye dair daha önce kararlaştırılmış olan 11 maddelik ıslahat programının uygulanmaması hâlinde Kıbrıs'tan Adana ve Halep vilayetlerine saldırıda bulunacakları yönünde tehdit etmeye kadar götüreceklerdir (BOA. Y.A.RES. 85/47). Neticede 1895'ten itibaren Kıbrıs üzerinden yurda kaçak girişler arttı ve bu tarihten sonra Anadolu'nun birçok yerinde eş zamanlı olarak Ermeniler olay çıkarmaya başladı. Bu süreçte Mersin ve Adana sahilleri ile birlikte Antakya'nın Süveydiye sahili de Ermeniler tarafından yurda giriş-çıkış için aktif bir şekilde kullanıldı (Ürkmez, 2016: 5). 15 Mayıs 1895'te Süveydiye sahilinden gemilerle 20, 30 ve 50'şerli gruplar hâlinde başları kalpaklı ve silahlı şahısların giriş yapması ile bölgede uzun yıllar devam edecek olan huzursuzluk ve asayişsizlik başlamış oldu. Her ne kadar ilk etapta Musa Dağı üzerinde bulunan Ermeni köylerinin ahalişi çoğunlukla bunlara katılmamışlarsa da yine de bunlara iştirak eden bazı köylüler oldu. Köylerden sağladıkları yiyecek desteği ile Musa Dağı'nda dolaşan ve Ermenileri Osmanlı aleyhinde kışkırtmak için propaganda yapan bu gruptan, Müslüman köylülerin ihbarı sonucu Antakya Kaymakamlığının haberi oldu (BOA. Y.A.HUS. 329/57). Her ne kadar durumu incelemek üzere müfettiş görevlendirilip Lazkiye'de bulunan bir Osmanlı vapuru 150 kişilik askerle ihtiyaten bölgeye gönderilse de bu hadisenin vilayet merkezi Halep'te ve İstanbul'da ehemmiyetinin kavranamadığı ve gerekli tedbirlerin hemen alınmadığı anlaşılmaktadır. Sadrazam Ahmed Cevad Paşa'nın "...Süveydiye sahiline çıkan eşhâs-ı müsellahanın hâl ve hareketlerine dair bazı malumatı mütezammın ise de bunların çıktıkları beyan olunan Antakya kazası ahalişi İslam ve Nusayri olup Ermeniler onlara nispetle on beşte bir raddesinde olduğu cihetle mahall-i mezkûra Ermeni eşkiyasının müsellahan çıktığına bir mana verilememiş olduğu..." (BOA. Y.A.HUS. 329/57) şeklindeki ifadeleri, Ermenilerin Süveydiye'ye çıkmalarının arkasında yatan nedenlerin idrak edilemediğini göstermektedir. Süveydiye'de telgraf hattı olmadığı için olayı tahkik için gönderilen kişilerden de ilk etapta sağlıklı haber gelmeyince Halep'te de meselenin üzerinde fazla durulmadığı anlaşılmaktadır.

Oysa 29 Mayıs'ta Derviş Paşa imzalı bir yazıda; Ermenilerin Süveydiye'ye olan ilgisi ve bunun arkasında yatan sebep açık bir şekilde ortaya konmaktaydı.

...İskenderun Kıbrıs karşısında vâki olduğu için evvel emirde oralarda bir iğtişâş ve ihtilal çıkarmak ve bâ'de nâire-i ihtilali bastırmak bahanesiyle bu aralık Kıbrıs'ta bulunduğu mervî olan İngiliz donanmasının İskenderun'a gidip müdahaleye medar olacağı bir mesele-i siyasiyenin İngiltere'ce en şayan-ı ehemmiyet cihette tasavvur edilmiş olmak üzere İngilizler tarafından hafiyen mezkûr eşkiya çeteleri tertip ve sevk edilmiş olması ihtimalden baid olmadığına ve her ne suretle olur ise olsun mezkûr eşkiya fırkalarının şu sırada oralara çıkıp yayılması fevkalade nazar-ı dikkat ve ehemmiyeti câlib bulunduğu...

(BOA.Y.PRK.MYD. 16/46).

Derviş Paşa aynı yazısında; lüzumu kadar askerle hemen harekete geçilerek Musa Dağı'nda silahlı olarak dolaşan Ermenilerin ortadan kaldırılması gerektiğini belirtmekte, Halep Valisi ve kumandanının ise bunu yapmaya muktedir olmadıkları için görevden alınarak yerlerine yenilerinin tayin edilmesini istemekteydi. Ancak 1 Haziran'da Antakya'dan gelen telgrafta, hadisenin tahkiki için gönderilen Miralay Said Bey'den gelen istihbarata göre, Ermeniler ile ilgili haberlerin mübalağalı ve Süveydiye civarındaki köylerin emniyette olduklarının belirtilmesi ilginçtir. Hatta telgrafta, bu haberlerin Kabaklı köyü Müslümanları tarafından, birilerinin teşvikiyle çıkarıldığı ve durumun araştırıldığı dahi ifade edilmektedir (BOA.Y.PRK.MYD. 16/49; Y.PRK.UM. 32/34; Y.MTV. 121/81). Ancak aynı gün Serasker Rıza imzalı bir yazıda; bir gün önce yani 30 Mayıs'ta Süveydiye sahiline yanaşan beyaz bordalı bir gemi ile 200 silahlı Ermeni'nin daha sahile çıktıkları, bunların Ermeni köylerine dağıldıkları, karşlarına çıkan Müslüman köylerin ahalisinin silahlarını toplayarak İskenderun yönünde doğru ilerlemekte oldukları, bu durumun Müslüman ahali arasında heyecana neden olduğu ve halkın silahlandığı bildirildi. (BOA. Y.PRK.ASK. 104/75). Yine aynı günlerde bu sefer Çanaklı İskelesi'nden 3 mavna ile sahile çıkan ve aslen Zeytunlu oldukları anlaşılan 20-30 kadar Ermeni komitacı da diğerlerine katıldı. Sayıları giderek artan komitacılar, halkı yıldırma amaçlı sık sık Müslüman köylerine saldırmaktan da geri durmuyorlardı (BOA. Y.PRK.ASK. 104/76).

İskenderun Rüşumat İdaresi'nin 2 Haziran 1895 tarihli bir yazısında; Kıbrıs'tan silahlı Ermeni eşkıyasının Süveydiye'ye çıkacağı ayrıca Süveydiye, Arsuz ve Payas sahilinden kayıklarla yurda barut sokulacağı yönünde istihbarat alındığı bildirilmektedir (BOA. Y.PRK.ML. 15/82). Bu hadiseler devam ederken Halep Valiliğinden 3 Haziran tarihinde İstanbul'a gönderilen şifre telgrafta; sahilinden giriş yapanların hasat için Adana'ya gitmiş olan ve Karataş İskelesi'nden deniz yolu ile Süveydiye'ye gelen 200 kişilik, içlerinde Ermenilerin de bulunduğu amele grubu olduğu belirtilmektedir. Ortada dolaşan şayiayı da "*tevehhümât ve zanniyâtta*" ibaret görmektedir. Bu durum yerelde bazı görevlilerin ve idarecilerin hâlâ duruma vakıf olamadıklarını göstermekte ve idaredeki zafiyeti ortaya koymaktadır. Nihayet birkaç gün sonra gerçekleri görmeye başlayan vali, sonraki telgraflarında; Süveydiye sahilinden giriş yapanların Amerika ve Londra'ya eğitim için gitmiş olan ve silahlı olarak geri dönen Ermeniler olduğunun anlaşıldığını belirtmektedir. Bu kişilerin Erzurum ve Muş taraflarına gitmek istediklerinin anlaşılması üzerine güzergâhta bulunan yerlerle irtibata geçilerek bunların mutlaka Zeytun'a varmadan önce ele geçirilmesi istendi (BOA. Y.MTV. 121/88).

Bu arada İngiltere ve Kıbrıs'ta bulunan Hınçak Cemiyetinin yabancı müdahalesinin önünü açmak için Süveydiye'de vukuat çıkarılması yönündeki talimatı üzerine komitacılar, Ermeni köylüleri üzerindeki baskılarını arttırdılar. Ancak Ermenilerin büyük çoğunluğunun bu komitacılara destek vermediği anlaşılmaktadır. Örneğin Bityas köyünde mevcut 200 kişiden sadece 30'u komitacılara destek veriyordu. Bazı Ermeni aileler ise komitacıların baskıları nedeniyle Antakya'ya göç etmek zorunda kalmıştı. Komitacılara destek veren Ermeniler ise Osmanlı vergi memurlarına direnmeyi ve vergilerini vermemeyi kararlaştırdılar. Ayrıca 200 kişilik bir grup ile Binbaşı Mehmet Ali Bey ve maiyetine saldırmayı ve hiç olmazsa binbaşyı öldürmeyi düşündüler. Böylece çıkacak olan kargaşa daha büyük olaylara sebebiyet verecek ve duruma yabancı ülkelerin müdahalesi sağlanacaktı. Alınan bütün bu istihbaratın değerlendirilmesi sonucu Halep Valiliği'nden, eğer bölgede herhangi bir olay olursa temkinli davranılması, Ermeni köylerine müdahale edilmemesi ve kan dökülmemesi, sadece köylerin muhasara edilerek sorumluların derdest edilmesi istendi. Ayrıca Ermenilerin yaptığı taşkınlıklara şahit olmaları için Antakya muteberanından birkaç kişi ile konsolosluk memurlarının tahkikat amacıyla olay mahalline götürülmesinin uygun olacağı belirtildi (BOA. Y.PRK.ASK. 107/22; Y.PRK.ASK. 133/ 9).

Gerek Süveydiye gerekse diğer yerlerde 1895'te yoğun olarak görülen Ermeni hadiseleri ilerleyen yıllarda seyrekleşse de devam etti. Bu süreçte bölgedeki Ermeni komitacılar için en önemli destek noktası yine Kıbrıs Adası idi. Anadolu'nun Kıbrıs'a bakan sahillere, özellikle Süveydiye sahillere kaçak giriş çıkışların bir türlü engellenememesi, Kıbrıs'tan ve sair yerlerden binlerce Ermeni eşkıyasının Halep taraflarına geçmesi ve burada gizlenmesi yeni bazı tedbirlerin alınmasını gündeme getirdi. 1896'dan itibaren bölgedeki komitacı Ermenilerin

Kıbrıs ile bağlantısının kesilerek deniz yoluyla gelen yardımın engellenmesi için sahilin belirli noktalarına karakollar yapılması ve Osmanlı vapurlarının devriye gezerek eşkıyanın sahile çıkmasını engellemesi, en önemli tedbirler olarak ön plana çıktı. Mersin mutasarrıfı tarafından Kıbrıs'ta görevlendirilen hafiye Lütü Efendi'nin Ada'da bulunan Ermenilerin gemilerle Anadolu cihetine geçmek istedikleri, ancak sahilde dolaşan Osmanlı vapurları nedeniyle buna fırsat bulamadıkları şeklindeki ifadesi bu tedbirlerin o dönem için netice verdiğini göstermektedir (BOA. Y.PRK.ASK. 110/50; DH.TMIK.M. 11/52). Komitacı Ermenilerin faaliyetlerine karşı çıktığı için tehditlere ve baskılara dayanamayıp önce Antakya'ya daha sonra da Kıbrıs'a gitmek zorunda kalan Süveydiye nahiyesine bağlı Yoğunluk köyünden Protestan Vaiz İstefan Yarbuzluyan, 1897 eylülünde köy muhtarına gönderdiği mektupta; daha önce Süveydiye olaylarında aktif rol oynamış ve Kıbrıs'a kaçmış olan 4 komitacı Ermeni'nin halkı kışkırtmak için İskenderiye üzerinden tekrar Süveydiye'ye gideceği yönünde ihbarda bulundu. Ayrıca Zeytun, Maraş, Antep ve sair bölge Ermenilerinden olup Kıbrıs'ta toplanmış olan komitacılardan 100 kadarının Halep ve Adana sahillerine çıkmak için fırsat kolladıklarını da belirtti. Bu ihbar üzerine sahil boyundaki karakol noktalarında tedbirlerin arttırılması ve eşkıyanın yurda sokulmaması için teyakkuzda olunması yönünde ilgili birimlere talimat verildi. (BOA. Y.PRK.ASK. 132/46; DH.TMIK.M. 39/64)

1899 eylülünde aslen Mamuretülazizli olup Süveydiye'ye bağlı Hıdırbey köyünde yaşayan Tatyos adında bir Ermeni ile Abdülcabbar ve Arif isimindeki kişiler, bölge halkını kışkırtıcı faaliyetler yaparlarken silahlı olarak yakalandılar. Yapılan sorgulamada Tatyos; yanındaki iki Müslüman köylüyü dikkat çekmemek için para ile tuttuğunu, bölge Ermenilerini hükümet aleyhine kışkırtmak için geldiğini ve birkaç gün sonra Süveydiye'den Kıbrıs'a gidip orada komitacılar ile görüşüp tekrar Süveydiye'ye dönmeyi ve buradan da Zeytun'a gitmeyi planladığını ifade etti (BOA. DH.TMIK.M. 75/49). Bu hadise, Süveydiye ile Kıbrıs arasında yasadışı giriş çıkışların devam ettiğini ve Kıbrıs yönlendirmeli Ermeni komitacıların bölgede çalışmalarını sürdürdüklerini göstermektedir. Kıbrıs'ta toplanan Ermenilerin yurda girişinin bir türlü engellenememesi, devletin zirvesinin de gündemine geldi ve bu hususta çıkan irade-i seniyyenin gereği olarak 6 Ekim 1900'de Halep ve Adana Fevkalade Kumandanlığına alınması gereken tedbirler bildirildi. Buna göre; Halep ve Adana sahillerinin kaleler ve jandarma birlikleri ile daima gözetlenmesi ve Çokmerzimen, İskenderun, Antakya ve Süveydiye mevkiğinde 800 mevcutlu bir tabur bulundurulması kararlaştırıldı. Ermeni köylerinin bulunması ve arazisinin elverişliliği nedeniyle Payas ve özellikle Süveydiye taraflarının, Ermenilerin yurda girişleri için oldukça müsait yerler olduğu belirtilerek Süveydiye'de bulunan 60 neferlik piyade müfrezesinin 100 nefere çıkarılması, ayrıca hafiyeler görevlendirilerek Ermenilerin temayüllerinin tahkik edilmesi de istendi (BOA. Y.PRK.ASK. 164/33). Ancak alınan bu tedbirlere rağmen ilerleyen yıllarda her ne kadar giderek azalsa da Kıbrıs'ta bulunan Ermeni komitacıların Anadolu'da çıkan hadiselerde etkin rol oynamaya devam ettikleri yazışmalardan anlaşılmaktadır (BOA. DH.ŞFR. 325/75; DH.TMIK.M. 210/28; DH.ŞFR. 353/13).

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin 2 Ağustos'ta Almanya ile imzaladığı gizli antlaşma gereği savaşa fiilen dâhil olması, Doğu Akdeniz'in, dolayısıyla da Süveydiye sahillerinin yeniden hareketlenmesine neden oldu. Port Said'den hareket eden İngiliz ve Fransız savaş gemilerinin zaman zaman Süveydiye sahillerini gözetlemeleri ve stratejik mevkiileri bombalamaları, bu bölge ile ilgili planlarının olduğunun işaretleri idi. Zaman zaman sahile çıkarak, demiryollarını ve telgraf hatlarını tahrip etmeyi deneyen İngilizler, yanlarında getirdikleri broşürleri dağıtarak Ermenileri kışkırtmayı hedeflediler. İngilizlerin bu yaklaşımına kayıtsız kalmayan Ermenilerin yer yer hükümete karşı harekete geçmesi, yeni tedbirleri beraberinde getirdi ve Süveydiye Ermenileri de sevk ve iskân kanununa tabi tutularak Suriye taraflarına göç etmeye zorlandı (BOA. DH.EUM. 6.ŞB, 2/67). 1 Haziran 1915'te Takvim-i Vekayi'de yayımlanarak yürürlüğe giren ve daha ziyade Tehcir Kanunu olarak bilinen Sevk ve İskân Kanunu, Musa Dağı Ermenilerinin tekrar hareketlenmesine neden oldu. 13 Temmuz 1915'te tehcire tabi tutulacakları kendilerine bildirilen Musa Dağı Ermenileri, bu karara karşı çıkarak yaşadıkları yerlerden ayrılmayı reddettiler. Ermenileri bu davranışa iten en önemli unsur, şüphesiz İngiliz gemilerinin Süveydiye sahillerine çıkarma yaparak kendilerine yardım edecekleri düşüncesi idi. Hazırlanmaları için kendilerine yedi gün mühlet tanınan Ermeniler, bu süre zarfında köylerinden ayrılarak silahları ile birlikte Musa Dağı'nın ıssız

bölgelerine çekildiler ve burada direnmeye devam ettiler. İki ay kadar dağda kalan ve yiyecek-içecek sıkıntısı çekmeye başlayan Ermeniler, 11 Eylül'de Süveydiye sahillerinde devriye gezen bir Fransız gemisi ile irtibata geçmeyi başardılar. 12 Eylül'ü 13 Eylül'e bağlayan gece ise Fransız gemileri, Musa Dağı'ndan 4.083 Ermeni'yi tahliye ederek Port Said'e ulaştırdı (Acar, 2013: 84-96).

Aslında Ermeniler, kendilerini Süveydiye'den kaçırarak gemilerin komutanı D'Artige Fournier'e Kıbrıs'a gitmek istediklerini bildirdiler. Ancak bu istek kabul edilmedi ve Port Said'e götürüldüler. Daha sonra Kıbrıs ya da Mısır'a yerleştirilmeleri için İngiltere ile görüşülse de bu öneriler kabul edilmedi. Port Said'de bulunan Musa Dağı 500 Ermeni genç, 1918'de Kıbrıs'a getirilerek burada bulunan Ermeni lejyonuna katıldılar. Osmanlı Devleti'nin 31 Aralık 1918'de çıkardığı geri dönüş kararnamesinden sonra Port Said'de kalanların bir kısmı Süveydiye'ye dönerken bir kısmı da Suriye'nin muhtelif yerlerine göç ettiler (Acar, 2013: 96-98, 103,124).

Sonuç

Kıbrıs'ın İngiliz idaresine geçmesi, Osmanlı topraklarında cereyan eden Ermeni hadiselerine yeni bir boyut kazandı. Osmanlı denetiminden uzak ancak coğrafi olarak Anadolu'ya oldukça yakın olan Kıbrıs Adası hem İngilizlerin Yakınoğu politikalarında hem de ayrılıkçı Ermenilerin bağımsız bir devlet kurma amaçlı faaliyetlerinde son derece elverişli bir konumda idi. İngilizler Osmanlı topraklarındaki siyasetlerinde doğrudan müdahale edemedikleri meselelerde, müdahale için gerekçe oluşturmaları amacıyla Ermenileri ileri sürmekte, Ermeniler de hayalini kurdukları devletlerine kavuşmak için sırtlarını İngilizlere yaslayarak Osmanlı Devleti'nin parçalanması için her türlü fırsatı değerlendirmekteydi. İşte XIX. yüzyılın sonlarında Kıbrıs Adası, *kazan kazan* ilkesine dayalı bu politikanın uygulanması için yürütülen faaliyetlerin başlangıç noktasını oluşturuyordu. İngilizlerin yönlendirmesi ve teşviki ile 1895'te Kıbrıs'tan karşı sahillere geçen komitacılar, eş zamanlı olarak birçok yerde olaylar çıkarmaya başladılar. Süveydiye sahilleri de Ada'ya olan yakınlığı, coğrafyasının müsait olması ve civarda bulunan Ermeni köylerinden destek almaları nedeniyle komitacıların sıklıkla giriş-çıkış yaptığı noktalardan biriydi. Aslında ilk başta Süveydiye'de bulunan Ermeni köylerinde yaşayan halk, çoğunlukla bunlara destek vermemişti. Ancak komitacılar yaptıkları propaganda ile bir taraftan destekçilerini çoğaltırken diğer taraftan da kendilerine destek vermeyen Ermenileri sindirmeyi başardılar. Bu durum, bölgede asayişin bozulmasına ve huzurun kaçmasına neden oldu.

Hadiseyi Müslüman köylülerin ihbarı ile öğrenen idarecilerin gerekli tedbirleri almadıkları, hatta olayın vahametini kavrayamadıkları yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. Ayrıca yaşanan gelişmeleri tahlil edip oldukça ciddiye alan ve şiddetle tedbir alınmasını isteyen devlet adamlarının yazışmaları ile meselenin ehemmiyetini kavrayamayan, hatta yerinde yaptıkları incelemelerde dahi durumu göremeyecek kadar basiret yoksunu olan devlet adamlarının aynı tarihlerdeki yazışmaları, dönemin devlet adamları arasındaki koordinasyonsuzluk ile askeri ve mülki erkân arasındaki iletişim sorununu açıkça ortaya koymaktadır. Süveydiye'de 1895'te başlayan Ermeni olayları, Kıbrıs ile Süveydiye sahillerinin irtibatının bir türlü kesilememesi ve Ermenilerin silah, mühimmat ve insan gücü olarak devamlı destek alması nedeniyle tam olarak önlenemedi. Alınan bütün tedbirlere rağmen Süveydiye ile Arsuz arasında bulunan Musa Dağı bölgesinden mütemediyen devam eden giriş-çıkışlar, sadece Süveydiye'deki ayrılıkçı Ermenilerin değil Zeytun, Maraş ve Antep bölgelerinde bulunan komitacıların da devamlı surette destek almasını sağladı. 1915'te tehciye tabi tutulmak istemeyen ve bu nedenle Musa Dağı'na çıkarak isyan eden Ermenilerin, Fransız gemileri tarafından Port Said'e taşınması ile bölgedeki Ermeni olayları büyük oranda sona erdi. Kıbrıs Adası, I. Dünya Savaşı'ndan sonra da İngiltere idaresinde Ermeni lejyonuna ev sahipliği yapmaya ve Anadolu'nun işgalinde aktif rol oynamaya devam etti. Ancak artık Antakya ve Süveydiye'nin de içinde bulunduğu bölge Osmanlı hâkimiyetinde değildi.

Kaynaklar

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
 Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrak (A.MKT.MHM.): 616/14; 616/24; 616/3; 646/15; 646/7; 651/4.
 Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube (DH.EUM. 6.ŞB): 2/67.
 Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.): 325/75; 353/13.
 Dahiliye Nezâreti Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu, Muamelât (DH.TMIK.M.): 11/52; 210/28; 75/49;
 39/64.
 Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS.): 54/4.
 Yıldız Sadaret Hususi (Y.A.HUS.) 329/57.
 Yıldız Sadaret Resmi Maruzat (Y.A.RES.): 22/6; 85/47.
 Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.): 121/81; 121/88; 259/28.
 Yıldız Perakende Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.): 104/75; 104/76; 107/22; 110/50; 132/46; 133/ 9; 164/33.
 Yıldız Perakende Maliye Nezareti (Y.PRK.ML.): 15/82.
 Yıldız Perakende Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.): 16/46; 16/49.
 Yıldız Perakende Evrak-ı Umumi (Y.PRK.UM.): 32/34.
 Yıldız Perakende Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB.): 16/60.
- Araştırma Eserleri**
- Acar, A. (2013). *Süveydiye Ermenileri ve Musa Dağı Olayı*. [Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Tokat.
- Bazantay, P. (1935). *La penetration de l'enseignement dans le sandjak autonome d'Alexandrette, Imprimerie Catholique*. Beyrouth. (Tespitler kitabın ekinde yer alan haritadan yapılmıştır).
- Geçer, A. (2014). "Hatay Ermeni Olaylarında Fransa'nın Rolüne Dair Birkaç Belge". *TÜBAR*, XXXV, 151-164.
- Geçer, A. (2013). *Berlin Antlaşması'ndan (1878) Tehcir Kanunu'na (1915) Hatay'da Ermeniler ve Ermeni Olayları*. [Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Kayseri.
- Günay, N. (2007). "Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi". *Gazi Akademik Bakış*, 1 (1), 115-126.
- Haleb Vilayet Salnamesi*, 1308; 1326.
- Özcan, A. ve Devenci Bozkuş, Y. (2017). "İngiliz İdaresi Döneminde Kıbrıs'ta Ermeni Faaliyetlerinin İlk Yıllarına Bir Bakış". *Uluslararası Akdeniz Karpaz Sempozyumu Bildirileri I*, İstanbul, 1163-1170.
- Özcan, T. (2017). "İngiliz İdaresindeki Kıbrıs'ın Ermeni İsyanlarındaki Rolü (1878-1908)", *KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (1), 77-101.
- Uğuz, S. (2016). "Emperyalizm Çağında Akdeniz'den Hindistan'a Alternatif Yol Teşebbüsleri: Süveydiye (Samandağ)- Fırat Nehri-Basra Körfezi Hattı". *Hatay Tarihi ve Kültürü Üzerine Araştırmalar; Dr. Mehmet Tekin Armağanı*. Bülent Arı ve Sacit Uğuz (Ed), Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, 108-125.
- Ulutaş, S. (2012). "Çukurova Bölgesi Ermeni Olaylarında Kıbrıs'ın Rolü". *3. Uluslararası Kıbrıs Sempozyumu Bildirileri*, Mersin, 1-12.
- Ürkmez, N. (2016). *Doğu Akdeniz'de Bir Liman Kenti: İskenderun (1914-1919)*, Ankara.
- Ürkmez, N. (2013). "Ermenilerin Kontrol Noktası: İskenderun Limanı". *Turkish Studies*, 8 (5), 901-917.
- Weulersse, J. (1934). "Antioche: Essai de Géographie Urbaine", *Bulletind'étudesorientales*. T. 4.
- Yıldırım, N. (2019). "Eski Doğu Akdeniz'de Bir Krali Liman: Al-Mina". *Archivum Anatolicum (ArAn)*, 13 (2), 185-201.

Yazar Katkıları: **Tek Yazar** Fikir - Tasarım Denetleme- ; Kaynaklar- ; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi ; Analiz ve/veya Yorum -; Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan ; Eleştirel İnceleme

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi:

Author Contributions: **Sole Author** Concept -; Design-; Supervision-Resources; Data Collection and/or Processing; Analysis and/or Interpretation ; Literature Search- ; Writing Manuscript-; Critical Review

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval:

İngiliz Konsolos Memuru Henry Hunter Calvert'in Raporuna Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Erzurum (İdarî, İktisadî, Sosyal ve Coğrafî Durum)

Erzurum in the Mid-19th Century According to the Report of British Consular Officer Henry Hunter Calvert (Administrative, Economic, Social and Geographical Situation)

Naim ÜRKMEZ¹

Murat KÜÇÜKÜĞURLU²

¹Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum-TÜRKİYE
e-mail: naimurkmez@erzurum.edu.tr

²Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum-TÜRKİYE,
e-mail: kucukugurlu@erzurum.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 6.6.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 10.8.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Naim ÜRKMEZ
naimurkmez@erzurum.edu.tr

Atf /Cite this article:

Ürkmez, N. & Küçüküğürlü, M. (2024). İngiliz Konsolos Memuru Henry Hunter Calvert'in Raporuna Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Erzurum (İdarî, İktisadî, Sosyal ve Coğrafî Durum). *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 25-41.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Bu çalışmada 1837-1855 yıllarında İngiltere'nin Erzurum Konsolosluğunda çalışan Henry Hunter Calvert tarafından hazırlanmış ve Erzurum'un idarî, iktisadî, sosyal ve coğrafî durumu ile ilgili bilgiler ihtiva eden üç rapor ele alınmıştır. Raporlardan birincisi oldukça ayrıntılı kaleme alınmış olup 30 Nisan 1847 tarihidir. Bu rapor basılı olmayıp İngiliz Arşivi'nde yer almaktadır. İkinci rapor *Malta Penny Magazine*'de Ocak 1841'de yayımlanan rapordur. Üçüncü rapor 17 Ekim 1867'de *Journal of the Scottish Meteorological Society* isimli derginin 115'inci sayfasında yayımlanan raporu olup bu rapor Erzurum'un iklimiyle ilgilidir. Çalışmada bu üç rapordan yola çıkarak Erzurum'un 19. yüzyılın ortalarındaki idarî, iktisadî, sosyal ve coğrafî durumu genel anlamda ortaya konulmuştur. 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi, salgın hastalıklar ve tabii afetler nedeniyle ağır tahribata uğrayan Erzurum'un, raporların hazırlandığı sırada ticarî faaliyetlerin hız kazanmasıyla birlikte toparlanma süreci etüt edilmiştir. Erzurum'un 1840'lı yıllardaki idarî, iktisadî ve sosyal durumu hakkında ipuçlarının bulunduğu bu çalışma ile bölge coğrafyası ile ilgilenenlere konu ile ilgili tarihsel veri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Erzurum, İdarî Yapı, Toplumsal Yapı, İktisadî Yapı, Coğrafya

Abstract

This study focuses on three reports from Henry Hunter Calvert, who worked at the British Consulate in Erzurum between 1837 and 1855. It also contains information on Erzurum's administrative, economic, social, and geographical situation. The first report is quite detailed and dated April 30, 1847. This report is not printed but is kept in the British Archives. The second report was published in the *Malta Penny Magazine* in January 1841. The third report was published on October 17, 1867, on page 115 of the *Journal of the Scottish Meteorological Society* and was about the climate of Erzurum. Based on these three reports, this study presents Erzurum's administrative, economic, social and geographical situation in the mid-19th century. The recovery process of Erzurum, which was severely damaged by the Ottoman-Russian War of 1828-1829, epidemics and natural disasters, is revealed with the acceleration of commercial activities when the reports were prepared. This study, which provides clues about the administrative, economic and social situation of Erzurum in the 1840s, provides historical data for those interested in the geography of the region.

Keywords: Ottoman Empire, Erzurum, Administrative Structure, Social Structure, Economic Structure, Geography

Giriş

Henry Hunter Calvert, 1837'den 1855'e kadar Erzurum konsolosluğunda vazifeli bir memurdur. Erzurum'daki memuriyeti sırasında bir müddet Trabzon konsolos yardımcılığında ve Erzurum konsolos vekaletinde bulundu. 1856 yılında İskenderiye'ye 2. konsolos yardımcısı olarak atandı. 1859 ila 1875 yılları arasında sırasıyla; İskenderiye, Kahire, ikinci defa İskenderiye, Cidde ve üçüncü defa İskenderiye konsolos vekilliği görevlerinde bulundu. 15 Nisan 1875'te İngiltere'nin İskenderiye konsolos yardımcılığına atandı (The Foreign Office, 1876: 69). Calvert; Erzurum, Mısır ve Arabistan'da bitki toplamış ve bu bitkiler ile ilgili yazılar kaleme almıştır (Baytop, 2011: 85-86). Mısır'da yaşanan Arabî Paşa Ayaklanması'ndan dolayı Çanakkale'ye görevlendirilen Calvert, 1882 yılında 66 yaşında Çanakkale'de hayatını kaybetti (Rogers-Bey, 1883: 77-80).

Kaleme aldığı yazılardan coğrafya eğitimi aldığı anlaşılan Calvert, Erzurum'un florası, faunası, topografyası, ticareti, imalatı, tarımı, iklimi hakkında bilgiler ihtiva eden raporlar hazırladı. İngiltere'ye gönderdiği bu raporların bazıları yayımlandı bir kısmı ise arşivde yerini aldı. Bu çalışma, Calvert tarafından hazırlanan ve Erzurum'un idarî, iktisadî, sosyal ve coğrafi durumuna dair bilgiler ihtiva eden üç rapor esas alınarak hazırlanmıştır. Raporlardan birincisi oldukça ayrıntılı kaleme alınmış olup 30 Nisan 1847 tarihlidir. Bu rapor basılı olmayıp İngiliz Arşivi'nde yer almaktadır (FO, 78/703). İkinci rapor *Malta Penny Magazine*'de Ocak 1841'de yayımlanan rapordur (Erzroom, 1841: 9-12). Üçüncü rapor 17 Ekim 1867'de *Journal of the Scottish Meteorological Society* isimli derginin 115'inci sayfasında yayımlanan raporu olup bu rapor Erzurum'un iklimiyle ilgilidir (Calvert, 1867: 115). Çalışmada bu üç rapordan yola çıkarak Erzurum'un 19. yüzyılın ortalarındaki idarî, iktisadî, sosyal ve coğrafi durumu hakkında bilgiler verilecektir. Bu sayede Erzurum'un Tanzimat Dönemi'ndeki idarî, iktisadî ve sosyal durumu hakkında ipuçlarının bulunduğu bu çalışma ile Osmanlı metrolojisi ve bölge coğrafyası ile ilgilenenlere konu ile ilgili tarihsel veri sunulması amaçlanmıştır.

1. İdarî Durum

Erzurum Eyaletinin İdarî Taksimatı

Erzurum eyaleti veya paşalığının, önem açısından, Osmanlı Devleti'ndeki eyaletler arasında ilk sıralarda yer aldığını ifade eden Calvert, hatta Erzurum Paşalığının, Bağdat'tan sonra Türk İmparatorluğu'ndaki en geniş ve önemli paşalık olduğunu belirtmektedir. Calvert'in raporuna göre eyalet, vezir statüsündeki Nizip Savaşı'nın da başkomutanlığını yapmış olan olan Hafız Paşa tarafından idare edilmekteydi. Hafız Paşa, çok aydın ve bilgili bir adamdır. Calvert, Hafız Paşa'nın sağduyulu yönetimi sayesinde Erzurum'un zamanla eski refahına kavuşacağı ve sonunda sultanın imparatorluğunun en önemli eyaletlerinden biri olacağını düşünmektedir. Calvert, muhtemeldir ki valinin İngiliz konsolosluğu ile iyi ilişkilerine istinaden bu şekilde bir yorumda bulunmuştur. Çünkü Ekim 1839'da Şark Seraskerliği sıfatının ilavesiyle Erzurum valiliğine getirilen Hafız Mehmed Paşa, yaklaşık bir yıl sonra valilik vazifesinden istifa etmişti. Bu istifa, Erzurum eyaleti sınırları içerisinde güvenliğin ve asayişin temin edilememesi, yolsuzluk iddiaları ve hakkındaki şikayetlerden dolayı Ocak 1841'de kabul edilmişti (Toraman, 2023: 1456-1457).

Calvert'e göre Erzurum eyaleti yaklaşık 800.000 nüfusa sahiptir. Eyaletin; Erzurum, Çıldır, Kars, Bayezid, Van ve Muş isimli altı sancağı bulunmaktadır. Yaklaşık 1.500 köyü ihtiva eden Erzurum sancağı; Erzurum, Yukarı Pasin, Aşağı Pasin, Kiğı, Kuzucan [Pülümür], Malazgirt, Hınıs, Tercan, Erzincan, Şiran, Kelkit, Bayburt, Tortum ve İspir olmak üzere 14 kazaya ayrılmıştır.

Paşalık Geliri

1847 yılında paşalığın gelirinin 20.000 (100.000 £) kese olacağı tahmin edilmekteydi. Gayrimüslimlerin ödeyeceği miktar birkaç yıl önceki bir sayım ile sabitlendi. O tarihten beri göç, kıtlık ve veba, Hristiyan nüfusunu önemli ölçüde azaltmış olsa da onların ödeyeceği toplam meblağda herhangi bir değişiklik yapılmamıştı.

2. İktisadî Durum

Ticaret

Calvert'e göre 1832 yılında Erzurum eyaletinin yerli tüccarları, İstanbul'a gitmeyi zor ve tehlikeli bir girişim olarak görüyorlardı. Ancak Trabzon ve İstanbul arasında haftada bir defa buharlı gemi seferlerinin başlamasıyla birlikte bu kişiler düzenli olarak, perakende satışını yaptıkları malları almak için İstanbul'a gittiler. Bu nedenle Avrupalı tüccarların malları uzun süredir Erzurum'da talep görmemektedir. Avrupalı tüccarlar, toptan satışla perakende kârı birleştiren yerli tüccarın katı ekonomisiyle rekabet edemediği için artık şehirde görülüyorlardı. Bölge ticareti, seyahat kolaylığının sonucu olarak artık perakende ticaretine dönüşmüş olup neticede ticaretin hacmi çok fazla artmıştır. Calvert'in de ifade ettiği üzere Erzurumlu tacirlerin doğrudan doğruya İstanbul'a giderek ticarî emtiayı temini tercih etmesinin çeşitli sebepleri vardı. Erzurumlu tacirler Avrupa dillerini ve Avrupa ile doğrudan doğruya ticaret yapma usullerini bilmiyorlardı. Ayrıca, İstanbul'daki toptancıların Avrupa firmalarına nazaran daha cezbedici ödeme imkanları sunması önemli etkenlerdi. Bu araçlar tüccarlara kredi de verebilmekteydi (Report of the Years, 1911: 4; Küçükuşurlu, 2018: 196).

İthalat

Calvert'in raporuna göre Erzurum'daki başlıca tüketim maddeleri İngiliz ve İsviçre ürünleri, demir, teneke, çivit, boya kökleri ve mazıydı. Mazı, selvi ağacına benzer kozalaklı bir ağaçtır. Ayrıca meşe gibi bazı ağaçların yapraklarında asalakların oluşturduğu ura da mazı denmekteydi. Mazı değirmenlerinde un haline getirilen bu bitkisel ürün, yeşil renkte bir boya elde etmede ve derileri tabaklamakta kullanılmaktaydı (Tavernier, 2010: 124, 172, 296). Mazı, daha ziyade güneydeki eyaletlerden ve İran'dan getirilir, Erzurum'daki Kırkdeğirmenler güzergâhındaki bulunan mazı değirmenlerinde öğütülürdü. Öğütülen mazı, deri tabaklama ile birlikte yün boyamasında da kullanılıyordu. Erzurum'da, şehrin batısında şimdiki Atatürk Evi'nin hemen önünden akan dereye "Aşağı Mazı Değirmeni" ve "Yukarı Mazı Değirmeni" mevcuttu. Nitekim 1862'de 38 ton mazı Erzurum'dan ihraç edilmiş ve bu ticareten 300.000 kuruş elde edilmişti (Küçükuşurlu ve Ürkmez, 2024: 101).

İhracat

Erzurum eyaletinin ihracatı; kurt, tilki, kunduz, su samuru, sansar ve tavşan kürkü, keçi ve koyun postu, camız, öküz ve inek derisi, Fas derisi, tiftik, koyun yünü, iç yağı, balmumu, tütün, mazı, geven bitkisinden elde edilen bir yapıştırıcı olan kitre, çiriş, pipo, bakır ve kurşundan oluşmaktadır. Çiriş, toz haline getirilip su ile karıştırılarak yapışkan bir macun şekline dönüştürülen temelde ayakkabı imalatçıları tarafından kullanılan nişasta bazlı bir bitki köküdür (Ürkmez ve Küçükuşurlu, 2024: 404). Yukarıdaki maddelerden bazıları, ülkedeki başlıca tüketim maddelerinden olduğu için ihracat maddesi olarak kabul edilemez. Kürklerin bir kısmı ile neredeyse bütün öküz ve manda derisi, Erzurum'a Gürcistan'dan getirilmekteydi.

Tebriz'e Giden Yolların Emniyetsizliği

Trabzon-Erzurum arasındaki yol en üst düzey güvenliğe sahiptir, fakat Erzurum'dan Tebriz'e giden yol, yaz aylarında sınırın yakınında sürülerini otlatan aşiretlerin saldırılarından dolayı güvensizdir. Bu mevsimde kervanlar, karşılıklı koruma rızasında olan çok sayıda katırcının toplanmasına kadar yolculuğu göze alamazlar. Kışın bu bölgedeki aşiretler köylerine çekildiği için yollar nispeten daha güvenlidir.

Emtianın Nakliye Vasıtaları

Develer zaman zaman Tebriz ve Erivan'dan Erzurum'a mal taşımalarına rağmen yükler için genellikle kullanılan nakliye vasıtası katır ya da at sırtıdır. Ama bu deve kervanları, yolların zorlu ve taşlı yapısından dolayı Trabzon'a ilerlemez. Eşekler, sadece çubuk demir ve kömür nakliyesinde kullanılmaktadır. Sığırlar da bazen herhangi bir emniyet kemeri olmaksızın sırtlarına atılmış büyük sırt çantaları içinde tahıl nakliyatı için kullanılmaktadır. Bir deve üzerindeki normal yük yaklaşık olarak 240 okka (680 lbs/yaklaşık 310 kg), at veya katırın yükü 120 okka (340 lbs/yaklaşık 155 kg) ve bir eşeğin yükü ise 60 okka (170 lbs/yaklaşık 77 kg)'dır. Trabzon'dan gelen yükler bazen Bayburt'a kadar atlarla getirilir, buradan sonra öküz arabaları ile taşınır. Bu yöntem daha ucuz olmasına rağmen, çok pratik olmamakla birlikte yavaştır. Emtianın taşıma ücreti, nakledilecek paketlerin çokluğu veya

azlığı, arpa ve yem fiyatlarının yüksekliği ile düşüklüğünden kaynaklanan etkilerle büyük dalgalanmalara maruz kalmaktadır. Ancak Tebriz'den Trabzon'a nakliye işi her zaman, tersine göre daha ucuzdur. İran'a gönderilen emtia oradan alınanlardan çok daha fazladır. Mevcut oran 180 okka (yaklaşık 500 libre/yaklaşık 227 kg) kantar başına, Trabzon'dan Erzurum'a %20 ve Erzurum'dan Tebriz'e %26-%30 oranındadır.

Rapora göre, son iki yıl içerisinde, Türk hükümeti Trabzon'dan başlayıp Erzurum üzerinden İran sınırına uzanan güzergâhta bir transit yolun gerekliliğinin farkına vardı. Aslında Calvert'in raporunu kaleme aldığı tarihten daha önce İngilizler, İran ipeğinin Buşir Limanı yerine Trabzon Limanı'ndan sevk edilmesi halinde nakliye maliyetinin daha az olacağına dair raporlar hazırlamışlardı. Bölgedeki gelişmeleri daha yakından takip etmek isteyen İngilizler 1830'da Trabzon'da diplomatik bir temsilcilik açtılar. Kısa bir süre sonra İranlı yöneticileri ticaret konusunda ikna etmeyi başaran İngilizler; Tebriz, Erzurum, Trabzon güzergahını işler hale getirdiler. Osmanlı Devleti de bu yolun işlerliğini koruması için 1860'lı yıllarda Erzurum-Trabzon yolunu şose şeklinde inşa ederek bunu temin ettiler. Ancak Rusların aynı yıllarda Tiflis-Bakü ve Tiflis-Poti demir yollarını inşaya başlaması bölgedeki ticarî rekabeti Rusların lehine olacak şekilde değiştirdi. 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nden sonra Batum'un Ruslara bırakılması neticesinde ticarî güzergâh tekrar değişti. Rusların, dışardan gelen mallara vergi ve çeşitli yollarla güçlük çıkarması neticesinde Tebriz-Erzurum-Trabzon transit yolu tekrar işlerlik kazandı. Bu durum 20. yüzyılın başlarına kadar böyle devam etti (Tozlu, 2002: 483-484).

Trabzon'a bir Sahil Yolunun Gerekliliği

Calvert kaleme aldığı raporda Erzurum'u Trabzon'a ve Trabzon'u İstanbul'a bağlayacak bir sahil yolunun gerekliliğinden de bahsetmiştir. O, Bâbiâlinin Türk mühendisleri 1846 yılı yazında bu güzergahta gerekli gözlem ve hesaplamaları yapmak için bölgeye gönderdiğini öğrenmişti. Buna rağmen Trabzon'da bir sahil yolu projesi hayata geçirilememişti. Calvert'e göre yol inşaatı durdurulmuş inşaat terkedilmişti. Eğer Osmanlı Hükümeti, ülkenin başına gelecek ciddi bir kötülüğe engel olmak konusunda kaygı duyuyorsa, yani Rusya Hükümetinin son zamanlarda Gürcistan üzerinden ticarî emtianın gümrüksüz bir şekilde transit geçişine müsaade eden bir emir yayınlamasından dolayı, İran ile yaptığı transit ticareti kaybetmek istemiyorsa, bu konuda bir gecikmeye mahal vermemelidir. Calvert, Rusya'nın bu tasarısını gerçekleştirme durumunda Erzurum'un büyük bir ticarî kayba uğrayacağını düşünüyordu. Böyle bir durumda gümrük gelirleri önemli ölçüde azalacağı için kervan atları ve katırlarına saman, kuru ot ve arpa tedarik eden köylüler de bu değişimden zarar göreceklerdi. Ayrıca bu alanda istihdam edilen çok sayıda katırcı başka yerlerde geçimlerini aramak zorunda kalacaktı. Kısacası İran transit ticaretinin kaybı, doğrudan veya dolaylı herkesi etkileyecekti. Sadece son 17 yıldır var olan bu ticaret, her yıl bir önceki yıla göre istikrarlı bir şekilde artmış, hızlı ve şaşırtıcı bir şekilde büyümüştü.

Erzurum'da Ticaretin Artırılması

Osmanlı Devleti'nde genel olarak ticaretin artışını teyit için daha önceki seneler 1.500 kese (7.500 £) olan ve 1847 yılı itibariyle 2.500 keseye (12.500 £) ulaşan Erzurum Gümrük Dairesinin yıllık geliri delil gösterilebilir.

Erzurum'daki Ticarî İşlemler

Ticaretin çoğu kendi kanunları ile yönetilen bir kurum içerisinde şekillenmektedir.

Erzurum vilayet merkezinde olağan ticarî faaliyetler debbağlık, kök (fas/mercan) boya, kürk için koyun postu hazırlama, saraciye, çizme ve ayakkabı yapımı, pamuk dokuma ve yünlü elbiseler, mavi ve kırmızı boyama basmalar, keçe, araba tekerlekleri, nal ve çivi, demir ve bakır işleridir.

Ayakkabılık deri, kırmızı ve sarı meyveli ağaçlardan elde edilen renklerle kırmızı ve sarıya boyanır. Mazı, en çok deri tabaklamada kullanılır. Basmada kullanılan boyalar esas itibariyle çivit ve kök boyadır. Kırmızı boya, Avrupa'da kullanılabildiği gibi ucuzluğu ve dayanıklılığı nedeniyle tercih edilir. Bitlis'in kırmızı boyalı patiskası bu nedenle çok beğenilmektedir. Nal ve çivi ticareti, sadece Tebriz-Trabzon arasındaki nakliyede kullanılan çok sayıdaki at ve katırdan dolayı değil, aynı zamanda bu eşyanın tüm komşu eyaletlere ve bazen de İran'a ihraç edilmesinden dolayı, çok yoğun bir şekilde devam etmektedir.

Ülkedeki Büyük Hesaplamalarda Kullanılan Usul

Osmanlı Devleti'nde çok az kimse bir milyonun ne olduğunu bilir, gerçekten de Türkçede toplamı ifade etmek için bir kelime yoktur. Büyük hesaplamalar, kuruşla yapılmak yerine kese, yük ve hazine vasıtasıyla hesaplanır. Kese 500 kuruşa; yük 200 kese veya 100.000 kuruşa; hazine 36.000 kese veya 18.000.000 kuruşa eşittir. Yük ve hazine terimleri sadece para toplamlarının hesaplanmasında değil aynı zamanda herhangi büyük bir rakamı zihne getirmek için de kullanılır. Bu yüzden 2.000 kese 1.000.000'u; hazine ise 18.000.000'u temsil eder.

Altın ve Gümüş için Kullanılan Ölçüler

4 "buğday", 1 "çiğit" veya "nohut" a eşittir. Yani yaklaşık 3.125 İngiliz grains'ine (0,2 gram) eşittir.

16 "çiğit" veya 64 "buğday", 1 dirheme eşittir. O da 2,08 (pennyweight/dwt)'e (3,25 gram) eşittir. 1 Pennyweight 24 grain'e (1,56 gram) eşittir.

Uzunluk Ölçüleri

1 "halebi" veya "arşın" 8 "nishan" a eşittir. Bu 27 inçtir [68 cm].

1 "endaze" 8 "nishan" a yani yaklaşık 15/16 "halebi" ye eşittir. Bu 25,25 inçtir [64 cm].

"Halebi" Rumlar tarafından "pikhi", Avrupalılar tarafından "pic" veya "pick" olarak adlandırılır. Endaze, sadece belirli ürünleri ölçmek için kullanılmaktadır.

400 dirhem veya dram 1 okkaya o da 2,85 libreye [1,3 kg] karşılık gelmektedir.

6 okka, 1 batmana bu da yaklaşık 16,75 libreye [7,6 kg] karşılık gelmektedir.

44 okka, 1 kantar bu da yaklaşık 123 libredir [56 kg].

180 okka, 30 batman, bu da 1 büyük kantar ki yaklaşık 504 libredir [228,6 kg].

"Büyük kantar" bazen Avrupalılar tarafından "kintal" olarak isimlendirilmektedir. "Büyük kantar" İstanbul'da ağaç için kullanılan "çeki" gibidir. Sıvılar ağırlıklarına göre satılmaktadırlar.

1 dirhem 50 grain avoirdupois'e eşittir.

Ulaklar

Postaların henüz var olmadığı yollarda, mektupların taşınması için tüccarlar tarafından hâlâ yaya ulaklar kiralamaktadırlar. Bu dayanıklı ve güvenilir ulaklar atların takip edemeyeceği patikaları kullanarak genellikle (yollar dağlık olduğu zaman) atlı bir kurye kadar hızlı bir şekilde teslimatı gerçekleştirirler. İyi bir ulak Erzurum'dan Kars'a veya Muş'a iki günde, Trabzon'a üç günde, Tebriz'e sekiz günde ve Musul'a on günde gider. Fakat posta sisteminin tesisinden bu yana, bu ulakların Trabzon'a mektup taşınmasına izin verilmemektedir. Seyahat edileceği zaman, ulak bir çeşit hızlı yürüyüşü devam ettirir, mektuplarını sırtına attığı bir muşamba çantada bulundurur ve ilerlemesinde herhangi bir tarafından engellenmesini önlemek için, dizine veya posta çantasına acele ettiğinde çınlayan onun mesleğini gösteren birkaç küçük çan bağlar.

Yollar

Yazlık posta yolu, Aşkale ve Kop Dağı'ndan Bayburt vasıtasıyla Trabzon'a geçmektedir (Konu ile ilgili olarak bknz, Tozlu, 2002: 179-199). Calvert bu yolun mesafesinin 22 saat olduğunu iştmiştir. Fakat kışın Kop Dağı geçilmezdir ve postalar posta istasyonu Koşapınar'a transfer edildikten sonra (iki saatlik fazladan bir mesafe), Koşapınar Dağı üzerindeki kervan yolunu takip ederler. Bir sonraki istasyon Bayburt'tur. Haftalık mektup postasının ve İngiliz hükümetinin aylık postacılarının özel kullanımı için orta düzeyde yedek atlar vardır. Paşa'dan yol emri alarak, gezginler farklı postanelerde atlar ile teçhiz edilirler. Kira bedeli, at başına her saati (yaklaşık saatte 3,25 mil) 2,5 kuruş (yaklaşık 6 pence) olarak Türk İmparatorluğu'nda genel bir orandır. Birkaç yıl önce bu ücret sadece bir kuruştur. Hiçbir yere bağlı olmadıkları halde bunların standart bir ücretleri vardır.

Orada eski madeni paranın dolaşımı yasaklanmış olsa da uygun miktarda yeni madeni para tedarik edilemediği için ticarete serbestçe dolaşmaya devam etmektedir.

Erzurum ve Başkent Arasındaki Haftalık Posta

Bir haftalık posta, Erzurum, Trabzon ve İstanbul arasında mektupların ve madeni paranın nakledilmesi için Türk hükümeti tarafından son üç veya dört yıl içinde başlatılmış ve bu imparatorlukta son zamanlarda başlayan posta hizmetinin bir dalı olmuştur.

3. Sosyal Durum

Erzurum Nüfusu

Calvert'e göre Osmanlı Devleti'nde doğru istatistiksel bilginin elde edilmesi imkansızdı. Çünkü hükümet bu konuya karşı kayıtsızdır. Calvert, bu sebeple Erzurum'un nüfusunu doğru bir şekilde ifade edememiştir. Nitekim Erzurum'un nüfusu 1835'te yapılan nüfus sayımına göre 10.767 erkekten oluşmaktaydı. Bu nüfusun %82'si Müslüman, %18'i ise gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Kadın nüfusunun yaklaşık olarak %50 olduğu varsayılırsa Erzurum şehrinin 1835 yılındaki toplam nüfusunun 21.534 olduğu ifade edilebilir (Özger, 2006: 245-246). 1844'te ise 3.430 hane bulunan Erzurum şehrinde bu hanelerin %83'ü Müslüman, %17'si ise gayrimüslimdi. Hane halkının 5 olduğu varsayılması durumunda şehrin toplan nüfusunun 17.150 olarak hesaplanmaktadır (Şahin, 2002: 323). Her ne kadar 1835 ve 1844 yıllarındaki resmî rakamlar böyle olsa da Calvert'e 1847 yılına ait Erzurum nüfusuna dair verdiği bilgi bu rakamlardan oldukça uzaktır. O'na göre Erzurum'un nüfusu tahminen aşağıdaki gibiydi.

Tablo 1. 1847 Yılında Erzurum Şehrinin Nüfusu

Türk		30.000
Gayrimüslim	Ortodoks Ermeni	5.000
	Katolik Ermeni	2.000
	Rum	200
Rus unsurlar (temelde Ermenileri, birkaç Gürcü'yü ve diğerlerini içerir)		1.000
İran		900
Garnizon gücü		6.000
Toplam Nüfus		45.100

Calvert, seyyahlara itibar edilmesi durumunda, Erzurum'un nüfusunun bir zamanlar 100.000 civarında olduğunu ifade etmekteydi. 1828-1829 Rus İşgali sırasında ise şehrin nüfusu 80.000 civarındaydı. Calvert'e göre Erzurum, bu savaş sırasında Ruslardan çok çekmiştir. Çünkü Ruslar bölgedeki Ermenileri göç etmeye zorlamışlardır. Bu tarihlerde yaklaşık 90.000 Ermeni nüfusunun Rus topraklarına göç ettirildiğini ve bunların 7.000'den fazlasının Erzurum'dan olduğunu duymuştu. Arşiv kayıtlarına dayalı bir şekilde yapılan çalışmalarda ise Ruslar Erzurum merkezinden 2.372, Erzurum Ovası'ndaki köylerden 1.139, Pasin, Hınıs, Tercan, Bayburt ve Tortum kazalarından da 1.219 olmak üzere toplam 4.370 Ermeni haneyi göç ettirmişlerdir. Bu hanelerin toplam nüfusu 23.650 civarındadır (Özcan, 2011: 198-199).

Calvert'in Erzurum'da bulunduğu sırada Erzurum'un nüfusu göç ve veba nedeniyle 33.000'e düşmüştü. Buna karşın o, çeşitli durumlardan yola çıkarak nüfusun azalmadığını aksine arttığına iddia etmekteydi. Şehirde 28 han, 13 hamam, 70 civarında cami ve mescit, Rum Katolik'in yanında bir Rum Ortodoks ve bir Ermeni kilisesi bulunmaktaydı. Hanlardan bazıları askerî birlikler tarafından kullanılmaktaydı. Şehirdeki askerî kışlalar sadece bir alay için yeterli gelmekteydi. Bu dönemde Çifte Minareli Medrese cephanelik olarak kullanılmaktaydı. Medresenin minareleri yivli ve uzaktan bakıldığında çok zengin bir görünüme sahip olan mavi sırlı çinilerle bezeliydi. Erzurum Kalesi'nin merkezinde, üzerinde buradan geçen tüm Avrupalı seyyahlardan tamir etmelerini istedikleri bir saatin bulunduğu, büyük bir tuğla kule bulunmaktadır. Ruslar kuledeki saati bir ganimet olarak götürüp Tiflis'in başlıca binalarından birinin üzerine yerleştirmişlerdi.

Evlerin İnşası

Erzurum evleri çoğunlukla volkanik taşlardan inşa edilmiştir. Ekonomik durumu iyi olmayanlar ise evlerinde yapı malzemesi olarak kerpiç kullanılıyordu. Erzurum'daki evlerin çatıları düzdür ve bu çatılar yaklaşık bir ayak derinliğinde toprakla kaplıdır (Konu ile ilgili olarak bakınız, Tozlu ve Küçükuşurlu, 2002: 318-319). Bu inşa usulü evleri soğuktan korur ve uygun şekilde yapılması halinde evi yağmura karşı geçirimsiz bir hale getirmekteydi. Siyah ve kırmızı volkanik taştan inşa edilmiş olan Erzurum evlerinde taşlar birbirine çamurla yapıştırılmıştı. Evlerin nadiren sıvalı olan duvarları, belirli aralıklarla yatay olarak yerleştirilmiş kirişler ile güçlendirilmişti. Calvert'e göre bu evler şehre kasvetli ve monoton bir görünüm verir. Ancak bu kaba dış cephenin altında tavanları bıçak işçiliği ile özenle oyulmuş ve zengin bir şekilde yaldızlanıp boyanmış mekanlar bulunmaktadır. Duvarlar genellikle dört ayaklı hayvan, kuş, meyve ve çiçek tasvirleri ve bazen de İstanbul'un bir tasviri ile süslenmiştir. Calvert'in incelemelerinden önce iyi bir tavan 100 £'e kadar mal olmaktadır. Ancak onun raporunu kaleme aldığı yıllarda sadelik, bu pahalı zevkin yerini almıştı. Bu nedenle zengin bir şekilde tezyin edilmiş yeni bir daireyi görmek pek mümkün değildir. Evlerin itici görüntüsüne rağmen, bu evlerin sahipleri, evlerinin yetkililer tarafından yabancılara pansiyon olarak seçilmesi ve yerli olmayan çalışanlara kiralık konak olarak verilmesine pek sıcak bakmamaktaydı. Düz çatılar evi yazın serin, kışın ise sıcak tutsun diye çeşitli bitkilerle kaplı bırakılırdı. Birçok yerde otların büyümesine izin verilmekteydi ve ilkbaharda yüksek bir yerden bakılması durumunda şehir, tam ortasında keçi ve koyunların otladığı bir çayır görünümündeydi. Kış aylarında evleri mümkün olduğunca sıcak tutmak için pencereler genellikle çok küçük boyutlarda yapılmıştır. Birçok oda sadece yağlı kağıtla kaplı yaklaşık bir ayak karelik küçük mazgallarla aydınlatılmaktadır ve bu durum daireleri çok kasvetli hale getirmektedir.

Şehirde zaman zaman depremler meydana gelmekte olup bunların bazıları şiddetliydi. Buna karşın binalar birbirine çok iyi bağlandığı için İran'dakinin tersine Erzurum'daki yapılar bu şoklara karşı dirençliydi. Şöyle ki İran'da evler güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılırdı. Bu tuğlalar kereste kullanılmadan istif yöntemiyle duvar inşasında kullanılırdı. Bu sebeple Hoy'da yaşanan 1843 depreminde binaların neredeyse tamamı çok kolay bir şekilde yıkılmıştı.

Calvert'e göre bu yıllarda Erzurum sokakları genellikle çok kirli bir durumdaydı ve bu sokakların çok azı döşeliydi. Adım başı karşılaşılan Türk, Gürcü, Çerkez, Ermeni, Kürt, Arap, Rum, İranlı ve Rus gibi zengin ve pitoresk kıyafetlerin çeşitliliğiyle canlanmaktaydı. Şehrin etrafı mezarlıklarla çevriliydi. Türk mezarlıkları, mezar taşlarının dikey konumda ve her zaman kibleye dönük olarak yerleştirilmesiyle Ermenilerden ayrılırken, ikinciler genellikle tek ve büyük bir düz taştan yapılmıştı. Bunların çoğunun yüzeyinde ölen kişinin mesleğinin sembolü yontulmuştu. Yaşamları boyunca sürü güdenlerin mezar taşları genellikle kabaca koç şeklinde oyulmuştur. Duvarcılarında mala, marangozlarında kazma, demircilerinde örs ve çekiç, papazlarında ise haç vardı. Hem Türklerin hem de Ermenilerin cesetleri asla tabutlara konmaz. Köylerdeki Hristiyan ve Müslüman mezarlıklarını genellikle bir yol ile birbirinden ayırır.

Yakıt Ağır Bir Harcama

Yaşam için gerekli olan şeyler ucuzdur, ancak yakıt bu şehirde hem pahalılığından dolayı hem de kışın uzun sürmesinden ağır bir harcama kalemidir. Bu durum Erzurum'u ikamet etmek için pahalı bir yer haline getirir. İki ya da üç günlük yolculuktan daha yakın bir yerde odun bulunmadığından, yakıt çok pahalıdır bu yüzden ısınmada maliyeti daha ucuz ürünler kullanılır. Oduna gücü yetmeyen yoksul kesim, evlerini, kare parçalar şeklinde preslenmiş olan inek gübresi (tezek olarak adlandırılır) ateşiyle ısıtırlar. Bu yakıt, yavaş yanması ve çok daha ucuz olmasına karşın çevreye çok iyi ısı vermektedir. Çam kerestesi evlerin inşası için veya yakacak olarak kullanılmaktadır. Burada inşa faaliyetlerinde başka hiçbir ağaç kullanılmamaktaydı.

Odun Kömürünün Kullanımı

Odun kömürü bu bölgeye yakın yerlerde imal edilirdi. Kömür birkaç zengin aile dışında mutfak kullanımı için fazlaca tüketilmezdi. Kömürün başlıca kullanım alanı demircilerin demir eritmesi ve evlerin ısıtılmasında kullanılan mangaldı.

Ülkedeki Düşük Eğitim Durumu

Calvert'e göre ülkede eğitimin durumu çok düşük bir seviyededir. İyi eğitim almış Müslümanların bildikleri, Kur'an bilgisi ve Kur'an'ın bazı yorumlarından öteye geçmez. Üst sınıfta yer alanların birçoğu yazamaz ve kâğıda yazılması gereken herhangi bir durum olduğunda arzuhalciye müracaat eder. Üst sınıfın çok azı doğru bir mektubun nasıl kaleme alınacağını bilir. Dil bilgisi sadece öğretilmeyen değil aynı zamanda bilinmeyen bir bilimdir. Okulda her şey ezberle öğretilir ve öğrencilerin muhakeme yetenekleri çalıştırılmaz ve geliştirilmez. Öğrenciler okuma-yazmayı öğrendiklerinde onların eğitimlerinin tamamlanmış olması gerekir. Aslında sadece İstanbul'da eğitim görmüş kişiler arasında herhangi bir edebi bilgi birikimiyle karşılaşılır. Erzurum Hristiyanları, belki de okuma ve yazma konusunda nispeten, Türkler kadar cahil değildiler. Ancak bunlar arasında da cehaletin göze çarpan örnekleri vardır. Ermeni ruhban sınıfı üyelerinin bazıları, her gün tekrar etmelerine rağmen eski Ermenicede yazılmış dini kitapları okuyamadıkları gibi anlayamazlar da. Eğitilmiş kişilerde matematik cehaleti de şaşırtıcıdır. Devletin maliyesinde çalışanlarda dahi toplama ve çıkarma işlemi bilinmiyor. Sadece basit çarpma işlemi yapılabildiği için ve çalışanlar uzun toplama işlemlerine başvuruyorlar.

Ermeni Manastırları

Bu şehirde çeşitli manastırlar var (Ermenicede vank olarak isimlendirilmektedir). Bu manastırlar şimdilerde eski önemlerini neredeyse kaybettiler. Bazıları harabe haline gelmişken diğerleri çok az sayıdaki keşiş ve rahipler tarafından işgal edilmiştir. Sadece bir giriş kapısı olan bu binalar genellikle sağlam bir yapıya sahiptir. Bahsi geçen yapılar bu sayede kanun tanımayan aşiretlerin saldırılarına direnebilmektedirler.

Konsolosların Varlığının Gayrimüslimlere Faydaları

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonraki süreçte Karadeniz, kademeli olarak uluslararası ticarete açılmıştır. 1829'dan sonra Trabzon Limanı başta olmak üzere Karadeniz limanları Avrupa ticaret gemilerine serbest hale gelmiştir. Bunun neticesinde Trabzon-Erzurum Tebriz transit yolu önem kazanmış ve Erzurum bu ticaretten önemli fayda sağlamaya başlamıştır. Önemli bir aktarma ve kavşak noktası olan Erzurum, büyük devletlerin dikkatini çekmişti. Bu durum bölgedeki ticarî ve siyasî faaliyetleri yakından takip etmek isteyen büyük devletlerin Erzurum'da diplomatik temsilcilikler açmasıyla sonuçlanmıştır. İlk olarak 1835 yılında Ruslar Erzurum'da bir konsolosluk açmış, Rusları 1836'da İngiltere, 1843'de Fransa, 1848'de İran, 1852'de ise Avusturya takip etmiştir (Küçükkuşurlu, 2024: 343-344). Calvert'in raporlarını kaleme aldığı sırada Erzurum'da 3 konsolosluk bulunmaktaydı. Ona göre Erzurum'daki İngiliz, Fransız ve Rus konsoloslukları; ülkenin modernleşmesine, valilerin durumunu sağlıklı bir şekilde kontrole ve himaye ettiği gayrimüslimlerin daha iyi bir seviyeye gelmesine yönelik çok şey yaptı. Sadece on beş yıl öncesine kadar, bir Avrupalı burada nadiren görülürdü ve bu kişiler şehirde hakaret ve sıkıntıya maruz kalırdı. Şimdi Erzurum'daki ahali Avrupalıların ve Avrupa yeniliklerin görünmesine tamamen alıştılar. Bu yeniliklerin çoğu onların görünüşünü daha iyi hale getirdi. Bu yeniliklerin çoğu, önemsiz olsalar da önyargıların uygarlık karşısında nasıl yok olduğunu gösterme eğilimindedir.

4. Coğrafi Durum

Haritanın Yapımı

Calvert, hazırladığı raporu daha iyi izah edilebilmek için bir harita hazırlamıştır. Bu harita, Çoruh ile Karasu'nun (Batı Fırat) başlıca kaynaklarını göstermektedir. Calvert, bu haritayı hazırlarken kısmen, coğrafi araştırmalarıyla tanınan iki arkadaşının bilgisinden yararlanmış, ayrıca kendi gözlemlerinden de istifade etmiştir. Çizimin temeli, ağırlıklı olarak prizmatik pusula araçları vasıtasıyla yapılan üçgenleştirmeye ve cep sextantı verilerine dayanmaktadır. Haritanın birkaç parçası ise bir cep pusulası ve saati kullanılarak hazırlanmıştır. Ancak harita matematiksel olarak doğru olmasa da en azından halihazırda yayınlanmış olan haritalara atıfta bulunmaksızın derlenerek tamamlandığından hiçbir değere sahip olmayanlarla kıyaslandığında bir değere haizdir. Calvert, bu notları hazırlarken, seyyahlar tarafından yapılan tanımları tekrarlamaktan kaçınmıştır. Kendisini sadece uzun bir ikamet dikkatli gözlemleri vasıtasıyla öğrenilebilecek ayrıntılarla sınırlamıştır.

Palandöken Zirvesinden Görünüm

Erzurum'un yakın bölgelerinde en göze çarpan dağlar Palandöken, Dumlu, Akbaba, Koşapınar ve Kop olarak isimlendirilen dağlardır. Calvert bazı arkadaşları ile birlikte Ağrı Dağı'nı ve Gürcistan'daki Alagez Dağı'nı görmek amacıyla birkaç kez Palandöken'in zirvesine tırmanmıştır. Çünkü çevreden, buraların Palandöken'in zirvesinden havanın açık olduğu günlerde görülebildiğini işitmiştir. Ancak zirveye çıkan Calvert ve arkadaşları burada hayal kırıklığına uğramışlardır. Buna karşın görkemli ve geniş manzara, çektikleri sıkıntıları ve yorgunluklarını unutmalarına neden olmuştu. Nitekim Palandöken'in zirvesinden Hınıs yakınındaki Bingöl ve Van Gölü yakınlarındaki Süphan ve Nemrut Dağlarını açıkça görebilmişlerdir. Bu dağlar birbirini takip eden aralıklarla, puslu mesafeden kayboluncaya kadar uzanmaktaydı. Calvert ve arkadaşları zirvede su kaynatmış ve bu sayede rakımın, Karadeniz seviyesinden yaklaşık 1.860 metre (6,100 feet) yüksekte olduğu tahmin etmişlerdir. Ayrıca burada elde ettikleri verilerden Erzurum şehrinin rakımının 915 metrenin (3.000 feet) üstünde olduğunu tespit etmişlerdi.

Tortum Vadisi

Tortum Vadisi gezginler tarafından resmedilmeye değer en güzel yer olarak ifade edilmiştir. Calvert'e göre buranın vahşi doğa manzarası düşkünlere tarafından ziyaret edilmeyi kesinlikle hak etmektedir. Bu vadi, Erzurum Ovası seviyesinin oldukça altındadır ve vadinin derinliği, darlığı ve sınır dağların bereketsizliğine karşın verimliliği dikkat çekicidir. Bazı yerlerde köpüren nehirleri bir geçişe izin vermeyecek derecede uçurumlarla çevrilmiştir. Geniş olan diğer yerlerde, meyve bahçeleri ve çayır vardır. Başlıca cazibe merkezlerinden biri nehirlerindeki muhteşem alabalık avcılığıdır.

Tortum Gölü

Calvert raporunda Tortum Gölü ve civarı hakkında da bazı bilgiler vermektedir. Raporunu kaleme aldığı sırada Tortum Gölü'nün berrak ve çok derin olduğunu müşahede etmiştir. Ona göre burası çökelti kayaları ve uçurumlarla çevrilidir. Her iki yöne de sadece bir noktadan erişilebilmektedir. Birkaç köhne bot, bölgedeki komşu köylerin arasında feribot seferi yapmaktadır. Çevredeki bütün kırsal kesim, sağlıksızlığın sebebi olan kuru ve ormanlarla kaplı. Bu civarı ziyaret ettiğini bildiğim hemen hemen her Avrupalı dönüşünde şiddetli bir şekilde ateşli bir rahatsızlık geçirdi. Gölün ötesinde, nehir, yaklaşık 30 metre (100 feet) yüksekliğiyle 45 metre (150 feet) genişliğinde olduğu tahmin edilen güzel bir şelale şeklini alır. Bu göl, nehrin asıl yatağını değiştiren, vadinin dibini tıkayan parçalar ve yukarıdaki dağlardan kopan devasa bazı kaya kütlelerinin çökmesiyle meydana gelmiştir.

Ilıca/Kaplıca

Erzurum'a 9 mil (14,5 km) uzaklıkta Ilıca adı verilen birkaç sıcak mineral kaynağı çıkmaktadır. Yerliler sıcak mevsimde buraları ziyaret etmektedir. Bu kaynak sularının romatizma ve deri rahatsızlıklarına iyi geldiği düşünülmektedir. Burada etrafı duvarlarla çevrili ancak üstü açık iki hamam vardır. Büyük olanı erkeklerle, diğeri ise kadınlara tahsis edilmiştir. Sular demirli olup, yüzeye çıktığı yerde 100° Fahrenheit (37,8 C°) sıcaklığındadır. Doğuya doğru uzanan bir dizi tepe, Erzurum Ovası'nı Pasin Ovası'ndan ayırır; bu ovada, 18 mil (29 km) uzakta, bazı kimselerin, eskilerin Theodosiopolis'i olduğunu düşündüğü küçük Hasan Kale kasabası vardır. Cenevizliler tarafından inşa edildiği anlaşılan büyük ve kısmen yıkık bir kale, ovaya doğru çıkıntı yapan sarp bir kayanın zirvesinde yer alır ve eteğindeki kasabaya hakimdir. Aras Nehri'nin bir kolu kayanın dibinden akar, bu su ilkbaharda çok derin ve hızlıdır. Sağ kıyısında ve nehrin kenarına yakın bir yerde, en sıcak 105° Fahrenheit (40,5 C°) sıcaklıkta olan bazı sıcak su kaynakları bulunmaktadır. Buradaki kaplıca, Ilıca'dakinden farklı olarak geniş ve üstü örtülüdür. Burada çeşitli sıcaklıklarda çok sayıda bitümlü kaynak fışkırmaktadır. Bitüm toplanır ve deri su çuvallarını geçirimsiz hale getirmek için kullanılır.

Balıklı Göl

Erzurum'un birkaç mil (Erzurum'a uzaklığı 18 km) güneyinde Balıklı adında küçük bir köy bulunmaktadır ve adını, içinde bazı kutsal balıkların yerliler tarafından dinî bir özenle korunduğu küçük bir göletten almaktadır; batıl inançlarını ve hürmetlerini o kadar ileri götürürler ki, balıkları her gün düzenli olarak ekmekle beslerler ve

herhangi biri ölü bulunduğunda, onları bu amaç için özenle bir yere gömerler. Kasabadan çok uzak olmayan bir yerde, ovanın kuzey ucuna doğru açılan, alçak çorak tepelerle sınırlanmış dar bir kayalık vadinin girişinde yer alan Kızıl Vank (Kızıl Manastır) adında bir Ermeni manastırı vardır. Bu manastır çok kasvetli bir görünüme sahiptir ve dinî bir kurumdan çok alçak bir kaleyi andırır. Bununla birlikte, manastırın çevresi yaz aylarında Ermeniler tarafından sıkça ziyaret edilmekte ve zaman zaman vadide, berrak, şelaleli ve yemyeşil kıyılarda piknik yapmaktadırlar.

Bununla birlikte, manastırın çevresi yaz aylarında, manastırın hemen altında dar bir kayalık yataktan akan ve yirmi ya da otuz fit yüksekliğinde ve yaklaşık yirmi genişliğinde pitoresk bir şelale oluşturan berrak, sığ bir dağ deresinin yemyeşil kıyılarında zaman zaman vadide piknik yapan Ermeniler tarafından sıkça ziyaret edilmektedir.

Havanın Saflığı/Temizliği ve Yoğunluğun Azalması

Atmosferin saflığı ve yoğunluğun azalması, bölgede yaşayan insanların sağlam bünyelerinden ve çocukların yüzlerindeki sağlıklı kırmızılıkta gözlemlenebilir. Ancak bu iklim bazı yabancılar için olumsuzdur, şiddetli baş ağrılarına neden olur. Burada iklime atfedilecek birkaç hastalık var.

Kış Ayının Meteorolojik Özellikleri

Ocak: Yılın en soğuk zamanında ilk iki haftada bazen birkaç gün termometre kimi zaman -18 C°'nin altına ve geceleri de sıklıkla -15 ila -20 C°'ye düşmektedir. 1847 yılında termometre üç hafta boyunca sürekli olarak geceleri -18 veya -20'ye düştü. Bu ayda rüzgârın yokluğu soğuşun katlanılmaz olmasını engellemesi açısından kayda değerdir. Bu ayda kar yağışı yoğun ve sık değildir ve meydana geldiğinde toz halindedir.

Şubat: İlk iki hafta çok soğuktur. Ayın ikinci yarısında karın yağışı ve güçlü güney rüzgarlarının etkisiyle birlikte gün boyunca büyük erimeler meydana gelir.

Mart: Hava sıcaklığı çok değişkendir. Termometre bazen on iki saat içinde 40 ile 45 derece arasında değişir. Bu durum güneşin artan gücüyle açıklanabilir. Açık gecelerde şiddetli donlarla karşılaşılır. Yoğun bir kar yağışı sonrasında ekinoksa doğru Türkler tarafından "koca karı soğuğu" İranlılar tarafından "Berdul-acuz" olarak isimlendirilen (her ikisi de "yaşlı kadının soğuk havasını" ifade eder), dondurucu havaların meşhur geri dönüşü meydana gelir. Bu kışın son kuvveti olarak kabul edilir, ardından hava yumuşar.

Nisan: Ayın ortalarında burada büyük erimeler gerçekleşir ve bir hafta veya on gün zarfında kar genellikle ortadan kaybolur. Buharlaşma çok büyük olduğu zaman, ağır sis, ıslak yerlerden yükselir fakat sis yaygın değildir ve bu coğrafi hadise nadiren bir günden fazla sürer.

Mayıs: Hava genellikle iyi olmakla beraber nadiren sağanak yağmur yağar, bazen bir ya da iki kez kar yağar. Buzlanmalar ayın 20'ine kadar açık gecelerde devam eder.

Haziran: Günlük atmosferik değişimlerin düzenliliği dikkat çekicidir. Güneşin doğuşunda gök yüzü mükemmel bir şekilde parlar. Sabah saat 10'a doğru bulutlar hızlı bir şekilde toplanmaya başlar, öğlen ya da 1'de gökkubbe kara fırtına bulutları ile tamamen kapanır. Saat 2 civarında bazen gök gürültüsü olmaksızın bazen de birkaç saat boyunca sürekli olarak patlama olmaksızın gök gürültüsü duyulur. Bir saat sonra, yarım saat ya da 15 dakika kadar süren yoğun bir şekilde yağmur ya da dolu başlar. Gün batımına doğru bulutların yavaş yavaş ortadan kalkmasından sonra, akşam 9 veya 10 sularında gökyüzü açıklığını yeniden kazanır.

Temmuz: İlk hafta veya on gün haziran ayının özellikleriyle aynıdır. Yavaş yavaş hava iyileşir ve bazen yağmur bir ay yağmaz. Bununla birlikte, bazen ağır dolu fırtınaları meydana gelir, bazen dolu taneleri 28 gramlık bir (bir ons) mermiden daha büyüktür.

Ağustos: Hava temmuz ayında olduğu gibi genellikle güzel ve bunaltıcıdır. Bu ayda bir veya iki gök gürültüsü ve koçbaşı fırtınası olur.

Eylül: Ayın ortasına ve sonuna doğru, ekinoksun yaklaştığı vakitlerde, sıcaktan serin havaya ilk geçiş tecrübe edilir, fakat bu değişim bazen daha erken gerçekleşir. Ekinoks rüzgarlarına genellikle yağmur ve kar fırtınaları

eşlik eder.

Ekim: Ekim ayı genellikle iyi bir aydır. Ekim ayında hava sıcak, ılıman ve keyiflidir. Don olayları ayın ortalarında başlar.

Kasım: Ara sıra kar yağışı olur, bazı günler sis olayları yaşanır. Fakat bütün olarak güzel olan havaya ayaz hakimdir.

Aralık: Aralık ayının sonuna doğru şiddetli kış mevsimi başlar, her yıl gezginlerin hayatını yitirmesine neden olan tehlikeli kar yağınları rüzgârın şiddetiyle meydana gelir.

Barometrenin Küçük Ölçüm Sahası

Calvert ölçüm yaptığı sırada barometrenin yıllık dalgalanmalarına ilişkin yasaları bilmediğini ifade etmektedir. Bu yüzden Erzurum'da şehrin ölçüm sahasıyla ilgili herhangi bir sonuç çıkaramamıştır. Ancak nisandan ekim ayına düzenli artışı ve diğer altı ay boyunca düşüşü tespit etmiştir. Ölçümlerine göre düzenlilik ekinoks zamanlarında belirgin bir şekilde artışla kesintiye uğramıştır. Ekimden mayısa kadarki gözlemler günde üç kez çok dikkatli bir şekilde tutulmuştur.

Tablo 1. Erzurum Şehrinin 1847 Yılına Ait Basınç ve Sıcaklık Verileri

Ay ve Yıl		Barometre			Dış Isı (Fahrenhayt)			
		Ortalama	Azami		Saat	Ortalama	Azami	
Ocak	1838	23°974	24°182	23°766	8 a.m.	17°81	+34°	-21°
Şubat	1838	23°898	24°172	23°550	8 a.m.	23°37	+42°	-11°
Mart	1838	23°953	24°158	23°730	8 a.m.	34°06	+48°	+15°
Nisan	1838	23°869	24°116	23°600	8 a.m.	47°23	+64°	+30°
Mayıs	1838	23°954	24°076	23°726	8 a.m.	54°30	+68°	+41°
Haziran	1836	24°004	24°155	23°900	9 a.m.	65°83	+80°	+43°
Temmuz	1836	24°037	24°146	23°940	9 a.m.	69°56	+88°	+56°
Ağustos	1836	24°049	24°160	23°950	9 a.m.	69°12	+86°	+62°
Eylül	1836	24°126	24°298	23.992	9 a.m.	55°37	+76°	+38°
Ekim	1837	24°052	24°222	23°810	8 a.m.	45°52	+62°	+26°
Kasım	1837	24°027	24°214	23°756	8 a.m.	35°32	+53°	+24°
Aralık	1837	23°978	24°230	23°600	8 a.m.	22°97	+39°	-7°
		Barometrenin ortalama yüksekliği 23°993			Termometrenin ortalama tepe değeri 45°04			

Ekimden mayısa kadar olan gözlemler (berometrik), günde üç kez çok dikkatli bir şekilde tutuldu. Kalan dört aya ait olanlar daha azdı ve başka bir kişi tarafından, başka bir yılda ve farklı bir barometre ile yapıldı (Calvert, 1869: 115).

Elektrik Olayları

Erzurum'un iklimi, fevkalade kuruluşundan dolayı dikkat çekicidir. Bu kuruluş, çok gelişmiş bir şekilde sık sık elektrik olaylarının meydana gelmesine neden olmaktadır. Saçlar tarandığında kıvılcımlar çıkar, yün çorap çekip çıkarıldığında çatırdar. Kediler yattıklarında bazen eli karıncalandırarak derecede elektrik üretirler. Bu büyük kuruluş, yaz aylarında havanın saflığına engel olur, toz en ufak bir esintide toz kalkmaktadır. Bu yüksek bölgenin bir diğer özelliği geceleri dolu ve gök gürültülü fırtınaların çok nadir görülmesidir. Calvert, iklimle ilgili daha iyi bir fikir verebilmek, her ayın genel özelliklerini gösteren aşağıdaki gözlemleri hazırlamıştır. Barometrenin en geniş aralığının yalnızca bir inçin dörtte üçü olduğu ve ortalama yüksekliğinin neredeyse 24.000 olduğu gözlemlenecektir.

Yeraltı Su Yolları

Şehir su ihtiyacını, Palandöken Dağı'nın eteklerinde yer alan bol miktardaki kaynak sularından karşılamaktadır. Bu sular yer altı boyunca uzanan tahta borular ile şehrin her yerinde bulunan çok sayıdaki çeşmeye dağıtılır. Su; berrak, serin ve içilebilir durumda, ancak yabancılara müshil etkisi yapmaktaysa da bu durum bir veya iki gün sürer.

Karadeniz'in Ötesindeki Erzurum'un Yüksekliği

Trabzon ve Erzurum'da eş zamanlı olarak yapılan çeşitli barometrik gözlemler, Erzurum şehrinin, Karadeniz'in seviyesinden 1.860 ila 1.890 metre arasında bir yüksekliğe sahip olduğunu gösterdi. Bu kayda değer yükseklik ve Erzurum'un yer aldığı enlem, bir yandan kış mevsimindeki şiddetli soğuğu diğer yandan da yaz mevsimindeki güneşin gücünü açıklamaktadır. Eylül ayının başında ovayı bir ayak derinliğine kadar karın kapladığı ve aynı şekilde haziran ayının ortasında karın toprağa düştüğü bilinmektedir. Ancak bunlar olağanüstü olaylardır ve kış genellikle kasım ayının ortasına kadar başlamaz ve nisan ayına kadar sürer. Ocak ayı en soğuk aydır, termometre bazen sıfır Fahrenheit'in 20° ila 25° altına kadar düşer.

Termometre, yıllık ortalama 38 ila 40°C (100 ila 105 fahrenheit) aralığında değişmektedir. Hava sıcaklığı, ocak ayında -26 veya -29°C'ye düşmekte ve temmuz ve ağustos aylarında +29°C'ye yükselmektedir. Geceler yıl boyunca serin veya soğuktur ve yaz mevsiminin sıcak günlerinde, güneşin bunaltıcı olduğu zaman, hava sıcaklığı gölgede daima serindir.

Kuş Türleri

Kesin olarak tespit edilebildiği kadarıyla, Erzurum'un çevresi, birçoğu doğa bilimciler tarafından ancak son zamanlarda bilinen yaklaşık 200 kuş türüne sahiptir. Çok sayıdaki yırtıcı kuşlar arasında, ulaşılmaz kayalıklarda yaşayan ve kayaların çok sivri tepelerinde çok sayıda grup halinde görülen muazzam akbabalar vardır. Karasu'nun bataklıkları yaban kuşlarıyla doludur ve av hayvanları arasında büyük ve küçük toy kuşları, gri ve kırmızı bacaklı keklikler, kum keklikleri, bildircinler, gri kazlar, ördek ve çulluklar vardır.

Erzurum ve civarında rastlanılan 200 kuş türü aşağıdaki oranlarda sınıflandırılabilir:

Tablo 3: Erzurum ve Civarında 1847 Yılında Tespit Edilen Kuş Türleri

Insessores (tüneyen kuşlar)	Dentirostres (öz ötücüler alt takımı)	35
	Tissirostres	4
	Conirostres (konik gagalı tüneyen kuşlar)	40
	Tenuirostres (ince gagalı ötücü kuşlar)	3

	Seansores (guguk kuşları)	3
	Raptores (yırtıcı kuşlar)	25
	Rasores (tavuksular ve güvencinsiler)	10
	Gralla (uzun bacaklı kuşlar)	45
	Palmipedes (perde ayaklılar)	35
		200 tür

Bunlar arasında en nadir olarak görülenler *alauda penicillata* veya kulaklı toygar, son *tringilla sanguinea* veya pembe kanatlı ispinozdur. Bu kuşlar bilimsel olarak henüz yeni yeni tanınmaktadır. Her ikisi de yuvalarını dağların zirvesine inşa ederler. İspinoz sonbaharda göç eder, fakat toygar kış boyunca Erzurum civarında kalır. Şiddetli kışlarda yollara dadanırlar ve kar ortadan kalkar kalkmaz dağlarına geri dönerler. Calvert, Erzurum eyaletinde bulunan balıklara, böceklerle, kabuklulara ve sürüngenlere dair söyleyecek çok şey olmadığını ifade etmekteydi. Çünkü doğa tarihinin bu dallarına vukufiyeti yoktu. Ancak, bölgeden geçen birkaç zeki doğa bilimci uzmana göre Erzurum'da çok tür yoktur.

Tespit edilebildiği kadarıyla günümüzde Türkiye'de toplam 504 kuş türü bulunmaktadır. 2008 ila 2016 yılları arasında Erzurum bataklıklarında bulunan kuş türleri üzerine yapılan bir gözlemde bahsi geçen havzada 239 kuş türü gözlemlenmiştir ki bu Türkiye'deki kuş türlerinin %42,7'sine karşılık gelmektedir. Bu oran, Erzurum bataklıklarının ve sulak havzasının kuş türleri açısından ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. (Sari vd, 2018: 631, 636).

Yabanî Hayvanlar

Erzurum'da doğa bilimcilerin oldukça ilgisini çeken birkaç hayvan bulunmaktadır. Bu ülkeye özgü dört ayaklılar arasında Erzurum civarındaki dağlarda yaşayan ve soğuk mevsimlerde İran'a çekildiği söylenen "ovis gmelii" isimli bir yaban koyunu türü vardır. Bu hayvanın başı sıradan bir koyununkine benzese de hemen hemen her açıdan ondan farklıdır. Çok daha büyük olan gövdesi daha çok bir geyik görünümündedir. Tüpleri açık kahverengi ve kısadır, kuyruğu ise çok küçüktür. Bu yaban koyunu, daha kuzu iken yaz aylarında Erzurum dağlarında sık görülürler. Kışın yaklaşması üzerine, İran'ın güneyine göç ettikleri söylenir. Bu hayvanlar avcılar tarafından genellikle yaz aylarında avlanır. Bu yaban koyunları avcılar tarafından genellikle tüfikle vurularak avlanır. Bazen de koyunların izini sürmek ve avcı gelip onu öldürene kadar bacaklarından birine yapışmak için eğitilmiş olan tazılar aracılığıyla avlarlar. Bu ülkeye özgü bir diğer hayvan kulaksız dağ sincabıdır (*citillus xanthoprymna*). Kulaksız dağ sincabı (*earless marmot*) mezarlıklarda ve çimenlik yerler civarında geniş koloniler halinde yaşarlar. Derisi kürk olarak değerlidir. Bunların dışında ovada ve komşu dağlarda; ayı, vaşak, kurt, çakal, tilki, geyik, yaban domuzu, yabani tavşan, su samuru, dağ sıçanı ve köstebek sıkça görülür. Ayrıca, yerlilerin kış için eldiven, çorap ve diğer sıcak tutan eşyalar yaptıkları bir tür yün olan tiftik elde ettikleri bir keçi de vardır.

En Yaygın Hastalıklar

Bunlar arasında en yaygın olanlar; damla, çiçek ve tifüstür. Yanı sıra çiğ sebze ve meyvelerin temizliğine dikkat etmemekten kaynaklanan; dizanteri, ishal ve ateşli sıtma da mevcuttur. Bu hastalıkların çoğu ilk görüldüklerinde uygun tıbbî tedavi vasıtasıyla önlenir. Fakat bölge insanı, tedaviye garip bir biçimde ilgisizdir. Sağlıkçılar, hastalığın son evresine kadar nadiren çağrılır.

Veba Ziyaretleri

Calvert yaptığı incelemeler sırasında vebanın zaman zaman bu Osmanlı topraklarını ziyaret ettiğini gözlemlemiştir. Veba, 1829'da ve yeniden 1841-42 yıllarında şiddetlenmiştir. Son görüldüğünde, Erzurum merkezinde 7.000 ila 8.000 arasında kişinin ölümüne neden olmuştur. Erzurum'da görülen veba, Calvert'in inlemelerini yaptığı tarihlerde doğunun diğer bölgelerindeki kadar bulaşıcı bir karaktere sahip değildi. Ona göre insanların temizlik alışkanlığının zayıflığı ve mevcut önlemler düşünüldüğünde hastalığın büyük bir yıkım yapmaması şaşırtıcıydı. Aslında 1841-42 yıllarında Erzurum'da görülen veba, Muş tarafından sirayet etmişti. Erzurum'da yaşayan insanların hastalığa karşı alınan tedbirlere riayet etmemesi ve Erzurum karantina görevlilerinin gerekli tedbirleri almayışi hastalığın yayılımını artırmıştı. Bu sebeple Ağustos 1841'de günde ortalama 25 kişi, Eylül ayında ise 200 kişi hayatını kaybetmişti. Hastalıktan korunmak isteyen şehir ahalisinin bir kısmı şehri terk etmişti. Alınan etkili tedbirler neticesinde veba Erzurum'da uzun bir müddet görülmedi (Aktaş, 2015: 40-41).

Vücut lekelerinin, genellikle her 12 veya 14 yılda bir burada düzenli olarak görüldüğüne inanılır. Koleranın Erzurum'a ulaştığı/eriştiği bilinmemektedir.

Sonuç

İngiltere'nin Erzurum konsolosluğunda görev yapan Henry Hunter Calvert'in raporlarını kaleme aldığı sırada Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu (1839) çoktan ilan edilmişti. Dolayısıyla bu raporlar Tanzimat reformlarının peyderpey uygulamaya konulduğu bir dönemde kaleme alınmıştır. Erzurum eyaleti yapılan reformlar öncesinde büyük badireler atlatmış bir durumdaydı. Özellikle 1828-1829 Osmanlı Rus Harbi'nin Erzurum'da bıraktığı tahribat yeni yeni telafi edilmekteydi. Ayrıca salgın hastalıklar ve tabii afetler tahribatın boyutunu daha da ağırlaştırmıştır. Erzurum eyaleti, nüfusunun büyük bir kısmını savaş sırasında kaybetmişti. Bu hâl üretimi ve ticareti derinden etkilemiş ayrıca devlet savaşın ağır yükünü vergi olarak ahaliye yüklemişti. Bu olumsuz duruma karşın Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması ve Trabzon'un uluslararası bir liman hüviyetine bürünmesi Trabzon-Tebriz ticaretinin canlanmasına neden olmuştur. Hiç şüphesiz bu ticaretten en çok faydalanan şehirlerden biri bu yol üzerinde önemli bir aktarım ve kavşak noktası olan Erzurum olmuştur. Ticaretin canlanması ile birlikte şehir nüfusunda kademeli bir artış yaşanmıştır. Erzurum'un Rusya ve İran'a yakın oluşu bölgedeki ticarî ve siyasî faaliyetleri yakından takip etmek isteyen yabancı devletlerin bölge ile yakından ilgilenmesi ile sonuçlanmıştır. Nitekim ilk olarak Rusya 1835 yılında Erzurum'da bir konsolosluk ihdas etti. Onu 1836'da İngiltere, 1843'de Fransa, 1848'de İran, 1852'de Avusturya konsoloslukları takip etti. Diplomatik temsilcilikler Erzurum'un sosyal, siyasî ve ekonomik hayatında değişim ve dönüşüme neden oldu. Erzurum şehri ticaretten önemli ölçüde gelir elde etmesine karşın, yabancı temsilciliklerin gayrimüslimleri himaye etmeye başlaması şehirde başka sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Raporların kaleme alındığı dönemde Erzurum'da modern manada eğitim veren okul bulunmamaktaydı. Eğitimin tabana yayılması için bir müddet zamana ihtiyaç vardı.

Erzurum vilayetinin tamamı düşünüldüğünde vilayetin coğrafi olarak ortalama yükseltisi oldukça fazlaydı. Özellikle Erzurum şehrinin kurulu bulunduğu plato, zengin sulak alanları ve bu yükselti sayesinde yazları 200'den fazla kuş türüne ve çeşitli memelilere ev sahipliği yapmaktaydı. Göçmen kuşlar için yuvalama imkânı sağlayan bu yükselti, Erzurum'da yaşayan insanlar için ağır bir külfete sebebiyet vermekteydi. Şöyle ki yükseltiden dolayı sert geçen kış mevsiminde ahali ısınma ihtiyacını karşılamak için yakıt temininde büyük güçlük yaşamaktaydı. Erzurum ve çevresinde yeteri derecede orman bulunmayışından dolayı odun uzak mesafelerden getirilmekte bu da maliyeti artırmaktaydı. Ahali bu sebeple büyük ve küçük baş hayvanların gübrelerini tezek haline getirerek ısınmada kullanmaktaydı. Odun kömürü ancak zengin aileler tarafından kullanılabilmekteydi. Odun kömürüne daha ziyade demirciler ihtiyaç duymaktaydı. İngilizler konsolos görevlileri aracılığıyla Erzurum'un iklimi ve coğrafi durumu hakkında da detaylı incelemelerde bulunmuşlardır. Bölgedeki ısı değişimleri ve basınç hakkında hassas gözlemler yapan görevliler tuttıkları kayıtlar sayesinde ileride Erzurum'da hangi üretim ve ticarî faaliyetlerinin yapılabileceği hakkında bilgi sahibi olmuşlardır.

Kaynaklar

- Aktaş, E. (2015). Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914). [Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Erzurum.
- Baytop, A. (2011). "Anadolu'dan Bitki Örnekleri Toplamış Olan Arkeolog, Antropolog ve Diplomatlar". Osmanlı Bilim Araştırmaları, 13(1), 85-86.
- Calvert, H. H. (1847). "Notes on the Topography, Trade and Manufactures, Agriculture, Climate, and Natural History of the Pashalik of Erzeroum", FO, 78/703, 147-183.
- Calvert, H. H. (1869). "Observations Respecting the Climate of Erzeroum". Journal of the Scottish Meteorological Society, Vol. II, 17th October 1867, London, 115
- "Erzroom". (1841). Malta Penny Magazine, 71, 9-12.
- Küçükkuşurlu, M. (2018). Erzurum Çarşı Pazar, Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekanları. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Küçükkuşurlu, M. (2024). "Sardinya-İtalya Erzurum Konsolosluğu ve Ermeni Meselesindeki Rolü". Belleten, 88(311), 341-373.
- Küçükkuşurlu, M., Ürkmez, N. (2024). "Erzurum'un Sosyal ve Ekonomik Tarihinde Kırkdeğirmenler". Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 36, 91-122.
- Özcan, B. (2011). "1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri". Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 46, 195-204.
- Özger, Y. (2006). "Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı (1251/1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterine Göre)". Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 29, 239-266.
- Report for the Years 1910 on the Trade of the Vilayet of Erzeroum, Diplomatic and Consular Reports. (1911), London.
- Rogers-Bey, E. T. (1883). "Henry Hunter Calvert". Bulletin de L'institut Egyptien, Deuxieme Serie No: 3, 1882, Caire, 77-80.
- Sari, A. Arpacık, A, Başkaya, Ş. (2018). "Bird Species of Erzurum Marshes in Northeastern Anatolia, Turkey". Pakistan Journal of. Zoology, 50(2), 629-637.
- Şahin, İ. (2002). "XIX Yüzyıl Ortasında Erzurum'un Nüfus ve İskân Durumu". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 37, 321-327.
- Tavernier, J. B. (2010). Tavernier Seyahatnamesi. Çev: Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- The Foreign Office List Forming a Complete British Diplomatic And Consular Handbook. (1876). London.
- Toraman, Ö. (2023). "Osmanlı Taşra Yöneticilerinin Reformlarına Yaklaşımına Dair Bir Mukayese: Erzurum Eyaleti Valilerinin Tutumları ve Mehmet Kâmil Paşa'nın Erzurum Memuriyeti (1839-1846)". Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 33(3), 1453-1470.
- Tozlu, S. (2002). "Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergâhları (Yaz ve Kış Yolları)". Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri, 21 Mayıs 2001 Bildiriler, İstanbul: Globus Dünya Basımevi, 179-199.
- Tozlu, S. (2002). "Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)". Türkler, 14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 483-484.
- Tozlu, S., Küçükkuşurlu, M. (2002). "Erzurum Evleri (Tarihî Kayıt ve Şahitlere Göre)". Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 20, 2002, 318-319.
- Ürkmez N., Küçükkuşurlu, M. (2024). "İngiliz Konsolos Memuru Henry Hunter Calvert'in Raporuna Göre Erzurum Ziraat Hayatı (1847)". Turcology Research, 80, 396-409.

Yazar Katkıları: Fikir-%50-50; Tasarım-%50-50; Denetleme-%50-50; Kaynaklar-%50-50; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi%60-40; Analiz ve/ veya Yorum-%50-50; Literatür Taraması-%60-40; Yazıyı Yazan-%60-40; Eleştirel İnceleme-%50-50.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Concept-50-50%; Design-50-50%; Supervision-50-50%; Resources-50-50%; Data Collection and/or Processing-60-40%; Analysis and/or Interpretation-50-50%; Literature Search-60-40%; Writing Manuscript-60-40%; Critical Review-50-50%.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: -

Ceditçi Bir Aydın Olarak Sadri Maksudi'nin Erken Dönem Çalışmaları

Early Works of Sadri Maksudi as A Jadidist Intellectual

Alper
ALP¹

¹Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi Tarih, Ankara Türkiye
e-mail: alper.297@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 23.7.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 17.9.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Alper ALP
alper.297@gmail.com

Atrf /Cite this article:
Alp, A. (2024). The Mediating Role of
Psychological Contract Violation in The
Relationship Between Employees'
Perception of Nepotism and Organizational
Cynicism. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 243-251.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Çalışmamızda aile çevresi büyükleri ve öğrenim süreci bağlamında ceditçi bir çevrede, ceditçilik hareketinin hızla yükseldiği ve toplumsal taban bulduğu sıralarda yetişen Sadri Maksudi'nin bu süreç ve çevrenin etkisi doğrultusunda ortaya koyduğu ilk çalışmalar tanıtılmıştır. Sadri Maksudi'nin toplumsal meseleleri ele almaya başladığı, bu meselelerin çözümüne elinden geldiğince eserleri ile katkı vermeye çalıştığı faaliyetlerinde ilk yıllarından itibaren ceditçi bir yaklaşıma sahip olduğu tespit edilmiştir. Makalede incelemeye konu olan metinler Sadri Maksudi'nin Milli Roman Maişet, İlm-i Arz ve İngiltere'ye Seyahat adlı kitapları ile Yıldız gazetesinde halka siyaset kavramlarını öğretmek üzere yazdığı yazılardan oluşmaktadır. Maksudi, Maişet romanı ile öğretici bir üslupla toplumsal meseleleri ele alan ilk edebi metinlerden birini yazan aydınlardan olmuştur. İlm-i Arz ceditçi okulların ders kitabı ihtiyacını karşılamaya dönük çabaların bir ürünüdür. İngiltere'ye Seyahat, İsmail Gaspıralı başta olmak üzere ceditçi aydınların gelişmiş ve müreffeh toplumların örnek alınacak yönlerini ön plana çıkardıkları anlatımlara benzer içerikte bir eserdir. Yıldız gazetesindeki yazıları ise halka siyaset konusunda bilgi vermenin vasıtası olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ceditçilik, İngiltere'ye Seyehat, İlm-i Arz, Milli Roman Maişet

Abstract

In our study, the first Works of Sadri Maksudi, who grew up in a jadidist environment where the elders in the family and progress process continues, where the jadidism movement was rapidly rising and at the social base, were introduced. Sadri Maksudi's social issues began to be addressed, and during the time when the solution to this issue was achieved, it was determined that he had a jadidist approach in production and contribution share from the first years. The texts subject to analysis in the article consist of Sadri Maksudi's books called National Novel Maişet, Geology, Travel to England and the articles Written in Yıldız newspaper to teach the public the concepts of politics. Maksudi was one of the intellectuals who wrote one of the first literary texts dealing with social issues in an instructive style with his novel Maişet. Geology is a product of efforts to meet the textbook needs of jadidist schools. Travel to England is a work with a content similar to the narratives put forwards by Jadidist intellectuals, especially İsmail Gaspıralı, to take the example of developed and prosperous societies. His articles in Yıldız newspaper became a means of informing the public about politics.

Keywords: Jadidism, Travel to England, Geology, National Novel Maişet

Giriş

Ceditçilik hareketinde başta gelen hedef temel eğitim seviyesinden başlayarak modern bir eğitim sistemi kurmak böylece yetişmekte olan genç nesle o günkü dünyada kültürel ve mesleki donanımları ile ayakta kalabilecek niteliklere ulaşmalarında yardımcı olmaktır. Bu hedefe yönelik olarak kamuoyu desteğini sağlamak için basın ve yayın faaliyetleri vazgeçilmez bir role sahiptir (Zagidullin, 2014: 362-363). Modern bir toplum olma yolunda aydın zümrenin rehberliği ve yeteneklerine göre gerekli eğitim öğretim sürecinden geçmiş olan kadınların katkısı, toplumsal dayanışma ve örgütlü topluma yönelik hedefler başlıca hassasiyet gösterilen konular olmuştur. İsmail Gaspıralı'nın büyük gayretleri ile onun önderliğinde bu prensipler etrafında Kırım, Kazan, Kafkasya başta olmak üzere Rusya Türklerinin önemli şehirlerinde aydınların, ulemanın, sanayici ve tüccarın birleştiği birer muhit meydana gelmiş ve gelişmesini Çarlık döneminin sonuna kadar sürdürmüştür. Sadri Maksudî de aile çevresi sayesinde erken yaşlardan itibaren bu muhit içerisinde bulunmuş, eğitimi, donanımı ve olgunluğu arttıkça daha kapsamlı katkıları ile ön plana çıkmış bir aydındır.

1880 yılında dünyaya gelen Sadri Maksudî ilköğrenimine babasının nezaretinde doğduğu köy olan Taşsu'da başlamıştır (Abdullin,2000: 18). Kazan'daki medrese tahsilinin başlangıcından itibaren ise ağabeyi Ahmet Hadi Maksudî'nin rehberliğinde ceditçi esaslar çerçevesinde bir öğrenim hayatı geçirmiştir. 1895/1896 öğretim yılında Hadi Maksudî ile birlikte Kırım'da bulunması önemli dönüm noktalarından biridir. İsmail Gaspıralı'nın maiyetinde Hadi Maksudî öğretmenlik yaparken, Sadri Maksudî de öğrenimini sürdürmüştür. Sadri Maksudî böylelikle hem ceditçi eğitim prensipleri ile hem İsmail Gaspıralı ile daha çocukken tanışmıştır (Ayda,1991: 15-18). Kazan'a döndükten sonra 1897-1901 yılları arasında Tatar-Rus öğretmen okulunda okuyarak modern Rus eğitim sistemine de vakıf olmuştur (İbragimova,2005: 236). Bu alandaki birikimlerinde 1804 yılında açılan ve Rusya'da kuruluş tarihi bakımından üçüncü sırada olan Kazan İmparatorluk Üniversitesinin de önemli katkısı olduğu söylenebilir. Çünkü bu üniversite olarak Kazan şehrinin bir kültür ve bilim merkezi olmasında en başta gelen etkenlerden biriydi. Ceditçiler için kendi toplumlarına dönük gerçekleştirmek istedikleri yeniliklerin varacağı hedefler açısından bir model teşkil etmekte idi.

Bu dönem Sadri Maksudî'nin aynı zamanda ceditçi bir dünya görüşü ile ilk eserlerini vermeye başladığı yıllardır. Maksudî, Tatar-Rus Öğretmen okulundaki arkadaşlarına nispeten yaşça biraz daha büyük olması sebebiyle özellikle 3. Sınıfta ciddi felsefi ve bilimsel kitaplar okumaya ağırlık vermiş, özellikle Jean Jack Russo'nun kitaplarını elinden düşürmeme derecesinde okumuştur. Fransızca öğrenme arzusu da bu eserler sayesinde uyanmıştır. Diğer yandan Rusya'daki Müslüman aydınlar arasında din ile bilimin uzlaşmasının mümkünlüğü veya imkansızlığı konusu hararetle tartışıldığı için fen bilimleri ile de ilgilenmeye başlamıştır. Bu konu ceditçilik-kadimcilik ekseninin belirleyicilerinden biri olmuştur. Kendisi din ile bilimin çatışmadığını Rusça eserlerden istifade ederek ortaya koymak istemiştir. Bu düşünce ile daha önce duyduğu Darwin'in doğal seçim teorisi hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak arayışına girmiş böylece Kliment Arkadyeviç Timiryazev'in Charles Darwin ve Öğretisi adlı kitabını incelemiştir. Sadri Maksudî, kitapta İslam itikadına aykırı bir husus görmediğini de belirtmektedir (Maksudî, 1914: 87-92).

1902-1906 yılları arasında Fransa'da yüksek tahsilin tamamlayarak Kazan'a dönmüştür (Hesenov,1999: 6-7). Artık ceditçi hareketin seçkin aydınları arasında yerini alabilecek bir donanıma sahip bir genç olarak Devlet Dumasına seçilmiş, görev yaptığı süre boyunca Rusya Müslümanları adına önemli konularda çalışmalar yürütmüştür.

1. Ceditçi Ders Kitabına Örnek Olarak İlm-i Arz

19. yüzyılın sonlarında Rusya Müslümanlarının yaşadıkları bölgelerde hızla yayılan ve sayısı artan ceditçi mektepler için önemli bir ihtiyaç olarak yeni öğretim metotlarına uygun, yeni derslerle ilgili nitelikli ders kitaplarının hazırlanması, temin edilmesi meselesi ortaya çıkmıştı. Bu ihtiyaç önemli oranda Rusça ve Osmanlı Türkçesinden çeviriler yoluyla karşılanmıştır (Aşmarin, 2002:34).

Bu konuda kendisine en yakın örnek ise ağabeyi Ahmet Hadi Maksudî'dir. Hadi Maksudî 1892 yılında Muallim-i evvel adlı usul-i cedide göre alfabe öğretimini işleyen ders kitabını yayınlayarak hem Sadri Maksudî hem de

diğer ceditçiler için erken bir örnek teşkil etmiştir (Salnikova, Galiullina, 2014: 50-51). Sadri Maksudi'nin ceditçi bir genç olarak ilk eserinin jeoloji konusunda hazırladığı ve 1899 yılında yayınlanan İlmü'l-arz başlığıyla basılmış bir kitapçık olduğu bilinmektedir. Bu durum eserin dönemin kültürel ve sosyal değişim iklimine uygun olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Ceditçiler pratik çözüm tarzlarını bu alanda da göstermişler ve eksikliği gidermede en çabuk sonuç verecek yöntemi benimsemişlerdir. Sadri Maksudi bu doğrultuda harekete katılarak Rusça ve Türkçe ders kitaplarından faydalanıp böyle bir eser vücuda getirmiştir.

İlm-i arz adlı eserinin önsüzünde tabiat bilimleri kavramı açıklandıktan sonra jeolojinin bu sınıfta değerlendirilen yeryüzü tabakalarını ve madenlerini inceleyen bir bilim dalı olduğu belirtilmektedir. Yine önsözde verilen bilgilere göre 29 sayfalık bir kitapçık değil 150 sayfalık daha büyük bir ders kitabı olarak planlanmıştır. Ancak baskı masraflarının artmasından endişe ederek hazırladığı kitabın kısa bir özetini yayınlamıştır. Kitabı kısaltmasındaki başka bir temel sebep Tatarca'nın o dönemde bilimsel terimler bakımından yeterli birikime sahip olmamasıdır (Maksudi, 1899: 2).

Kitapta kısa ara başlıklar halinde jeoloji biliminin ortaya koyduğu bilgileri aktarmıştır. Yeryüzü hakkında geçmişteki düşünceler başlığı altında dünyanın şekli, evrendeki konumu ile ilgili en eski görüşleri ve bugünkü bilgilerin yolunu açan yaklaşımları özetlemiştir. Dünyanın şekli ve hareketleri, dünyanın büyüklüğü, yeryüzü tabakaları, yer kabuğu, fosiller, yeryüzünün şimdiki şekli, volkanlar ve onların kuvveti ile meydana gelen değişiklikler, yükselti ve çöktürmeler, Su kuvveti ile meydana gelen değişiklikler, dağlar, sıradağlar, Su kaynakları ve ırmaklar bu kitapçıkta yer alan diğer konu başlıklarıdır (Maksudi, 1899: 35).

Bu çalışması ile Sadri Maksudi, dönemin en önde gelen Ceditçi aydınlarını örnek aldığını göstermiştir.

2. Ceditçi İlkelerin Romanı Maişet

Geleneksel toplum eleştirilerine dair ilk eser Musa Akyiğitzade tarafından yazılıp 1886 yılında yayınlanan Hüsameddin Molla adlı romanıdır. Akyiğitzade'nin bu eserinde ana kahramanlar Hüsameddin Molla adlı genç ve idealist bir din görevlisi ile müstakbel eşi Hanifedir. Hüsameddin molla toplumu hurafelerden kurtarmaya, hürriyet duygusu aşılama çabası olan bir toplum önderidir. Bu ilk örnekten sonra geleneksel toplumdaki aksaklıkları eleştiren ve ceditçi yaklaşımı destekleyen pek çok eser yayınlanmıştır (Gaynullin, 1978: 15-17).

Sadri Maksudi'nin kaleme aldığı Maişet adlı romanı bu akıma dahil olan, onun ceditçilik hareketine şahsi faaliyetlerinin başlangıç aşamasında yaptığı mütevazı bir başka katkıdır. Tatar toplumunun geleneksel yapısı içerisindeki aksaklıklar, toplumun elit kesimini oluşturan varlıklı kesim ile ulemanın ilişkileri, yanlışları, ortaya konulmakta ve eleştirilmektedir. Bu gidişi değiştirmek ve milletine hizmet etmek isteyen bir iradenin varlığı idealist bir genç olan Fatih'in karakteri üzerinden onun düşünceleri, bazı davranışları ile örneklendirilerek vurgulanmaktadır. Romanın ana karakterleri ve ideal tipleri genç Fatih ile müstakbel eşi Rabia'dır.

Romanda tasvir edilen Halit Ağa, kadimci medreseleri destekleyen geleneksel toplum dokusunun temsilcisi bir tüccar tipidir. Eğitim öğretimin bir uzmanlık alanı olduğunun farkında olmayan, verdiği maddi destek sebebiyle medresedeki öğrenci kadrosundan, verilen derslere kadar her hususa müdahil olma hakkını kendisinde gören bir kişiliktir. Ticaretteki başarısı ve sahip olduğu zenginlik sebebiyle kendisini her konuya hâkim, her meselede yeterli gören bir insandır. Bu özgüveni sebebiyle ilmi konularda sık sık gülünç duruma da düşmektedir. Maksudi, Halit ağayı tanımlarken Tatarca'da zengin fakat cahil ve görgüsüz kimseler için kullanılan "Baygura" (Zilayeva ve Abdrahmanova, 1977: 1/111) kelimesine yer vermektedir. Kendisine danışmayan, yardım istemeyen gençlerden başarılı olanları çekemiyor, onları engellemek için gereken vasıtalara başvuruyordu. Ayrıca kadınlara düşkünlüğü de dikkatlerden kaçmıyordu. Bütün bu nitelikleri ile toplum hayatına çağın gereklerine göre katkı yapma bilgi, beceri ve donanımından uzak bir kişiliktir (Maksudi, 1900: 2-11).

Halit ağanın altmış yaşını geçmesine rağmen 16-17 yaşında genç bir kızla evlenme teşebbüsü hikâyenin ana safhalarından biridir. Hüseyin ağa adlı bir tüccarın kızı olan Rabia'nın ailesine çöpçatan göndermesi ile konuya dahil edilmişlerdir. Bu kısımda Maksudi toplumdaki bazı gelenekleri sert biçimde eleştirmekten geri durmamıştır. Kızın kendisi ve annesi böyle bir evliliğe karşı olmasına rağmen babası kendisine kıyasla çok daha büyük servete

sahip Halit Ağa ile kızını evlendirmeyi işlerini geliştirmek için bir fırsat olarak görmüş ve kızının yaşlı da olsa varlıklı bir insanla evlenmesine izin vermiştir. Gelenekler doğrultusunda babası uygun görüp razı olduktan sonra kızın rızasına bakılmamaktadır. Böylesi evlilikler dönemin Tatar toplumunda seyrek görülen bir durum da değildir. Bu sebeple Maksudî, ailenin toplum için önemini vurgulamış, sağlıklı bir aile yapısının genç fertler arasında yapılacak evliliklerle mümkün olabileceğini savunmuştur (Maksudi, 1900: 12-22).

Bu aşamada, romanın esas karakteri Fatih okuyucuya tanıtılmaktadır. Fatih idealist bir gençtir. Milletine faydalı olmak hayatındaki en önemli amaçtır. Bütün toplumsal meselelere ve faaliyetlere bu bakış açısıyla yani aslında ceditçi bir tavırla yaklaşmaktadır. Örneğin Tatar gençlerinden batakhane benzeri eğlence yerlerine gidenleri kusurlu buluyor, buralarda vakit kaybetmek yerine halkına faydalı işlere kafa yormak gerektiği kanaatini ortaya koyuyor. Varlıklı ailelerin gençlerini harekete geçmeye, örneğin yetiştirme yurtları kurmaya böylelikle yetim çocukların iyi beslenip, eğitim almalarını sağlayarak toplumla uyumlu bireyler haline getirilmelerine katkı yapmaya davet ediyor. Halkının pek çok meselesi olduğunu bu meselelerden bazılarını anlayacak bilgi ve donanıma sahip olmadıklarını, bu sebeple onların görebildikleri eksiklikler üzerine yoğunlaşmalarını başlangıç için doğru bulduğunu ifade ediyor.

Fatih çok terbiyeli, yaramaz fikirler taşımayan bir kişi olarak tasvir edilmiştir. Fatih'in böyle güzel özelliklerle yetişmesinde onunla en son ilgilenen halfe Kamil Efendi'nin büyük payı olduğu vurgulanmaktadır. Hikayede Fatih'in ona tesadüf etmemiş olsa bu kadar seçkin niteliklere sahip olamayacağı söylenirken bu yetersiz eğitim sistemi ve kurumlarının nadir de olsa faydalı sonuçlar çıkarabilen kişileri barındırdığı kanaatine gönderme yapılmaktadır. Kamil efendi zeki ve çalışkan bir talebe olduğu için İslam bilimlerinde iyi derecede malumat sahibi olduğu gibi kendi ilgisi doğrultusunda *Osmanlı lisanı* ve Rus edebiyatını anlayacak dereceye gelen böylelikle Rus, Osmanlı ve Arapça Mısır gazetelerini takip etme imkânına da sahip olduğu için dünya çapında güncel gelişmelerinden haberdar bir halfe olarak tanımlanmaktadır. Fatih'e dini bilimlerin yanı sıra coğrafya, tarih, hesap dersleri vermiştir ki bunlar o devirde ceditçi bir eğitimcinin taşıması gereken genel özelliklerdir (Maksudi, 1900: 26-32). Kamil Efendi'nin Fatih'i kötü alışkanlıklara yönelmesini engellemek ve onu toplum için faydalı işler yapmaya teşvik etmekte de katkısı olduğu anlatılarak eğitim sürecinin ceditçi hareket açısından içeriğinin ne olması gerektiği açıklanmış oluyordu.

Eğitim sürecinde öğretmenlerin rolünü Rabia'yı tanıtırken bir kez daha vurgularken Maksudî aynı zamanda kadınların eğitiminin toplum için önemini de hatırlatmış oluyordu. Rabia diğer Tatar kızları gibi üstadbike adı verilen bir kadının evinde öğrenim görüyordu. Bu öğretim tarzının kusuru eğitim içeriğinin tamamen üsadbikenin tahsiline, bilgi birikimine bağlı olmasıydı. Bu eğitimler arasında kendileri dahi okuma yazma bilmeyenler vardı. Ancak Rabia'nın üstadbikesi bir hattat kızı olduğu için okuma yazma becerisi üst seviyede idi. Bu sayede Rabia da okuma yazmayı iyi öğrenmiştir (Maksudi, 1900: 37-38).

Milletini seven, halkına bağlı bir genç olarak Fatih kendi halkı gibi yaşamak istemektedir. Bu sebeple eşinin de milletinin gelenek ve göreneklerini bilen, halkın okuduğu eserleri okuyan bir hanım olmasını istemektedir. Rabia'da bu özellikleri bulmuştur. Rabia, üstadbikesi Mahire sayesinde Elifba, Kesikbaş, Yarım Elma, Bakırgan, Yusuf ile Züleyha, Muhammediye gibi kitapları ders olarak okumuştur. Tahsile çok hevesli ve çalışkan bir kişilik olarak Rabia'nın iyi bir edip veya yazar olabileceken sınırlı öğrenimi sebebiyle bu vasfı kazanamadığı anlatılırken Tatar kızlarının o dönemdeki genel durumuna ve ortak kaderine işaret edilmektedir. Kız çocuklarının iyi eğitim alma imkânına kavuştukları takdirde şahsen çok daha nitelikli hale gelebilecekleri ve topluma bu sayede büyük katkılar yapabilecekleri düşüncesi işlenmiştir. Bununla birlikte geleneklerin esiri olan aileler sebebiyle o sıralarda binlerce kız çocuğu cüzi bir eğitim alma imkânı dahi bulamayıp cahil kalmakta idi. Bu kızların edebiyattan aldığı hisse o dönemde evlerde okunan "Üç oğlu olan ihtiyar", "Evladı olmayan padişah" gibi hikâyelerdi (Maksudi, 1900: 39-50).

Fatih, meşakkatli bir süreçten ve mücadelelerden sonra Rabia ile evlenme muradına erişmiştir. Rabia'nın bilgi ve kültürünü genişletmeyi vazife edinmiştir. Dini, itikadî konularda belli bir bilgi düzeyine sahip olsa da Fatih ona İslam dininin ortaya çıkış sürecini, Hz. Muhammed'in sireti, İslam tarihindeki önemli şahısların hayatlarını, İslam

dinine ve İslam ümmetine katkılarını öğretmeye çalışmıştır. Gazete okurken Rabia'nın dikkatini çeken konularda yönlendiği soruları da ayrıntılı ve özenli cevaplayarak yine onun bilgi ve kültürünü genişletmeye çalışıyordu. Yeni çıkan kitaplardan eşinin yararlanabileceği konuları içerenleri seçip almakta idi. Bütün bunlar ceditçilerin eğitim alanına ve özellikle kadınların eğitilmesine verdikleri önemi yansıtan davranışlardır. Rabia'nın da Osmanlı edebiyatını anlayacak derecede kendisini geliştirmesi Osmanlı gazete ve kitaplarını takip ederek buradan edindiği bilgileri çevresiyle paylaşması ceditçilerin toplumsal bakış açısını romana yansıtan önemli örneklerdir.

Roman, Fatih'in oğlu ile ilgili hedefleri ve onun doğumuyla sona ermektedir ki bu son kısmı da topluma ceditçi hareketin vermek istediği mesajlarla donatılmıştır. Fatih oğlunun terbiyeli, İslam ruhu ile yetişmiş, alim, dindar, hamiyetli, milli değerlere bağlı bir kişi olmasını istemektedir. Milletine, dinine; dili, faaliyeti ve malı ile faydalı olacak bir adam olmasını Allah'tan dilemektedir. Milletinin terakkisi için çalışan böylelikle dünyada güzel bir nam bırakan bir adam olması oğlu adına en büyük emelidir (Maksudi, 1900: 74-78).

Sadri Maksudi, ceditçi ilkeler ve yöntemlerle eğitim yapan mektep hayatından sonra, Tatar-Rus öğretmen okulunda edindiği bilgi ve donanım ile ceditçi hareketin güçlenmeye başladığı bir devrede sosyal konularda yaşanan değişimleri ele alan romanı ve ders kitabı mahiyetindeki çalışmasını yayınlamak toplumsal süreçleri yakından takip etmiş olduğu gibi bu süreçlerde aktif rol oynayacağını çok erken yaşlardan itibaren göstermiştir.

3. Ceditçi Değerlendirmeler Bakımından İngiltere'ye Seyahat Eseri

1909 yılında İngiltere'ye Devlet Duması Temsilcileri heyetinin yaptığı resmi ziyarette Sadri Maksudi de bulunmuştur (Maksudi, 1914: 4). Bu resmi seyahat programı ile ilgili anıları öncelikle Yıldız gazetesinde tefrika olarak çıkmıştır. Maksudi daha sonra bu anıları bir kitapta toplayarak yayınlamıştır (Emelyanov, 1915: 10). Bu gezide pek çok resmi ve hususi görüşmeler yapmıştır. Zaman zaman Rusya Müslümanları arasında gelişmekte olan ceditçi hareketin mücadele sahaları ile ilgili konular gündeme gelmiştir. Londra gezisinin beşinci gününde İngiltere'nin Eski Mısır Genel Temsilcisi Evelyn Baring'in evinde davet üzerine bulunduğu sırada da bu çerçevede konular gündeme gelmiştir. Bu ziyarette ortaya konulan fikirler ceditçi prensipler açısından oldukça dikkate değerdir. Baring, Müslümanların vakit geçirmeden Avrupa medeniyetini kabul ve tatbik etmeleri gerektiğini aksi halde çok ağır problemlerle karşı karşıya kalacaklarını, İslam dini ile Avrupa medeniyetinin imtizah edemeyeceğini söyleyenlere katılmadığını, İslam dünyasının içinde bulunduğu aciziyetin cahillikten kaynaklandığını, bu yönü ile orta çağ Avrupasına benzediklerini ileri sürmüştür. Eğer, yok olmak ve çürümek istemiyorsa İslam dünyasının tez elden eğitime ağırlık vermesi ve ilerleme yoluna girmesi gerektiği kanaatini ortaya koymuştur (Maksudi, 1914: 92-94).

Maksudi, öğrencilik yıllarında eserlerini okuduğu Dickens'ı Londra gezisi sırasında hatırlarına getirerek ahlak ve iyilik yönünü geliştirmek isteyenlerin mutlaka okuması gereken bir yazar olarak takdim etmiştir. Jean Jacques Rousseau, Tolstoy ve Victor Hugo'yu da bu tarz birer yazar olarak değerlendirmektedir.

Rusya Müslümanlarının hemen her vilayette kurmaya başladıkları hayır cemiyetlerinin toplumsal hayatta sahip olabileceği önemli konuma da İngiltere'den örnek vermiştir. Bu sıralarda, Londra'da fakir halkın sayısı azımsanmayacak kadar çok olsa da onların hayat koşullarını düzeltmek için çalışan yaklaşık 2 bin hayır cemiyeti bulunmaktaydı. Düşkünler evi, hastaneler, yetiştirme yurtları ve sair alanlarda faaliyet gösteren hayır cemiyetlerinin yıllık geliri 5 milyon sterlin idi. Her pazar günü kiliselerde hayır cemiyetleri için toplanan para 40 bin sterlini bulmaktaydı. Ayrıca haftada bir gün hayır cemiyetine üye kadınlar tarafından yapılan bağış toplama faaliyetlerinde yaklaşık 15 bin sterlin toplanmaktaydı (Maksudi, 1914: 108-110).

Sadri Maksudi, bulunduğu uluslararası toplantılar ve davetler sonrasında gözlemlediği üzere Fransızca'nın uluslararası düzeyde en muteber dil olduğunu belirtmiş ve genç okurlarına Rusça dışında fırsat buldukları takdirde Fransızca öğrenmelerini tavsiye etmiştir (Maksudi, 1914: 108-110). Rusya Müslümanları ve Kazan Tatarlarının ceditçi rehberlerinin topluma önderlik edecek aydınların yetişmesi sürecini hızlandırmak için Avrupa ve Rusya'da tahsil yapmaya gençleri sıklıkla teşvik etmekte oldukları bir dönemde Sadri Maksudi'nin bu tavsiyesi dikkate değerdir.

4. Ceditçi Siyaseti Ortaya Koyan Makaleleri

II. ve III. Duma'da, 1907-1912 yılları arasında Kazan Vilayeti temsilcisi olarak bulunduğu dönemde Müslüman Fraksiyonunun en etkili ve önde gelen üyelerinden biri olarak sivrilmiştir (Usmanova, 2006: 22-36). Yıldız gazetesinde meşrutiyet rejimi, parlamento'nun görev ve yetkileri, çalışma usulleri, kanun görüşmeleri, siyasi partiler ve bunların programları, Müslüman fraksiyonunun çalışmaları hakkında geniş bilgiler vermiştir. Böylelikle hem Duma etrafında gelişen siyasi olayları halka aktarmış hem de kendi kamuoyunun desteğini sağlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda Duma'dan Mektup, Hesapname gibi başlıklarla yazdığı yazılar dikkate değerdir. İlk makalelerinden birinde Meclisin oluşumu ve işleyişi anlatarak meşrutiyet idaresi ve siyasal hayat hakkında hazırlığı ve birikimi olmayan Rusya'daki Müslüman halka temel ve genel bilgiler vermeyi hedeflemiştir.

Millet meclislerini buldukları her ülkede genellikle dört yüz beş yüz kadar üyeden oluşan büyük bir cemiyet olarak tanımlamıştır. Millet meclislerinde üye sayısını daima çok olmasının iki esasa dayandığını, bunlardan birinin memlekette mevcut bütün vilayetlerin, bütün milletlerin veya halkların mecliste kendilerine mahsus bir vekil buldurmak istemelerinden kaynaklandığını belirtmiştir. Diğerinin ise bir yerde çeşitli menfaatleri sebebiyle bir arada olan adamlar, ne kadar çok bulunursa bütün memleket için bir orta menfaat, vasati hakikat bulunabileceği fikri olduğunu aktarmıştır. Çok üyeli meclislerin meseleyi açmak, etraflıca izah etmek, ortak hakikati ileriye götürmek nokta-yı nazarından fevkalade faydalı olduğu görüşünü dile getirmiştir.

Çok sayıdaki üye ile meclisin nasıl bir çalışma sistemi geliştirdiğini halka açıklamıştır. Büyük meclislerde, dört beş yüz kişinin bir yere toplanıp ameli iş görmesi kolay olmadığından, Bir millet meclisi için bütün üyeleriyle birlikte bir kanun tasarısı tertip etmek yahut verilen tasarımı ayrıntısıyla incelemek fevkalade güç olacağını anlatmıştır. Bu sebeple böyle ameli işleri görmek için millet meclislerinin daima komisyonlar seçerek çalıştığını vurgulamıştır. Terim açıklamalarını da ihmal etmeyerek komisyon kelimesinin Fransızcadan geldiğini; teslim, emanet heyeti diye tercüme edilebileceği bilgisini vermiştir. Millet meclisinin her bir mühim meseleyi derinlemesine öğrenmek için o mesele hakkında bir nevi ihtisası olan kişilerden mürekkep bir komisyon seçtiğini anlatarak söz konusu kurulun oluşumu ve mantığı hakkında bilgi vermiştir. Millet meclislerinde işin en ağır tarafları komisyonda icra edildiği için komisyonlara uygun kişileri seçmenin önemine dikkati çekmiştir. Komisyonlar seçilip, belirlenmedikçe millet meclisinin iş görmesi mümkün olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Başkanlık divanını seçtikten sonra komisyon seçimlerine geçildiğini, komisyonlar arasında en önemlilerinin ise bütçe ve finans komisyonları olduğunu aktarmaktadır (Maksudi, 1907: 2). Bu üslubu tam bir ceditçi aydına göredir. Tatar halkına bu alanda bir öğretmen tavrı ile temel prensipleri öğretme gayreti içinde olduğu görülmektedir.

Hesapname başlıklı makalelerinde ise öncelikle Müslüman milletvekillerinin Duma'da sergileyecekleri çalışma tarzının esaslarını ortaya koymuştur. Müslüman Fraksiyonu halinde teşkilatlanıp, bütün Müslüman Milletvekilinin birlikte iş görmelerine çalışılacağını, Müslümanların zararına kanunlar çıkmasına karşı durmanın temel varlık sebeplerinden biri olduğunu, Müslümanlar için zaruri ve istenen işlerin, kanunların Duma vasıtasıyla gerçekleştirilmeye çalışılacağını, yeri geldiğinde, fırsat çıktığında umumî meselelerde görüş bildirmekle birlikte, daha çok Müslümanlarla ilgili meselelerde Duma kürsüsünden konuşmalar yapılacağını ilan etmiştir (Maksudi, 1907: 2-3).

Müslüman Fraksiyonunun hedeflenen çalışma tarzını bu şekilde ortaya koyduktan sonra II. Duma'da yapılan işleri bu başlıkla devam eden yazı dizisiyle ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur (Maksudi, 1907: 1-2). Maksudi, bu tavrını III. Duma üyeliği sırasında da devam ettirmiştir. Seçilmesini engelleyen kanuni bir düzenlemeyle IV. Duma'da yer almamış ancak gazete toplumsal konularda yazılar yayınlamaya devam etmiştir.

Sonuç

Sadri Maksudi ceditçi hareketin yetiştirmek istediği milli aydın tipi için ideal örneklerden biridir. Kazan ceditçiliğinin önde gelen isimlerinden biri olan ağabeyi Hadi Maksudi'nin yönlendirmeleri ve katkıları, İsmail

Gaspıralı'nın yanında geçirdiği bir yıl, mektep tahsilinin devamında Rus ve Avrupa eğitim kurumlarında tamamladığı tahsili onu çok genç yaşta toplumsal önder görevini üstlenebilecek bir donanıma taşımıştır.

Sadri Maksudî genç bir aydın gözüyle toplumsal konularla yakından ilgilenmiş, ceditçilik prensiplerini benimseyen bir genç olarak edebi, pedagojik ve siyasi çalışmalarını bu ideal ve hedef doğrultusunda gerçekleştirmeye gayret etmiştir. Milli Roman Maişet eseri konusu ve içeriği bakımından ceditçilik hareketinde bir devreyi temsil etmektedir. Bu devre Tatar halkına modern dünyanın gereklerini, kendi toplumlarındaki eksik yönleri, yanlış giden hususları göstermeye dönük sosyal konulu ve didaktik edebi eserlerin verildiği bir devredir. Öncülleri olduğu gibi bundan sonra da benzer içerikli pek çok roman ve hikâye Tatar edebiyatında yerini bulmuştur. Sadri Maksudî bu içerikte bir eser vererek mevcut literatürün genişlemesine katkı sağlamıştır. İlm-i Arz (Jeoloji) kitabıyla ceditçi okullardaki yeni eğitim anlayışı ile eğitimin içeriğindeki değişim ve gelişime dair önemli bir örnek ortaya koymuştur. Bu çalışmasında Tatar dilinde terminoloji geliştirmeye büyük ihtiyaç olduğunu göstermiştir. Kazan vilayeti milletvekili olarak Duma'ya seçildikten sonra Tatar halkı için yeni bir tecrübe olan siyasi partiler ve parlamento faaliyetlerini bir öğretmen hassasiyeti ile tanıtmış, açıklamış ve kamuoyu desteğini mümkün olduğu kadar üst seviyede ve canlı tutmaya çalışmıştır. Bütün bu yönleri ile hayatının bu dönemlerinde her aşamada bir toplum önderi anlayışıyla ceditçi amaç ve hedefler doğrultusunda eserler vermiş, çalışmalar yürütmüştür.

Kaynaklar

- Abdullin, Y. G. (1996). İcat hem Köreş Baskıçları. In Y. G. Abdullin (Ed.), *Sadri Maksudi* (pp. 18-28). Kazan: Tatarstan Fenner Akademiyese G. İbragimov İsemendege Tel, Edebiyat hem Tarih İnstitutu.
- Aşmarin, H. İ. (2002). Doklad H. İ. Aşmarina o tatarskih soçineniyah po geografii. In V. Yagku (Ed.), *Obzor Uçebnikov prinatih k upotrebleniyu v tatarskix konfessionalnih şkolah (mektebah v medresah) i izdannih bolşeyu çastyu za poslednee 3 goda (1911-1913)* (pp. 33-39). Kazan: İzdatelstvo İman.
- Ayda, A. (1991). *Sadri Maksudi Arsal*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Emelyanov, A. İ. (1915). *Kratkiy Obzor Tatarsko-Muhammedanskoy Povremennoy Peçati za 1914*. Kazan: Tsentralnaya Tipografiya.
- Gaynullin, M. (1978). *Tatar Ediplere*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Hesenov, M. H. (1999). Sadri Maksudi-Tatar hem Törek Yanarışının Eşliklisi. In R. F. Möhemmetdinov (Ed.), *Sadri Maksudi Tarih hem Hezerge Zaman* (pp. 5-14). Kazan: Tatarstan Fenner Akademiyese Tarih İnstitutu.
- İbragimova, D. İ. (2005). *Kazanskaya Tatarskaya Uçitelskaya Şkola*. Kazan: İzdatelstvo Gasır.
- Maksudi, S. (1914). *Angliyaga Seyahat*. Kazan: Tipografiya Ümid.
- Maksudi, S. (1907, May 1). Duma'dan Hat. *Yıldız Gazetesi*, 2.
- Maksudi, S. (1907, July 15). Hesapname. *Yıldız Gazetesi*, 2-3.
- Maksudi, S. (1907, July 18). Hesapname- II. *Yıldız Gazetesi*, 1-2.
- Maksudi, S. (1899). *İlmü'l-arz*. Kazan: Tipografiya B. L. Dombrovskogo.
- Maksudi, S. (1900). *Milli Roman Maişet*. Kazan: Tipografiya Torgovogo Doma Bratyev Karimovih.
- Salnikova, A. A., & Galiullina, D. M. (2014). *Tatarskaya Alifba Natsionalniy Bukvar v Multikulturnom Prostranstve (konets XIX – načalo XXI vv.)*. Moskva: İnstitut Teorii i İstorii Pedagogiki.
- Usmanova, D. (2006). *Deputatı ot Kazanskoy Gubernii v Gosudarstvennoy Dume*. Kazan: Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo.
- Zagidullin, İ. K. (2014). *Tatarskoe Natsionalnoe Dvijenie v 1860-1905 gg.* Kazan: Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo.
- Zilayeva, R. A., & Abdrahmanova, G. G. (1977). *Tatar Tilinin Anlatmah Sözligi*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Yazar Katkıları: **Tek Yazar** Fikir - Tasarım Denetleme- ; Kaynaklar- ; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi ; Analiz ve/veya Yorum -; Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan ; Eleştirel İnceleme

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi:

Author Contributions: **Sole Author** Concept -; Design-; Supervision-Resources; Data Collection and/or Processing; Analysis and/or Interpretation ; Literature Search- ; Writing Manuscript-; Critical Review

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: